

**Kyiv University of Law
of the National Academy
of Sciences of Ukraine**

Riga Nordic University

CURRENT ISSUES IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LEGAL EDUCATION AND SCIENCE IN THE PRESENT DAY AND POST-WAR RECONSTRUCTION

Scientific monograph

*On the 30th anniversary of the founding of the Kyiv University of Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

*Recommended for printing and distribution via Internet
by the Academic Council of Baltic Research Institute
of Transformation Economic Area Problems according
to the Minutes № 11 dated 26.11.2025;
by the Academic Council of of the Kyiv University of Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
according to the Minutes № 8 dated 31.10.2025*

EDITORIAL BOARD:

BOSHYTSKYI Yurii – President of the Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Full Professor, Merited Lawyer of Ukraine;

DJAKONS Romans – Dr.sc.ing., Professor, Academician, Chairman of the Board of Riga Nordic University;

PYLYPENKO Volodymyr – Vice-President of the Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor, Merited Lawyer of Ukraine;

MELNYK Mariia – Scientific Secretary of the Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.).

Current issues in the development of Ukrainian legal education and science in the present day and post-war reconstruction :
Scientific monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2026.
444 p.

CONTENTS

FOREWORD (Boshytskyi Yu.)	1
FOREWORD (Djakons R.)	2
SECTION 1. LEGAL EDUCATION AND PERSONNEL TRAINING DURING WARTIME AND THE POST-WAR PERIOD	
HIGHER EDUCATION UNDER MARTIAL LAW: TRANSFORMATION OF THE LEGISLATIVE FRAMEWORK AND PROBLEMS IN IMPLEMENTING EDUCATIONAL POLICY	
(Boshytskyi Yu. L., Sopilko I. M.)	3
1. Legal and institutional foundations for the functioning of Ukraine's higher education system under martial law: challenges, risks and directions for transformation	4
2. Transformational processes in Ukraine's higher education system under martial law: organisational and legal foundations, structural changes and quality assurance in education.....	7
PROFESSIONAL TRAINING OF UKRAINIAN JUSTICE SYSTEM PERSONNEL UNDER MARTIAL LAW	
(Somin S. V., Komashko V. V., Shamara O. V.)	18
1. Analysis of the state of research on the problem of professional training of justice personnel in Ukraine	20
2. Ways to improve the level of professional training of the judiciary and court staff in Ukraine during martial law	25
3. Features of advanced training in the system of justice bodies of Ukraine under the legal regime of martial law	30
THE ROLE OF PEDAGOGICAL MEDIATION IN FOSTERING STUDENTS' PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AND RESILIENCE IN THE CONTEXT OF WAR (Ulishchenko V., Ulishchenko A.).....	
Relevance of the Research and Conceptualization of the Scientific Problem	41
1. Pedagogical Mediation: Global Conceptual Models and the Challenges of Institutionalization in the Educational Space of Ukraine	42
2. Pedagogical Mediation as a Strategy for Psycho-Emotional Stabilization: From Classical Paradigms to Innovative Technologies Amidst War Crisis	47
AUTHOR'S REFLECTIONS ON THE STATE OF LEGAL EDUCATION AND SCIENCE IN UKRAINE DURING WARTIME AND THEIR FURTHER DEVELOPMENT (Fursa Ye. I., Fursa Ye. I.).....	
1. Contemporary problems in higher legal education.....	60

2. Legal education and science and their development in modern conditions and for the future	65
3. Some opinions of the authors regarding the essence of the specialties “Law” and “International Law” and their development	78

ADMINISTRATIVE SERVICES FOR LEGALIZATION OF EDUCATIONAL DOCUMENTS OF THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE (Shatalova L. M.)	86
1. Administrative procedure for apostille of educational documents	87
2. Features of the procedure for the recognition of educational documents	97

SECTION 2. LEGAL SCIENCE AND ITS DEVELOPMENT DURING WARTIME AND POST-WAR RECONSTRUCTION

CHALLENGES AND PROSPECTS OF SCIENTIFIC ACTIVITY IN THE CONTEXT OF POST-WAR RECOVERY IN UKRAINE: RISK-ORIENTED APPROACHES (Bondar V. Yu., Korotchenko O. O., Khomenko Ye. V.)	112
1. Risk-oriented approaches in the military sphere (based on examples from scientific research of military formations of partner countries)	113
2. Scientific and technical activities of military formations of partner countries in land remediation, exemplified by the U.S. Army Corps of Engineers	118

ISSUES OF DISSERTATIONS ON INTERNATIONAL LAW, DEFENDED IN THE FIRST QUARTER OF THE 21ST CENTURY (Cherniha V. M.)	133
1. Issues of dissertations for the degree of Doctor of Science of Law in the specialty “International Law”, defended in the first quarter of the 21st century	134
2. Issues of dissertations for the degree of Candidate of Science of Law i n the specialty “International Law” defended during 2000–2024 years	136
3. Issues of dissertations for the degree of PhD in the specialty “International Law” defended during 2019–2025 years	154

HISTORICAL AND LEGAL PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF THE SUI GENERIS RIGHT TO NON-ORIGINAL DATABASES IN THE EU (Vyshnevskyi V. O., Vashchynets I. I.)	160
1. The philosophical incompatibility of <i>droit d’auteur</i> and <i>copyright</i>	161
2. Harmonisation of database legal protection in the EU: preconditions and the compromise solution	174

SECTION 3. INTERNATIONAL AND EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES IN UKRAINIAN LAW

INTERNATIONALISATION OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONALS WITH SPECIFIC CONDITIONS OF STUDY (Bidniak H. S., Pakulova T. V., Strilets K. Yu.)	192
1. The problem's prerequisites emergence and the problem's formulation	194
2. The analysis of existing methods for solving the problem and formulating a task for the optimal technique development	198
INTERNATIONAL AND NATIONAL ASPECTS IN FORMING THE LEGAL REGIME FOR VIRTUAL ASSETS IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION (Melnychenko O. V.)	203
1. Theoretical Basis for the Legal Regulation of Virtual Assets	205
2. Harmonization of Ukrainian Legislation on Virtual Assets with International Standards	218
THE LEGAL STATUS OF UKRAINIAN CITIZENS IN THE TERRITORIES OCCUPIED BY RUSSIA (Pylypenko V. P.)	241
1. International legal standards for the protection of the civilian population under conditions of occupation	242
2. The criminal policy of the russian federation in the temporarily occupied territories of Ukraine	247
3. Analysis of current approaches and assessment of their effectiveness	256
SYSTEM OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE INTERNATIONAL LEGAL ORDER (Holdberh N. O., Keer A. Yu.)	263
1. Emergence of the preconditions for the problem and formulation of the problem	263
2. Analysis of existing methods for solving the problem and formulation of the task	264
3. Analysis of current approaches and assessment of their effectiveness	265
TRANSFORMATION OF ELECTRONIC JUSTICE DURING RUSSIAN AGGRESSION: EXPERIENCE OF THE UKRAINIAN JUDICIAL SYSTEM (Kolesnikov A. P.)	285
1. Legal foundations for the functioning of the judicial system under conditions of martial law	286
2. Development of electronic justice: European standards and Ukrainian practice	291
3. Practical aspects of electronic justice during martial law	294

SECTION 4. CURRENT ISSUES IN PRIVATE LAW UNDER TURBULENCE

FORCE MAJEURE CLAUSES AS A LEGAL MECHANISM FOR ADAPTING CONTRACTS TO EXTRAORDINARY CIRCUMSTANCES (Bohdanova V. V.)	311
1. Analysis and Study of Force Majeure Clauses in Common Law Jurisdictions	312
2. The Problem of Contractual Regulation of the Occurrence of Force Majeure Circumstances in Ukraine	317
3. Recommendations on the Incorporation of Force Majeure Clauses in Contracts	322
RECOVERY OF SPECIFIC AND ABSTRACT DAMAGES IN CONTRACTUAL OBLIGATIONS OF SALE (Vashchynets I. I.)	336
1. The Concept of Specific and Abstract Damages in Foreign Law and Instruments of Private International Law	337
2. Recovery of Specific and Abstract Damages in Ukrainian Case Law	341
CHALLENGES OF IMPROVING AND ADAPTING FAMILY LAW NORMS USING THE EXAMPLE OF MARRIAGE REGISTRATION AND DISSOLUTION BETWEEN CITIZENS OF UKRAINE AND CITIZENS OF EUROPEAN UNION COUNTRIES (Shebanits D. M.)	351
1. National family legislation: formation, retrospective review, current state	352
2. Features of legal regulation of conclusion/dissolution of marriage with a foreign element.	360

SECTION 5. PUBLIC LAW, SECURITY, AND DIGITALIZATION OF THE STATE

ADMINISTRATIVE-LEGAL MECHANISMS FOR PREVENTING AND COUNTERING THE USE OF MALICIOUS SOFTWARE PRODUCTS THAT POSE A THREAT TO NATIONAL SECURITY: DOCTRINE AND STRATEGY FOR POST-WAR RECOVERY (Yevdokymenko D. M., Malii M. I.)	379
1. A Paradigm Shift: From Reactive Criminal Justice to Proactive Cyber Risk Management	381
2. A Conceptual Model of the Administrative-Legal Mechanism for Preventing Software Threats.....	384
3. The Synergy of Administrative Prevention and Criminal Liability in the Context of Post-War Recovery	386

CRIMINAL LEGAL CHARACTERISTICS OF VIOLATION OF THE RIGHT TO DEFENSE (Perelyhina R., Sobchuk A.).....	391
1. Social determinants of criminalization of violations of the right to protection	391
2. The composition of the criminal offense provided for in Article 374 of the Criminal Code of Ukraine.....	399
THE PRINCIPLE OF EQUALITY BEFORE THE LAW AND THE COURT: ENSURING JUSTICE AND THE RULE OF LAW (Fedchenko V. M.)	413
1. Regulatory and legal support for the principle of equality before the law and the court.....	414
2. The composition of the criminal offense provided for in Article 374 of the Criminal Code of Ukraine.....	418

ШАНОВНІ КОЛЕГИ, ДОРОГІ ДРУЗІ!

Ця монографія виходить у світ в особливий для нас час – коли Київський університет права Національної академії наук України відзначає **30 років від дня свого заснування**. Тридцять років – це не просто дата, а шлях, який ми пройшли разом: з вірою у свою справу, з розумінням відповідальності перед державою, з любов'ю до права і до людей, яких виховуємо.

Наш університет народився у непростих історичних обставинах і завжди розвивався всупереч викликам. Ми ніколи не мали легких часів – але завжди мали мету. І сьогодні, коли Україна переживає найважчі випробування у своїй новітній історії, ми продовжуємо навчати, досліджувати, розвивати правову науку, бо переконані: **без сильної правової культури не буде сильної держави**.

Ця книга – результат праці людей, які не зупиняються ні перед труднощами, ні перед сумнівами. У ній зібрано думки, ідеї, наукові пошуки тих, хто дбає про майбутнє української правової освіти і науки. Ми намагаємося осмислити те, як сьогодні змінюється правнича підготовка, як війна і повоєнна відбудова впливають на розвиток правової системи, якою має бути держава, що відроджується.

Для мене особисто ця монографія – не лише підсумок певного етапу, а й свідчення живої наукової традиції, яку ми бережемо. Кожен розділ – це голос людини, яка мислить, відчуває і прагне зробити свій внесок у спільну справу.

Я щиро вдячний усім авторам і колегам, які, попри непрості умови, знаходять час і натхнення для наукової праці. Ваш приклад – це доказ того, що наука тримається не на стінах, а на людях.

Вірю, що ця монографія стане не лише науковим виданням, а й символом нашої стійкості, нашої віри у право як у найвищу силу, що об'єднує суспільство.

З повагою і вдячністю

Юрій Бошицький,

ректор Київського університету права НАН України,
професор, заслужений юрист України

DEAR COLLEAGUES, DEAR FRIENDS!

It is a great honor for me to present the monograph, which comes off the press at a time of profound transformations in science, education, and society. We are living in a period when universities around the world are facing new technological, social, and political challenges. This is why the role of scientific thought is growing as never before: it helps not only to explain the world but also to respond to the questions that the future poses for us.

Riga Nordic University, like many other leading educational institutions in Europe, has come a long way. We have developed despite difficult historical circumstances, yet we have always persuaded the same goal – to promote high-quality education, support fundamental research, and foster a culture of responsible leadership. Today, as the world undergoes major civilizational shifts, we are convinced that only the synergy of science, professional competence, and value-based orientations can ensure the sustainable development of society.

The present monograph is an outcome of long, persistent, and deeply thoughtful work. It brings together the experience, ideas, and scholarly inquiry of those who seek to expand the boundaries of modern knowledge, develop new approaches, and offer practical solutions. The authors have demonstrated both a high level of professionalism and a sincere commitment to serve the advancement of science and society.

For me personally, this work is proof that science remains a living organism that makes progress thanks to people – their talent, perseverance, and ability to question while simultaneously seeking the truth. Each chapter of the monograph is a step forward, a contribution to our shared intellectual space.

I am sincerely grateful to all the authors, reviewers, and colleagues who took part in the development of this publication. I believe that it will become not only a scholarly legacy but also an important tool for professional growth, a platform for further research, and a solid bridge between the present and the future we all strive for.

Sincerely,

Roman DJAKON

Dr.sc.ing., Professor, Academician
President of Riga Nordic University

SECTION 1. LEGAL EDUCATION AND PERSONNEL TRAINING DURING WARTIME AND THE POST-WAR PERIOD

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-629-4-1>

ВИЩА ОСВІТА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВЧОГО ПОЛЯ ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Бошицький Ю. Л., Сопілко І. М.

ВСТУП

Одним із пріоритетних завдань органів державної влади України є гарантування прав і свобод людини та громадянина. З позицій конституційного права реалізація цього завдання набуває особливої актуальності в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України. Поряд із забезпеченням національної безпеки, оборони держави та захисту її суверенітету, гарантування прав людини залишається базовим обов'язком держави і визначає зміст, напрями та пріоритети діяльності державних органів і посадових осіб у процесі виконання їх службових функцій.

Запровадження правового режиму воєнного стану в Україні створює додаткові юридичні та організаційні складнощі щодо реалізації прав громадян, оскільки законом передбачена можливість тимчасового часткового обмеження конституційних прав і свобод. Такі обмеження мають нормативне підґрунтя і передбачають законодавче звуження змісту та обсягу прав і свобод людини, а також виникнення об'єктивних факторів, що унеможливають або значно ускладнюють їх практичну реалізацію.

Згідно зі статтею 3 Указу Президента України від 24 лютого 2022 року «Про введення воєнного стану в Україні», під час дії правового режиму воєнного стану можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини та громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44 і 53 Конституції України. Крім того, можуть вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб у межах, необхідних для забезпечення реалізації заходів, передбачених частиною

першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»¹. Ці нормативні механізми встановлюють баланс між конституційним гарантуванням прав людини та потребами національної безпеки в умовах воєнного стану.

Право на освіту, закріплене статтею 53 Конституції України, є одним із базових соціально-культурних прав, що забезпечує безперервний інтелектуальний розвиток молодого покоління та формування соціальної і професійної компетентності громадян. З позицій державної освітньої політики формування інтелектуальної еліти нації – вчених, дослідників, суспільних діячів, інноваторів та підприємців – є ключовим компонентом сталого розвитку освітньої системи та підвищення науково-культурного потенціалу держави.

1. Правові та інституційні засади функціонування системи вищої освіти України в умовах воєнного стану: виклики, ризики та напрями трансформації

Початок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України спричинив суттєві деструктивні зміни у функціонуванні системи вищої освіти, що проявилися у значних матеріальних втратах, руйнуванні інституційних структур та необхідності адаптації освітнього процесу до умов воєнного стану. Внаслідок ракетних та артилерійських обстрілів численні заклади вищої освіти зазнали істотних пошкоджень або повного знищення матеріально-технічної бази. Високий рівень загрози подальшої руйнації освітньої інфраструктури безпосередньо впливає на реалізацію конституційного права громадян на освіту, гарантованого статтею 53 Конституції України та нормами Закону України «Про освіту».

З позицій правового аналізу, ситуація у сфері вищої освіти після початку воєнних дій характеризується глибокими трансформаційними процесами, що охоплюють соціально-правовий, організаційний та інституційний виміри. Значна частина учасників освітнього процесу – здобувачі освіти, наукові та науково-педагогічні працівники – була змушена залишити місце постійного проживання, евакуювавшись до безпечніших регіонів або за межі держави, тоді як інші опинилися на тимчасово окупованих територіях, де доступ до освітніх послуг істотно обмежено. За даними міжнародних організацій, зокрема Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, з України виїхали майже

¹ Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 (затверджений Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>

5,5 млн осіб, переважно жінки та діти². Ще понад 4,5 млн громадян стали внутрішньо переміщеними особами. Як і у 2014 році, після анексії Автономної Республіки Крим та початку бойових дій на сході України, держава знову зіткнулася з потребою переміщення закладів вищої освіти на підконтрольні території, що супроводжується комплексом правових, фінансових та організаційних викликів.

З метою оперативного реагування на загрози, що виникли, від самого початку агресії були вжиті термінові адміністративно-правові заходи. Так, 24 лютого 2022 року Міністерство освіти і науки України оприлюднило офіційні рекомендації щодо тимчасового призупинення освітнього процесу у закладах освіти всіх рівнів, у тому числі й у системі вищої освіти³. Зазначене рішення мало першочергово короткостроковий характер і було спрямоване на забезпечення реалізації принципу безпеки учасників освітнього процесу. Однак подальший розвиток воєнних подій зумовив необхідність системного перегляду організаційно-правових засад освітньої діяльності.

З огляду на зростання безпекових ризиків, фізичну недоступність навчальних закладів, масове переміщення здобувачів і педагогічних кадрів, а також дестабілізацію комунікаційних мереж, виникла об'єктивна потреба у нормативному врегулюванні механізмів дистанційного, змішаного та індивідуального навчання. Такий підхід став одним із ключових напрямів державної політики у сфері освіти в умовах воєнного стану, що закріплює орієнтацію на гнучкість, адаптивність і стійкість освітньої системи до кризових явищ.

В умовах триваючої агресії система вищої освіти функціонує під впливом низки непередбачуваних викликів, серед яких: повна або часткова руйнація навчальних і лабораторних корпусів, постійна загроза життю та здоров'ю учасників освітнього процесу, дестабілізація системи університетського управління, скорочення державного фінансування, обмеження академічної мобільності та ускладнення міжнародної наукової співпраці. Сукупність зазначених чинників об'єктивно зумовила необхідність переосмислення стратегічних пріоритетів розвитку вищої освіти, удосконалення правового регулювання освітньої діяльності, а також розроблення адаптивних механізмів управління закладами вищої освіти в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення.

На фундаментальному рівні забезпечення функціонування системи вищої освіти та визначення стратегічних напрямів її відновлення,

² <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

³ Про організацію освітнього процесу : Лист МОН № 1/3371-22 від 06.03.22 року.
URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/86062/

зокрема у контексті сучасних кризових викликів, висвітлюється у наукових працях провідних вітчизняних дослідників, зокрема Л. Антонюк, С. Головка, І. Гнибіденко, О. Грішнова, О. Гринькевич, Л. Гриневич, І. Дичківська, Д. Ільницький, І. Каленюк, С. Квіт, В. Кремень, Е. Лібанова, Л. Лісогор, В. Луговий, Д. Лук'яненко, В. Мадзігон, Н. Ничкало, С. Ніколаєнко, О. Овчарук, Л. Оршанський, І. Петрова, І. Сопілко, Ж. Таланова та інші.

Утім, на момент початку повномасштабного вторгнення вища освіта України ще не відновилася після негативних наслідків пандемії COVID-19, яка поглибила наявні структурні проблеми та ускладнила реалізацію освітніх процесів. Пандемія продемонструвала невідповідність частини освітньої системи потребам економіки та ринку праці, розкрила проблеми управлінської ефективності закладів вищої освіти, обмеження академічної автономії та слабку інтеграцію українських університетів у глобальний освітній простір.

Повномасштабна війна, значно загострила існуючі проблеми та породила нові виклики, які раніше не виникали в практиці освітнього менеджменту. До основних проблем, що визначали розвиток вищої освіти до початку воєнної агресії, належали: невідповідність підготовки фахівців потребам ринку праці; дисбаланс між компетенціями випускників і очікуваннями роботодавців; недостатня інтеграція українських закладів вищої освіти у світовий освітній простір; викривлення при формуванні контингенту здобувачів освіти; неефективність управління; низький рівень автономії закладів; обмежене матеріально-фінансове забезпечення; проблеми кадрового комплектування; слабкі зв'язки з наукою та бізнесом; несприятлива демографічна ситуація; посилення тенденцій до освітньої еміграції.

У воєнних умовах система вищої освіти України зіткнулася із новими складними викликами, що в сукупності з наявними проблемами зумовили необхідність застосування адаптивних управлінських, організаційних та нормативно-правових механізмів. Серед основних сучасних викликів слід виділити: загрозу життю та здоров'ю учасників освітнього процесу, включно зі здобувачами освіти та персоналом закладів вищої освіти; значні руйнування освітньої інфраструктури, зокрема пошкодження приміщень, навчального обладнання та баз для практичного навчання; масштабне переміщення учасників освітнього процесу всередині країни та за її межі, що призвело до втрат серед здобувачів освіти та науково-педагогічного персоналу; ускладнення доступу до вищої освіти та порушення безперервності навчального процесу; втрату управлінського контролю над освітньою діяльністю на тимчасово окупованих територіях або в зонах активних бойових дій;

примусову переорієнтацію здобувачів освіти на освітні програми, підручники та мовне середовище держави-агресора на окупованих територіях; зменшення державного фінансування вищої освіти⁴.

Виявлені проблеми свідчать про структурні та нормативно-правові недоліки системи державного регулювання освіти, що негативно впливає на конкурентоспроможність національних закладів вищої освіти. В умовах невизначеності та нестабільності, притаманних правовому режиму воєнного стану, надзвичайно актуальним є комплексна ідентифікація та системний аналіз ризиків для вищої освіти України. Для цілей практичного управління доцільно класифікувати такі ризики за групами: політико-правові, соціально-економічні, фінансові, кадрові, організаційно-технічні та безпекові.

2. Трансформаційні процеси у системі вищої освіти України в умовах воєнного стану: організаційно-правові засади, структурні зміни та забезпечення якості освітньої діяльності

Військова агресія РФ проти України спричинила безпрецедентні зміни в системі вищої освіти, які торкнулися всіх її ключових складових – від структури мережі закладів вищої освіти (ЗВО) до контингентів здобувачів освіти та науково-педагогічного персоналу. За оцінкою Національної академії педагогічних наук України, виклики воєнного періоду мають системний характер, суттєво впливають на функціонування галузі та вимагають своєчасного прийняття адекватних рішень, розробки стратегічних управлінських підходів і реалізації невідкладних заходів для мінімізації негативних наслідків і забезпечення стійкості вищої освіти⁵.

Найбільш відчутно воєнні дії позначилися на переміщеннях здобувачів освіти, науково-педагогічного і адміністративного персоналу. Масштабні внутрішні та міжнародні переміщення призвели до: тимчасової або постійної втрати навчальної та науково-дослідної бази; порушення безперервності навчального процесу; обмеження доступу до освітніх послуг у регіонах активних бойових дій; регіональної диспропорції у забезпеченні якісної освіти; соціальної дезінтеграції

⁴ Сідлецький С., Шандар А. Вища освіта в Україні в умовах воєнного стану: виклики та пріоритети. *Економіка та суспільство*. 2024. № 64. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4353/4280>

⁵ Вища освіта України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення: виклики і відповіді: науково-аналітична доповідь / В. Г. Кремень, В. І. Луговий, П. Ю. Саух, І. І. Драч, О. М. Слюсаренко, Ю. А. Скиба та ін. Київ: Педагогічна думка, 2023. 172 с. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/VO-Ukr-v-umovah-voyen-stanu-ta-pisl-vidnovl-NAPN_2023-172p.pdf.

студентів та персоналу через стресові умови проживання, навчання і роботи.

Наслідком цих змін стало виникнення потреби у запровадженні адаптивних механізмів управління та організації освітнього процесу, включно з дистанційною та змішаною формою навчання, підтримкою психологічного та соціального благополуччя учасників освітнього процесу, а також забезпеченням законних прав внутрішньо переміщених осіб, учасників бойових дій та осіб із інвалідністю.

Воєнні дії та тимчасова окупація окремих регіонів призвели до переміщення ЗВО з небезпечних територій. З 2014 року по березень 2022 року було переміщено 12 державних закладів освіти, а з березня по листопад 2022 року – ще 19, з яких 8 переміщень відбулися повторно⁶. Переміщені заклади розміщуються на базі провідних університетів у відносно безпечних регіонах, що сприяло не лише підвищенню безпеки учасників освітнього процесу, а й оптимізації мережі ЗВО через об'єднання та реорганізацію закладів.

На початок 2025 року в Україні нараховується 390 закладів вищої освіти, 50 закладів фахової передвищої освіти та 185 наукових інститутів (установ)⁷. Процес трансформації мережі ЗВО має стратегічне значення, оскільки він дозволяє: впорядкувати структурну організацію системи; підвищити управлінську ефективність та безпеку; оптимізувати кількісні показники закладів; зміцнити фінансову та економічну стабільність закладів; створити передумови для посилення інтеграції української освіти у європейський та світовий освітній простір.

Ініційований Міністерством освіти і науки України проект закону про засади модернізації мережі ЗВО передбачає комплексну оптимізацію кількості та структури закладів у залежності від демографічних і регіональних характеристик, а також контингенту студентів:

1. У містах із населенням до 100 тисяч осіб з одним містотвірним закладом вищої освіти – збереження ЗВО; у разі наявності двох закладів – об'єднання.

2. У містах із населенням від 100 до 350 тисяч осіб – функціонування двох конкуруючих ЗВО.

3. У містах із населенням понад 350 тисяч осіб – формування мережі із трьох типів закладів: навчальні інститути, дослідницькі університети та світоглядні академії.

⁶ Освіта і наука України в умовах воєнного стану: інформаційно-аналітичний збірник. Київ: МОН, 2023. 64 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2023/22.08.2023/Inform-analytic.zbim-Osvita.v.umovah.voyennogo.stanu-vykl.rozv.povoyen.perspekt.22.08.2023.pdf>

⁷ <https://skilky-skilky.info/v-ukraini-625-zakladiv-hotuiut-zdobuvachiv-vyshchoi-osvity-znykh-390-vyshi/>

Заклади державної форми власності (за винятком містотвірного) повинні мати не менше ніж 5 тисяч студентів денної форми навчання та загальний контингент не менше 10 тисяч осіб⁸.

Впровадження таких законодавчих норм забезпечує: підвищення ефективності функціонування системи вищої освіти; створення передумов для сталого розвитку закладів; економічну та організаційну стабільність; підвищення якості освітніх послуг та конкурентоспроможності українських університетів на міжнародній арені.

Суттєвим викликом для системи вищої освіти України в умовах воєнного стану є забезпечення формування та збереження контингентів здобувачів освіти, гарантування доступу до навчання громадянам із різних регіонів країни та тим, хто перебуває за кордоном, а також створення безпечних умов для організації та реалізації якісного освітнього процесу. Війна спричинила масштабні демографічні зміни: понад 8 мільйонів українців стали внутрішньо переміщеними особами, а понад 5,5 мільйонів були змушені залишити територію України. Станом на кінець 2022 року із 4,18 мільйона громадян, зареєстрованих у країнах Європи для отримання тимчасового захисту внаслідок воєнних дій, понад 665 тисяч становили студенти та учні, а близько 25 тисяч – освітяни. Водночас кількість випускників шкіл скоротилася зі 640 тисяч у 2008 році до 360 тисяч у 2023 році, із прогнозом подальшого зниження до 300 тисяч у 2030 році, що ускладнює формування контингентів здобувачів освіти та вимагає впровадження системних заходів для стабілізації освітнього процесу⁹.

Для забезпечення стабільності системи вищої освіти Міністерство освіти і науки України у 2022–2023 роках запровадило комплекс заходів, спрямованих на спрощення процедур вступу до закладів вищої освіти, створення умов доступу до навчання для жителів тимчасово окупованих та особливо небезпечних територій, а також організацію тестування та вступних процедур за кордоном. Завдяки цим заходам українські ЗВО змогли сформувати необхідні контингенти здобувачів освіти та забезпечити функціонування освітньої системи в умовах воєнного стану. Так, у вступній кампанії 2022 року взяли участь понад 214 тисяч осіб, а станом на початок 2023 року загальна чисельність здобувачів вищої освіти в Україні становила 1 113 тисяч осіб, з яких 869,4 тисяч – у закладах, підпорядкованих МОН. Застосування

⁸ МОН оприлюднило орієнтовні критерії модернізації мережі. URL: [https:// osvita.ua/vnz/reform/91422/#google_vignette5](https://osvita.ua/vnz/reform/91422/#google_vignette5).

⁹ Не вистачає студентів: у Міносвіти хочуть зменшити кількість університетів втричі. *Бізнес Цензор. Новини* : 15.01.2024 . URL: https://mbiz.censor.net/news/3467716/ne_vystachaye_studentiv_u_minosvity_hochut_zmenshyty_kilkist_universytetiv_vtrychi.

спрощених процедур вступу та створення безпечних умов для навчання сприяло стабілізації контингентів і забезпечило неперервність освітнього процесу для громадян, що перебувають як на території України, так і за її межами.

У 2025 році МОН оновило Порядк прийому на навчання для здобуття вищої освіти, передбачивши підтримку закладів вищої освіти, розташованих у прифронтових та прикордонних областях, через встановлення регіонального коефіцієнта, який множить конкурсний бал вступників, що обирають ЗВО у зонах бойових дій або на територіях, постраждалих від російської агресії. Для студентів, які здобули ступінь бакалавра у 2025 році та зареєстровані на тимчасово окупованих територіях, запроваджено спеціальні умови вступу на магістратуру. Також передбачено спрощені процедури вступу для здобуття другої вищої освіти та ступеня доктора філософії/доктора мистецтва, за винятком спеціальностей 081 «Право» та 293 «Міжнародне право».

Крім того, квітневий 2024 року Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу у вищій освіті» суттєво розширює автономію закладів вищої освіти у розробленні та реалізації освітніх програм і надає здобувачам можливість формувати індивідуальні освітні траєкторії. Внесені зміни до Закону України «Про вищу освіту» регламентують освітні програми, стандарти вищої освіти та організацію освітнього процесу¹⁰.

Таким чином, заходи МОН та законодавчі новації створюють правові та організаційні передумови для формування і збереження контингентів здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану, забезпечують доступність вищої освіти для внутрішньо переміщених осіб та громадян, що перебувають за кордоном, а також сприяють адаптивності системи вищої освіти до кризових умов, підтримці безперервності освітнього процесу та розвитку індивідуальних освітніх траєкторій.

Воєнна агресія Російської Федерації проти України суттєво вплинула на механізми забезпечення якості вищої освіти, зокрема на практику акредитації освітніх програм, терміни дії акредитаційних документів і зміст нормативно-правового регулювання у цій сфері. В умовах воєнного стану уряд України надав Національному агентству із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО) повноваження тимчасово проводити акредитацію освітніх програм у віддаленому (дистанційному) режимі, що стало необхідним кроком для забезпечення безперервності освітнього

¹⁰ Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу у вищій освіті: Закон України від 23 квітня 2024 року № 3642-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3642-20#Text>.

процесу та реалізації процедур зовнішнього оцінювання якості освіти. Крім того, уряд дозволив ухвалювати рішення про умовну (відкладену) акредитацію освітніх програм без проведення або з частковим проведенням акредитаційної експертизи, без сплати закладами вищої освіти вартості відповідної процедури. Такий підхід спрямований на мінімізацію адміністративного навантаження на ЗВО та збереження їх правового статусу як суб'єктів освітньої діяльності в умовах надзвичайних обставин.

З метою запобігання перериванню дії чинних акредитаційних документів уряд продовжив термін чинності сертифікатів про акредитацію освітніх програм і спеціальностей закладів вищої освіти та наукових установ, які були дійсними станом на 24 лютого 2022 року, до 1 липня року, що настає після припинення або скасування воєнного стану в Україні. Відповідно до цих рішень НАЗЯВО затвердило Тимчасовий порядок акредитації освітніх програм в умовах воєнного стану, який передбачає дві альтернативні процедури проведення акредитації: дистанційну (віддалену) відповідно до чинного Положення про акредитацію освітніх програм або спрощену – із застосуванням механізму умовної (відкладеної) акредитації без проведення або з частковим проведенням акредитаційної експертизи. Такий підхід дав змогу зберегти функціональність системи зовнішнього контролю якості освіти, забезпечити гнучкість процедур та гарантувати правову визначеність статусу освітніх програм у період дії воєнного стану¹¹.

Водночас законодавчі зміни, ухвалені у квітні 2024 року, започаткували новий етап трансформації законодавчого поля у сфері вищої освіти. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу у вищій освіті» (від 23 квітня 2024 року № 3642-IX) суттєво оновлено нормативно-правові засади формування освітніх програм та визначено нові вимоги до їх структури, змісту і процедур затвердження. Заклади вищої освіти отримали розширені повноваження у сфері академічної автономії, зокрема право самостійно розробляти й затверджувати освітні програми з урахуванням вимог до відповідного рівня вищої освіти, визначених законодавством, а також положень стандартів вищої освіти. На основі затверджених програм ЗВО формують навчальні плани, що конкретизують обсяг

¹¹ Про особливості акредитації освітніх програм, за якими здійснюють підготовку здобувачі вищої освіти, в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2022 р. № 295. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/295-2022-%D0%BF#Text>

освітніх компонентів у кредитах ЄКТС, визначають логіку їх послідовності та форми контролю навчальних досягнень здобувачів.

Закон також вніс істотні зміни до статті 10 Закону України «Про вищу освіту», зокрема частини четвертої, п'ятої та шостої, а також фактично оновив зміст частини третьої, яка визначає вимоги до освітньої програми. У новій редакції наголошується на необхідності врахування компетентнісного підходу, академічної доброчесності, забезпечення можливості формування індивідуальних освітніх траєкторій, а також дотримання принципу узгодженості між результатами навчання та очікуваними професійними компетентностями.

Таким чином, трансформація підходів до акредитації, розроблення і реалізації освітніх програм у період воєнного стану демонструє перехід системи вищої освіти України від нормативно-централізованої моделі до адаптивно-правової, заснованої на гнучкості процедур, розширенні автономії ЗВО та впровадженні сучасних механізмів забезпечення якості освіти відповідно до європейських стандартів. Ці зміни є невід'ємним елементом загальної трансформації законодавчого поля у сфері вищої освіти, спрямованої на забезпечення її стійкості, академічної доброчесності та відповідності міжнародним критеріям якості.

У контексті реформування системи вищої освіти в Україні активно обговорюється доцільність оптимізації структури органів, що здійснюють управління у цій сфері. Зокрема, пропонується скоротити кількість інституцій, уповноважених на управління закладами вищої освіти, шляхом вилучення з їх переліку Національної академії наук України та галузевих академій наук, а також обмеження кількості галузевих органів управління. Передбачається, що у сфері державного управління мають залишитися лише ті органи, до компетенції яких належать військові навчальні заклади, військові навчальні підрозділи та заклади вищої освіти із специфічними умовами навчання.

Водночас, з огляду на суспільну значущість зазначених питань, процес підготовки пропозицій щодо модернізації мережі закладів вищої освіти та вдосконалення системи управління галуззю має здійснюватися у відкритий, публічний спосіб із залученням представників наукової спільноти, освітніх установ та громадськості. Це дозволить забезпечити фахове обґрунтування рішень, уникнути поспішних кроків та зберегти баланс між ефективністю управління й автономією закладів вищої освіти.

ВИСНОВКИ

Упровадження зазначених заходів стане запорукою відновлення конкурентоспроможності української вищої освіти, її подальшої

інтеграції до європейського простору та посилення ролі освіти як ключового чинника сталого розвитку держави.

Сучасний етап розвитку вищої освіти України характеризується глибокими структурними трансформаціями, зумовленими одночасним впливом збройної агресії російської федерації, наслідків пандемії COVID-19 та необхідністю адаптації національної освітньої системи до європейських стандартів. У цих умовах актуалізується потреба системного переосмислення стратегічних орієнтирів державної політики у сфері вищої освіти, а також розроблення науково обґрунтованих практичних рекомендацій щодо її подальшого розвитку¹²¹³.

Зазначені заходи дали змогу здійснити комплексне дослідження стану, тенденцій і перспектив модернізації вищої освіти та визначити пріоритетні напрями її реформування, зокрема: забезпечення рівного доступу до якісної освіти; удосконалення змісту, методів і технологій навчання; розвиток дослідницького потенціалу закладів вищої освіти в контексті відкритої науки; посилення соціальної відповідальності університетів і їхнього зв'язку з ринком праці; оптимізацію мережі ЗВО шляхом створення потужних регіональних університетів; поглиблення процесів інтернаціоналізації та інтеграції у Європейський простір вищої освіти і досліджень; розширення університетської автономії; впровадження цифрових інструментів управління, включно з технологіями штучного інтелекту¹⁴.

Водночас системний науковий супровід процесів реформування вищої освіти засвідчив наявність низки концептуальних і правових прогалин, які потребують невідкладного вирішення. Передусім ідеться про відсутність у національному освітньому законодавстві цілісного механізму оцінювання, моніторингу та мотивації забезпечення якості вищої освіти. Необхідним є впровадження ефективних рейтингових, класифікаційних, рамкових та асоціаційних механізмів, які широко застосовуються у правових системах держав-членів Європейського Союзу. Недостатня присутність українських університетів у міжнародних рейтингах свідчить про невисокий рівень конкурентоспроможності національної системи вищої освіти, що значною мірою

¹² Калашнікова С., Оржель О. Оптимізація мережі закладів вищої освіти: теоретичні особливості та практичні рекомендації. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*. 2022. № 13. С. 89–129.

¹³ Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 № 286-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text>

¹⁴ Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні на 2025-2026 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.05.2025 № 457-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2025-%D1%80#Text>

обумовлено впливом воєнного стану, кадровими втратами та обмеженістю ресурсів.

Висока якість освіти є визначальним чинником сталого інноваційного розвитку держави у повоєнний період. У цьому контексті необхідною є гармонізація національних стратегічних документів із міжнародними тенденціями цифрової трансформації, зокрема з урахуванням положень Концепції розвитку цифрових компетентностей¹⁵ та рекомендацій OECD і Європейської Комісії щодо впровадження технологій штучного інтелекту в освітній процес.

Окремої уваги потребує питання розвитку дослідницької інфраструктури закладів вищої освіти. Формування наукових е-платформ, розбудова системи відкритих наукових даних, а також підвищення якості дослідницької діяльності відповідно до принципів відкритої науки є необхідними умовами зміцнення наукового потенціалу держави.

Досягнення Цілі сталого розвитку № 4 «Якісна освіта», вимагає від України посилення інклюзивності, справедливості та безперервності освіти протягом життя¹⁶. Особливої уваги потребують забезпечення освітніх прав внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни, осіб з інвалідністю та інших категорій населення, які постраждали внаслідок збройної агресії¹⁷. З огляду на це нагальною стає необхідність реалізації державних програм соціальної інтеграції, психологічної підтримки та реабілітації зазначених груп населення у системі вищої освіти.

Важливим чинником підвищення ефективності освітньої політики є оптимізація мережі закладів вищої освіти, оскільки надмірна кількість малопотужних закладів знижує результативність управління, ускладнює впровадження університетської автономії, зменшує ефективність використання ресурсів і гальмує розвиток конкурентоспроможних освітньо-наукових кластерів¹⁸. З огляду на це першочерговим завданням є удосконалення правових механізмів формульного фінансування,

¹⁵ Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 167-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text>

¹⁶ Деякі питання забезпечення досягнення Цілей сталого розвитку в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.11.2024 № 1190-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1190-2024-%D1%80#Text>

¹⁷ Програма розвитку ООН в Україні. (2022). Підтримка реалізації Порядку денного до 2030 року та прискорення досягнення Цілей сталого розвитку. <http://surl.li/obipy>

¹⁸ Кремьон, В. Г. (2023). Університетська мережа в Україні: необхідність модернізації: За результатами наукової доповіді на засіданні Стратегічної секції керівників закладів вищої освіти, 2 березня 2023 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2023. № 5(1). С. 1-№ 4.

посилення автономії ЗВО, а також розроблення прозорих критеріїв розподілу бюджетних коштів відповідно до результативності освітньої та наукової діяльності.

Таким чином, трансформація законодавчого поля у сфері вищої освіти повинна ґрунтуватися на принципах верховенства права, інституційної автономії, академічної свободи, прозорості управління та європейської інтеграції. Реалізація зазначених завдань сприятиме підвищенню якості національної освіти, формуванню конкуренто-спроможного людського капіталу та забезпеченню сталого розвитку держави у післявоєнний період.

АНОТАЦІЯ

У межах дослідження розглянуто деструктивні наслідки воєнних дій для функціонування системи вищої освіти – матеріальні втрати, евакуацію закладів освіти, скорочення фінансування, переміщення здобувачів і науково-педагогічних працівників, а також вплив цих факторів на реалізацію конституційного права громадян на освіту. Особливу увагу приділено нормативно-правовим механізмам забезпечення безперервності освітнього процесу в кризових умовах, включно з упровадженням дистанційної, змішаної та індивідуальної форм навчання, адаптацією процедур акредитації освітніх програм, розширенням академічної автономії закладів вищої освіти та модернізацією мережі ЗВО.

Проаналізовано законодавчі зміни, ухвалені у 2024–2025 роках, спрямовані на підвищення гнучкості та стійкості освітньої системи, розвиток індивідуальних освітніх траєкторій, удосконалення процедур акредитації, а також на розширення автономії університетів у розробленні освітніх програм. Визначено, що ці трансформації знаменують перехід від нормативно-централізованої до адаптивно-правової моделі управління освітою, заснованої на принципах академічної доброчесності, компетентнісного підходу та європейських стандартів якості.

Обґрунтовано необхідність системного переосмислення стратегічних орієнтирів розвитку вищої освіти в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення. Визначено пріоритетні напрями реформування: забезпечення рівного доступу до якісної освіти, оптимізація мережі закладів вищої освіти, розвиток цифрових інструментів управління, інтеграція у Європейський простір вищої освіти, посилення дослідницького потенціалу університетів і впровадження принципів відкритої науки.

Результати дослідження мають теоретичне й практичне значення для вдосконалення законодавчого регулювання у сфері освіти, формування ефективної державної політики у сфері вищої освіти, підвищення рівня її адаптивності, якості та конкурентоспроможності в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення держави.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 (затверджений Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
2. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
3. Про організацію освітнього процесу : *Лист МОН № 1/3371-22 від 06.03.22 року*. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/86062/
4. Сідлецький С., Шандар А. Вища освіта в Україні в умовах воєнного стану: виклики та пріоритети. *Економіка та суспільство*. 2024. № 64. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4353/4280>
5. Вища освіта України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення: виклики і відповіді: науково-аналітична доповідь / В. Г. Кремень, В. І. Луговий, П. Ю. Саух, І. І. Драч, О. М. Слюсаренко, Ю. А. Скиба та ін. Київ: Педагогічна думка, 2023. 172 с. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/VO-Ukr-v-umovah-voyen-stanu-ta-pisl-vidnovl-NAPN_2023-172p.pdf.
6. Освіта і наука України в умовах воєнного стану: інформаційно-аналітичний збірник. Київ: МОН, 2023. 64 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2023/22.08.2023/Inform-analytic.zbirn-Osvita.v.umovah.voyennogo.stanu-vykl.rozv.povoyen.perspekt.22.08.2023.pdf>
7. <https://skilky-skilky.info/v-ukraini-625-zakladiv-hotuiut-zdobuvachiv-vyshchoi-osvity-z-nykh-390-vyshi/>
8. МОН оприлюднило орієнтовні критерії модернізації мережі. URL: https://osvita.ua/vnz/reform/91422/#google_vignette5.
9. Не вистачає студентів: у Міносвіти хочуть зменшити кількість університетів втричі. *Бізнес Цензор. Новини* : 15.01.2024. URL: https://mbiz.censor.net/news/3467716/ne_vystachaye_studentiv_u_minosvity_hochut_zmenshyty_kilkist_universytetiv_vtrychi.
10. Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу у вищій освіті: Закон України від 23 квітня 2024 року № 3642-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3642-20#Text>.
11. Про особливості акредитації освітніх програм, за якими здійснюють підготовку здобувачі вищої освіти, в умовах воєнного стану.

Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2022 р. № 295.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/295-2022-%D0%BF#Text>

12. Калашнікова С., Оржель О. Оптимізація мережі закладів вищої освіти: теоретичні особливості та практичні рекомендації. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*. 2022. № 13. С. 89–129.

13. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки : *Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 № 286-р*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text>

14. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні на 2025–2026 роки : *Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.05.2025 № 457-р*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2025-%D1%80#Text>

15. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації : *Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 167-р*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text>

16. Деякі питання забезпечення досягнення Цілей сталого розвитку в Україні : *Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.11.2024 № 1190-р*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1190-2024-%D1%80#Text>

17. Програма розвитку ООН в Україні. (2022). Підтримка реалізації Порядку денного до 2030 року та прискорення досягнення Цілей сталого розвитку. <http://surl.li/obipy>

18. Кремень, В. Г. (2023). Університетська мережа в Україні: необхідність модернізації: За результатами наукової доповіді на засіданні Стратегічної сесії керівників закладів вищої освіти, 2 березня 2023р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2023. № 5(1). С. 1–4.

Information about the authors:

Boshytskyi Yuriy Ladyslavovich,

Candidate of Legal Sciences, Professor, Honoured Lawyer of Ukraine,
Rector of the Kyiv University of Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
7A, Akademika Dobrokhotova Str., Kyiv, 03142, Ukraine

Sopilko Iryna Mykolaivna,

Doctor of Law, Professor, Honoured Lawyer of Ukraine,
Advisor to the Rector of the Kyiv University of Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
7A, Akademika Dobrokhotova Str., Kyiv, 03142, Ukraine

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА КАДРІВ ОРГАНІВ ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Сьомін С. В., Комашко В. В., Шамара О. В.

ВСТУП

Запропоноване дослідження покликане продовжити, розпочату у попередніх наших публікаціях, наукову дискусію щодо шляхів удосконалення освіти кадрів органів правосуддя України, підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації прокурорів, суддів, адвокатів, працівників апаратів судів тощо. А також напрямів модернізації діяльності спеціальних навчальних закладів, які готують зазначені категорії правників. Наша наукова розвідка проводилася в рамках реалізації Дорожньої карти з питань верховенства права «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС»¹, у контексті організації діяльності єдиного навчального закладу Національної школи правосуддя України зі здійснення спеціальної підготовки прокурорів та суддів, а також підвищення кваліфікації адвокатів, прокурорів та суддів^{2,3}.

Відповідно до чинного Законодавства України, воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в нашій державі або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії (загрози нападу), небезпеки державній незалежності, територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади (органам місцевого самоврядування) повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, а також тимчасове, зумовлене загрозою,

¹ Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до ЄС за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС». Розпорядження КМУ від 14.05.2025 № 475-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text> (дата звернення: 23.10.2025).

² Shamara O., Komashko V. The unified state institution for advanced training of the justice system of Ukraine. Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences : Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference, Cambridge, March 29, 2024. С. 121 - 127.

³ Shamara O. Special training of personnel and advanced training of the system of justice bodies of Ukraine, through the prism of the construction and functioning of the military justice system of Ukraine. *Law & Society. Scientific journal*. Vol. 9 (2024). С. 236–241.

обмеження конституційних прав і свобод людини, громадянина та юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень⁴.

Упродовж сучасного етапу українського державотворення, воєнний стан уперше було введено Указом Президента України від 26 листопада 2018 року у відповідь на інцидент, що стався у Керченській протоці. Він запроваджувався у 10 областях і територіальному морі України «з метою посилення оборони України на фоні зростаючої агресивності з боку росії»⁵. Із початком повномасштабної збройної агресії проти України, 24 лютого 2022 року було введено воєнний стан та оголошено загальну мобілізацію протягом 90 діб⁶. Із того часу воєнний стан в нашій країні продовжувався вже 17 разів.

Органи правосуддя України в умовах введення правового режиму воєнного стану, незважаючи на загрози та небезпеку, зобов'язані функціонувати. Їхня життєдіяльність задля забезпечення національних інтересів має бути максимально цілеспрямованою, раціональною, безперервною і такою, що відповідає нагальним викликам сьогодення. Конституцією України не передбачено передачу повноважень органів правосуддя іншим особам чи державним органам.

Згідно Конституції України, у нашій державі виключно суди здійснюють правосуддя, тому делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються⁷. Створення надзвичайних та особливих судів в Україні не допускається⁸, а військових – наразі не передбачено. Отже, органи правосуддя, навіть в умовах воєнного стану, є незамінним механізмом у системі функціонування державної влади в Україні. Їхня роль та місце навпаки зростають, беручи до уваги загальне ускладнення криміногенної ситуації, поширення злочинів у воєнній сфері, зокрема колабораціонізм та дезертирство.

Система судоустрою України, навіть у період дії воєнного стану, має функціонувати безперервно і державним захистом повинні

⁴ Воєнний стан. Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол. : Ю. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998 - 2004. ISBN 966-7492-00-1.

⁵ Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 48, ст. 381. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

⁶ Указ Президента України від 24.02.22 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 26.10.2025).

⁷ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. Частина 1, 2 статті 124. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

⁸ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. Частина 6 статті 124. (дата звернення: 26.10.2025).

забезпечуватися і гарантуватися права та свободи людини і громадянина, які закріплені і гарантовані Конституцією України. Це насамперед, право кожного на судовий захист, право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб⁹. Гарантія судового захисту конституційних прав і свобод громадян в умовах дії воєнного стану має не лише імперативний, а й абсолютний характер¹⁰.

Беручи до уваги те, що конституційне право кожного громадянина на судовий захист є непорушним і має бути забезпечено державою, навіть в умовах воєнного чи іншого надзвичайного стану, особливої актуальності набувають питання: які процесуальні форми здійснення правосуддя є допустимими в таких умовах; які умови роботи суду можна вважати належними для здійснення правосуддя в період дії воєнного стану; як оптимізувати роботу суду та суддів, працівників апарату суду задля забезпечення безпеки усіх учасників судового процесу. І що найголовніше – як навчити суди ефективно працювати в умовах війни, як забезпечити професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації суддів, а також працівників апарату суду в умовах правового режиму воєнного стану.

1. Аналіз стану дослідженості проблеми професійної підготовки кадрів органів правосуддя в Україні

Необхідною умовою задля досягнення стратегічної мети удосконалення служби суддів та функціонування апарату суду в Україні, особливо в умовах воєнного стану, є суттєве підвищення рівня їхньої кваліфікації та компетентності відповідно до викликів сьогодення. Це є визначальною умовою задля забезпечення справедливого та об'єктивного відправлення правосуддя та прийняття правосудних судових рішень. Нині, частково, це завдання вирішується шляхом удосконалення положень відповідних законодавчих актів. Однак, поряд із цим, існує гостра потреба у провадженні комплексної роботи із суддівському кадрами, удосконаленні первинного відбору кандидатів на посаду судді та якісної трансформації усієї системи вищої юридичної освіти майбутніх суддів. Водночас, чинне Законодавство України містить цілу низку прогалин та недоліків у цій сфері, що у свою чергу викликає необхідність щодо його удосконалення.

⁹ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. Частина 1, 2 статті 55. (дата звернення: 26.10.2025).

¹⁰ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. Частина 2 статті 64. (дата звернення: 26.10.2025).

Актуальність теми дослідження наочно підтверджується загальною недостатньою кількістю наукових робіт, присвячених проблемі підвищення рівня кваліфікаційної підготовки та компетентності суддів в Україні, що у поєднанні з необхідністю вивчення цієї проблеми саме в умовах воєнного стану і обумовлює важливість та своєчасність нашої наукової розвідки.

Науковим базисом піднятої проблематики виступили: чинне Законодавство України, праці вітчизняних вчених-правознавців, які досліджували питання організації діяльності навчальних закладів у сфері спеціальної підготовки та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та адвокатів, а також європейський досвід у цій сфері. Нами було проаналізовано та розвинуто ідеї, викладені у працях таких знаних вітчизняних правників, як: А. Моносян, О. Сафонова, І. Козьякова, С. Подкопаєва, П. Васильєва, Ю. Ірхін, Я. Шехавцова, Д. Шпенова та інших. Окремі аспекти проблем, пов'язаних із підвищенням рівня кваліфікації суддів та шляхи вдосконалення Законодавства України у цій сфері свого часу досліджували такі вчені, як: Г. Барабаш, В. Городовенко, Ю. Грошевий, Н. Гураленко, Л. Москович, О. Черновський та інші. Однак, роботи, які б були присвячено саме проблемі підвищення кваліфікації у системі органів правосуддя України в умовах правового режиму воєнного стану – практично відсутні.

За висновками вітчизняних учених у галузі права, в Україні вже не один рік поспіль гостро постає, і особливо актуалізувалася у зв'язку з війною, проблема недостатнього рівня кваліфікації та компетентності суддів. При цьому, згідно Законодавства України, підвищення цього рівня має відбуватися за такими напрямками:

- удосконалення, розширення та тлумачення змісту кваліфікаційних вимог до кандидата на посаду судді, в тому числі вимог щодо морально-етичних якостей;
- трансформація фахової вищої юридичної освіти для майбутніх суддів;
- підвищення рівня професійної культури та правосвідомості суддів;
- удосконалення програми та визначення періодичності підвищення кваліфікації професійних суддів;
- розвиток, накопичення та удосконалення застосування практичного суддівського досвіду;
- запровадження обов'язкової атестації суддів¹¹.

¹¹ Закон України «Про судоустрій і статус суддів». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 31, ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print> (дата звернення: 26.10.2025).

Перший напрям передбачає законодавче закріплення вичерпного переліку кваліфікаційних вимог щодо кандидата на посаду судді (зокрема щодо його морально-етичних якостей). Проведений аналіз показує, що визначені в чинному Законодавстві України такі вимоги не повністю відповідають принципам вичерпності та самодостатності. Такий висновок зумовлюється тим, у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» бракує статті в якій би комплексно було визначено кваліфікаційні вимоги щодо кандидата на посаду судді з урахуванням міжнародних стандартів, відсутній дієвий механізм перевірки таких вимог. Цілком логічно, що подальша робота щодо удосконалення Законодавства України стосовно запровадження дієвого механізму добору кандидатів на посаду судді має здійснюватися за напрямом розробки вичерпного переліку кваліфікаційних вимог до кандидата на посаду судді, а також механізму перевірки його рівня правової культури та правосвідомості, а також морально-етичних особистісних якостей.

У фаховій літературі справедливо зазначається, що професійна діяльність судді передбачає два рівно важливі компоненти: юридичну грамотність та психологічну компетентність. Тому, окрім загальних кваліфікаційних вимог щодо громадянства, освіти та стажу роботи – необхідно визначити вимоги щодо психологічної компетентності, або психологічної готовності. При цьому, такі вимоги мають бути визначено на законодавчому рівні¹².

Так, Ю.Б. Ірхін зазначає, що функціональне дослідження показує, що професійний суддя має вирізнятися високими моральними якостями та прагненням до справедливості. Задля зручності перевірки кандидата на посаду судді на предмет його відповідності вимогам щодо рівня морально-етичних та особистих якостей, останні доцільно умовно поділити на такі групи: моральні якості; етичні вимоги до поведінки; інтелектуальні здібності; комунікативні вміння; технічні навички; організаторські здібності¹³.

Саме система цих якостей і складає психологічну професіограму судді, тобто повний опис особливостей професії судді, що розкриває зміст його професійної праці, а також вимог, які вона ставить перед людиною.

Розглядаючи систему моральних якостей судді (кандидата на цю посаду), поділяємо думку Ю. Ірхіна, що при доборі кандидатів на цю посаду слід виключити можливість доступу до посади судді осіб, яким

¹² Черновський О.К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 2 (6). С. 16.

¹³ Ірхін Ю.Б. Психологічні засади професійного відбору суддів України. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 1 (16). С. 33.

притаманні негативні особистісні та морально-етичні якості, такі як: зарозумілість, пихатість, грубість, жорстокість, недбалість, некомунікабельність, низький рівень інтелекту та культури, схильність до стереотипного мислення, нездатність до ясного викладення усної мови і письмових текстів, корислива орієнтація на престижне становище судді¹⁴.

Цілком слушною вбачається пропозиція українських правників, що вимоги до моральних якостей судді необхідно закріпити в Кодексі суддівської етики, який пропонується перейменувати на Кодекс морально-етичних вимог до судді. До таких якостей, зокрема, слід віднести наступні:

- добродіяльність, тобто розважливе й помірковане ставлення до інших осіб, недопущення образливих або таких що принижують честь та гідність особи, дій та висловів;

- справедливість, яка передбачає наявність внутрішнього відчуття, особистого переконання та природної потреби в збереженні рівноваги між правами та обов'язками кожного члена суспільства, а також усвідомлення їхньої рівності;

- чесність – тобто відкритий та розумний прояв своїх дійсних намірів, збереження власної гідності та достоїнства у взаємовідносинах з іншими особами;

- невідкупність, що передбачає таку поведінку особи, яка відкидає будь-яку можливість неправомірного впливу на неї із корисливих мотивів та яка не допускає провокацію хабарництва та хабарництва;

- толерантність – тобто доброзичливе та розумне ставлення до інших осіб, усвідомлення індивідуальності кожної людини¹⁵.

Наступною складовою особистісних якостей судді (кандидата на цю посаду) є вимоги щодо етичності його поведінки. Зазначені вимоги достатньо викладені у Кодексі суддівської етики (вимоги до поведінки судді під час здійснення правосуддя, вимоги до позасудової поведінки тощо¹⁶), необхідно лише конкретизувати методику їхньої перевірки.

Інтелектуальні здібності судді (кандидата на цю посаду) безумовно повинні бути, принаймні, вищі за середній інтелектуальний рівень громадян по країні. Не викликає сумнівів, що інтелектуальна складова

¹⁴ Ірхін Ю.Б. Психологічні засади професійного відбору суддів України. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 1 (16). С. 36.

¹⁵ Шпеню Д.Ю. Шляхи підвищення рівня кваліфікації та компетентності суддів в Україні. *Форум права*. 2017. № 1. С. 205–211. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/adfdd591-3c2d-4de5-b6ad-e01d3b3a31c4/content> (дата звернення: 25.10.2025).

¹⁶ XI (черговий) з'їзд суддів України. Рішення від 22.02.2013 «Про затвердження Кодексу суддівської етики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

особистості судді відіграє важливу роль на усіх етапах відправлення судочинства, починаючи з прийняття заяви про відкриття провадження і закінчуючи винесенням судового вироку. На кожному етапі виправлення правосуддя судді доводиться приймати обмірковані й зважені рішення. Безперечно, без належного рівня інтелекту цього домогтись не можливо. Тому, окреслення вимог щодо необхідного рівня інтелекту кандидата на посаду судді – є об'єктивною необхідністю.

Визначаючи граничні параметри щодо комунікативних вмінь та навичок кандидата на посаду судді, О.К. Черновський підкреслює, що необхідність управляти діалогом, розв'язувати конфлікти, розблокувати емоційні ситуації під час судового розгляду, усвідомлювати та коригувати власний психоемоційний стан, а також корегувати атмосферу у залі суду – пред'являє високі вимоги не тільки до спеціальних компетенцій судді, але й до психоемоційних здібностей¹⁷.

На його думку, до комунікативних навичків та вмінь судді (кандидата на посаду) повинно належати: чітко поставлена мова, вміння лаконічно та освідчено викладати власні думки, виокремлювати головне; високий рівень соціального інтелекту, а саме вміння розуміти невербальну мову, емоції співрозмовника, бачити невербальні ознаки правдивості (неправдивості) тощо; вміння встановлювати контакт під час розмови тощо.

До технічних навичків кандидатів на посаду судді слід віднести: грамотне письмо; вміння правильно складати процесуальні судові документи; знання бюрократичних процедур тощо. Технічні навички є невід'ємною складовою професійної компетентності судді, оскільки здебільшого докази надходять до суду у документарній формі, і суддя має власноруч оцінити відповідність форми документа законодавчим нормам.

Організаторськими здібностями судді (кандидата на посаду) виступають вміння самостійно організовувати власну діяльність, розподіляти свій робочий час, а також керувати роботою своїх помічників, секретаря судового засідання тощо.

Ще однією проблемою, що постає на шляху формування високопрофесійного суддівського корпусу, є питання щодо методики оцінки у суддів відповідних якостей. Так, Ю.Б. Ірхін зазначає, що психологічне вивчення особистості кандидата на посаду судді не є єдиною безумовною самоціллю. Його основне завдання полягає у виявленні та оцінці реальних і потенційних можливостей людини задія її оптимального використання у судовій діяльності. Саме тому

¹⁷ Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 2 (6). С. 14.

вимоги та умови конкретної діяльності є основними факторами, що зумовлюють спрямованість процесу вивчення людини. На думку дослідника, важливою умовою підвищення ефективності професійної діяльності суддів є психологічна діагностика і розвиток низки моральних якостей, які повинен уособлювати в собі суддя¹⁸.

Заслуговує на підтримку ініціатива вітчизняних правників щодо розробки й запровадження «Методики перевірки рівня особистих та морально-етичних якостей кандидата на посаду судді». У цій методиці, крім набору психологічних тестів та визначення порядку їхнього проведення, необхідно чітко регламентувати такий спосіб формування комісії з проведення психологічного тестування кандидатів на посади суддів, який би виключав можливість допуску до її складу непрофесійних (нефахових, далеких від юриспруденції) психологів. Слід чітко визначити вимоги до членів такої комісії, а також заздалегідь сформулювати шкалу психологічних якостей кандидата на посаду судді, в межах якої він вважатиметься таким, що володіє достатнім їхнім рівнем. Це необхідно задля того, щоб виключити суб'єктивізм членів комісії щодо прийняття рішень про відповідність кандидата на посаду судді.

2. Шляхи підвищення рівня професійної підготовки суддівського корпусу та працівників апарату суду в Україні під час воєнного стану

Один із напрямів забезпечення підвищення рівня кваліфікації суддів – це реформа вищої фахової освіти для майбутніх суддів, запровадження їхнього навчання у спеціальних відомчих вищих навчальних закладах. В. Кулаков, даючи оцінку відомчій освіті, прийшов до висновку, що відомчий заклад має низку відчутних переваг порівняно з освітніми закладами Міністерства освіти і науки України, що дає йому реальну можливість навчати фахівців, краще підготовлених до практичної діяльності, зокрема: завдяки підконтрольності навчального закладу своєму відомству; можливості швидкого коригування навчальних програм у зв'язку зі зміною завдань; більш тісному зв'язку між замовником і навчальним закладом; повнішому фінансовому забезпеченню; плановому кадровому забезпеченню викладацьким складом тощо¹⁹.

¹⁸ Ірхін Ю. Б. Психологічні засади професійного відбору суддів України. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 1 (6). С. 29–37.

¹⁹ Актуальні проблеми проф. підготовки суддів, прокурорів та працівників правоохоронних органів : зб. мат-ів між-ної наук.-практ. конф. (Київ, 23.04.09). К. : Генеральна прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України, 2009. 80 с.

Не викликає сумнівів, що найбільш ефективною у цьому плані буде започаткування державної системи відомчих навчальних закладів в судовій системі, спеціально призначених задля підготовки суддів та інших професійних кадрів для органів правосуддя України.

На нашу думку, слід погодитись з позицією В.В. Городовенка, який переконаний, що для того, щоб захистити установи, які займаються підготовкою суддів, від зовнішнього впливу, необхідно повноваження з призначення їх керівників та викладачів покласти на суддівський чи інший незалежний орган, який відповідає за організацію і контроль такої підготовки²⁰. Саме таку рекомендацію і було підготовлено Радою Європейських суддів у Міжнародному документі від 17 листопада 2010 року № (2010)12²¹.

Ми поділяємо думку вітчизняних викладачів в галузі права, що у системі відомчих вищих навчальних закладів доцільно створити факультети задля підготовка суддів для кожного спеціалізованого суду (адміністративного, господарського) та суддів з розгляду цивільних, кримінальних справ тощо. Крім вивчення різних галузей права і глибинного вивчення тих галузей, в яких буде спеціалізуватися майбутній суддя, його необхідно навчати засадам праворозуміння і правозастосування у відповідних практичних ситуаціях. Для студентів таких навчальних закладів слід щороку організовувати практику на базі відповідного місцевого суду. Така система підготовки майбутніх суддів зможе повніше забезпечити необхідний рівень їхньої кваліфікації і психологічно підготувати до виконання майбутніх обов'язків²².

Не викликає сумнівів, що важливою умовою підвищення рівня кваліфікації суддів є забезпечення високого рівня їхньої професійної культури та правосвідомості. Професійна правосвідомість судді, на думку Ю.Грошевого, включає в себе систему його особистісних правових поглядів і переконань, а також власних оцінок щодо справедливості (несправедливості) правових норм, ефективності

²⁰ Городовенко В. В. Періодичне навчання суддів та координаційні практики. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 1 (16). С. 116–121.

²¹ Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів : незалежність, ефективність та обов'язки, від 17.11.2010, № (2010)12. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a38?test=dCCMfOm7xBWMSQkEZiXb3CL4HI4Zss80msh8Ie6 (дата звернення: 26.10.2025).

²² Шпеню Д.Ю. Шляхи підвищення рівня кваліфікації та компетентності суддів в Україні. *Форум права*. 2017. № 1. С. 205–211. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/adfdd591-3c2d-4de5-b6ad-e01d3b3a31c4/content> (дата звернення: 26.10.2025).

правового регулювання, відповідності правових приписів характеру суспільних відносин, які ці приписи регулюють²³.

Як показує практика, фактично професійна правосвідомість судді визначається рівнем його правових знань та морально-етичними якостями. Саме у правовій свідомості відбиваються знання, досвід судді й морально-етична спрямованість його особистості. Вплинути на розвиток правосвідомості можливо лише за умови тривалого та постійного виховання особи. При цьому, виховання дорослої людини – процес більш повільний і менш ефективний. Його слід здійснювати з урахуванням певних особливостей. Слід погодитись із В. Городовенко, що для навчання дорослих більш продуктивними є дискусія, ситуативний аналіз, моделювання, письмова робота, обговорення в малих групах, рольові ігри тощо²⁴.

Саме правова культура судді визначає характер його поведінки відповідно до рівня правосвідомості, тобто це практичне втілення знань з різних галузей права, навичок правозастосування та власного емоційно-вольового ставлення до відповідних правових норм та необхідності їхнього дотримання. Правова культура відбиває те, наскільки суддя може діяти у кожній конкретній ситуації у відповідності з власними переконаннями і поглядами, власним світоглядом. Чи відповідають переконання та світогляд судді усталеним у суспільстві морально-етичним та правовим нормам.

Окрім підвищення суто професійної підготовки суддів (кандидатів на посаду) необхідно також приділяти належну увагу забезпеченню психологічної готовності осіб до виконання суддівських повноважень. На думку О. Черновського, із метою розвитку та подальшого прояву морально-етичних та професійних якостей судді, крім такого періодичного навчання з питань здійснення правосуддя, необхідно розробити і запровадити у практичну діяльність суддів проведення групових психологічних семінарів-тренінгів та індивідуальних психологічних консультацій, а також розробити спеціальні програми та створити умови задля психологічного розвантаження²⁵.

Фактично, науковець пропонує створити психологічну службу при кожному судді, яка б здійснювала психологічний супровід професійної діяльності суддів та їхніх апаратів. Це є досить слушною пропозицією,

²³ Грошевий Ю. М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4 (16). С. 248–255.

²⁴ Городовенко В. В. Періодичне навчання суддів та координаційні практики. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 1 (16). С. 116–121.

²⁵ Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 2 (6). С. 14–18.

оскільки, загальновідомо, що професія судді пов'язана зі значною психоемоційною напругою, обумовлену важливістю прийняття рішень, підвищеною відповідальністю, конфліктністю інтересів окремих сторін тощо.

Ми підтримуємо пропозицію науковців-правників щодо утворення спеціальної психологічної служби на рівні кожного окремого суду, яка б входила до складу апарату та відповідала специфіці функціонування органів правосуддя. На таку службу доцільно покласти такі функції:

- організація та проведення психологічних тренінгів із суддями та працівниками апарату суддів;
- здійснення періодичного психологічного тестування суддів з метою виявлення їхнього емоційно-психологічного стану та надання своєчасної фахової психологічної допомоги у кризових ситуаціях;
- проведення якісного психологічного добору працівників апарату судів;
- психологічне консультування суддів та працівників апарату суду з проблем, що виникають у їх професійній діяльності та повсякденному житті тощо.

Одним із напрямів підтримання належного рівня кваліфікації судді, визначених в міжнародних актах²⁶, але і досі не втілених в національному законодавстві, є постійна самостійна робота судді над удосконаленням власної професійності та розвитку своїх морально-етичних якостей. У чинному Законодавстві України не визначено ні форм, ні змісту, а ні способів оцінки ефективності такої роботи. Проте, беззаперечним є той факт, що самостійна робота судді є чи не найбільш дієвим засобом розвитку його професійності. Це обумовлено тим, що самомотивація та спрямованість судді на власний професійний та особистісний розвиток є найкращим стимулом задля удосконалення свого рівня кваліфікації. Немотивований та безініціативний суддя залишається на тому ж самому рівні розвитку, не залежно від того, які програми, тренінги та інші навчальні заходи він буде проходити. Отже, при доборі кандидатів на посаду суддів важливо не допускати до вступу на посаду осіб, які не є здатні до самомотивації та саморозвитку²⁷.

При час здійсненні самостійної роботи суддя, насамперед, повинен накопичувати, розвивати та удосконалювати власний практичний

²⁶ Бангалорські принципи поведінки суддів: Резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН : від 27.07.2006 р., № 2006/23. URL: <http://crimcor.rada.gov.ua/komzloch/control/uk/> (дата звернення: 26.10.2025).

²⁷ Шпеню Д.Ю. Шляхи підвищення рівня кваліфікації та компетентності суддів в Україні. *Форум права*. 2017. № 1. С. 205–211. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/adfdd591-3c2d-4de5-b6ad-e01d3b3a31c4/content> (дата звернення: 26.10.2025).

професійний досвід задля його подальшого застосування у майбутній діяльності.

Узагальнюючи та систематизуючи такий досвід суддя має враховувати відповідні рекомендації (постанови) Верховного Суду України. Поступово формуючи та удосконалюючи свій власний досвід у сфері праворозуміння та правозастосування, суддя повинен мати можливість обговорювати окремі спірні (неоднозначні) питання зі своїми колегами, науковцями-правниками, а також іншими зацікавленими сторонами. Доцільно періодично проводити відповідні фахові наради та конференції за участю суддів, юристів, науковців не тільки на загальнодержавному, але й локальному рівні, на рівні окремого суду або декількох судів окремого регіону. Організація таких заходів має бути покладена на голову суду за сприянням керівництва територіального управління Державної судової адміністрації.

Ми переконані, що розвиток різноманітних форм підвищення кваліфікації суддів є важливим напрямом забезпеченням високого рівня їхньої професійної діяльності та загальної компетентності. Робота за цим напрямом повинна періодично належним чином оцінюватися, зокрема, через обов'язкову регулярну атестацію суддів.

Подібною точки зору дотримується і Г.В. Барабаш, який пропонує під атестацією суддів розуміти оцінювання ділових, професійних та особистих якостей судді, що провадиться з метою підвищення ефективності виконання ним професійної трудової функції, стимулювання зростання його професійного розвитку і дозволяє встановити його відповідність займаній посаді. Автор переконаний, що запровадження обов'язкової періодичної атестації суддів (а точніше повернення такої атестації відповідно до Закону «Про статус суддів» 1992 року) сприятиме підтриманню належного рівня їхньої кваліфікації²⁸.

Як свідчить проведений аналіз, на сьогоднішній день Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (Ст. 163. П. 6.) взагалі не передбачає будь-яку процедуру щодо атестації діючих суддів. А процедура атестації згадується виключно стосовно «оцінки ділових, професійних, особистих якостей, освітнього та кваліфікаційного рівнів, фізичної підготовки, визначення відповідності займаним посадам співробітників Служби судової охорони»²⁹.

²⁸ Барабаш Г. В. Особливості правового регулювання оцінювання професійної кваліфікації судді. *Публічне право*. 2012. № 4 (8). С. 174–179.

²⁹ Закон України «Про судоустрій і статус суддів». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 31, ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print> (дата звернення: 26.10.2025).

Реалізація завдань регулярної атестації діючого суддівського корпусу в Україні потребує розробки відповідних критеріїв оцінки професійності судді, а також визначення таких форм проведення атестації, які б виключили можливість формального підходу. Не можна функцію оцінювання судді (атестації) покладати на голову суду, в якому працює суддя. Атестаційна комісія має формуватися із суддів та інших фахівців в галузі права, з якими суддя, який підлягає атестації, безпосередньо (чи опосередковано) не знайомий.

Із метою об'єктивної оцінки професійного рівня судді, а також надання позитивного (негативного) висновку необхідно розробити атестаційну форму, яка повинна враховувати усі аспекти компетентності судді: рівень його знань, комунікативні та організаторські здібності, морально-етичні якості тощо. За результатами проведення атестації, Вища кваліфікаційна комісія суддів повинна надавати рекомендації щодо їхнього усунення і перевіряти їхнє виконання. Атестація судді не повинна носити формальний характер, оскільки це перетворить її на чергову бюрократичну процедуру.

Запропоновані шляхи підвищення професійної компетентності суддів за кожним із напрямів потребують відповідного законодавчого забезпечення. Тільки з моменту прийняття відповідних змін до чинного Законодавства України, а також запровадження відповідних механізмів реалізації можна вести мову про практичну націленість держави на вирішення проблеми із забезпечення органів правосуддя професійними суддівськими кадрами. Як зазначено у Конституції України та Законі України «Про судоустрій і статус суддів», судді є незалежними і підкорюються лише закону. А відтак, процес забезпечення високого рівня професійної кваліфікації суддів має розпочатися саме із законодавчих змін.

3. Особливості підвищення кваліфікації в системі органів правосуддя України в умовах правового режиму воєнного стану

Положеннями Конституції України визначено єдину систему органів правосуддя, до якої віднесено, зокрема, суд, прокуратуру та адвокатуру³⁰. Відповідно до Основного Закону, в системі правосуддя утворюються органи та установи задля забезпечення добору суддів, прокурорів, їх професійної підготовки, оцінювання, розгляду справ

³⁰ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141), статті 124 – 131². URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

щодо їхньої дисциплінарної відповідальності, фінансового та організаційного забезпечення судів тощо³¹.

У свою чергу, згідно Конституції України, органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Основним Законом³².

У системі органів правосуддя України діє декілька ключових учасників (державні органи, освітні заклади), які відповідно до чинного законодавства здійснюють спеціальну підготовку та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та адвокатів. Це, зокрема: Національна школа суддів України, Тренінговий центр прокурорів України та Вища школа адвокатури.

Тренінговий центр прокурорів України відповідно до статті 80 Закону України «Про прокуратуру» є державною установою, що здійснює підвищення кваліфікації прокурорів, державних службовців органів прокуратури та первинну підготовку прокурорів – стажистів окружних прокуратур. На Тренінговий центр прокурорів України не поширюється законодавство про вищу освіту. Тренінговий центр прокурорів України функціонує при Офісі Генерального прокурора і може мати регіональні відділення³³.

Національна школа суддів України відповідно до статті 104 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» є державною установою із спеціальним статусом у системі правосуддя, яка забезпечує підготовку висококваліфікованих кадрів для системи та здійснює науково-дослідну діяльність. На Національну школу суддів України не поширюється законодавство про вищу освіту. Вона утворюється при Вищій кваліфікаційній комісії суддів України і здійснює свою діяльність відповідно до цього Закону та статуту, затвердженого Вищою кваліфікаційною комісією суддів України³⁴.

За приписами ст. 105 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Національна школа суддів України, зокрема здійснює:

- початкову підготовку судді, передбачену статтею 89 цього Закону;

³¹ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141), частина 10 стаття 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

³² Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. Частина 2 статті 8 та 19. (дата звернення: 26.10.2025).

³³ Закон України «Про прокуратуру». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 2-3, ст. 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

³⁴ Закон України «Про судоустрій і статус суддів». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 31, ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

- підготовку суддів, у тому числі обраних на адміністративні посади в судах;
- періодичне навчання суддів з метою підвищення рівня їхньої кваліфікації;
- проведення курсів навчання, визначених кваліфікаційним або дисциплінарним органом, для підвищення кваліфікації суддів, які тимчасово відсторонені від здійснення правосуддя;
- підготовку працівників апаратів судів та підвищення рівня їхньої кваліфікації;
- підготовку працівників Служби судової охорони та підвищення рівня їхньої кваліфікації;
- проведення наукових досліджень з питань удосконалення судового устрою, статусу суддів і судочинства;
- вивчення міжнародного досвіду організації та діяльності судів;
- науково-методичне забезпечення діяльності судів, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради правосуддя.

Національна школа суддів України також проводить підготовку суддів для підтримання кваліфікації відповідно до досвіду роботи суддів, рівня і спеціалізації суду, в якому вони працюють, а також з урахуванням їхніх індивідуальних потреб. Із цією метою Національна школа суддів України організовує тренінги, що є обов'язковими в межах підготовки, а також тренінги, які суддя має право обрати залежно від своїх потреб³⁵.

Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не визначено процедуру підвищення кваліфікації та орган або установу, яка здійснює підвищення кваліфікації адвокатів. Статтею 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» серед обов'язків адвоката визначено підвищувати свій професійний рівень. У статті 48 цього Закону визначено лише те, що рада адвокатів регіону сприяє підвищенню їхньої кваліфікації. А у статті 45 згаданого Закону визначено, що Національна асоціація адвокатів України забезпечує високий професійний рівень адвокатів України³⁶.

Відповідно до Статуту Національної асоціації адвокатів України, у пункті 2.2.8 серед завдань, є зокрема, і сприяння вдосконаленню

³⁵ Закон України «Про судоустрій і статус суддів». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 31, ст. 545. Стаття 89. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

³⁶ Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2013, № 27, ст. 282. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

системи підготовки та підвищення кваліфікації адвокатів³⁷. Тобто, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокат не обмежується в праві вибору місця здійснення підвищення свого професійного рівня.

Проте, у цьому зв'язку слід згадати Вищу школу адвокатури Національної асоціації адвокатів України, статус якої не визначено Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відповідно до Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України, затвердженого рішенням Ради адвокатів України від 3 липня 2021 року № 63, Національна асоціація адвокатів України забезпечує високий професійний рівень адвокатів України. Організація та реалізація процесу підвищення кваліфікації адвокатів в Україні здійснюється Вищою школою адвокатури Національної асоціації адвокатів України за сприяння рад адвокатів регіонів та сторонніми операторами підвищення кваліфікації адвокатів, що акредитовані згідно з цим Порядком.

За таких обставин проглядається існування ймовірної монополії з боку Національної асоціації адвокатів України (всеукраїнською недержавною некомерційною неприбутковою професійною організацією) в процесі підвищення кваліфікації адвокатів Вищою школою адвокатури Національної асоціації адвокатів України. У разі відсутності сторонніх операторів Вища школа адвокатури Національної асоціації адвокатів України фактично стає монополістом з підвищення кваліфікації адвокатів, чим може обмежити можливість адвоката у відповідності до статі 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» підвищувати свій професійний рівень в іншій установі або навчальному закладі, у тому числі іноземному.

Отже, в Україні має місце наявність трьох різних центрів підвищення кваліфікації кожного окремого «процесуального» суб'єкта органів системи правосуддя.

У контексті розглянутої проблематики, слід звернути увагу на існування Європейської мережі судових тренінгів (*European Judicial Training Network – EJTN*), яка є основною платформою для підготовки та обміну знаннями європейської судової системи. EJTN представляє інтереси понад 120.000 європейських суддів, прокурорів по всій Європі та втілює досвід країн Європи де підготовка та підвищення кваліфікації прокурорів та суддів в одній установі (наприклад, такі країни

³⁷ Статут недержавної некомерційної професійної організації «Національна асоціація адвокатів України». Затверджено 17 листопада 2012 р. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/inshi-dokumenty/statut_naau.pdf (дата звернення: 26.10.2025).

європейської спільноти, як Польща, Словаччина, Чехія, Бельгія, Франція, Болгарія, Румунія, Португалія, Іспанія тощо).

Доречним є і врахування питання фінансування функціонування державних навчальних закладів, які здійснюють спеціальну підготовку та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів в умовах скрутного матеріального становища держави у зв'язку із скеруванням значних ресурсів на оборону країни.

Беручи до уваги наведене, вбачається за доцільне створення єдиної державної установи, яка буде здійснювати спеціальну підготовку та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та адвокатів.

Окремої уваги у зв'язку із цим слід надати постановам Кабінету Міністрів України «Деякі питання матеріального забезпечення працівників Національної школи суддів України» від 9 жовтня 2020 року № 935 та «Деякі питання матеріального забезпечення працівників Тренінгового центру прокурорів України» від 23 грудня 2020 р. № 1307, які доцільно привести у відповідність до єдиної системи оплати праці тієї державної установи, що буде здійснювати спеціальну підготовку та підвищення кваліфікації представників системи органів правосуддя України^{38,39}.

Окрему увагу звертає на себе статус Національної школи суддів України, як державної установи зі спеціальним статусом у системі правосуддя, яка забезпечує підготовку висококваліфікованих кадрів для системи правосуддя. Слід констатувати, що у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» зроблено передумови щодо створення єдиної державної установи, яка буде здійснювати спеціальну підготовку та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та адвокатів⁴⁰.

Така державна установа повинна бути автономною з власним бюджетом, яка буде здатна у взаємодії із судьями, прокурорами та адвокатами виробляти навчальні програми та забезпечувати їх реалізацію під час спеціальної підготовки та підвищенні кваліфікації.

По-перше, це дасть можливість тим, хто відповідальний за навчання суддів, прокурорів та адвокатів, не бути причетним до призначення або службового просування суддів, прокурорів та адвокатів.

³⁸ Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання матеріального забезпечення працівників Національної школи суддів України» від 9 жовтня 2020 року № 935. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/935-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

³⁹ Постанова КМУ «Деякі питання матеріального забезпечення працівників Тренінгового центру прокурорів України» від 23 грудня 2020 р. № 1307. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1307-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

⁴⁰ Закон України «Про судоустрій і статус суддів». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 31, ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

По-друге, належно розмежувати ролі між органом, який безпосередньо несе відповідальність за підготовку та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів, адвокатів, та органів, які здійснюють дисциплінарну практику щодо них.

Резюмуючи викладене, слід наголосити, що впровадження функціонування єдиної державної установи, яка буде здійснювати спеціальну підготовку та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та адвокатів відповідатиме сталій європейській практиці, уніфікованій організації із здійснення спеціальної підготовки та підвищення кваліфікації представників системи правосуддя, визначених Конституцією України⁴¹.

Вкрай актуальним це питання постає через призму організації навчання і підвищення кваліфікації працівників системи органів Військової юстиції України, в умовах впровадження правового режиму воєнного стану та особливого періоду. Адже, одним з ключових аспектів цього виступає дієва та невідкладна організація і реалізація спеціальної методики підготовки/підвищення кваліфікації кадрів у цій сфері.

ВИСНОВКИ

Система органів правосуддя в Україні має ефективно функціонувати за будь-яких умов. Згідно Основного Закону України, конституційне право кожного громадянина на судовий захист є непорушним і повинно бути забезпечено державою, навіть в умовах воєнного чи іншого надзвичайного стану. У цьому контексті, особливої наукової актуальності та практичної значущості набувають питання – як навчити суди ефективно працювати в умовах війни, як забезпечити професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації суддів, а також працівників апарату суду в умовах правового режиму воєнного стану.

Функціонування в системі правосуддя України декількох ключових учасників (державних органів та освітніх закладів), які відповідно до чинного законодавства здійснюють спеціальну підготовку та підвищення кваліфікації представників системи правосуддя, а саме: Національна школа суддів України, Тренінговий центр прокурорів України та Вища школа адвокатури.

Статус та напрями роботи Національної школи суддів України та Тренінгового центру прокурорів України визначено в спеціальних законах України «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру». Статус Вищої школи адвокатури на законодавчому рівні не визначено,

⁴¹ Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141, частина 10 статті 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.10.2025).

що ставить в не рівні умови суд, прокуратуру та адвокатуру, об'єднаних Конституцією України в єдину інституційну систему правосуддя.

Статтею 104 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначено, що Національна школа суддів України є державною установою із спеціальним статусом у системі правосуддя, яка забезпечує підготовку висококваліфікованих кадрів для системи правосуддя та здійснює науково-дослідну діяльність, що дає підґрунтя стверджувати про наявність підстав для існування єдиного навчального закладу з підготовки та підвищення кваліфікації представників системи правосуддя України.

За умови єдиного статусу органів системи правосуддя заробітна плата працівників Національної школи суддів України та Тренінгового центру прокурорів України унормована різними постановами Уряду України із різними підходами щодо алгоритму оплати праці осіб, що там працюють.

Із огляду на викладене, вбачається за доцільне рекомендувати:

По-перше. Розглянути питання щодо створення єдиної державної установи, яка буде здійснювати спеціальну підготовку та підвищення кваліфікації суддів та прокурорів. Це буде відповідати приписам Конституції України, відповідно до яких суд, прокуратура та адвокатура визначені як єдина система органів правосуддя.

По-друге. Ініціювати перед Верховною Радою України вирішення питань законодавчого закріплення:

- права вільного вибору адвокатом установи (навчального закладу), у тому числі іноземному, із підвищення свого професійного рівня;

- статусу Вищої школи адвокатури Національної асоціації адвокатів України, а також можливості підвищення адвокатами свого професійного рівня у єдиній державній установі з добору судів, прокурорів, їх професійної підготовки системи правосуддя України.

Третє. Клопотати перед Кабінетом Міністрів України щодо перегляду власних постанов, а саме: «Деякі питання матеріального забезпечення працівників Національної школи суддів України» від 9 жовтня 2020 року № 935 та «Деякі питання матеріального забезпечення працівників Тренінгового центру прокурорів України» від 23 грудня 2020 р. № 1307 – із метою приведення їх до єдиного алгоритму оплати праці працівників системи органів правосуддя.

АНОТАЦІЯ

Питання професійної підготовки, перепідготовки та атестування кадрів у системі органів правосуддя України в умовах воєнного стану має не лише наукове, а насамперед, практичне значення. Суди в Україні, незважаючи на загрози та небезпеку війни, зобов'язані функціонувати. Їхня діяльність має бути максимально цілеспрямованою, раціональною, безперервною і такою, що відповідає нагальним викликам сьогодення. Конституцією України не передбачено передачу повноважень органів правосуддя іншим особам чи державним органам. У розділі представлено авторські розвідки, присвячені вивченню особливостей функціонування системи правосуддя в Україні в умовах воєнного стану. Проаналізовано стан дослідженості вітчизняними науковцями-правниками проблем підготовки, перепідготовки та атестування кадрів в системі органів правосуддя. Особливий наголос при цьому зроблено на висвітленні таких питань, як: вивчення особливостей служби суддів та функціонування апарату суду; окреслення кваліфікаційно-правових вимог щодо кандидата на посаду судді; удосконалення методики оцінки суддівських якостей. Обґрунтовано шляхи підвищення рівня професійної підготовки суддівського корпусу. Наголошено щодо необхідності запровадження спеціального психологічного забезпечення (супроводу) професійної діяльності суддів та апарату. Запропоновано механізм об'єктивної оцінки професійного рівня та кваліфікації судді. На підставі аналізу чинного Законодавства України, а також європейського досвіду організації та здійснення спеціальної підготовки і підвищення кваліфікації органів правосуддя (суди, прокуратура, адвокатура) запропоновано шляхи її оптимізації та уніфікації з європейськими підходами щодо організації такої діяльності.

Література

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.10.2025).
2. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2013, № 27, ст. 282. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 26.10.2025).
3. Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 48, ст. 381. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

4. Закон України «Про прокуратуру». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 2-3, ст. 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

5. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 31, ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print> (дата звернення: 26.10.2025).

6. Постанова КМУ «Деякі питання матеріального забезпечення працівників Національної школи суддів України» від 9.10.20 № 935. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/935-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

7. Постанова КМУ «Деякі питання матеріального забезпечення працівників Тренінгового центру прокурорів України» від 23.12.20 № 1307. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1307-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

8. Указ Президента України від 24.02.22 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 26.10.2025).

9. XI (черговий) з'їзд суддів України. Рішення від 22.02.2013 «Про затвердження Кодексу суддівської етики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text> (дата звернення: 26.10.2025).

10. Актуальні проблеми проф. підготовки суддів, прокурорів та працівників правоохоронних органів : зб. мат-ів між-ної наук.-практ. конф. (Київ, 23.04.09). К. : Генеральна прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України, 2009. 80 с.

11. Бангалорські принципи поведінки суддів: Резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН : від 27.07.2006 р., № 2006/23. URL: <http://crimcor.rada.gov.ua/komzloch/control/uk/> (дата звернення: 26.10.2025).

12. Барабаш Г. В. Особливості правового регулювання оцінювання професійної кваліфікації судді. *Публічне право*. 2012. № 4 (8). С. 174–179.

13. Воєнний стан. Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол. : Ю. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998–2004. ISBN 966-7492-00-1.

14. Городовенко В. В. Періодичне навчання суддів та координаційні практики. Слово Національної школи суддів України. 2014. № 1 (16). С. 116–121.

15. Грошевий Ю. М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4 (16). С. 248–255.

16. Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до ЄС за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС». Розпо-

рядження КМУ від 14.05.2025 № 475-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text> (дата звернення: 23.10.2025).

17. Ірхін Ю. Б. Психологічні засади професійного відбору суддів України. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 1 (6). С. 29–37.

18. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів : незалежність, ефективність та обов'язки, від 17.11.2010, № (2010)12. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a38?test=dCCMfOm7xB_WMSQkEZiXb3CL4HI4Zss80msh8Ie6 (дата звернення: 26.10.2025).

19. Статут недержавної некомерційної професійної організації «Національна асоціація адвокатів України». Затверджено 17.11.12. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/inshi-dokumenty/statut_naau.pdf (дата звернення: 26.10.2025).

20. Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 2 (6). С. 14–18.

21. Шпенюв Д.Ю. Шляхи підвищення рівня кваліфікації та компетентності суддів в Україні. *Форум права*. 2017. № 1. С. 205–211. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/adfdd591-3c2d-4de5-b6ad-e01d3b3a31c4/content> (дата звернення: 26.10.2025).

22. Shamara O. Special training of personnel and advanced training of the system of justice bodies of Ukraine, through the prism of the construction and functioning of the military justice system of Ukraine. *Law & Society. Scientific journal*. Vol. 9 (2024). С. 236–241.

23. Shamara O., Komashko V. The unified state institution for advanced training of the justice system of Ukraine. Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences : Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference, Cambridge, March 29, 2024. Cambridge : P.C. Publishing House, 2024. С. 121–127.

Information about the authors:

Somin Sergii Valeriyovich,

Doctor of Political Science, Full Professor,

Chief Researcher at the Department of Legal and Anti-Corruption Policy
of the Center for Security Studies,

The National Institute for Strategic Studies,

7-A, Pyrohova str., Kyiv, 01054, Ukraine

Komashko Volodymyr Volodymyrovych

Doctor of Philosophy in Law, Honored Lawyer of Ukraine,
Head of Legal and Anti-Corruption Policy Department of the Center for
Security Studies,
The National Institute for Strategic Studies
7-A, Pyrohova str., Kyiv, 01054, Ukraine

Shamara Oleksandr Volodymyrovych

Doctor of Philosophy in Law, Senior researcher, Assistant professor,
Chief consultant at the Department of Legal and Anti-Corruption Policy
of the Center for Security Studies,
The National Institute for Strategic Studies,
7-A, Pyrohova str., Kyiv, 01054, Ukraine

РОЛЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ МЕДІАЦІЇ У ФОРМУВАННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА СТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

Уліщенко В. В., Уліщенко А. Б.

ВСТУП

Актуальність дослідження та концептуалізація наукової проблеми

Криза психоемоційного благополуччя здобувачів вищої освіти набула статусу системного виклику національній безпеці та сталості освітньої системи України, що є прямим наслідком повномасштабної військової агресії. Безпрецедентна за інтенсивністю та тривалістю дія хронічного стресу, екзистенційної невизначеності, травматичного досвіду та інституційної дезорганізації призводить до критичного зростання показників депресивних розладів, симптомів емоційного вигорання та зниження академічної резиліентності.

Таким чином, об'єктивна необхідність пошуку та імплементації дієвих, ненасильницьких інструментів підтримки ментального здоров'я та соціально-психологічної адаптації студентської молоді є пріоритетом державної політики та академічних досліджень.

У цьому контексті, педагогічна медіація конститується як стратегічний механізм фасилітації освітнього діалогу та забезпечення психоемоційної стабільності в академічному середовищі. На відміну від традиційних конфліктологічних чи психотерапевтичних практик, медіація пропонує рефлексивно-орієнтований підхід, сфокусований на відновленні комунікативної суб'єктності учасників, формуванні емпатійної взаємодії та спільному конструюванні адаптивних стратегій подолання кризових ситуацій. Функціонально педагогічна медіація виконує низку ключових завдань, критично необхідних для підтримки студентів в умовах війни:

- Створення безпекового простору для автентичного вираження емоційного стану та травматичного досвіду.
- Відновлення соціального капіталу та довіри між усіма суб'єктами освітнього процесу.
- Розвиток емоційного інтелекту через навчання навичкам саморегуляції та конструктивного діалогу.

– Підвищення індивідуальної та колективної психологічної стійкості до зовнішніх деструктивних чинників.

Міжнародний науковий дискурс засвідчує підвищений інтерес до інтеграції медіаційних та психосоціальних практик у системи вищої освіти, що підтверджується тематикою провідних наукових форумів 2024–2025 років ("Student Experience: Mental Health and Well-being", "Global Mental Health Conference", Міжнародний конгрес «Розбудова психічного здоров'я в громадах» (Україна, м. Хмельницький). Дискурс акцентує на інноваційних підходах: peer support (рівна підтримка), VR/AR моделювання конфліктів та розробка програм розвитку емоційного саморегулювання. Емпіричні дослідження підтверджують позитивний кореляційний зв'язок між емоційною підтримкою викладачів та академічною успішністю студентів¹, а також критичну роль соціальних зв'язків як потужного буфера проти стресу.

В українському освітньому просторі відбувається інституалізація педагогічної медіації. Провідні заклади вищої освіти (зокрема, Бердянський державний педагогічний університет, Львівський національний університет імені Івана Франка, Київський університет імені Бориса Грінченка) вже імплементували освітні компоненти та спецкурси з медіації у програми підготовки фахівців соціальної роботи, психології та педагогіки. Це забезпечує системне підґрунтя для формування у майбутньої освітньої еліти компетентностей фасилітації та ненасильницької комунікації, що є критично важливим ресурсом для розбудови стійкої моделі психоемоційної підтримки у всій системі ЗВО.

Таким чином, педагогічна медіація виступає не тільки допоміжним інструментом, а концептуально обґрунтованою та стратегічно важливою відповіддю на екстремальні виклики сучасності. Її систематичне впровадження в освітній процес сприятиме не лише індивідуальній стабілізації студентів, але й формуванню стійкої, емпатійної та соціально відповідальної академічної спільноти.

1. Педагогічна медіація: глобальні концептуальні моделі та виклики інституціоналізації в освітньому просторі України

Педагогічна медіація в сучасному міжнародному науковому дискурсі утверджується як стратегічна компонента розвитку освітнього процесу, яка виходить за межі суто конфліктологічного інструментарію. Вона

¹ Pan, Y., & Pan, X. (2023). Enhancing Chinese students' academic engagement: the effect of teacher support and teacher-student rapport. *Frontiers in Psychology*, 14. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1188507>

¹Rahal, D., & Singh, A. (2024). Providing emotional support and daily emotional well-being among undergraduate students during the COVID-19 pandemic. *Journal of Social and Personal Relationships*, 41(8), 2192–2218.

є системним механізмом забезпечення гармонійної взаємодії, підтримки культури ненасильницького спілкування та формування інклюзивного освітнього середовища, що особливо актуально в умовах глобальних кризових викликів. Наукові дослідження чітко засвідчують багатовимірність медіаційного підходу. Так, ґрунтовна праця Kats, N. et al. (2024)² пропонує трикомпонентну модель педагогічної медіації:

- Когнітивна складова: сфокусована на фасилітації навчального процесу, підтримці адаптації студентів до складного академічного матеріалу та розвитку їхніх метакогнітивних навчальних стратегій.

- Комунікативна складова: передбачає роль медіатора як нейтрального посередника для налагодження ефективного діалогу, запобігання та конструктивного вирішення конфліктів між суб'єктами освітньої взаємодії.

- Соціокультурна складова: орієнтована на формування інклюзивного простору, що враховує культурне різноманіття та сприяє розвитку міжкультурної комунікації та взаєморозуміння.

Автори підкреслюють, що ключова функція медіатора полягає не лише в організації процесу, а й у проактивному конструюванні підтримувального освітнього середовища.

Незважаючи на високу теоретичну значущість, практична імплементація педагогічної медіації стикається з низкою інституційних та професійних бар'єрів. Дослідження Gonzales, A., et al. (2024), проведене серед педагогів у Бразилії, виявило суттєвий розрив між визнанням важливості медіації (78% респондентів) та рівнем професійної готовності до її застосування (лише 45%). Основними детермінантами цього розриву є:

- неадекватність інфраструктури (73%);
- освітнє перевантаження (65% – велика наповненість груп/класів);

- Високий рівень навчального тиску (58%).

Пандемія COVID-19 та стрімкий перехід до цифрових технологій (перевернутий клас, проєктне навчання) актуалізували необхідність системної підготовки педагогів, що охоплює не лише медіаційні навички, а й стратегії ефективної організації навчального процесу в умовах зміненої освітньої реальності. Водночас, емпіричні дані підтверджують високу ефективність медіаційних механізмів у підвищенні академічних

² Kats, N., Rubtsova, A., & Bylieva, D. (2024). Structural Analysis of Pedagogic Mediation in a Foreign Language Classroom. *Education Sciences*, 14(4), 405. DOI: <https://doi.org/10.3390/educsci14040405>

результатів. Дослідження Xu et al. (2024)³ серед студентів Нанджіна продемонструвало статистично значущий ланцюговий ефект: підтримка викладача (медіаційна функція) самооцінка, позитивні емоції, результати навчання. Це підкреслює ключову роль медіації як інструменту непрямого підвищення успішності через посилення самоефективності та мотиваційного середовища.

Потенціал педагогічної медіації поширюється на формування професійних компетентностей, особливо у STEM-дисциплінах. Дослідження John Paul A. Reponte et al. (2025)⁴ серед учнів 12-го класу довело, що високі академічні досягнення в STEM функціонують як медіатор: вони посилюють зв'язок між самомотивацією студентів та рівнем сформованості професійних навичок. Це відкриває нові перспективи для інтеграції медіаційного підходу у системи професійної освіти.

Епохальна зміна освітнього ландшафту, де домінує цифрове навчання, підсилене генеративними технологіями штучного інтелекту (AI), висуває нові методологічні вимоги, змушуючи педагогічну медіацію здійснити якісний перехід до інноваційних моделей. Дослідження Macazana Fernandez (2025)⁵ переконливо демонструє, що інформаційно-комунікаційні технології функціонують як потужний каталізатор, забезпечуючи глибоку персоналізацію освітньої взаємодії. Це створює міцний фундамент для конструювання інклюзивного, адаптивного та високорезультативного академічного середовища. Автор доводить імплікативний зв'язок між різними модальностями педагогічної медіації (особистісною, дисциплінарною, дидактичною та інструментальною) та принципами універсального дизайну навчання (Universal Design for Learning – UDL), підкреслюючи ключову роль цифрових інструментів у синергетичному розвитку міжкультурних компетентностей здобувачів освіти.

Окремим, але важливим напрямом є інтеграція медіаційних дескрипторів у систему мовної освіти відповідно до Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти (CEFR).

³ Xu, B., Li, L., Wang, C., & Zhang, Y. (2024). Mediating role of academic self-efficacy and academic emotions in the relationship between teacher support and academic achievement. *Scientific Reports*, 14(75768). DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-024-75768-5>

⁴ Reponte, J. P. A., & Cenita, E. A. (2025). Mediation Analysis of Academic Performance Between Self-Efficacy in STEM Health Studies and Basic Clinical Competence. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*, 9(6), 1149–1168. <https://ideas.repec.org/a/bcp/journal/v9y2025issue-6p1149-1168.html>.

⁵ Macazana Fernández, D., Berrocal Villegas, S., Niño Montero, J., Cámac Fernández, J., & Mendoza Hidalgo, M. (2025). Pedagogical mediation and digital technologies on pervasive learning among university students. *E-Learning and Digital Media*, 0(0). DOI: <https://doi.org/10.1177/20427530251348598>

Maria Stathopoulou (2020)⁶ проаналізувала нові дескриптори для письмової медіації, наголошуючи на їхній критичній важливості для багатомовного оцінювання та розвитку комунікативних навичок у міжкультурному середовищі. У свою чергу, Agnieszka Gadomska (2024)⁷ дослідила формування цих навичок на філологічних факультетах, пропонуючи конкретні стратегії їх інкорпорації через спеціалізовані курси та практичні завдання. Такий підхід сприяє поглибленню міжкультурної компетентності та критичного мислення студентів-філологів.

В українському освітньому просторі спостерігається системне зростання академічного та політичного інтересу до впровадження освітньої медіації як ключового інструменту формування культури мирного врегулювання конфліктів у закладах вищої освіти. Фундаментальна стаття В. Миргород-Карпової та Д. Мурача (2022) «Освітня медіація в Україні: проблеми та шляхи їх подолання»⁸ надала ґрунтовний аналіз нормативного регулювання цієї сфери у світлі Закону України «Про медіацію». Автори акцентують на критичній необхідності інституційної формалізації освітньої медіації як самостійної галузі, що вимагає:

- Створення відокремлених стандартів і навчальних програм, адаптованих до специфіки освітнього середовища.
- Розробки уніфікованої системи сертифікації освітніх медіаторів.
- Усунення законодавчих прогалин, які ускладнюють ефективну реалізацію медіаційних процедур, зокрема, відсутність чіткої нормативно-правової бази для підготовки та професійного визнання медіаторів.

Також критично важливо окреслено ключові компетентності освітнього медіатора: висока комунікативна культура, здатність до неупередженого аналізу ситуацій, емоційна стійкість та ґрунтовне знання психології освітнього середовища. Ця праця є вагомим теоретико-практичним внеском, що окреслює конкретні шляхи вдосконалення організаційної основи медіації в Україні.

⁶ Stathopoulou, M. (2020). The new CEFR descriptors for the assessment of written mediation: Exploring their applicability in a local context in an effort towards multilingual testing. *CEFR Journal – Research and Practice*, 2, 47–61. https://cefrjapan.net/images/PDF/CEFRJournal/CEFRJournal-2-3_D_Stathopoulou_2020.pdf

⁷ Gadomska, A. (2024). Developing mediation skills at the tertiary level of education. *Neofilolog*, 62(1), 189–203. DOI: <https://doi.org/10.14746/n.2024.62.1.11>

⁸ Миргород-Карпова, В. В., Мурач, Д. В. (2022). Освітня медіація в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. *Нове українське право*, (1). URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/issue/view/7>

Аналітичний огляд Левченка Д. et al. (2025)⁹ здійснює систематизацію міжнародних моделей медіаційних практик та їхнє порівняння з вітчизняними реаліями, виокремлюючи три основні модальності (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація основних моделей педагогічної медіації та їхня функціональна значущість для закладів вищої освіти

Модель	Основний фокус	Актуальність для ЗВО
Фасилітативна	Досягнення взаєморозуміння та пошук взаємоприйнятних рішень самими сторонами конфлікту.	Критична для оперативної та конструктивної конфліктної взаємодії.
Трансформаційна	Корінна перебудова ставлення сторін до конфлікту, його глибинна корекція.	Цінна для роботи з глибинними психосоціальними проблемами студентства.
Оцінювальна	Надання аналізу ситуації та можливих варіантів її вирішення.	Важлива для вирішення конфліктів, що потребують адміністративної чи юридичної оцінки.

Автори підкреслюють, що успішна імплементація медіації в Україні вимагає глибокої адаптації зарубіжного досвіду до національного контексту (культурних, організаційних, правових особливостей), а також нагального створення відповідної правової та організаційної бази.

Українські дослідники активно працюють над методичним забезпеченням та професійною підготовкою кадрів. У роботі Кузіва М. та Кузіва І. (2021)¹⁰ представлено детальний аналіз структури медіаційного процесу. Автори акцентують увагу на методичній підготовці викладачів як ключовій умові його ефективного впровадження, а також на критичній важливості розвитку комунікативних навичок у студентів для формування культури конструктивного діалогу.

⁹ Левченко, Д., Окунев, І., & Поліщук, В. (2025). Аналіз наукових підходів до визначення поняття та моделей медіації як процедури вирішення конфліктів. *Вчені записки Університету «КРОК»*, (1(77)), 345–352. DOI: 10.31732/2663-2209-2025-77-345-352

¹⁰ Кузів, М. З., Кузів, І. С. (2021). Особливості вирішення конфліктів за допомогою медіації. *Research Notes PP*, (1), 76–83. DOI: <https://doi.org/10.31654/2663-4902-2021-PP-1-76-83>

Дослідження Єніна М. Н. et al. (2019)¹¹ узагальнює вимоги до викладачів-медіаторів, зосереджуючи увагу на гнучкості науково-педагогічних працівників у взаємодії та необхідності розвитку ключових компетентностей: ефективної комунікації, емоційної врівноваженості, правової обізнаності та здатності неупереджено вирішувати конфлікти. Підкреслюється стратегічна роль інтеграції медіаційних компетентностей у програми професійної підготовки (тренінги, спецкурси) для створення позитивного мікроклімату та розвитку в учасників освітнього процесу таких критичних соціальних якостей, як емпатія, толерантність і відповідальність.

Комплексний аналіз сучасних досліджень педагогічної медіації (2020–2025) демонструє принципову важливість цього підходу не лише у розв'язанні конфліктів, а й у багатовекторній підтримці освітнього процесу, сприянні розвитку академічної самоефективності та формуванні інклюзивного, адаптованого до цифрових технологій освітнього середовища.

Інтеграція педагогічної медіації в систему вищої освіти є стратегічним імперативом на шляху до розвитку міжкультурних і комунікативних компетенцій, що має фундаментальне значення для підвищення якості освіти. Педагогічна медіація концептуально виходить за межі суто навчальних зусиль, сприяючи соціальній адаптації студентів, розвитку емпатії та їхній готовності до конструктивного вирішення конфліктів, що є критично важливим в умовах сучасного глобалізованого світу та особливо актуально для України в період військових та постконфліктних трансформацій.

2. Педагогічна медіація як стратегія психоемоційної стабілізації: від класичних парадигм до інноваційних технологій в умовах воєнної кризи

У світлі сучасних теоретичних підходів, педагогічна медіація розглядається як ключовий елемент психолого-педагогічної підтримки, функціонально здатний не лише до врегулювання конфліктів, але й до формування емоційної компетентності та зміцнення соціальних зв'язків у навчальному середовищі. Її концептуальне поле інтегрується в три основні освітні парадигми – гуманістичну, конструктивістську та трансформаційну, кожна з яких пропонує власну інтерпретацію ролі медіації та відповідні педагогічні орієнтири.

¹¹ Єнін, М. Н., Макаренко, Д. В., & Северинчик, О. П. (2019). Медіація в освітньому просторі закладів вищої освіти: У пошуках моделі та способів організації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, (3(43)), 73–80. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).194984](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).194984)

Гуманістичний підхід, асоційований з іменами Maslow, A. (1943)¹² Rogers, Carl R. (1969)¹³ та, трактує освіту як процес самореалізації особистості, де студент є найвищою цінністю. В основі лежать принципи поваги до гідності, свободи вибору та індивідуальності. У цьому контексті педагогічна mediaція стає інструментом емоційної підтримки, що сприяє розвитку емпатії, самоусвідомлення та взаємоповаги. Медіатор виконує функцію супровідника, створюючи умови для безпечного діалогу. Мета полягає не в нав'язуванні рішень, а в фасилітації взаєморозуміння через діалог. Це сприяє гармонізації міжособистісних відносин та формуванню позитивного психологічного клімату.

Конструктивістський підхід, що бере початок у працях Ж. Піаже (1974)¹⁴, акцентує, що знання конструюється через активну взаємодію, досвід і рефлексію. Відповідно, mediaція розглядається як навчальна ситуація, що сприяє розвитку соціальних компетентностей, критичного мислення та здатності до вирішення проблем. Медіатор виступає в ролі фасилітатора, який допомагає учасникам усвідомити свої ролі, переглянути поведінкові стратегії та побудувати нову, конструктивну модель взаємодії. У цій моделі конфлікт розглядається не як деструктивна проблема, а як ресурс для розвитку та можливість навчання соціальним процесам.

Трансформаційний підхід, ґрунтований на дослідженнях Mezirow, J. (2003)¹⁵ і Freire, P. (2000)¹⁶, наполягає на необхідності критичного осмислення досвіду та трансформації ціннісних орієнтацій. Освіта має не лише передавати знання, але й змінювати світогляд та поведінкові установки. Педагогічна mediaція тут є каталізатором глибинних особистісних змін, що передбачає критичну рефлексію, подолання стереотипів та усвідомлення власної ідентичності. Вона стимулює

¹² Maslow, A. H. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370–396. URL: <https://www.livrosgratis.com.br/ler-livro-online-88633/a-theory-of-human-motivation>.

¹³ Rogers, C. R. (1969). *Freedom to Learn: A View of What Education Might Become*. Charles E. Merrill Publishing Company (Columbus, OH). URL: <https://archive.org/details/freedomtolearnv000roge/page/n7/mode/2up>.

¹⁴ Piaget, J. (1974). *Le structuralisme* (7e ed.). Presses Universitaires de France (Paris), 1974. 125 с. https://books.google.com.ua/books?id=SmoGCAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbv_ViewAPI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

¹⁷ Mezirow, J. (2003). Transformative learning as discourse. *Journal of Transformative Education*, 1(1), 58–63. DOI: <https://doi.org/10.1177/1541344603252172>

¹⁵ Mezirow, J. (2003). Transformative learning as discourse. *Journal of Transformative Education*, 1(1), 58–63. DOI: <https://doi.org/10.1177/1541344603252172>

¹⁶ Freire, P. (2000). *Pedagogy of the oppressed*. The Continuum International Publishing Group Inc. (New York, NY), NY 10010. [https://files.libcom.org/files/Paulo%20Freire,%20Myra%20Bergman%20Ramos,%20Donaldo%20Macedo%20-%20Pedagogy%20of%20the%20Oppressed,%2030th%20Anniversary%20Edition%20\(2000,%20Bloomsbury%20Academic\).pdf](https://files.libcom.org/files/Paulo%20Freire,%20Myra%20Bergman%20Ramos,%20Donaldo%20Macedo%20-%20Pedagogy%20of%20the%20Oppressed,%2030th%20Anniversary%20Edition%20(2000,%20Bloomsbury%20Academic).pdf)

формування якостей відповідального громадянина, сприяє розвитку толерантності, рефлексивного мислення та відкритості до іншості.

Сучасна педагогічна медіація інтегрує елементи всіх трьох парадигм, забезпечуючи гнучкість та ефективність у різних освітніх контекстах. Це дозволяє розглядати її як багатовимірну психолого-педагогічну технологію, що сприяє розвитку соціально активних, відповідальних і відкритих до змін особистостей.

Психоемоційний стан розглядається як динамічна характеристика емоційного та психологічного самопочуття особистості, що охоплює рівень суб'єктивної задоволеності, емоційної стабільності, мотиваційної активності та здатності до саморегуляції. Це трактування ґрунтується на положеннях теорії емоційної регуляції Gross, J.J. (1998)¹⁷, концепції емоційного добробуту Ryff, C.D.(1989)¹⁸ та дослідженнях саморегуляції в стресових умовах Lazarus, R. S., & Folkman, S., (1984)¹⁹. У студентському віці, коли відбувається активне формування академічної ідентичності, цей стан є надзвичайно чутливим до зовнішніх і внутрішніх стресорів.

Основними детермінантами негативного впливу є:

1. Академічне навантаження та виснаження: Інтенсивність навчального процесу та високі вимоги є джерелом хронічного стресу, що корелює з високим рівнем тривожності та зниженням мотивації²⁰

2. Екзистенційна тривожність: Невизначеність майбутнього, посилена глобальними кризами (пандемія COVID-19, війна), спричиняє соціально-економічну та психологічну нестабільність²¹

3. Соціальна депривація та фінансовий тиск: Дефіцит якісної міжособистісної взаємодії та фінансові труднощі поглиблюють емоційну нестабільність та ізоляцію.

4. Інформаційне перенавантаження: Постійна присутність у цифровому середовищі призводить до когнітивного виснаження та підвищеної тривожності²²

¹⁷ Gross, J. J. (1998). The emerging field of emotion regulation: An integrative review. *Review of General Psychology*, 2(3), 271–299. DOI: <https://doi.org/10.1037/1089-2680.2.3.271>

²⁰ Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069–1081. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069>

¹⁹ Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer Publishing Company (New York, NY).

²⁰ Kotsou, S., et al. (2022). *The impact of academic stress on university students*. *Journal of Stress and Anxiety in Higher Education*, 28(2), 112-125.

²¹ Stansfield, J., et al. (2023). *Examination of existential anxiety in the student population*. *Journal of Higher Education Research*, 19(2), 75-89.

Повномасштабна військова агресія спричинила глибоку соціальну та психологічну дестабілізацію освітнього ландшафту, індукуючи широкий спектр дезадаптивних емоційних реакцій серед студентської молоді. Тривале перебування в умовах хронічної загрози життю, втрат та руйнування звичних соціальних зв'язків викликає критичне зростання психоемоційного дистресу. Наукові дослідження останніх років однозначно підтверджують різке погіршення психологічного стану студентів:

1. Зростання тривожності, депресивних станів та порушень сну: Дослідження І. Пінчук et al. (2025)²³ зафіксувало загальну тенденцію зростання тривожності, депресивних станів та порушень сну серед українських студентів. Ці симптоми прямо корелюють із постійним відчуттям небезпеки та емоційним напруженням, спричиненим військовою загрозою.

2. Емоційне виснаження та втрата мотивації: Т. Бондар і В. Кудрявцева (2023)²⁴ аналізують втрату мотивації до навчання та емоційне виснаження студентів як прямий наслідок військової загрози та інституційної дезорганізації, спричиненої дистанційним форматом. Це призводить до зниження академічної резиліентності та ускладнює освітній процес.

3. Емоційна нестабільність та труднощі адаптації: У роботі Г. Скрипки та В. Мороза (2023)²⁵ досліджено рівень емоційної нестабільності та труднощі адаптації студентів до кризових умов. Поширені наслідки війни, такі як порушення сну, гіперзбудливість та емоційне напруження, серйозно впливають на здатність до концентрації та загальну когнітивну ефективність.

Проведене у 2024 році анкетування здобувачів освіти Київського університету права НАН України (КУП НАНУ) емпірично зафіксувало критично високий рівень психоемоційного дистресу. Дослідження показало, що понад 50% студентів відчують перманентне занепокоєння, спричинене військовою загрозою та частими повітряними

²² Zhao, Y. et al. (2024). *The Impact of Teacher Caring Behavior on Chinese High School Students' English Academic Performance: The Chain Mediating Role of Academic Emotions* - <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC12173258/>

²³ Pinchuk, I., Feldman, I., Seleznova, V., & Virchenko, V. (2025). Braving the dark: Mental health challenges and academic performance of Ukrainian university students during the war. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s00127-025-02867-7>

²⁴ Бондар, Т. В., & Кудрявцева, В. О. (2023). Проблема психологічного здоров'я студентів в умовах воєнного стану. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, (4), 5–12.

²⁵ Скрипка, Г. В., & Мороз, В. А. (2023). Психологічна стійкість студентської молоді до стресових факторів війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія»*, (2), 158–164.

тривогами. Цей хронічний стресовий чинник негативно корелює з основними академічними показниками, зокрема:

- Значне зниження навчальної мотивації та академічної активності.

- Дисфункція когнітивних процесів, що проявляється у труднощах з концентрацією уваги та запам'ятовуванням.

- Розвиток апатії та психоемоційного виснаження.

Таким чином, хронічне психоемоційне напруження серед студентської молоді, спричинене війною, потребує комплексної психолого-педагогічної підтримки. У цьому контексті педагогічна mediaція набуває статусу стратегічного механізму, функціонально здатного не лише врегульовувати міжособистісні конфлікти, а й фасилітувати психоемоційну стабілізацію та відновлення соціального капіталу в академічному середовищі. Саме mediaція сприяє розвитку емоційного інтелекту, рефлексивності, емпатії та соціальної відповідальності. Згідно з Gonzales et al. (2024)²⁶, mediaція посилює здатність студентів до конструктивної взаємодії та формування зрілих міжособистісних зв'язків.

До ефективних стратегій багатовекторної підтримки студентів належать:

- Інтеграція та інституалізація: Формування mediaційної культури як стратегічного напрямку. Йдеться про створення спеціалізованих служб mediaції (інтегрованих у психологічні центри), ефективність яких залежить від чіткої нормативної бази (положення, протоколи, алгоритми)²⁷

- Професійна підготовка: Mediaція вимагає поєднання психологічних знань, правової обізнаності та навичок фасилітації²⁸. Навчальні програми мають містити тренінги та курси з розвитку mediaційних компетентностей як для викладачів, так і для студентів (peer-mediaція).

- Емпірична ефективність: Ефективність mediaції підтверджується даними: участь у сесіях сприяє зниженню рівня тривожності (в середньому на 23% за шкалою STAI-Y) та емоційного вигорання (на 19–27%), а також зростанню академічної адаптації (на 31%)²⁹.

²⁶ Gonzales, A., et al. (2024). *The Role of Pedagogical Mediation in Contemporary Education*. International Journal of Educational Psychology, 12(4), 347-360.

²⁷ Kaufmann, R. (2022). *Institutionalizing conflict management in higher education: Best practices*. Journal of Higher Education Administration, 44(2), 34-48.

²⁸ Thompson, A., & Green, K. (2021). *Emotional intelligence and conflict resolution: The role of mediation in higher education*. Educational Psychology Review, 33(2), 271-285.

²⁹ Polyvianai, M., Yachnik, Y., Fegert, J.M. et al. (2025). Mental health of university students twenty months after the beginning of the full-scale Russian-Ukrainian war. *BMC Psychiatry* 25, 236 (2025). <https://doi.org/10.1186/s12888-025-06654-1>

Одним з інноваційних підходів є використання імерсивних технологій – віртуальної реальності (VR) та доповненої реальності (AR) – для моделювання медіаційних ситуацій³⁰. Серед переваг використання VR/AR варто зазначити:

- **Реалістичність і варіативність ситуацій.** VR-середовища дають змогу зануритися у змодельовані конфліктні взаємодії з різними учасниками (студент – викладач, одногрупники, адміністрація), де змінюються тон, поведінка, невербальні сигнали та емоційне забарвлення ситуації. Це забезпечує опанування адаптивних стратегій реагування.

- **Безпечне навчальне середовище.** Віртуальні симуляції дозволяють учасникам без ризику для себе чи інших досліджувати наслідки різних комунікативних стратегій, помилок або агресивних відповідей. Це сприяє формуванню навичок регуляції емоцій, контролю конфлікту та пошуку консенсусу.

- **Можливість повтору та саморефлексії.** Запис VR-сесій дозволяє проводити детальний аналіз дій учасника, виявляти неусвідомлені патерни поведінки та вдосконалювати комунікативні й медіаційні компетентності.

- **Розвиток міжособистісного розуміння та емпатії.** Завдяки ефекту «віртуального втілення» (body ownership effect), учасники можуть «приміряти» на себе роль іншого (наприклад, скаржника чи нейтральної сторони), що сприяє глибшому розумінню мотивацій, потреб і переживань опонента.

- **Гнучкість сценаріїв.** Технології AR дозволяють інтегрувати симульовані елементи у фізичне середовище – наприклад, додати візуальні підказки, реакції учасників або змінити «температуру» емоцій у кімнаті – для опрацювання складних або ескалаційних сценаріїв.

Використання VR у підготовці майбутніх медіаторів сприяє значному підвищенню емоційної обізнаності, розвитку навичок слухання та комунікативної гнучкості³². Більше того, VR-середовища допомагають подолати страх перед реальними конфліктами, що особливо важливо для студентів, які тільки починають опановувати медіаційні практики.

Таким чином, інтеграція імерсивних технологій відкриває нові можливості для формування глибоких практичних компетентностей та професійної зрілості медіаторів, що є стратегічним ресурсом розвитку суб'єктності та емоційної зрілості вищої освіти.

³⁰ Koller, D., et al. (2022). *The role of VR in conflict management education: Practical applications and benefits*. Journal of Educational Technology & Society, 25(1), 57–65.

ВИСНОВКИ

Інтеграція медіаційних практик у систему вищої освіти є важливим кроком у створенні емоційно безпечного та конструктивного освітнього середовища, здатного підтримувати психоемоційне благополуччя студентів, знижувати конфліктність і сприяти розвитку культури діалогу. У сучасних умовах, що позначені війною, соціальною напруженістю та зростанням психоемоційного навантаження, медіаційна культура стає не лише запитом часу, а складовою стратегії сталого освітнього розвитку.

Ефективне впровадження педагогічної медіації передбачає поєднання трьох ключових напрямів:

1. *Створення служб медіації в університетах.* Інституціоналізація медіаційних структур дозволяє забезпечити постійно діючу підтримку у сфері врегулювання конфліктів, психолого-педагогічного супроводу та профілактики кризових ситуацій. Такі служби можуть функціонувати на базі кафедр психології, соціальної роботи чи юридичних клінік, включаючи команду підготовлених фахівців: викладача-медіатора, психолога, студента-асистента. Наявність конфіденційних приміщень, можливість онлайн-запису та підтримка адміністрації сприяють доступності й довірі до таких центрів.

2. *Підготовка медіаторів серед викладачів і студентів.* Системне навчання базових навичок медіації – активного слухання, фасилітації, управління емоціями – є необхідною умовою для формування психологічно зрілої академічної спільноти. Пропонуються сертифіковані програми підвищення кваліфікації для викладачів, міжвідомчі курси за підтримки МОН і Мін'юсту, а також упровадження вибіркокових дисциплін і студентських ініціатив (клубів медіаторів). Така підготовка не лише підвищує комунікативну та емоційну компетентність учасників освітнього процесу, а й сприяє налагодженню партнерських стосунків між усіма його учасниками.

3. *Використання цифрових і віртуальних технологій.* Цифрова трансформація відкриває нові можливості для медіаційної освіти. Використання VR/AR для симуляцій конфліктних ситуацій, гейміфіковані тренажери та рольові моделі сприяють розвитку емпатії та навичок ненасильницького спілкування. Інтеграція онлайн-сервісів (Zoom, MS Teams) із платформами LMS (Moodle, Canvas), створення модулів для анонімного діалогу та використання чат-ботів для попередньої діагностики – усе це підвищує доступність і масштабованість медіаційних практик. Такі інструменти можуть бути включені до курсів із конфліктології, розвитку soft skills та комунікативної культури.

Перспективи подальших досліджень розглядаємо за такими векторами:

- Аналіз **ефективності VR-інструментів** у підготовці медіаторів у ЗВО.
- Вивчення впливу **педагогічної медіації** на адаптацію студентів у кризових соціальних умовах.
- Розробка **міждисциплінарних моделей** освітнього середовища, орієнтованого на психологічну безпеку та емоційний розвиток студентської молоді.

АНОТАЦІЯ

У фокусі дослідження – психоемоційні виклики, з якими стикаються здобувачі освіти під час воєнного конфлікту: підвищена тривожність, симптоми депресії, емоційне виснаження, ПТСР, порушення сну та зниження навчальної мотивації. Методологічну основу роботи становлять аналіз і синтез наукових джерел, порівняльний аналіз результатів анкетувань студентів українських університетів, контент-аналіз емпіричних даних, а також кейс-стаді моделей впровадження медіаційних практик. Висновки підкреслюють, що педагогічна медіація сприяє зниженню емоційної напруженості, профілактиці вигорання й покращенню академічної адаптації. Інституціоналізація медіаційних служб, підготовка медіаторів серед студентів і викладачів, а також використання цифрових технологій (зокрема VR/AR) є ключовими напрямками впровадження медіаційної культури у ЗВО. Представлено рекомендації для адміністрацій університетів щодо створення центрів медіації, розроблення тренінгових програм і цифрової трансформації практик ненасильницької комунікації.

Література

1. Бондар, Т. В., Кудрявцева, В. О. Проблема психологічного здоров'я студентів в умовах воєнного стану. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2023. Вип. 4. С. 5–12.
2. ДСТУ 8302:2015. Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ : УкрНДНЦ, 2016. 16 с.
3. Єнін, М. Н., Макаренко, Д. В., Северинчик, О. П. Медіація в освітньому просторі закладів вищої освіти: У пошуках моделі та способів організації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. 3(43). С. 73–80. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).194984](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).194984).

4. Кузів, М. З., Кузів, І. С. Особливості вирішення конфліктів за допомогою медіації. *Research Notes PP*. 2021. Вип. 1. С. 76–83. DOI: <https://doi.org/10.31654/2663-4902-2021-PP-1-76-83>.
5. Левченко, Д., Окунів, І., Поліщук, В. Аналіз наукових підходів до визначення поняття та моделей медіації як процедури вирішення конфліктів. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2025. Вип. 1(77). С. 345–352. DOI: 10.31732/2663-2209-2025-77-345-352.
6. Миргород-Карпова, В. В., Мурач, Д. В. Освітня медіація в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/issue/view/7> (дата звернення: 20.11.2025).
7. Скрипка, Г. В., Мороз, В. А. Психологічна стійкість студентської молоді до стресових факторів війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія»*. 2023. Вип. 2. С. 158–164.
8. Freire, P. *Pedagogy of the oppressed*. New York, NY : The Continuum International Publishing Group Inc, 2000. 192 p. URL: [https://files.libcom.org/files/Paulo%20Freire,%20Myra%20Bergman%20Ramos,%20Donald%20Macedo%20-%20Pedagogy%20of%20the%20Oppressed,%2030th%20Anniversary%20Edition%20\(2000,%20Bloomsbury%20Academic\).pdf](https://files.libcom.org/files/Paulo%20Freire,%20Myra%20Bergman%20Ramos,%20Donald%20Macedo%20-%20Pedagogy%20of%20the%20Oppressed,%2030th%20Anniversary%20Edition%20(2000,%20Bloomsbury%20Academic).pdf) (дата звернення: 20.11.2025).
9. Gadomska, A. Developing mediation skills at the tertiary level of education. *Neofilolog*. 2024. Vol. 62, Iss. 1. P. 189–203. DOI: <https://doi.org/10.14746/n.2024.62.1.11>.
10. Gonzales, A., et al. The Role of Pedagogical Mediation in Contemporary Education. *International Journal of Educational Psychology*. 2024. Vol. 12, Iss. 4. P. 347–360.
11. Gross, J. J. The emerging field of emotion regulation: An integrative review. *Review of General Psychology*. 1998. Vol. 2, Iss. 3. P. 271–299. DOI: <https://doi.org/10.1037/1089-2680.2.3.271>.
12. Kats, N., Rubtsova, A., Bylieva, D. Structural Analysis of Pedagogic Mediation in a Foreign Language Classroom. *Education Sciences*. 2024. Vol. 14, Iss. 4. P. 405. DOI: <https://doi.org/10.3390/educsci14040405>.
13. Kaufmann, R. Institutionalizing conflict management in higher education: Best practices. *Journal of Higher Education Administration*. 2022. Vol. 44, Iss. 2. P. 34–48.
14. Koller, D., et al. The role of VR in conflict management education: Practical applications and benefits. *Journal of Educational Technology & Society*. 2022. Vol. 25, Iss. 1. P. 57–65.
15. Kotsou, S., et al. The impact of academic stress on university students. *Journal of Stress and Anxiety in Higher Education*. 2022. Vol. 28, Iss. 2. P. 112–125.

16. Lazarus, R. S., Folkman, S. Stress, appraisal, and coping. New York, NY : Springer Publishing Company, 1984. 445 p.

17. Macazana Fernández, D., Berrocal Villegas, S., Niño Montero, J., Cámac Fernández, J., Mendoza Hidalgo, M. Pedagogical mediation and digital technologies on pervasive learning among university students. *E-Learning and Digital Media*. 2025. Vol. 0, Iss. 0. DOI: <https://doi.org/10.1177/20427530251348598>.

18. Maslow, A. H. A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*. 1943. Vol. 50, Iss. 4. P. 370–396. URL: <https://www.livrosgratis.com.br/ler-livro-online-88633/a-theory-of-human-motivation> (дата звернення: 20.11.2025).

19. Mezirow, J. Transformative learning as discourse. *Journal of Transformative Education*. 2003. Vol. 1, Iss. 1. P. 58–63. DOI: <https://doi.org/10.1177/1541344603252172>.

20. Pan, Y., Pan, X. Enhancing Chinese students' academic engagement: the effect of teacher support and teacher–student rapport. *Frontiers in Psychology*. 2023. Vol. 14. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1188507>.

21. Piaget, J. Le structuralisme. 7e ed. Paris : Presses Universitaires de France, 1974. 125 p.

22. Pinchuk, I., Feldman, I., Seleznova, V., Virchenko, V. Braving the dark: Mental health challenges and academic performance of Ukrainian university students during the war. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*. 2025. Advance online publication. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00127-025-02867-7>.

23. Polyvianaia, M., Yachnik, Y., Fegert, J. M., et al. Mental health of university students twenty months after the beginning of the full-scale Russian-Ukrainian war. *BMC Psychiatry*. 2025. Vol. 25, Iss. 1. P. 236. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12888-025-06654-1>.

24. Rahal, D., Singh, A. Providing emotional support and daily emotional well-being among undergraduate students during the COVID-19 pandemic. *Journal of Social and Personal Relationships*. 2024. Vol. 41, Iss. 8. P. 2192–2218.

25. Reponte, J. P. A., Cenita, E. A. Mediation Analysis of Academic Performance Between Self-Efficacy in STEM Health Studies and Basic Clinical Competence. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*. 2025. Vol. 9, Iss. 6. P. 1149–1168. URL: <https://ideas.repec.org/a/bcp/jourml/v9y2025issue-6p1149-1168.html> (дата звернення: 20.11.2025).

26. Rogers, C. R. Freedom to Learn: A View of What Education Might Become. Columbus, OH : Charles E. Merrill Publishing Company, 1969. 358 p. URL: <https://archive.org/details/freedomtolearnv000roge/page/n7/mode/2up> (дата звернення: 20.11.2025).

27. Ryff, C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. Vol. 57, Iss. 6. P. 1069–1081. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069>.

28. Stansfield, J., et al. Examination of existential anxiety in the student population. *Journal of Higher Education Research*. 2023. Vol. 19, Iss. 2. P. 75–89.

29. Stathopoulou, M. The new CEFR descriptors for the assessment of written mediation: Exploring their applicability in a local context in an effort towards multilingual testing. *CEFR Journal – Research and Practice*. 2020. Vol. 2. P. 47–61. URL: https://cefrjapan.net/images/PDF/CEFRJournal/CEFRJournal-2-3_D_Stathopoulou_2020.pdf (дата звернення: 20.11.2025).

30. Thompson, A., Green, K. Emotional intelligence and conflict resolution: The role of mediation in higher education. *Educational Psychology Review*. 2021. Vol. 33, Iss. 2. P. 271–285.

31. Xu, B., Li, L., Wang, C., Zhang, Y. Mediating role of academic self-efficacy and academic emotions in the relationship between teacher support and academic achievement. *Scientific Reports*. 2024. Vol. 14, Iss. 75768. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-024-75768-5>.

32. Zhao, Y., et al. The Impact of Teacher Caring Behavior on Chinese High School Students' English Academic Performance: The Chain Mediating Role of Academic Emotions. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2024. Vol. 21, Iss. 9. P. 1159. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC12173258/> (дата звернення: 20.11.2025).

Information about the authors:

Ulishchenko Violetta,

Dr. Sc., Associate Professor,
Vice-Rector for Educational and Methodological Affairs,
Kyiv University of Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
7A, Akademika Dobrokhotova Str., Kyiv, 03142, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1072-7735>

Ulishchenko Andriy,

PhD, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Business Foreign Languages
and International Communication,
National University of Food Technologies,
68, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-0539-7249>

АВТОРСЬКІ РОЗДУМИ ЩОДО СТАНУ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ У ВОЄННИЙ ЧАС ТА ЇХ ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК

Фурса С. Я., Фурса Є. І.

ВСТУП

Незважаючи на війну росії проти України слід визнати, що українська освіта і наука існують та розвиваються. Умови, в яких нині працюють освітяни та науковці знають тільки українці, оскільки постійно перебувають під обстрілами, які тривають усю ніч, а вранці викладачі йдуть в аудиторії та читають лекції. Це приклад відданості своїй праці, героїзму та самопожертви. Особливу шану слід віддати тим науковцям і освітянам, які працюють у містах, що наближені до лінії фронту, зокрема, Сумах, Чернігові, Харкові та ін.

Війна в Україні триває понад три роки, але можна стверджувати, що в Україні навчаються талановиті і працездатні студенти, які в такий важкий час наполегливо оволодівають знаннями та проявляють неабиякий інтерес до науки¹. Не дивлячись на те, що цілу ніч повітряна тривога, рвуться шахеди і ракети більшість студентів з'являються на лекції, семінарські заняття і беруть активну участь у навчальному процесі та успішно складають іспити.

Щодо розвитку української науки, то достатньо проаналізувати ґрунтовні наукові видання вчених, які побачили світ протягом війни, щоб відчутти дух української науки. Можна навести велику кількість наукових праць, які були видані за останній період та удостоєні високих відзнак².

Ці факти у сукупності свідчать про те, що в українській освіті та науки існує майбутнє. Але питання слід ставити про те, а як досягати більших результатів і які цілі стоять перед освітою та наукою сьогодні, які виклики потрібно подолати. Тому нині не слід ставити питання про

¹ Участь директорки Видавництва «Юридика» в підведенні підсумків і нагородженні фіналістів III Всеукраїнського молодіжного конкурсу «Юридична освіта майбутнього». URL: <https://cuesc.org.ua/uchast-direktorki-vidavnistva-yuridika-v-pidvedenni-pidsumkiv-i-nagorodzhenni-finalistiv-iii-vseukrayinskogo-molodizhnogo-konkursu-yuridichna-osvita-majbutnogo/>

² Нагородження переможців Всеукраїнського (національного) конкурсу наукових та навчальних видань з права, безпеки та євроінтеграції «Юридика». URL: <https://cuesc.org.ua/nagorodzhennya-peremozhiv-vseukrayinskogo-natsionalnogo-konkursu-naukovih-ta-navchalnih-vidan-z-prava-bezpeki-ta-yevrointegratsiyi-yuridika/>

повоєнне відновлення української освіти та науки, оскільки їх не вдалося зруйнувати та вони не зупинилися у своєму розвитку. А слід говорити про подальший їх розвиток, оскільки якісна освіта та прогресивна наука це майбутнє України. Це добре, що держава думає про це і звільняє студентів та викладачів від проходження військової служби, оскільки саме вони є інтелектуальним капіталом України у майбутньому.

Дуже хочеться бачити нашу державу серед сильних і самодостатніх країн світу. Але цього не можна досягти, якщо на належному рівні не готувати фахівців в усіх сферах освіти та науки. Здається, а що може зробити окремо взятий викладач у школі або вищому навчальному закладі освіти? На думку авторів, їх основне завдання не вбити в дитині бажання навчатися, а для цього потрібно побудувати навчальну програму так, щоб учневі та студенту було цікаво оволодівати знаннями поступово і наполегливо. При цьому, шкільна і вища освіта мають бути взаємопов'язаними, використовувати всю останню інформацію і відповідні методики розвитку мислення у кожного школяра та студента. Це багатоаспектне завдання спонукає до використання сучасних технологій та відповідних методик у навчальному процесі, але з певними особливостями.

Так, сьогодні доволі популярними у навчальному процесі є методи схематичного зображення інформації та інші наочні демонстрації, які спрощують сприйняття інформації і її запам'ятовування. Дійсно, для таких наук як біологія, медицина та інших подібних таке подання інформації є вкрай необхідним через те, що описати словами скелет людини, тварини, його будову тощо важко, тому потрібна наочна демонстрація інформації при викладанні таких навчальних дисциплін.

В той же час, з позиції правової науки, майбутнім студентам юридичних факультетів потрібні добре розвинена пам'ять, навички сприйняття складних текстів, вміння користуватися комп'ютерними технологіями тощо. Тому спрощення інформації для легкого її сприйняття за рахунок схематичного зображення не завжди йде на користь студентам, які отримують правову освіту.

Нині одним з показників якості викладання навчальних дисциплін вважається використання високотехнологічних пристроїв тощо. Але де та межа, яку не варто переходити, щоб надати правнику фахові знання, оскільки він повинен вміти швидко знайти необхідну йому інформацію. Однак, в той же час, значна частина інформації має бути у нього в пам'яті. Тому з одного боку, потрібно вміти користуватися мережею Інтернет та штучним інтелектом, але не зловживати такими засобами, коли усі відповіді на поставлені студенту завдання вирішує штучний інтелект, і на жодне додаткове питання, яке йому поставив викладач,

він не може самостійного дати відповідь. Студент під час навчання повинен вміти швидко знаходити необхідні відомості та знання саме у власній пам'яті. Наприклад, у адвокатській діяльності при зустрічі з клієнтом студент як майбутній фахівець не завжди матиме можливість швидко знайти відповідь на запитання в комп'ютері. І, якщо клієнт побачить, що адвокат, у його присутності, шукатиме відповідь на поставлене ним питання у мережі Інтернет, він втратить довіру та повагу до такого фахівця. Тому, що він сам без допомоги правника здатен у такий спосіб знайти її.

Тому слід приділяти особливу увагу розвитку розумових здібностей школярів і починаючи зі шкільної лави поступово розвивати розумові здібності дитини до завершення навчання у вищому закладі освіти. Тому викладачі таких навчальних закладів не повинні стояти осторонь від підготовки навчальних програм, наприклад, з правознавства для школярів. Така співпраця є доволі важливою і корисною, коли учень свідомо вибере, у якому навчальному закладі та за яким профілем він бажає продовжити своє навчання.

1. Сучасні проблеми у вищій освіті правників

Дійсно, можна говорити про те, що навчання онлайн певною мірою обмежує контакти між викладачами та студентами, а також студентів між собою. Не можна порівняти навчання студентів в аудиторії із дистанційним, оскільки їм все ж таки бракує живого спілкування. Незважаючи на це, на семінарських заняттях онлайн доволі часто можна помітити дух змагальності, коли відбуваються ґрунтовні дискусії між студентами. Проте, у багатьох випадках багато що залежить від загального рівня підготовки студентів, щоб семінарське заняття проходило цікаво і продуктивно. В групі мають бути студенти, які володіють глибокими базовими знанням, вміють критично мислити, логічно та послідовно аргументувати свою думку, щоб дискусія була цікавою та продуктивною.

Загалом, навчити студентів вести дискусії – це вищий пілотаж у викладацькій діяльності. Так, досвідчені викладачі можуть помітити негативні тенденції в сучасній освіті правників, з якими доводиться стикатися і з якими варто боротися. Зокрема, коли відповідають відмінники, які користуються в групі авторитетом, всі інші студенти не слухають їх виступи. Вони вірять в те, що відмінник не помилився, тому на час його виступу «вимикають мозок». Можете спробувати перевірити такий експеримент, коли студент – відмінник, за попереднім погодженням з викладачем, надає завідомо неправильну відповідь на поставлені запитання і ні хто з групи не висловлює свої зауваження

на неї. Більшість студентів не слухають відповіді, не хочуть вступати в дискусію та висловлювати і аргументувати свою думку. Тому викладачам можна рекомендувати такі методи навчання з метою активації студентів на практичних заняттях.

Також дієвим методом ведення практичних занять є зупинення відповіді студента-відмінника і пропозиція іншому студенту продовжити надавати відповідь на поставлене викладачем питання. При цьому, повторювати, навіть фрагментарно, відповідь попередника забороняється. Альтернативним варіантом може стати зміна складу студентів у групах після кожного навчального семестру або року, щоб студенти знов змагалися за власний авторитет, але у іншому складі групи. Така пропозиція обумовлюється викладацьким досвідом, коли талановиті і працездатні студенти втрачають інтерес до навчання, оскільки не мають істотної конкуренції. Пояснення викладача з приводу того, що в інших навчальних закладах є не менш талановиті студенти, не стимулює їх до активації. Тому з власного досвіду зауважимо, що в таких ситуаціях варто довести таким студентам необхідність подальшого постійного удосконалення своїх знань. Для таких випадків, коли один студент в групі має глибші знання від інших і не відчуває конкуренції, використовуємо власний досвід і вступаємо у відкриту дискусію з таким студентом з метою показати останньому, що йому потрібно ще багато працювати над удосконаленням своїх знань. Альтернативним варіантом може бути індивідуальне складне завдання, над яким студенту доведеться напружено попрацювати, щоб вирішити його, не говорячи про те, щоб вирішити правильно. Це теж стимул для усвідомлення студентом необхідності постійного розвитку, бо у інших випадках талановитий студент може опустити руки і перестати удосконалюватися. Як свідчить практика, через півроку мозок такого студента перестає активно продукувати ідеї і рівень його успішності значно падає.

Дуже важливими для практичної діяльності фахівця у майбутньому можуть бути навички давати відповіді на поставлені питання у експромтному режимі: завдання виконати в обмежений час, а не за наперед підготовленими питаннями. Так, правники мусять бути готовими до зустрічі з клієнтами, до незручних питань та неочікуваного ходу процесуального супротивника тощо. Особливо важливо в таких ситуаціях, щоб студенти відчували «смак» таких відповідей, коли мозок працює як годинник і тоді в них з'являється впевненість у власних силах.

Проведення таких експериментів при викладанні правових дисциплін доводить, що студенти здатні за 3–4 хвилини підготувати постанову про відмову у вчиненні нотаріальної дії, ухвалу суду або знайти її прототип в мережі Інтернет. Однак, особливо важливо,

у таких ситуаціях, довести студентам, що прототип процесуального документу, який вони знайшли у мережі Інтернет є не якісним, тому його потрібно удосконалити. Тому вся група має працювати над змістом такого документа, висловлюючи свої пропозиції з його удосконалення. Ускладнюємо завдання тим, що студенти мають сприймати зміст процесуального документу на слух, а не у письмовому вигляді, але це вже наступний крок методики проведення заняття.

Поставимо питання глобально, а чи можна нині висувати до студентів ті самі вимоги щодо навчання, які мали місце у мирний час? Об'єктивно сприймаючи ситуацію ми мусимо відповісти, що ні. Невже сьогодні можна запитувати про поважність причин відсутності на занятті? Тисячі смертей на фронті та значна кількість смертей в тилу – це не статистика, а загиблі це чийсь близькі люди. Зруйновані помешкання, коли люди опиняються на вулиці, це теж стосується й наших студентів, частина з яких евакуювалася до іноземних країн, змушені були ночувати в спортивних залах, працювати за кордоном, щоб утримувати себе та своїх рідних, і не зважаючи на це вони намагаються продовжувати навчатися. Чи можна і потрібно сьогодні студентів збирати в аудиторіях навчальних закладів, якщо небезпека їх може очікувати як під час дороги до університету, так і під час самого навчання?

Не менш важливим є питання, яке може ставитися до студентів та викладачів, особливо тих, які мають малолітніх, неповнолітніх дітей чи хворих членів родини та разом з якими вони перебувають за кордоном. Чи можна вимагати їх повернення в Україну і в які регіони? Комуś може здаватися, що особа в небезпеці, оскільки тривалий час через повітряний простір міст, сіл, де вона проживає, не літають шахеди та ракети, але досвід підказує, що тривалий час російські дрони літають по одному маршруту, потім їх активно збивають і вони шукають та використовують інші маршрути. Тому відчуття впевненості зникає, коли над твоєю головою відбуваються повітряні бої. У зв'язку з цим, здається нераціональним повертати з евакуації тих українців, які знаходяться в безпеці в іноземних країнах, включаючи студентів та викладачів, тому що вони представляють інтелектуальний потенціал нашої країни і ним ризикувати не варто.

Відповіді на ці питання складні і неоднозначні, тому це предмет для відкритої публічної дискусії. Так, керівництво деяких вищих навчальних закладів освіти вимагає від викладачів, щоб вони повернулися з евакуації, інакше їх звільнять. Уявляється, що до кінця воєнних дій та за наявності небезпеки в Україні такі однозначні вимоги до них ставитись не можуть.

Розглянемо у цьому зв'язку умови Болонської системи навчання, коли на кожному семінарському занятті студент мусить отримати бали для того, щоб отримати позитивну оцінку за результатами навчання в семестрі. Поділимося своїми враженнями і досвідом щодо реалізації у навчальному процесі цієї системи. Якщо умови Болонської системи навчання брати за основу і сприймати як дієвий механізм, то не потрібно робити перекличку присутніх в аудиторії студентів. Так, відсутність у студента балів на практичному занятті, фактично, можна прирівняти до його відсутності, оскільки за присутність студента на занятті викладач не може ставити бали, а потім оцінку. Можливо, можна проводити тестування на кожному занятті і так охопити всю аудиторію студентів, які отримають бали. Більше того, якщо ставити питання дуже прості, то всі їх відповіді можна оцінити високими балами або навпаки. Але ця система продукуватиме небажання студентів за власною ініціативою відповідати, брати участь у дискусіях, висловлювати аргументовано свої думки, а вони будуть просто вгадувати відповіді на запитання, поставлені у тестах, або підглядати в інтернеті правильні відповіді. Слід зазначити, що сьогодні в юриспруденції дуже висока конкуренція, тому потрібні активні, з критичним мисленням та конкурентоспроможні фахівці.

З іншого боку, коли ми розглядаємо в дії принцип верховенства права і, зокрема, його застосування в освіті, то кількість виступів, відповідей одного студента викладач не вправі обмежувати, особливо, коли студенти групи не активні, ніхто за власним бажанням не хоче відповідати або відмовляється від відповіді. Отже, про які стандарти в оцінюванні знань студентів може йтися, коли один студент відповідав на одному занятті 3 рази, а інший на тій самій парі лише один раз. Болонська система передбачає отримання студентом максимальної кількості балів за відповідь на одному занятті.

Тому доводиться брати до уваги середній показник відповідей студентів протягом семестру шляхом визначення найкращого показника, щоб оцінити знання студента на 95 балів та найнижчого показника – 60 балів, що істотно ускладнює ведення електронного журналу успішності, де передбачається ставити одну оцінку за одне заняття. Дійсно, такий варіант розрахунку істотно ускладнюється, але він реально дієвий, оскільки позбавляє шкільної звички – завчив на пам'ять одне питання, виступив, а потім спокійно відпочиваєш протягом наступного заняття, а можливо й двох, це залежить від кількості студентів в групі. І такий студент позиціонуватиме себе відмінником.

В той же час, відпрацювання пропусків занять та відсутності відповідей на заняттях та відповідно балів за них шляхом направлення

викладачу на електронну пошту якихось рефератів, представляється недопустимим, оскільки всі прекрасно розуміють, що студент навіть не прочитав реферат, а надіслав перший матеріал, який знайшов в мережі Інтернет чи таке завдання він виконав за допомогою штучного інтелекту. Крім того, така вправа не дисциплінує, а розслабляє студента, оскільки він протягом семестру не працює, а розраховує, що за один день відпрацює пропуски отакими рефератами. Більше того, студенту потрібно тренувати пам'ять, тому краще надати декілька проблемних та оригінальних питань на самостійне відпрацювання.

Щодо змагальності між студентами, то доцільно за основу брати таке правило, яке автори використовують у власній педагогічній діяльності. Так, студент, який один раз відповідав має право на повторну відповідь лише за умови, що інших бажаючих відповідати у групі не буде. При такому підході всі студенти мають рівні права на відповідь і це дозволяє активізувати навчальний процес. Зокрема, цікавою є і така несподіванка, коли зупиняється виступ студента та надається слово іншому, але без права повторювати висловлену інформацію. Такий прийом розвиває «оперативну» пам'ять студентів і уважність. Очевидно, що багато викладачів використовують подібні методи і для них це не новина. Зокрема, колись автори використовували в навчальному процесі промову одного з відомих адвокатів, а студентам потрібно було її сприйняти на слух і запам'ятати, в наступному повторити найбільш важливі юридичні обставини. Потім студенти мали визначити прийоми, за допомогою яких адвокат намагався виграти справу і встановити, як протистояти доводам опонента у такій промові. Через певний час використання цього завдання в мережі Інтернеті з'явилася шпаргалка для студентів, де в деталях було розписано, як вирішувати цю ситуацію. Питання полягає не в авторстві на такий спосіб навчання, а в тому, що потрібно удосконалювати власні методи проведення семінарських занять і на одному якісному прикладі не вдається тривалий час вести практичні заняття.

Тому існують викладацькі прийоми, які диктуються професійними знаннями і навичками правників, що обумовлюють зміст навчального процесу, не зважаючи на це варто удосконалювати підходи до навчального процесу і постійно випробувати нові завдання.

У зв'язку з цим, виникає риторичне питання про те, а чи доцільно і в якій якості залучати до участі в навчальному процесі практикуючих юристів? Представляється, що такі новації певний час були популярні у навчальних закладах, коли доручали практикам вести не тільки семінарські заняття, а й читати лекції. Однак, конструктивно-критично слід сприймати такий досвід хоча б через те, що практики через певний час втрачають зв'язок з теорією, а теорія надає широкий підхід

до набуття знань. Тому використання знань практиків корисне для того, щоб студенти отримували уяву про те, які проблеми виникають на практиці і як вони вирішуються. Крім того, студентам корисними будуть знання з розв'язання різноманітних ситуативних завдань.

Звідси випливає, що зустрічі з практикуючими юристами є корисними для навчального процесу, але досвід побудови занять, використання теоретичної, законодавчої та практичної інформації більший у викладачів, тому тенденція залучення таких фахівців до навчального процесу студентів на постійній основі, на нашу думку, не зовсім виправдана. Навпаки, викладачі повинні періодично підвищувати свою кваліфікацію шляхом проходження стажування у суді, у нотаріусів, адвокатів та ін.

2. Правова освіта та наука і їх розвиток у сучасних умовах та на перспективу

Сучасна наука відрізняється від попередніх етапів розвитку глобальним і прогресуючим потоком інформації, колосальними досягненнями в різних галузях знань, які в тій чи іншій мірі впливають на правову освіту. Отже, найважливіше місце і певний виклик для правової освіти і науки має інформаційний потік, який потрібно опанувати. Так, в праві відчувається невпинне «продукування» інформації тими установами, які вправі приймати закони, загальнообов'язкові рішення, підписувати і ратифікувати міжнародні договори тощо. Додайте до цього неосяжну кількість журналів, книг, інформації, що знаходиться в мережі Інтернет як окремі публікації тощо і відчуєте, що в такому швидкому потоці можна захлинутися.

Тому найперше і одне з головних завдань в сучасній правовій науці і освіті – це систематизація інформації, оскільки інформаційний потік на стільки неосяжний і безсистемний, що фахівці не встигають на нього відреагувати. Так, в певному законі або іншому нормативному акті не робиться посилання, до якої галузі знань належить відповідна інформація. Більше того, в одному законі можуть пропонуватися зміни до декількох різних за своєю суттю законів, які з точки зору теорії права, можуть належати до різних галузей правової науки.

В той же час, деколи відбуваються тектонічні зміни, коли береться курс на анулювання Господарського кодексу України (далі-ГК) під приводом усунення різного регулювання правовідносин у ЦК та ГК. Під таким нормативним тиском існуюча десятиками років навчальна дисципліна «Господарське право» мала б зникнути та відповідна інформація трансформуватися у навчальну дисципліну «Цивільне право». Але такі галузі знань як господарське право та процес виникли

десять років до того, як був введений в дію Господарський кодекс України. Отже, існування навчальної дисципліни «Господарське право» слід пов'язувати з об'єктивними критеріями, а не з появою Господарського кодексу. Тому і зникнення ГК не слід сприймати як кінець існування господарського права.

Однак можна прогнозувати, що будуть робитися спроби до ліквідації господарського права і процесу, про що частково свідчить швидке перейменування кафедр господарського права та процесу на економічне право і процес. Але слово «економічне» за своєю правовою сутністю не можна ототожнювати зі звичним для юристів словом «господарське». Більше того, варто зазначити, що збільшення інформації у цивільному праві і законодавча тенденція до рекодифікації змусить юристів до перегляду положень Цивільного кодексу України у дуже великих обсягах, тому виконати таку роботу буде вкрай складно або неможливо.

Тепер подивимося на те, а як відіб'ється це на освіті, коли викладачам потрібно буде наповнювати відповідну галузь знань інформацією. Тобто стереотип викладання правових дисциплін – робити посилання на норми законодавства, то тепер виникатиме певний хаос в головах не тільки викладачів, а й студентів. Так, господарське судочинство залишатиметься чинним, але ж в такому випадку потрібно відокремлювати справи, які підлягатимуть розгляду в господарському суді, тому такі відносини не можна розцінювати як цивільно-правові. Зокрема, згідно ч. 1 ст. 2 Господарського процесуального кодексу України (далі-ГПК) заведенням господарського судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням *господарської діяльності*, яка й має регламентуватися ГК України. Якщо ж до цього додати й спори щодо підвідомчості (юрисдикції) справ тому чи іншому виду судочинства, то можна констатувати й певну хаотичність в сприйнятті тих чи інших правовідносин.

Дійсно, для багатьох сучасних вчених такі поняття як галузь права не мають особливого значення, оскільки вони не докладали багато зусиль для того, щоб розвинути її, відстояти необхідність її існування тощо. Тому не зовсім дивно, що викладачі і науковці, які займалися викладанням та дослідженням господарського права активно не відстоювали доцільність існування Господарського кодексу України.

Дійсно, задовго до цього можна було спостерігати й іншу тенденцію, коли окремі вчені говорили про доцільність впровадження такої навчальної дисципліни як «Корпоративне право», рекомендували таку навчальну дисципліну як «Правовий консалтинг бізнесу» тощо.

При цьому, багато юридичних фірм взяли за основу слово «консалтинг» не усвідомлюючи його значення почали широко використовувати, хоча цей термін означає лише консультування, а не правовий супровід інтересів юридичної чи фізичної особи. Якщо ж в основі діяльності юридичної особи лежить лише консультування, то вона обмежує себе в повноваженнях на представництво інтересів особи в суді, адміністративних органах тощо. Тобто красиве та модне слово незабаром може стати основою дисципліни, яка зводиться до консультування бізнесу. Тому виникає питання, а що слід розуміти під поняттям «бізнес» в українському праві?

Поняття «бізнес» – це англійське слово, що означає, в широкому розумінні, справу, роботу, заняття, а вузькому – *підприємницьку, комерційну чи будь-яку іншу діяльність*, за рахунок здійснення якої особа має певний дохід, до якого може входити й прибуток. В Україні це слово вже увійшло до законодавства, але з широким значенням, оскільки доволі часто використовуються поняття «бізнес-план», «бізнес-клімат», «бізнес-омбудсмен» тощо. Проаналізуємо також використання цього слова у назві нормативного акту – Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про виділення коштів з резервного фонду державного бюджету на створення або розвиток власного бізнесу, садівництва, ягідництва та виноградарства» від 18 листопада 2022 р. № 1036-р³. Коментарі тут зайві, оскільки бізнес у назві цього розпорядження поставлений в один ряд з садівництвом та іншими видами сільськогосподарської діяльності. В цьому разі виникає риторичне питання, з приводу чого буде надаватися консультація, оскільки йдеться про сільськогосподарську діяльність?

Тому перед науковцями та освітянами виникає питання про правове значення термінології, яка використовується у законодавстві, особливо в такому контексті, як це передбачено у Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266⁴ (далі-Перелік).

³ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про виділення коштів з резервного фонду державного бюджету на створення або розвиток власного бізнесу, садівництва, ягідництва та виноградарства» від 18 листопада 2022 р. № 1036-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1036-2022-%D1%80#Text>

⁴ Перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 1021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text>

Проблемність цього нормативного акту полягає в тому, що галузь знань позначена як D Бізнес, адміністрування та право (табл. 1)

Таблиця 1

D1	Облік і оподаткування	+	+	+	+	0411	Accounting and taxation
D2	Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок	+	+	+	+	0412	Finance, banking and insurance
D3	Менеджмент	+	+	+	+	0413	Management and administration
D4	Публічне управління та адміністрування		+	+	+	0413	Management and administration
D5	Маркетинг	+	+	+	+	0414	Marketing and advertising
D6	Секретарська та офісна справа	+				0415	Secretarial and office work
D7	Торгівля	+	+	+	+	0416	Wholesale and retail sales
D8	Право		+	+	+	0421	Law
D9	Міжнародне право		+	+	+	0421	Law

Як не важко помітити, але код 0421 і найменування відповідної деталізованої галузі Міжнародної стандартної класифікації освіти ISCED-F 2013 на англійській мові є однаковими і для права, і для міжнародного права, не говорячи вже про поділ міжнародного права на: міжнародне публічне та міжнародне приватне право. Це положення свідчить про те, що міжнародне право та право нічим не відрізняються, а із спільної кваліфікації «Law» випливає, що міжнародне право входить до поняття «право» або навпаки.

Крім того, в наведеному переліку «Міжнародні відносини» відокремлені від права та міжнародного права як самостійна галузь знань і вона включена до категорії С «Соціальні науки, журналістика, інформація та міжнародні відносини». Але така галузь знань як «Міжнародне право» раніше належала до «Міжнародних відносин».

Україна не може заперечувати проти введення відповідної стандартизації галузей права, оскільки це один з кроків до набуття членства в Європейському Союзі. Тому, в першу чергу, перед

науковцями стоїть завдання адаптувати відповідні стандарти до створеної в Україні кваліфікації інформації по галузях знань, а також диференціювати або інтегрувати інформацію відповідно до встановлених стандартів.

В другу чергу, це ж саме завдання стоїть перед освітянами, оскільки тепер потрібно переглянути програми навчання студентів з урахуванням прийнятої кваліфікації, а також створити підручники та навчальні посібники, які б відповідали цим стандартам.

Вірогідно, що запроваджена у Переліку спеціалізація так і залишиться на папері, оскільки достатньо переглянути сайти провідних вищих навчальних закладів освіти, щоб перевірити впровадження міжнародної стандартизації в освітній процес. Але наведені новели мають бути впроваджені в освітній і науковий процес, оскільки рано чи пізно будуть виявлені відповідні розходження і в Євросоюзі не будуть визнавати дипломи українських випускників. Однак, в Україні до останнього часу використовують такі коди спеціальностей як: 081 «Право» та 293 «Міжнародне право». Отже, усім навчальним закладам потрібно адаптувати українські коди правових спеціальностей в Україні до міжнародних стандартів в сфері освіти і науки.

Під науковим процесом в даному випадку маються на увазі відповідні спеціалізації, зокрема, в багатьох вищих навчальних закладах освіти до цих пір посиляються на спеціальність: 12.00.03: цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Але як це узгоджується з прийнятою кваліфікацією дисциплін, коли міжнародне право в Україні диференційоване на міжнародне публічне і міжнародне приватне право, а згідно міжнародної кваліфікації існує лише міжнародне право і міжнародні відносини...

На цьому етапі дослідження слід визначити одну з головних проблем української науки та освіти – байдужість до того предмету, який викладає або досліджує той чи інший викладач або дослідник. Сьогодні тобі доручили читати цивільне право, а завтра кримінальне, і для багатьох не має різниці, що викладати, оскільки потрібно замінити лише підручник в портфелі, але сьогодні мали б відбутися кардинальні зміни в освітньому процесі.

Можна визнати й те положення, що не зовсім важливі коди спеціалізацій, ні зміст тієї чи іншої галузі права, оскільки вони мають умовний характер. Однак, це питання набуває особливого правового значення, коли мова заходить про систематизацію інформації у репозитаріях та при визначенні спеціалізації вченого і викладача. Зокрема, на сьогодні для визнання викладача або вченого достойним читати лекції з певної дисципліни потребується надати як мінімум три

публікації з певної дисципліни за останні п'ять років. При цьому, висловлюються вимоги до тих видань, в яких опублікування відповідних статей розцінюється прийнятним. Але до чого такі вимоги призводять на практиці?

На нашу думку, такі вимоги занадто формальні і не завжди позитивні, оскільки:

- не береться до уваги ні якість таких публікацій, ні абсолютно інші і більш ґрунтовні показники – написані книги, навчально-практичні посібники, підручники, науково-практичні коментарі, науково-практичні посібники, а також монографії тощо. До матеріалів публікації в монографії висувається вимога – не менше 36 сторінок, а це породжує заповнення змісту величезною кількістю цитат, невиправданим запозиченням норм законодавства до тексту тощо. Виникає парадокс, коли єдиний в Україні доктор наук, професор у певній галузі знань, який за рік опублікував три монографії, декілька науково-практичних посібників, декілька статей у фахових виданнях в Україні та за кордоном іноземною мовою у визнаних на світовому рівні наукових журналах тощо не може бути опонентом по дисертації на здобуття ступеня доктора філософії, бо у нього не вистачає ключових слів, які передбачені у дисертації молодого дослідника...

- інші автори мають витрачати час і зусилля на читання такої публікації і «зайвої» інформації;

- обмежений доступ до оприлюднення вченими своїх наукових праць призводить до того, що доволі часто автор змушений платити значні кошти за публікацію у Scopus, WoS або, коли українським докторам юридичних наук, професорам відмовляють у безкоштовній публікації у таких виданнях, мотивуючи відмову тим, що їх науковий доробок не відповідає науковим стандартам. Сутність проблеми в останньому випадку зводиться до того, що видавництво взяло на себе зобов'язання публікувати науковий матеріал безкоштовно, а це не завжди вигідно робити... ;

- в остаточному рахунку вирубаються ліси, щоб не зовсім якісні «наукові праці» були опубліковані...

Більше того, така вимога до викладачів суперечить сутності діяльності педагога, до повноважень якого має входити підбір цікавого і корисного для студентів матеріалу та не обов'язково мають у навчальному процесі використовуватися власні наукові дослідження викладача. Проте у ліцензійних вимогах до викладача ставиться доволі завищена планка щодо його наукового доробку.

Для того, щоб відповідь на усі проблемні питання стала очевидною, доцільно ознайомитися з опублікованими працями багатьох викладачів-

науковців. Зміст багатьох наукових статей зводиться до того, що цитати наводяться без авторського аналізу їх змісту, а це означає, що це не автор статті, а її укладач. Крім того, в кінці наукової статті робиться лише один висновок, наприклад, «... наведене проблемне питання потребує подальших досліджень...». Або надається визначення за схемою: припустимо у цитаті «мама мила раму», а у висновку – «мама мила раму ганчіркою». Формально, публікація є, вимоги виконані, але результат від такої публікації негативний...

Тому варто брати до уваги, що дослідник і викладач – це різні професії і їх синтез не завжди надає позитивні результати хоча б тому, що процес дослідження не означає в кінцевому рахунку винахід або загальноновизнані висновки тощо. Отже, процес дослідження не слід ототожнювати з отриманням все нових і нових знань, особливо, коли дослідження замикається на вузькому питанні.

Більше того, в результаті дослідження вчений може отримати й неправильні висновки, але на них не відреагує широка наукова громадськість через те, що багато хто перестає читати статті в наукових журналах з наведених раніше причин – відсутність цікавої інформації. Достатньо прочитати незначну кількість сучасних публікацій, щоб впевнитися в тому, що навіть назви в окремих з них сформульовані з помилками, не говорячи про пустий зміст.

В той же час, сучасна педагогічна практика зводиться до того, що науковий ступінь кандидата чи доктора наук, а також наукове звання надаються з урахуванням результатів наукових досліджень, що змушує багатьох педагогів проводити власні дослідження для отримання кар'єрного зростання і отримання відповідних статусів. Якщо в багатьох розвинених країнах рівень доходів викладачів розцінюється як достатньо високий, зокрема, і при викладанні в школі, то для України такі показники не властиві.

Тому приймаючи участь в багатьох міжнародних конференціях можна помітити, що переважна більшість доповідей іноземних фахівців зводиться до розповіді про те, як в їх країні регламентується той чи інший інститут права, але не розкриваються актуальні проблеми тієї чи іншої галузі знань чи інститутів. В той же час, українські студенти розповідають, що на лекціях в іноземних країнах професори розповідають про те, як вирішувати ту чи іншу правову ситуацію.

Цілком очевидно, що показове вирішення певної правової ситуації на лекції може підтвердити правильність теорії, але ситуативні завдання не повинні замінювати теоретичні концепції. Доволі часто з цього приводу виникають дискусії зі студентами, оскільки останні

вважають, що головне в навчанні практика, оскільки на практиці мають місце випадки вирішення ситуації не відповідно до законодавства, а теорія – це загальні балачки.

Такий підхід суперечить природі права, оскільки на практиці ґрунтовно навчитися не можна через те, що пам'ять буде заповнюватися фрагментарними правовими ситуаціями і способами вирішення саме їх. Для того ж, щоб на практиці вирішувати ситуацію не так, як це передбачено в законодавстві і такий спосіб не суперечив закону, слід застосовувати принцип верховенства права, а це теоретична конструкція і в той же час реальний правовий механізм, який слід виважено і ґрамотно застосовувати.

Тому якісна теорія спирається на законодавство, враховує судову практику та думки вчених і на цій базі вибудовується концепція, ідея або висновки, які проходять публічні випробування шляхом оприлюднення в спеціальній літературі і конструктивне коригування іншими фахівцями.

Тому можна зробити висновок про те, що концепції і доктрини розробляються, як правило, вченими, а викладачам можна спиратися на них при викладанні тієї чи іншої дисципліни і підтверджувати або спростовувати доцільність її використання на практиці. Для підтвердження цієї гіпотези можна навести такий наочний приклад. Викладачів математики по всій Україні дуже багато, але від них не можна вимагати вирішення супер складних завдань, оскільки вони мають вільно володіти тим матеріалом, який вони викладають школярам, студентам, а не все нових і нових відкриттів та винаходів, які постійно мають публікуватися. Не дарма ж організовуються конкурси, де математикам пропонується вирішити складне завдання і за їх вирішення платять мільйон доларів. Так само присуджуються Нобелівські премії за найвагоміші досягнення в науці на світовому рівні.

Тому в остаточному рахунку варто виділяти науку як нову теоретичну інформацію, і освіту, яка має використовувати останні наукові досягнення для підготовки майбутніх фахівців. Отже, науковець продукує інформацію, а освітянин оволодіває нею і використовує її в своїй діяльності. При цьому, від останнього вимагається, щоб він надав нову інформацію студентам в доступному для них змісті. В той же час, не можна мінімізувати складність інформації в правовій сфері, оскільки студенти в майбутньому не здатні будуть оволодівати новими знаннями самостійно, а сучасна інформація в законодавстві, у судових справах відрізняється значними обсягами і складністю.

У цьому зв'язку, виникає питання, а де межа між способами подання інформації? На думку авторів, вона залежить від курсу, на якому навчаються студенти. Наприклад, колись колега отримала повну документальну інформацію про розгляд справи від суду першої інстанції до касації і хотіла її використати на практичних заняттях у студентів третього курсу, які тільки почали вивчати цивільний процес як готову для сприйняття інформацію. Але таку складну і багаторівневу інформацію не зможуть сприйняти та проаналізувати студенти третього курсу. Такий матеріал доцільно для аналізу надавати магістрам, які мають бути готові до оволодіння складним і великим за обсягом матеріалом та мати певний багаж знань з відповідної галузі правової науки. Тому варто звертати увагу на підготовленість студентів до сприйняття складної інформації.

Більше того, не так давно авторам як науковим експертам було поставлене завдання підготувати десять справ для кваліфікаційного іспиту кандидатів на посади суддів до Верховного Суду України і їм був наданий доступ до всіх справ, що пройшли касаційну інстанцію. При виборі справ був зроблений акцент саме на тих справах, які на погляд авторів були вирішені судом частково неправильно або взагалі неправильно, тому для кожної із справ був зроблений алгоритм правильного вирішення справи. В багатьох авторських доробках так само висловлюються зауваження щодо рішень судів, включаючи, й касаційну інстанцію⁵, але не тільки авторами такі зауваження оприлюднюються⁶. Коли ж сприймати рішення касаційного суду як аксіому, то навчити студентів конструктивно-критичному мисленню не вдається. В усякому разі, такі завдання не можна якісно вирішувати на третьому курсі, коли викладається навчальна дисципліна “Цивільний процес”.

У зв'язку з цим звернемо увагу на певні парадокси в навчальному процесі, оскільки обсяги інформації збільшуються в геометричній прогресії з кожної дисципліни, а загальний обсяг навчальних годин навпаки зменшується. Для порівняння, звернемо увагу на спецкурс «Спадкове право», для викладання якого авторами у 2002 році був

⁵ Фурса С.Я., Фурса Є.І. Висновок вчених в галузі цивільного і виконавчого процесу з приводу визначення приватного виконавця зобов'язаним відшкодувати вартість майна, придбаного на торгах, коли торги судом визнані недійсними. *Вісник АПБУ* 2024. № 3. С. 29–37; Фурса С.Я., Фурса Є.І. Деякі проблеми виконавчого провадження в Україні та шляхи їх вирішення (*про борги держави та про наслідки визнання судом торгів недійсними*). *Вісник АПБУ*. 2024. № 4. С.211–218.

⁶ Телявський А.К. Негативний вплив хибних правових позицій Верховного суду на ефективність механізму примусового виконання рішень юрисдикційних органів та на цивільний оборот. *Вісник Асоціації приватних виконавців України*. 2024. № 1(2). URL:https://drive.google.com/file/d/19wHo51PxJ5zO7VN5LvSj7bpQREEGmVU/_view

підготовлений навчальний посібник обсягом 496 сторінок⁷, а у 2008 році був виданий посібник на 1216 сторінках⁸. При цьому, варто враховувати, що спадкове право – це лише частина (підгалузь) цивільного права. Тому виникає питання, а чи може викладач під час викладання навчальної дисципліни “Цивільне право” розкрити сутність і специфіку спадкового права? Чи можна на належному рівні прочитати спецкурс “Порівняльне спадкове право” за семестр у 2025 році, якщо обсяг навчального посібника у 2008 році складав 1216 сторінок, а з того часу пройшло вже 17 років і скільки нової інформації з’явилося зі спадкового права України та іноземних країнах. Слід додати, що авторські дослідження не єдині в Україні⁹.

Тому кожен викладач має орієнтуватися у всіх дослідженнях, присвячених його дисципліні, обирати найбільш цікавий матеріал і випробувати його якість і послідовність викладання студентам. Це положення зумовлює необхідність спочатку підготувати проєкт програми до викладання нової дисципліни, протягом семестру перевірити сприйняття матеріалу студентами і лише після цього створювати остаточний варіант Програми та Робочої програми навчальної дисципліни. У сучасних умовах це особливо актуально, оскільки значна частина дисциплін є вибірковими, а це означає, що студенти прослухають дисципліну і якщо вона їм не сподобається, то на наступний рік її не вибере жоден із студентів або таку програму слід кардинально змінити.

Отже, загальне негативне ставлення авторів до терміну «станданти» в будь-якій творчій професії, зокрема, у правовій науці, адвокатській, слідчій, нотаріальній, судовій практиці, тому про них не можна говорити у освітній діяльності, зокрема, в праві та міжнародному праві. Якщо довести ситуацію до повного абсурду, то тоді можна створити єдиний підручник для всіх викладачів, а ще ліпше читати лекції по телебаченню або через мережу Інтернет для всіх студентів в Україні. Більше того, можна доручити читати лекції професійним дикторам телебачення, оскільки матеріал то єдиний- стандартний... Це буде величезна економія грошей і будуть домінувати єдині стандарти в освіті. Дійсно, про такі дрібниці як індивідуальність лекцій і матеріалу, професіоналізм лектора можна забути, оскільки в цьому випадку домінуватиме принцип економії коштів.

⁷ Фурса С.Я., Фурса Є.І. Спадкове право. Теорія і практика. Навчальний посібник. Київ, Атіка, 2002. 496 с.

⁸ Спадкове право: нотаріат, адвокатура, суд: науково-практичний посібник (з практикумом). / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора С.Я. Фурси. Київ, Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2008. 1216 с.

⁹ Кухарев О.Є. Спадкове право. Підручник. Київ. Алерта. 2020. 362 с.

В цьому контексті один із авторів пригадує професора радянського часу, який вимагав на свої лекції приносити його підручник, записувати лекції, але він їх читав майже слово в слово як в підручнику. Чи доцільно робити конспект таких лекцій? Обов'язково, оскільки при складанні іспиту перевірявся такий конспект лекцій. Але чи раціонально робити такі конспекти у вік інформаційних технологій ...?

Відверто, читання лекції – це творчий процес, а лекційний матеріал – це не догма, оскільки під час самої лекції та практичних занять з'ясовується, як лекція сприймається студентами. І якщо матеріал не викликав інтересу у них, то варто такі лекції переформатувати...

Викликає багато запитань до обов'язку читання викладачами студентам лекцій іноземною, зокрема, англійською мовою. Виникає риторичне питання, а чи готові студенти у групі зрозуміти лекцію із спадкового права англійською мовою, коли у більшості із них рівень знання іноземної мови дуже низький і вони взагалі не володіють юридичною термінологією, зокрема, спадкового права, не говорячи вже про реалізацію його норм у юрисдикційних процесах, наприклад, у нотаріальному. Авторами з іноземними колегами був підготовлений посібник англійською мовою "Law of Succession: National, Comparative and International Aspects"¹⁰ (Спадкове право: національний, порівняльний та міжнародний аспекти) і у цьому навчальному році апробуємо його у навчальному процесі та подивимось на результати, з якими обов'язково поділимося з освітянами.

Щодо читання лекцій із процесуальних наук іноземною мовою, то студенти повинні мати глибокі знання не тільки іноземної юридичної термінології процесуальних галузей права, а й матеріального права. Як прочитати студенту англійською мовою лекцію про процедуру розгляду судом справи про усиновлення дитини в порядку окремого провадження цивільного судочинства без знання норм Сімейного кодексу України та міжнародного права, коли йдеться, наприклад, про усиновлення української дитини батьками – іноземцями? Яка користь від таких лекцій, хіба що тільки для «галочки»...

Сучасна наука та освіта мають звикнути реагувати на сучасні виклики, коли під авторитетною заявою висловлюються не цілком відповідні для нашої правової системи пропозиції. Так, в країнах Європейського Союзу в основі судоустрою закладена двоінстанційна система, але українська судова практика і кількість звернень

¹⁰ Law of Succession: National, Comparative and International Aspects. Ukrainian and English-language scientific and practical edition/ / Under the general editorship of Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine Fursa S.Ya., Candidate of Law, Associate Professor Kiriak O.V. Kyiv: Alerta", 2025.576 p.

до Європейського суду з прав людини доводить, що в Україні така система породжує багато невдоволених громадян, а це суперечить ст. 3 Конституції України. При цьому, необхідно навчитися обґрунтовано реагувати на безапеляційний і авторитетний аргумент, що така або подібна система чи інституція проявили себе добре в розвинених країнах Європи, зокрема, що у нашій країні доцільно застосовувати принцип пропорційності.

Вченим і освітянам необхідно цілком відповідно реагувати на новації в сфері науки і освіти, оскільки існують тенденції до запровадження такої навчальної дисципліни як «Прецедентне право». Так, одним із видатних вчених України в галузі цивільного процесу М.М. Ясинком не так давно було поширено концепцію щодо впровадження в Україні прецедентної моделі цивільного, адміністративного та господарського судочинства, яка має базуватися на практиці Верховного Суду та його Великої Палати, а також Європейського суду з прав людини. Ось цитата з книги цього автора: «В роботі зроблено крок щодо відходу від позитивістської теорії права до «живого права», де судова правотворчість, як основа судового прецеденту, спрямовується в напрямку єдиної правозастосовної практики у сфері подібних правових випадків. Це дає можливість говорити про посилення в правосудді нашої держави верховенства права, справедливості та розумності»¹¹.

Зазначена концепція, на наш погляд, не узгоджується з багатьма факторами, одним з головних є відсутність зв'язку з державним устроєм України, де серед найважливіших інституцій є Конституційний Суд України. Зокрема, цей Суд «дійшов висновку, що пункт 5 частини шостої статті 19 Кодексу (тут мається на увазі ЦПК) за яким до категорії малозначних справ віднесено справи про захист прав споживачів ціна позову у яких не перевищує двохсот п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб не відповідає вимозі юридичної визначеності та є неузгодженим з конституційними приписами та міжнародними зобов'язаннями України щодо забезпечення високого рівня захисту прав споживачів»¹². Невже Верховний Суд не бачив того положення, що пересічні громадяни просто волають про те, що вони не вдоволені рішеннями апеляційних судів? Ні, Верховний Суд продовжує ту ж саму практику і після рішення Конституційного Суду України, а саме: не приймає до свого

¹¹ Ясинюк М.М. Вступ до прецедентного права України. Монографія. Київ. Алерта. 2024. 280 с.

¹² Конституційність інституту малозначності справ – рішення Конституційного Суду України. URL: https://ukrainepravo.com/law-practice/practice_court/konstytutsiynist-instytutu-maloznachnosti-sprav-rishennya-konstytutsiynogo-sudu-ukrayiny/

провадження касаційні скарги по малозначних справах за формальними підставами навіть в тих випадках, коли вартість позовних вимог дуже близька до граничних показників.

Коли ж одночасно пропонується правотворчість для всіх судів як основа судового прецеденту і єдина судова практика, то мимоволі напрошується висновок про те, що судді будуть творити право на місцях, а потім Верховний Суд буде узагальнювати рішення судів в єдину практику. Але ж в такому випадку правотворчість стосуватиметься долі людей...

Тут можна навіть не брати до уваги випадок з головою Верховного Суду¹³, наявність в правових позиціях Верховного Суду колізій, а також загальне призначення суду – вирішувати спори і припиняти правопорушення.

Більше того, ставити в один рядок принципи верховенства права та справедливості і розумності не можна в силу їх різного правового значення. Тому книга Ясинка М.М. нова і вона має право на життя, але висловлені в ній ідеї потребують обговорення.

Автори не є супротивниками принципу верховенства права, оскільки він є важливим і необхідним способом подолання абсолютизму влади, що визнається в багатьох розвинених країнах Європи і світу. Але варто визнати застосування цього принципу винятковим способом реагування на прояви неправомірних дій і нормативних актів державної влади. Інакше наша держава прийде до абсолютного правового нігілізму, коли кожен суб'єкт вважатиме своє право вищим ніж вимоги закону. Тому механізм застосування верховенства права має бути в «руках» не всієї гілки судової влади, яка за його допомогою може оволодіти абсолютною владою, а він має застосовуватися лише уповноваженими органами і у передбачених законом випадках.

Отже, вчені мають висловитися з приводу такої новації як прецедентне право у навчальному процесі, а освітяни сприйняти і поширювати наведену концепцію чи конструктивно-критично її надавати студентам. Зокрема, елементи прецедентного права в Україні є, оскільки суди нижчих інстанцій мають враховувати правові позиції Верховного Суду, але варто брати до уваги, що норми закону вищі за правовим значенням ніж рішення судів (ст. 92 Конституції України), якщо неконституційність відповідної норми не буде визнана Конституційним Судом України (ст. 147 Конституції України). Отже, і вчені, і особливо освітяни

¹³ ВРП до 6 квітня відсторонила Князева від здійснення правосуддя <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3823351-vrp-do-6-kvitna-vidstoronila-knazeva-vid-zdijsnenna-pravosudda.html>

мають знати про новацію прецедентного права та інші концепції вчених, щоб вони здатні були аргументовано висловити студентам свою думку щодо запровадження їх у правову систему України. А для цього потрібно уважно спостерігати не тільки за законодавством і судовою практикою, а й за концепціями вчених.

3. Деякі думки авторів щодо сутності спеціальностей «Право» та «Міжнародне право» та їх розвитку

Якщо спробувати умовно розподілити право та міжнародне право, то ми прийдемо до аналізу тих характерних ознак, які властиві тій чи іншій спеціалізації, що випливає із їх назви. Зокрема, право досліджує внутрішні відносини в державі, а міжнародне право має бути орієнтоване на аналіз відносин з іноземним елементом. В той же час, спеціалізація юристів- міжнародників можлива за взаємовідносинами між державами, між юридичними особами та громадянами різних країн, коли необхідно застосовувати норми міжнародного та іноземного права. Формально аналізуючи таку спеціалізацію можна визнати доцільність розмежування міжнародного права на: міжнародне публічне і міжнародне приватне право. З іншого боку, до навчання студентів міжнародників можна застосувати й інший підхід, який полягає у спеціалізації знань майбутніх фахівців в галузі міжнародного права на окремих регіонах світу і такий досвід вже успішно реалізується. Зокрема, створення кафедри європейського права в Інституті міжнародних відносин – це належна реакція на політичний курс нашої країни і, одночасно, спеціалізація студентів на поглибленому вивченні певної галузі знань. Але іноземний досвід свідчить й про необхідність подальшого розмежування спеціалізації і, відповідно, на поглиблення знань студентів.

Один із авторів досліджував питання викладання юристам – міжнародникам навчальної дисципліни “Міжнародне право” у закладах вищої освіти¹⁴. З того часу пройшло 12 років, тому ті події, які нині відбуваються у світі, в Україні у зв’язку з війною потребують також переосмислення підходів до викладання цієї важливої дисципліни. Наприклад, у сучасному світі вже мало знати специфіку правового устрою країн Європи і Євросоюзу, оскільки прогресуючий розвиток Китаю, Індії та інших країн світу зумовлює політико-економічний інтерес нашої держави до розвитку відносин з цими країнами, а також країнами Африки та Латинської Америки.

¹⁴ Фурса С.Я. Окремі питання методики викладання міжнародного права. *Український часопис міжнародного права*. 2013. Спецвипуск: “Проблеми викладання міжнародного права”. С. 54–58.

Тепер спробуємо уявити собі той обсяг інформації, яку потрібно зібрати, щоб хоча б поверхнево ознайомитися із особливостями державного устрою, специфікою правового регулювання відносин в цих країнах тощо. Це необхідно для того, щоб налагоджувати політичні та економічні відносини з різними країнами. Потреба нашої держави в нафті і відповідних продуктах доводить необхідність налагоджування взаємозв'язків з арабськими країнами. Експорт сільськогосподарської продукції так само обумовлює інтереси у відносинах з іншими країнами тощо.

Тобто політичні і, особливо, економічні відносини мають бути застережені охороною і захистом державних інтересів з правових питань, тому розвиток взаємовідносин України з іноземними країнами повинен розпочинатися з вивчення специфіки таких країн, налагоджування співпраці, укладання міжнародних договорів з цими країнами, відкриття дипломатичних установ тощо.

Тепер уявимо собі, що Україна вже має значну кількість посольств в іноземних країнах, звідки має надходити інформація про державний устрій, особливості правової системи певної країни, а загалом в світі існує понад 190 країн. Тепер спробуємо уявити собі обсяг інформації, яку потрібно дослідити перед тим, як укласти договори про правову допомогу в цивільних, сімейних та кримінальних справах хоча б з половиною країн світу. Це значна і складна науково-дослідна робота, але вона потрібна для подальшого розвитку нашої держави.

Тепер трансформуємо ці наукові напрямки досліджень в сферу освітнянської діяльності, коли вже має місце потреба в забезпеченні діяльності посольств та консульств переліченою інформацією, у підготовці кадрів для цих установ, оскільки ці установи мають діяти згідно українського законодавства, міжнародних договорів та іноземного законодавства.

Дійсно, в цьому випадку варто зазначити, що міжнародні договори, ратифіковані Україною, стають частиною національного законодавства. Таким чином, ми знайшли, де інформація з міжнародного права перетинається з інформацією, яка входить до предмету дослідження права.

Однак, юристи-міжнародники мусять знати набагато більше про право іноземних країн, ніж правники, оскільки до предмета дослідження перших мають входити ті міжнародні договори, до яких Україна ще не приєдналася, але в цьому є певний державний інтерес.

Тому важливо формувати такі спеціалізації як право та міжнародне право з урахуванням власної системи кваліфікації інформації, оскільки викладати і запам'ятовувати інформацію слід системно.

Тому потребується визначити ті критерії, за якими інформація має диференціюватися в певні достатньо компактні блоки, об'єднані спільним предметом, щоб встигнути за п'ять років навчання надати студентам знання з основних предметів міжнародного блоку. При цьому, можна і потрібно говорити про необхідність підготовки фахівців, які оволодівають базовою інформацією і будуть в подальшому вдосконалювати свої знання відносно самостійно і залежно від посад, які ними будуть займати. Отже, науковці мають подбати про подальший розвиток професійних знань фахівців. Наприклад, авторами запроваджено нову серію книг під загальним спрямуванням «Цивільний процес для фахівців»¹⁵. Тому бажано створювати відповідні удосконалені версії книг для фахівців, щоб перетворити лозунг «навчання протягом життя» на реальний процес. Інакше буде як зазвичай, ми всі вчилися «чого не будь, якось так і у будь-кого»...

В той же час, навчальний процес вимагає розкласти програму навчання по семестрах і навчальних годинах. Тому неодмінно виникне колізія з приводу того, а чи достатньо студентам оглядової лекції щодо особливостей спадкування майна з іноземним елементом чи потрібно глибше це питання досліджувати? Відповідь на це риторичне питання зумовлює необхідність розібратися в тому, як ми сприйматимемо глибину питання, обсяг інформації і здібності викладача знайти потрібну інформацію.

Об'єктивно, відповідь на це питання неосяжна, оскільки міжнародні конвенції будуть відсилати дослідника до аналізу законодавства кожної окремо взятої країни. Чи здатні студенти глибоко охопити законодавство окремої країни і вивчити його досконало за короткий термін і скільки в світовій правовій системі країн з особливим порядком спадкування? При цьому, студенту необхідно знати також як відбувається спадкування в Україні і вміти розрахувати частки кожного із спадкоємців, встановити особливості документів, які підтверджують певні юридичні факти, специфіку оформлення спадкових прав тощо. Отже, юристу – міжнароднику необхідно знати все те, що знає й юрист та додатково законодавство багатьох іноземних країн? Але ж юристів готують протягом п'яти років лише в галузі права окремої країни –

¹⁵ Фурса С.Я., Фурса Є.І., Кузнець О.М. Зловживання правами в цивільному процесі: науково-практичний посібник. Книга перша. Серія «Цивільний процес для фахівців» / за заг. ред.доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси. Київ, Алерта, 2025. 300с.; Фурса С.Я., Фурса Є.І. Позов у цивільному процесі: науково-практичний посібник. Книга друга. Серія «Цивільний процес для фахівців». / за заг. ред.доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси. Київ, Алерта, 2025. 448 с.

України і це свідчить про неможливість оволодіння більшим обсягом знань за п'ять років.

Тобто можливим варіантом навчання студентів може бути нарощування інформації на «еталон» (базову модель) для порівняння – законодавство України, щоб у студентів складалося враження про певну інформацію в порівняльному аспекті. При цьому, порівняння – це не самоціль, а спосіб, метод дослідження і засвоєння інформації.

Тому можна говорити про необхідність збільшення строків навчання юристів – міжнародників та правників, на їх спеціалізації, а не універсалізації.

Авторська позиція не зводиться до надавання готових рецептів, а вона спрямована на налагоджування зв'язків між діяльністю науковців та освітян, оскільки останні мають забезпечуватися новою і оригінальною інформацією.

Достатньо подивитися на сучасні взаємовідносини між країнами, діяльність Організації об'єднаних націй і її вплив на країну агресора з метою припинення війни і відновлення кордонів України, щоб по новому викладати міжнародне публічне право, наприклад, потребується здійснити аналіз причин війни між Ізраїлем та Іраном тощо.

Але ж для вироблення нових наукових концепцій потрібен час, оскільки важливо проаналізувати як можливо більше джерел, узгодити власну позицію з концепціями інших вчених тощо. Тому в даний час можна лише співчувати тим вченим і освітянам, яким доводиться викладати міжнародне право і право, оскільки загальний потік інформації як «сніжний ком» невпинно зростає і в той же час він може прокотитися повз фахівця, залишивши його з простроченою інформацією в пам'яті. Коли виявиться, що фахівець вже невідворотно відстав, справа тільки часу...

Якщо ж взяти до уваги умови проходження вищими навчальними закладами освіти акредитації, то виникає парадоксальна ситуація, що були запроваджені нові спеціалізації, але зразків їх сприйняття і застосування ще не визначено. Наприклад, якщо спробувати з міжнародного права видалити міжнародні відносини (С3) та міжнародні економічні відносини (за спеціалізаціями) (С1), то зламається структура викладання цієї дисципліни.

Тому, на нашу думку, впровадження нових спеціалізацій має розцінюватися як об'єктивна підстава для перенесення планової акредитації вищого закладу освіти до розроблення та впровадження в навчальний процес нових вимог.

ВИСНОВКИ

Не зважаючи на тривалий час війни освіта та наука в Україні не тільки існують, а й розвиваються. Держава забезпечила бронювання для студентів та викладачів, зберігаючи інтелектуальний капітал України на повоєнний час.

Освітній процес у воєнний час має свою специфіку і викладачі мусять брати до уваги, в яких умовах навчаються студенти, який моральний вплив на них має війна, що частина студентів перебуває в іноземних країнах не з метою туризму, а через небезпеку їх життя та здоров'я. В той же час, студенти мають виконувати умови Болонської системи навчання, тому система обліку успішності роботи на семінарських заняттях має бути більш гнучкою, ніж формальною, тому варто брати до уваги середній показник роботи студента за семестр.

Уявляється важливим розмежовувати сутність діяльності освітян та науковців, оскільки останні мають продукувати важливу, актуальну, перспективну та оригінальну інформацію, а освітяни повинні будувати навчальний процес за логічною послідовністю викладання інформації, з урахуванням взаємних зв'язків між дисциплінами, а також відповідно до допустимих обсягів навчального процесу наповнювати кожну лекцію цікавою, корисною для майбутніх правників інформацією. Тому не можна ототожнювати професію викладача та вченого і встановлювати для них однакові кваліфікаційні вимоги.

Сучасна формальна доктрина спеціалізацій в освітньому процесі має бути узгоджена з напрямками наукових досліджень, оскільки дослідники мають забезпечувати освітній процес новою оригінальною і перевіреною інформацією.

АНОТАЦІЯ

Авторами проаналізовані сучасні проблеми у вищій освіті правників та запропоновано авторські методики викладання певних правових дисциплін з урахуванням їх викладацького досвіду, доведена необхідність комунікації викладачів із студентами, так і студентами між собою з метою отримання якісних знань, вміння критично мислити та здійснювати глибокий аналіз великих блоків правової інформації.

Акцент зроблено на розвитку правової освіти і науки та їх взаємодії у сучасних умовах і на перспективу, але обґрунтовано виділяти науку як нову теоретичну інформацію, і освіту, яка має використовувати останні наукові досягнення для підготовки майбутніх фахівців у галузі права та міжнародного права. Науковець має продукувати інформацію, а освітянин оволодіти нею і використовувати її в своїй викладацькій діяльності.

Висловлено деякі думки щодо сутності спеціальностей “Право” та “Міжнародне право” та їх розвитку. З урахуванням змін у суспільних відносинах запропоновано істотно змінити підходи до викладання дисциплін міжнародного блоку.

Література

1. Участь директорки Видавництва «Юридика» в підведенні підсумків і нагородженні фіналістів III Всеукраїнського молодіжного конкурсу «Юридична освіта майбутнього». URL: <https://cuesc.org.ua/uchast-direktorki-vidavnistva-yuridika-v-pidvedenni-pidsumkiv-i-nagorodzhenni-finalistiv-iii-vseukrayinskogo-molodizhnogo-konkursu-yuridichna-osvita-majbutnogo/>

2. Нагородження переможців Всеукраїнського (національного) конкурсу наукових та навчальних видань з права, безпеки та євроінтеграції «Юридика». URL: <https://cuesc.org.ua/nagorodzhennya-peremozhstv-vseukrayinskogo-natsionalnogo-konkursu-naukovih-ta-navchalnih-vidan-z-prava-bezpeki-ta-yevrointegratsiyi-yuridika/>

3. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про виділення коштів з резервного фонду державного бюджету на створення або розвиток власного бізнесу, садівництва, ягідництва та виноградарства» від 18 листопада 2022 р. № 1036-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1036-2022-%D1%80#Text>

4. Перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 1021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text>

5. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Висновок вчених в галузі цивільного і виконавчого процесу з приводу визначення приватного виконавця зобов'язаним відшкодувати вартість майна, придбаного на торгах, коли торги судом визнані недійсними. *Вісник АПВУ* 2024. № 3. С. 29-37; Фурса С.Я., Фурса Є.І. Деякі проблеми виконавчого провадження в Україні та шляхи їх вирішення (*про борги держави та про наслідки визнання судом торгів недійсними*). *Вісник АПВУ*. 2024. № 4. С. 211-218.

6. Телявський А.К. Негативний вплив хибних правових позицій Верховного суду на ефективність механізму примусового виконання рішень юрисдикційних органів та на цивільний оборот. *Вісник Асоціації приватних виконавців України*. 2024. № 1(2). URL: https://drive.google.com/file/d/19wHo51PxJ5zO7VN5LvSj7bpQREEgmVU_/view

7. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Спадкове право. Теорія і практика. Навчальний посібник. Київ, Атіка, 2002. 496 с.

8. Спадкове право: нотаріат, адвокатура, суд: науково-практичний посібник (з практикумом). / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора С.Я. Фурси. Київ, Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2008. 1216 с.

9. Кухарев О.Є. Спадкове право. Підручник. Київ. Алерта. 2020. 362 с.

10. Law of Succession: National, Comparative and International Aspects. Ukrainian and English-language scientific and practical edition/ / Under the general editorship of Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine Fursa S.Ya., Candidate of Law, Associate Professor Kiriiak O.V. Kyiv: Alerta", 2025. 576 p. DOI: 10.59835/978-617-566-918-1-1-1

11. Ясинок М.М. Вступ до прецедентного права України. Монографія. Київ. Алерта. 2024. 280 с.

12. Конституційність інституту малозначності справ – рішення Конституційного Суду України. URL: https://ukrainepravo.com/law-practice/practice_court/konstytutsiynist-instytutu-maloznachnosti-sprav-rishennya-konstytutsiynogo-sudu-ukrayiny/

13. ВРП до 6 квітня відсторонила Князева від здійснення правосуддя. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3823351-vrp-do-6-kvitna-vidstoronila-knazeva-vid-zdijsnenna-pravosudda.html>

14. Фурса С.Я. Окремі питання методики викладання міжнародного права. *Український часопис міжнародного права*. 2013. Спецвипуск: "Проблеми викладання міжнародного права". С. 54-58.

15. Фурса С.Я., Фурса Є.І., Кузнець О.М. Зловживання правами в цивільному процесі: науково-практичний посібник. Книга перша. Серія "Цивільний процес для фахівців" / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси. Київ, Алерта, 2025. 300с. DOI: 10.59835/978-617-566-924-23; Фурса С.Я., Фурса Є.І. Позов у цивільному процесі: науково-практичний посібник. Книга друга. Серія "Цивільний процес для фахівців" / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси. Київ, Алерта, 2025. 448с. DOI: 10.59835/978-617-566-938-9

Information about the authors:

Fursa Svitlana Yaroslavivna,

Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of International Law
and Sectoral Legal Disciplines
Kyiv University of Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
7a, Dobrohotova str., Kyiv, 03142, Ukraine

Fursa Yevhen Ivanovych,
Candidate of Law,
Professor of the Department of International Law
and Industrial Legal Disciplines
Kyiv University of Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
7a, Dobrohotova str., 03142, Kyiv, Ukraine

АДМІНІСТРАТИВНІ ПОСЛУГИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ ПРО ОСВІТУ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Шаталова Л. М.

ВСТУП

Активні міграційні та глобалізаційні процеси слугують поштовхом для оновлення законодавства, у тому числі, й сфери освіти і науки. Статтями 24, 25, 26 Конституції України гарантуються рівні конституційні права і свободи громадянам, іноземцям та особам без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами. Статтею 13 Закону України «Про міжнародне приватне право»¹ передбачено, що документи, які видані уповноваженими органами іноземних держав у встановленій формі, визнаються дійсними в Україні в разі їхньої легалізації, якщо інше не передбачає закон або міжнародний договір України.

Набули актуальності питання якісного правового забезпечення публічно-сервісної діяльності органів виконавчої влади у сфері освіти і науки з надання адміністративних послуг. Результатом адміністративної процедурної діяльності Міністерства освіти і науки України (далі – МОН) є надання адміністративних послуг, віднесених до компетенції міністерства та обумовлених сферами освіти і науки. Адміністративні послуги, які надаються МОН прямо або опосередковано визначені у спеціальних законах («Про освіту», «Про професійну (професійно-технічну) освіту», «Про фахову передвищу освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову та науково-технічну діяльність» тощо). У підзаконних нормативно-правових актах встановлюються види та додаткові правила надання адміністративних послуг у сфері освіти і науки, які необхідні для практичної реалізації законів. У Положенні про МОН міститься доволі широкий перелік повноважень щодо надання адміністративних послуг (пп. 37, 37¹, 44, 44⁵, 44⁶, 47, 48, 68, 73, 74, 78, 79, 80 тощо), які прямо не визначаються як адміністративні послуги, але по суті є такими. Підзаконними нормативно-правовими актами, у тому числі, Положенням на МОН покладені обов'язки з надання адміністративних послуг з легалізації документів у сфері освіти і науки.

¹ Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. *Офіційний вісник України*. 2005. № 29. Ст. 1694 (дата звернення: 30.10.2025)

Адміністративні послуги з легалізації документів про освітні досягнення, а саме апостилювання та визнання документів, виданих закладами вищої освіти (далі – ЗВО) залишилися у сфері відповідальності МОН. При цьому суб'єктами реалізації компетенції МОН з надання адміністративних послуг у сфері освітньої діяльності є структурні підрозділи апарату МОН, державні освітні/наукові установи та державні підприємства, що належать до сфери його управління.

У науковій літературі за критерієм змісту публічно-сервісної адміністративної діяльності МОН відносять адміністративні послуги з легалізації документів у сфері освіти і науки, зокрема, визнання іноземних документів про освітні кваліфікації. Відповідно потребує удосконалення надання адміністративних послуг як правозастосовчих механізмів легалізації документів, що видаються державними підприємствами, установами й організаціями у сфері освіти і науки для використання за кордоном та визнання документів іноземних держав на території України. Тому виникає необхідність наукового аналізу процедури адміністративних послуг апостилювання та визнання документів про освітні кваліфікації.

1. Адміністративна процедура апостилювання документів про освіту

У джерелах правової доктрини більш дослідженими є проблеми консульської легалізації документів, які розглядалась у наукових працях Т. І. Баранової, І. І. Дахно, Г. С. Дьомкіної, О. М. Криштопи, Д. М. Курдельчука, В. К. Радзівського, В. В. Попкова та інших. Проблеми правового регулювання та особливості сучасних адміністративних процедур адміністративних послуг легалізації документів у сфері освіти і науки досліджувались у працях Т. Вагіної, Ю. М. Вітренко, Р. В. Чередника. Проте, залишились недостатньо дослідженими новітні тенденції надання послуг з визнання документів про освітні кваліфікації.

Термін «легалізація» походить від *legalis* (лат.) – законний, надання законної сили, перехід до легального стану². Саме у такому значенні легалізація розглядається у більшості науковців. Легалізація – правова конструкція, яка складається з правових процедур, що здійснюються уповноваженими органами публічної адміністрації з питань визнання, дозволів, надання юридичної чинності й узаконення певних суб'єктів, об'єктів, дій в інтересах зацікавлених осіб. Що, у свою чергу, означає узаконення та визнання чинності документів, поряд із формально-

² Юридичні терміни. Тлумачний словник / за ред. В. Г. Гончаренка. К.: Либідь, 2003. С. 145

юридичним визнанням державною владою та регламентацією визначеної діяльності. В міжнародних відносинах легалізація розглядається як підтвердження дійсності та юридичної сили документа, виданого в іноземній державі³. Так, у освітній сфері легалізація документів про освіту і наукові досягнення – це надання освітнім документам офіційної форми, що відповідають вимогам держави, на території якої передбачається використання документа.

Отже, легалізація документів про освіту – це діяльність компетентних органів з питань надання документам про освіту офіційної форми, яка відповідає вимогам держави, на території якої передбачається використання документа. Підтвердження легальності документів про освітні кваліфікації здійснюється через процедури легалізації.

У міжнародному документообігу способи легалізації документів у сфері освіти і науки більшістю науковців розглядається як різновид адміністративних послуг⁴. До таких адміністративних послуг відносимо проставлення апостиля та визнання (нострифікацію). Послуги апостилювання та визнання документів про освітньо-наукові досягнення слід розуміти як сукупність процедур легалізації українських документів, які у майбутньому будуть використовуватися за кордоном, так і іноземних документів для використання на території України.

Завданням держави є забезпечення гарантій з реалізації права на освіту різних категорій фізичних осіб. Держава шляхом встановлення сукупності правил поведінки громадян, іноземних громадян та осіб без громадянства, юридичних осіб, МОН та його посадових осіб, урегульовує процес реалізації ними своїх прав та обов'язків щодо надання юридичної чинності документам про освітні та наукові досягнення. Залежно від оформленості відносин між державами обирається відповідна процедура легалізації документів про присвоєння кваліфікацій вищої освіти та кваліфікацій, які дають доступ до вищої освіти чи професійної діяльності. У разі якщо між країнами підписаний двосторонній чи багатосторонній міжнародний договір про надання правової допомоги проблеми визнання документів не виникає. З ратифікацією у 2003 році Україною Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів (далі – Гаазька конвенція) від 5.10.1961 року, складна процедура консульської легалізації документів замінено на спрощену процедуру проставлення спеціального штампa «Apostille»

³ Манько Д. Г. Юридичні документи та їх легалізація. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 46.

⁴ Петювка В. П. Надання адміністративних послуг в Україні: теорія і практика. К. : Логос, 2014. С. 9; Виконавча влада і адміністративне право / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. К. : Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. С. 175.

(далі – апостиль)⁵, у тому числі й документів у сфері освіти і науки. Нині ратифікували вищезгадану Конвенцію понад 120 країн світу.

Повноваження МОН щодо реалізації його завдань у сфері апостилювання та визнання документів у сфері освіти здійснює Національний інформаційний центр академічної мобільності (далі – Центр академічної мобільності). Завданням Центру є забезпечення організації зазначених послуг та надання інформаційної підтримки. Компетенцією проставлення апостиля на документах, які видаються у сфері освіти наділений єдиний орган публічної влади – МОН. Такі повноваження закріплені у постанові Кабінету Міністрів України «Про надання повноважень на проставлення апостиля, передбаченого Конвенцією, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів». Отже, міністерство зберігає монопольне становище з надання адміністративної послуги апостилювання. Повноваження щодо забезпечення організації надання послуг апостилювання та визнання документів (дипломів, атестатів) про середню загальну, професійну, професійно-технічну, вищу освіту⁶, передані державному підприємству (далі – ДП) «Інформаційно-іміджевий центр», яке належить до сфери управління міністерства. МОН надано право щодо створення суб'єктів господарювання – посередницьких структур ДП. Ці суб'єкти надають адміністративні послуги, отримання яких є обов'язковим для реалізації та захисту прав і законних інтересів людини, громадянина, осіб без громадянства, біженців, зокрема, набуття, зміну чи припинення їх прав та обов'язків у освітньо-науковій сфері.

Основним міжнародним актом, що регламентує адміністративну процедуру надання адміністративної послуги апостилювання є Гаазька конвенція та достатньо великий масив національних підзаконних нормативно-правових актів. Затверджені спільним наказом МЗС України, Мін'юсту України і МОН України Правила проставлення апостиля⁷ регламентують порядок проставлення апостиля на офіційних документах, що виходять з України. У цілому, основним проблемним

⁵ Конвенція що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів (Гаазька конференція з МПП) від 05.10.1961 / Ратифікована Законом України від 10.01.2002 № 2933-III. URL: zakon.rada.gov.ua.

⁶ Питання національного інформаційного центру академічної мобільності: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 № 924. *Офіційний вісник України*. 2011. № 67. Ст. 2585

⁷ Про затвердження Правил проставлення апостиля на офіційних документах, призначених для використання на території інших держав: Наказ Міністерства закордонних справ України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України і МОН України від 17.03.2023 № 125/209/293/139/999/5. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0478-23#Text> (дата звернення: 30.10.2025).

аспектом, пов'язаним із правилами проставлення апостиля в Україні, є концептуальна невідповідність механізму імплементації міжнародних норм у національне законодавство. При створенні Правил проставлення апостиля⁸ деякі міжнародно-правові норми були просто механічно перенесені із Гаазької конвенції у національне законодавство без урахування особливостей правової системи. Не було адаптоване законодавство та правові механізми реалізації, а саме: відсутність визначених у конвенції центрів академічної мобільності; відсутність технічних засобів контролю документів про освіту – електронної системи контролю документів про освіту, реєстру проставлених на них апостилів; невідома чинному законодавству категорія «адміністративний документ»⁹. Для подолання колізій, прогалин у вітчизняному законодавстві та удосконалення механізму надання адміністративної послуги апостилювання та визнання МОН прийнято наказ «Про затвердження Порядку проставлення в МОН апостиля на офіційних документах, виданих навчальними закладами, державними органами, підприємствами, установами й організаціями, що стосуються сфери освіти і науки» від 10 березня 2009 року № 220», норми якого потребують узгодження та уніфікації.

Апостиль є специфічним елементом процедури адміністративної послуги легалізації документів, сутністю якого є визнання дійсності печаток, штампів і підписів, якими скріплений документ¹⁰. Апостиль проставляється на офіційних документах, що надходять від державучасниць Гаазької конвенції. Засвідчує, по-перше, справжність підпису відповідальної особи на документі (ректора, декана, директора інституту, директора школи та інших); по-друге, автентичність печатки, штампа ЗО, наукової установи, проставленої(го) на даному документі. Апостиль на нотаріальній копії диплома, додатку до нього чи атестаті тощо засвідчує тільки автентичність відбитку печатки та підпису нотаріуса, який засвідчив вірність копії. Слід наголосити, що апостиль підтверджує справжність офіційного документа, до якого він прикріплений, але не поширюється на його зміст.

⁸ Про затвердження Правил проставлення апостиля на офіційних документах, призначених для використання на території інших держав: Наказ Міністерства закордонних справ України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України і МОН України від 17.03.2023 № 125/209/293/139/999/5. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0478-23#Text> (дата звернення: 30.10.2025).

⁹ Дьомкіна Г. С. Нормативно-правова регламентація сфери легалізації документів для дії за кордоном. Науковий вісник Чернівецького університету. 2013. Вип. 660. Правознавство. С. 64.

¹⁰ Манько Д. Г. Юридичні документи та їх легалізація. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 48.

Законодавством передбачено проставлення апостиля на документі лише один раз. Надалі такий документ не потребуватиме додаткового оформлення чи засвідчення та може бути використаний в державах-учасниках Гаазької конвенції. Отже, підпис, печатка або штамп, які проставлені компетентним органом у формі апостиля, не потребуватимуть подальшого додаткового засвідчення або легалізації, а документ з апостилем підлягає неодноразовому використанню в будь-якій державі-учасниці Гаазької конвенції.

З метою удосконалення надання адміністративних послуг міністерством встановлено послідовність дій відповідальних посадових осіб МОН у процедурі апостилювання. Виділяємо 2 етапи процедури: проведення експертизи документів. На першому етапі – проведення експертизи документів відбувається з'ясування, чи підлягають подані документи проставленню апостиля і включає підтвердження факту видачі поданих документів та перевірку справжності підписів і відбитків печатки та/або штампа, проставлених на документах; проставлення штампу апостиль. Другий етап – проставлення штампу апостиль на документи про освіту та наукові досягнення, на які отримано підтвердження факту їх видачі, а також проставлення на апостилі підпису посадової особи та гербової печатки МОН України.

Для спрощення проведення експертизи документів в Україні діє автоматизована база даних для реєстрації документів. Здійснено удосконалення, зокрема, діджиталізацію адміністративних послуг з урахуванням тенденцій міжнародного документообігу. Зазначене знайшло своє нормативне закріплення у «Порядку проставлення в МОН України апостиля на офіційних документах, виданих ЗО, державними органами, установами й організаціями, ДП, що стосуються сфери освіти і науки»¹¹ (далі – Порядок проставлення апостиля в МОН). Наступним кроком стало створення у 2009 році Електронного реєстру апостилів (<http://apostille.minjust.gov.ua>), який являє собою «систему електронного архіву», в якому зберігаються дані про проставлені апостилі, на документах, що стосуються сфери освіти і науки: про освіту, про присудження наукового ступеня, про присвоєння вченого звання. Реєстр забезпечує надійність зберігання, конфіденційність і розмежування прав доступу, відстеження історії використання документа, швидкий та зручний пошук, забезпечує оперативність доступу до інформації та

¹¹ Про затвердження Порядку проставлення в Міністерстві освіти і науки України апостиля на офіційних документах, виданих навчальними закладами, державними органами, підприємствами, установами і організаціями, що стосуються сфери освіти і науки: Наказ МОН України від 10.03.2009. № 220. *Офіційний вісник України*. 2009. № 23. Ст. 761 (дата звернення: 30.10.2025).

одночасного використання документа декількома співробітниками підрозділів, які наділені відповідними правами. Зазначений реєстр носить відкритий характер, тому інформацію про проставлені МОН апостили можна перевірити за допомогою інтернет-технологій державами-учасницями Гаазької Конвенції. Що набуває актуальності під час співпраці з європейськими ЗВО, центрами академічної мобільності, Мін'юстом, іншими органами публічної адміністрації.

Дослідження компетенції органів публічної адміністрації у сфері проставлення апостилів, дає можливість дійти висновку, що Мін'юст є уповноваженим органом забезпечення ведення Електронного реєстру апостилів, а до компетенції МОН належить збирання, зберігання, забезпечення доступу до інформації та проставлення апостила на документах про освітні кваліфікації наділено МОН України¹². Отже, виникає необхідність правової регламентації процедури взаємодії та розподілу повноважень щодо проставлення апостилів зазначених суб'єктів. Необхідно створити надійну систему забезпечення безпеки надання процедури електронного апостилювання, яка дозволяє обмінюватися необхідною конфіденційною інформацією з освітніми, міжнародними та державними установами. Зазначене підвищить якість та доступність послуг, оптимізує процедуру надання адміністративних послуг апостилювання, які потребують міжвідомчої взаємодії Мін'юсту та МОН, надасть можливість уникнути дублювання збору інформації про документи у сфері освіти органами публічної адміністрації.

Останніми тенденціями використання інформаційних технологій в процесі міжнародного документообігу є запровадження, в тому числі й в Україні, системи «електронної легалізації документів для їх дії за кордоном» як необхідної умови входження до європейського простору вищої освіти. Приєднуємося до пропозицій науковців щодо запозичення міжнародного досвіду країн, у яких ця система успішно функціонує.

Запровадження електронного апостила надасть отримувачам послуг суттєві переваги: доступність для громадян електронних сервісів з проставлення апостила; відсутність необхідності громадянам звертатися до Мін'юсту або МОН особисто та приїжджати до м. Києва; покращення якості обробки документів, що потребують апостилювання; використання кваліфікованого електронного підпису; економія особистого часу; мінімізація витрат населення та спрощення надання

¹² Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 № 1678-VII. *Офіційний вісник України*. 2014 р. № 75. Ст. 2125 (дата звернення: 30.10.2025).

послуг¹³. Слід також додати: оплата послуг з використанням платіжних систем; доступність перевірки виданого апостилю у будь-якій країні світу з використанням Інтернету за електронною адресою <http://www.hcch.net>. Процедурно електронна легалізація на всіх етапах здійснюється за допомогою технічних засобів та технологій. Дані про проставлені апостилі вносяться до електронних реєстрів та можуть бути перевіреними у будь-якій країні світу.

Нині в Україні створено єдину базу даних – Електронний реєстр апостилів, яка передбачає проставлення апостилів на офіційних документах, виконаних в електронній формі з цифровим підписом органу, що наділений компетенцією відповідної держави на проставлення штампа «апостиль». Водночас електронні апостилі можуть проставлятися на офіційних документах, які існують як в електронному вигляді, так і в паперовому. Електронний документ на машинному носії прирівнюється до документа на паперовому носії і вони обидва мають однакову юридичну силу¹⁴.

У науковій літературі документи класифікуються за способом створення, структурними ознаками (формою) і ступенем стандартизації на: – стандартні; – типові; – що укладаються на трафаретних, бланкових паперах із захисними символами в суворо регламентованій послідовності¹⁵. Документи про освіту та наукові досягнення за формою є традиційними (паперовими) і передбачають наявність властивих їм реквізитів: дата видачі, підпис керівника, печатка, серія і реєстраційний номер тощо. Оскільки первинним є традиційний паперовий документ, то електронна його копія, створена шляхом сканування є лише файлом на машинному носії, а не електронним документом. Нині чинне законодавство України, хоча й орієнтоване на електронні форми документів, проте документи про освіту мають традиційну (паперову) форму взаємодії документообігу на паперових носіях. Паперовому документообігу документів про освітні кваліфікації властиві нормативні, адміністративні перешкоди та обмеження у використанні електронних форм взаємодії.

У національному законодавстві, у підзаконних нормативно-правових актах закріплені норми щодо удосконалення алгоритму дій

¹³ Дьомкіна Г. С. Нормативно-правова регламентація сфери легалізації документів для дії за кордоном. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 660. *Правознавство*. С. 67.

¹⁴ Баранова Т. І., Дьомкіна Г. С. Електронні реєстри у сфері міжнародного документообігу, оптимізація процедури з проставлення апостиля за участю нотаріуса. *Бюлетень Мін'юста України*. 2014. № 9. С. 39.

¹⁵ Міжнародна інформація: навч. посіб./ М.П. Требін, І. О. Поліщук, Н.П. Осипова та ін.; за ред. М. П. Требіна. Х.: Право, 2014. С. 132.

2 етапу надання адміністративної послуги апостилювання. Нині процедуру доповнено додатковим етапом – створення електронної копії документа та проставлення електронного апостиля за допомогою програмних засобів Електронного реєстру апостилів. Для отримання дистанційної послуги апостилювання необхідно: 1) для подання заявки створити електронну копію документа, що потребує апостилювання, шляхом сканування в електронний файл формату PDF; 2) накладання кваліфікаційного електронного підпису (далі – КЕП) відповідальною особою на електронний файл формату PDF; 3) перевірка Міністерством електронного файла з КЕП відповідальної особи МОН України та внесення даних до Електронного реєстру апостилів¹⁶. На сьогодні передбачено проставлення апостиля у формі електронного документа на документі в електронній формі посадовою особою компетентного органу за допомогою програмних засобів Реєстру шляхом об'єднання таких апостиля та документа в єдиний файл у формі документа, який матиме юридичну силу лише в електронній формі. У такому випадку на відповідальну посадову особу покладено обов'язок перевірки відомостей про кваліфікований сертифікат відкритого ключа з наявними у Реєстрі відомостями про кваліфікований сертифікат відкритого ключа.

На бланках документів про вищу освіту та науковий ступінь державного зразка та додатків до них, академічній довідці не допускається розміщення сканованих підписів та відбитків гербових печаток ЗВО, його відокремлених підрозділів або наукових установ. Законодавством передбачено можливість дистанційного подання пакету документів у електронному вигляді. Документи надсилаються електронною поштою шляхом реєстрації персонального кабінету на сайті ДП «Інформаційно-іміджевий центр» у вигляді сканованих копій, які повинні відповідати технічним вимогам. Слід передбачити, що створена отримувачем послуги електронна копія документа про освіту, може містити елементи підробки, які можуть бути не помічені експертом. Для попередження фальсифікації створено достатньо ефективний механізм виявлення правопорушень. Відповідальна особа для проведення експертизи має доступ до необхідної інформації про освітні документи (ЄДЕБО), а також має право вимагати пред'явлення оригіналів. Тому достатнім буде здійснення перевірки відповідальною особою реквізитів документа у ЄДЕБО.

¹⁶ Шаталова Л. М. Електронізація адміністративної послуги апостилювання документів про освіту: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Серія ПРАВО. Випуск 40. Том 2. С. 62–65.

Таким чином, організацію діяльності компетентного органу на всіх етапах процедури апостилювання в електронній формі з використанням інформаційних технологій та за допомогою програмних засобів слід вважати такою, що відповідає європейським стандартам. Діджиталізація процедури апостилювання документів про освітні та наукові ступені сприяє підвищенню якості та доступності послуги. Оптимізує процедурну діяльність посадових осіб МОН України з надання адміністративних послуг апостилювання.

Одним із основних результатів дослідження зарубіжного досвіду та правової регламентації діджиталізації процедури надання адміністративної послуги з проставлення апостиля на освітні документи, ми вбачаємо розробку та затвердження уніфікованих стандартів послуги. Такий стандарт процедури надання адміністративної послуги пропонуємо доповнити описом послідовності дій щодо створення електронної копії документа про освіту та проставлення електронного апостиля. Удосконалення процедурних та організаційних елементів механізму проставлення штампа «апостиль» потребують нормативного забезпечення взаємодії Мін'юсту і МОН України та розподілу між ними повноважень з організаційного забезпечення ведення Електронного реєстру апостилів.

Проблемним питанням є визначення строків здійснення експертизи документів для проставлення апостиля. Встановлені строки у п. 9 Порядку_проставлення в МОН апостиля у разі, коли розгляд документів не потребує направлення запитів, процедура здійснюється протягом п'яти робочих днів. У випадку необхідності отримання зразка відбитка печатки та/або штампа, підпису, додаткової інформації або роз'яснень строк розгляду документів на проставлення апостиля може бути продовжено до 20 робочих днів¹⁷. На практиці ж ДП «Інформаційно-іміджевий центр» встановлені різноманітні строки надання адміністративної послуги проставлення апостилю за критерієм терміновості її виконання, яка впливає і на її вартість. Надання адміністративних послуг апостилювання та визнання (нострифікації) документів про освітні кваліфікації є оплатними. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 30.04.2011 р. № 550 «Деякі питання надання Міністерством освіти і науки Державною службою інтелектуальної власності платних

¹⁷ Про затвердження Порядку проставлення в Міністерстві освіти і науки України апостиля на офіційних документах, виданих навчальними закладами, державними органами, підприємствами, установами і організаціями, що стосуються сфери освіти і науки: Наказ МОН України від 10.03.2009. № 220. *Офіційний вісник України*. 2009. № 23. Ст. 761 (дата звернення: 30.10.2025).

адміністративних послуг»¹⁸ та наказом МОН «Про розмір та порядок оплати послуг з проставлення апостиля» від 01.02.2023 р. № 54 встановлено обов'язковий платіж за регулярну обробку кожного документа: адмінзбір для фізичних осіб – 51 грн; адмінзбір для юридичних осіб – 85 грн.

На практиці організатором ДП «Інформаційно-іміджевий центр» на офіційному сайті, встановлені строки та ціни з надання послуг апостилювання: 30 роб. днів – 270,00 грн; без запиту, 10 роб. днів (терміновий) – 540,00 грн; із запитом, 20 роб. днів (терміновий) – 780,00 грн; без запиту, 2 роб. дні (терміновий) – 810,00 грн; без запиту, 2 годин (екстрений) – 1500,00 грн. Як бачимо, строк надання адміністративної послуги з проставлення звичайного апостиля становить 30 робочих днів. Тобто строки, визначені у підзаконних нормативно-правових актах не відповідають строкам, що визначені законом. Очевидно, що про терміновість у разі проставлення апостиля із запитом строком у 20 робочих днів мова йти не може, оскільки це звичайний строк виконання зазначеного виду процедури. Така диференціація строків встановлена для визначення вартості послуг і не є правомірною, оскільки правила, встановлені організатором ДП «Інформаційно-іміджевий центр», суперечать нормативним приписам щодо надання досліджуваних послуг. Схожа ситуація з встановленням вартості адміністративної процедури визнання документів про освітні кваліфікації. Неузгодженість актів законодавства різної юридичної сили призводять до невинновданого стягнення коштів з фізичних та юридичних осіб, а тому потребує узгодження з метою захисту прав отримувачів послуг.

Адміністративна процедура надання адміністративної послуги апостилювання є складовою міжнародної легалізації документів про освітні кваліфікації та передує процедурі визнання у країнах, які приєдналися до Гаазької конвенції. У країнах, які не ратифікували Гаазьку конвенцію – через процедури консульської легалізації. При цьому суб'єктом надання адміністративної послуги апостилювання є компетентний орган країни походження документа. Штамп «апостиль» засвідчує тільки справжність документа, але не його зміст. Тому отримання адміністративної послуги апостилювання документів про освіту та освітньо-професійні ступені не виключає отримання послуги їх визнання (нострифікації).

¹⁸ Деякі питання надання Міністерством освіти і науки, Державною службою інтелектуальної власності платних адміністративних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2011 № 550. *Офіційний вісник України*. 2011. № 40. Ст. 1644 (дата звернення: 30.10.2025).

2. Особливості процедури послуги визнання документів про освіту

Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні (далі – Лісабонська конвенція про визнання) зобов'язує країни, які підписали даний документ, визнавати документ про освіту громадян інших країн-учасниць угоди. Водночас не звільняє громадян від обов'язку проходження додаткових процедур щодо визнання дипломів, наукових ступенів тощо в інших країнах. Процеси глобалізації, міграційні процеси зумовлюють необхідність визначення відповідності прав, наданих іноземним документом правам, які надаються власникам документів в Україні.

Нині у сфері формальних міжнародних норм зберігається тенденція зосередження уваги на процедурі та критеріях визнання іноземних дипломів, свідоцтв. Особливе значення в процедурі визнання має сумісність досягнень заявника з українськими навчальними програмами та академічною або професійною кваліфікацією, зокрема щодо: статусу ЗВО котрий видав диплом, рівня диплому, періодів навчання або накопичених ЕКТС, спеціалізації, професійної кваліфікації, навчального плану або навантаження, додатку до диплома. Адміністративна процедура надання адміністративної послуги з визнання іноземних кваліфікацій в Україні має високу оцінку відповідності міжнародним стандартам. Проте, недосконалими на сьогодні залишаються питання порівняльно-правового дослідження категоріально-понятійного апарату, змісту, порядку та процедурних особливостей адміністративної послуги визнання документів про освіту в Україні з міжнародними стандартами.

Державам-членам ЄС надається диспозитивне право самостійно вирішувати, яким чином організовувати свою систему освіти та встановлювати вимоги до якості навчальних програм, тому на рівні ЄС визнання дипломів не відбувається¹⁹. У Лісабонській конвенції про визнання зазначається, що справедливе визнання кваліфікацій є ключовим елементом права на освіту та обов'язком суспільства²⁰. Відповідно, потрібно створити єдине правове поле та усунути перешкоди, що гальмують ефективне і належне визнання результатів навчання та визнання порівнюваних академічних ступенів. Важливим кроком у цьому напрямку стало прийняття Глобальної конвенції про

¹⁹ Правові засади реалізації Болонського процесу в Україні: монографія / за заг. ред. В. Лугового, С. Калашникової. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. С. 145

²⁰ Conclusions and Recommendations of the Spécial Commission on the practical opération of the Hague Apostille, Service, Evidence and Access to Justice Conventions (2 to 12 February 2009). 2009. 14 p.

визнання кваліфікацій вищої освіти²¹, яка набула чинності 5 березня 2023 року. Зазначена конвенція є **першою глобальною угодою ООН у сфері вищої освіти, якою** встановлено універсальні принципи для справедливого та прозорого визнання кваліфікацій. Встановлення універсальних норм сприяє підвищенню мобільності студентів і визнанню кваліфікацій біженців. Україна знаходиться на стадії підготовки до ратифікації даної конвенції.

Наразі нормативно-правову базу з питань взаємного визнання освітніх документів становлять норми Лісабонської конвенції про визнання (1997 р.), національного законодавства та двосторонніх або багатосторонніх угод про визнання. У міжнародних документах ЮНЕСКО і Ради Європи, таких як: «Європейська конвенція про еквівалентність дипломів, які надають допуск до університетів» (1953 р.) «Європейська конвенція про еквівалентність періодів навчання в університетах» (1956 р.), «Європейська конвенція про академічне визнання університетських кваліфікацій» (1959 р.), «Конвенція про визнання курсів навчання, дипломів і звань з вищої освіти в державах європейського регіону» (1979 р.), «Європейська конвенція про загальну еквівалентність періодів навчання в університетах» (1990 р.).

Одним з проблемних питань реалізації процедур визнання документів про освіту є неузгодженість термінології у національних та європейських документах. Зазначений чинник породжує плутанину у розумінні змісту та реалізації адміністративної послуги визнання. У згаданих вище міжнародних документах прослідковується еволюція застосування термінів від еквівалентності дипломів, періодів навчання, курсів до визнання кваліфікацій. Лісабонська конвенція про визнання та додаткові юридичні документи, прийняті на її виконання, не передбачають використання термінів «нострифікація» та «еквівалентність». Отже, дані терміни походять з практики визнання, які широко використовувалися кілька десятиліть тому. Також у національних законодавствах деяких країн-учасниць Гаазької конвенції використовується застаріла термінологія, що позначає застарілі процедури. Наразі допускається використання даних термінів на національному рівні за умови, що їх зміст є тотожним терміну «визнання». В міжнародному контексті терміни «нострифікація» і «еквівалентність» мають різне змістовне наповнення процедур оцінювання, які вказують на більш сильну вимогу подібності іноземних кваліфікацій і потребують різних умов

²¹ Глобальна конвенція про визнання кваліфікацій вищої освіти, ЮНЕСКО, 2019 р., ENIC Ukraine (ENIC Ukraine, 2019). URL: https://enic.in.ua/attachments/article/226/Глобальна%20конвенція_%202010.08.20_УКР_для%20сайту.pdf

застосування²². Якщо у європейському законодавстві терміни «встановлення еквівалентності» і «визнання іноземної кваліфікації» розмежовуються та підкреслюється їх різниця, то в українському законодавстві вони вживалися як синоніми. Історично у вітчизняній науковій доктрині та нормативно-правових актах для позначення адміністративної процедури послуги визнання іноземних документів про освіту використовувались терміни «еквівалентність», «нострифікація» та «визнання». Наразі спостерігається уніфікація термінології з європейськими стандартами з використанням терміну «визнання».

У науковій літературі зазначається, що визнання іноземних кваліфікацій може бути двох типів: 1) підтвердження еквівалентності (у разі наявності міждержавної угоди про взаємне визнання еквівалентності документів про освіту); 2) визнання дійсності іноземного документа про освіту. Формальною процедурою визнання іноземного документа про освіту в Україні є його нострифікація²³. Термін «нострифікація» латинського походження (*noster* – наш, *facere* – робити) – це процедура визнання іноземних документів про освіту, яка здійснюється шляхом встановлення відповідності академічних, професійних прав та освітніх, освітньо-кваліфікаційних рівнів іноземних документів про освіту (кваліфікації) державним стандартам освіти країни подання документів. Здійснюється з метою забезпечення прав громадян, які здобули освіту в іноземних державах, на продовження освіти та професійну діяльність в країні подання та в індивідуальному порядку²⁴. Процедура нострифікації вимагає визнання повної ідентичності іноземної кваліфікації у всіх її аспектах та пов'язана з концепцією розпізнавання повної ідентичності іноземної кваліфікації. Кінцевим її результатом є затвердження кваліфікації відповідної приймаючої країни або дозволу використання назви цієї кваліфікації. Процедура нострифікації застосовується до професій, порядок доступу до професійної діяльності яких визначаються національними законодавствами та потребують спеціальних дозволів (наприклад, лікар, викладач, юрист тощо).

Термін «еквівалентність» пізніший, що позначає дещо м'якшу (спрошену) процедуру, ніж процедура нострифікації. У юридичних словниках еквівалентність визначається як достатність різних результатів оцінки відповідності для забезпечення одного і того ж рівня

²² Шаталова Л. М. Теоретико-правові аспекти адміністративної процедури визнання документів про освіту. *Міжнародний науковий журнал (International Scientific Journal)*. 2016. № 10 (20), Том 2. С. 147 / URL: <http://www.inter-nauka.com/issues/2016/10/1574>.

²³ Там само. С. 96.

²⁴ Там само. С. 97.

підтвердження відповідності стосовно одних і тих же встановлених вимог. Тобто характеризується ступенем смислової спільності, співвідношенням між вітчизняними і зарубіжними навчальними програмами, навчальними планами та переліками вивчених дисциплін. У пояснювальній записці до Лісабонської конвенції про визнання зазначається, що термін «еквівалентність» пов'язаний із застарілими принципами і методологією, де основна увага при оцінці іноземних кваліфікацій приділялася детальному зіставленню навчальних програм і списків вивчених дисциплін («еквівалентності»), сьогодні він зводиться до ширшого порівняння кваліфікацій («визнання») ²⁵.

У європейському законодавстві для позначення процедури визнання документів про освіту використовується термін «recognition procedures» – процедури визнання. Визнання – формальне підтвердження компетентним органом якості іноземної освітньої кваліфікації для цілей доступу до навчання і (або) здійснення фахової діяльності ²⁶. «Формальне підтвердження» в контексті цього міжнародного документа не означає формальність самої процедури. Визнання сприяє глобальній (освітній та професійній) мобільності та утвердженню цінності вищої освіти заради взаємного блага власників кваліфікації, ЗВО, роботодавців та інших зацікавлених установ у державах. На рівні ЄС не існує єдиних вимог до професійного визнання дипломів, а у кожній країні регулюється самим ринком праці та здійснюються працедавцями. Отже, термінологічна різноманітність дає можливість дійти висновку, що визнання іноземних кваліфікацій у країнах ЄС не є автоматичним, а являє собою результат застосування певної формальної процедури. Процедура визнання іноземних кваліфікацій у країнах ЄС не є уніфікованою та однозначною. Її характер та відповідальні органи виконання залежать від типу документа про освіту, країни його походження та мети.

У науковій літературі має місце класифікація процедури визнання іноземних документів про освіту за методом оцінки кваліфікацій, який передбачає вибір необхідної сукупності (способів) та послідовності операцій (етапів) на: а) нострифікація; б) співставлення НРК ²⁷; в) встановлення еквівалентності. Нострифікації властива вимога більш

²⁵ Conclusions and Recommendations of the Spécial Commission on the practical opération of the Hague Apostille, Service, Evidence and Access to Justice Conventions (2 to 12 February 2009). 2009. 14 p.

²⁶ Правові засади реалізації Болонського процесу в Україні: монографія / за заг. ред. В. Лугового, С. Калашникової. К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. 156 с.

²⁷ Шаталова Л. М. Теоретико-правові аспекти адміністративної процедури визнання документів про освіту. *Міжнародний науковий журнал (International Scientific Journal)*. 2016. № 10 (20), Том 2. С. 147. URL: <http://www.inter-nauka.com/issues/2016/10/1574>.

сильного ступеню подібності, і потребує вибір методів визначення повної ідентичності (подібності) кваліфікації. Особливістю процедури встановлення еквівалентності є те, що вона здійснюється методом детального порівняльного аналізу, водночас допускає певний обсяг допустимих відмінностей. Процедура співставлення Національної рамки кваліфікацій (НРК) з Європейською рамкою кваліфікацій (ЄРК) здійснюється за методом (принципом) найближчої відповідності дескрипторів кваліфікаційних рівнів (знання, уміння, комунікації, автономність і відповідальність). Таким чином, сучасне розуміння та нормативне закріплення у національному законодавстві процедури визнання зводиться до більш ширшого порівняння кваліфікацій, що передбачає різноманітність методів і способів її здійснення, та відповідає стандартам ЄС.

Нормативне визначення процедури визнання документів про освіту з урахуванням рівня та ступеня освіти міститься у підзаконних нормативно-правових актах. Аналіз п. 2 загальних положень Порядку визнання здобутих в іноземних ЗВО ступенів вищої освіти (далі – Порядок 1) та Порядку визнання в Україні документів про середню, середню професійну, професійну освіту²⁸ (далі – Порядок 2) дозволяє сформулювати визначення процедури визнання. Це формальне підтвердження МОН чи ЗВО іноземної програми середньої, середньої професійної, професійної, вищої освіти або якості іноземної освітньої кваліфікації для цілей доступу до навчання та/або здійснення професійної діяльності.

Адміністративна процедура надання адміністративної послуги визнання – послідовність процедурних дій, які здійснюються уповноваженими посадовими особами МОН України з метою легалізації документів про освітні та освітньо-професійні ступені, полягає у встановленні еквівалентності змісту документу і здійснюється в індивідуальному порядку²⁹.

1. Процедура визнання є одним з інструментів підвищення академічної мобільності студентів та викладацького складу. Нормативно-правова база з питань взаємного визнання освітніх документів складається з норм Лісабонської конвенції, національного законодавства та двосторонніх або багатосторонніх угод про визнання.

²⁸ Деякі питання визнання в Україні іноземних документів про освіту: Порядок визнання здобутих в іноземних вищих навчальних закладах ступенів вищої освіти: Наказ МОН України від 05.05.2015 № 504. *Офіційний вісник України*. 2015. № 48. Ст. 504 (дата звернення: 30.10.2025).

²⁹ Шаталова Л. М. Теоретико-правові аспекти адміністративної процедури визнання документів про освіту. *Міжнародний науковий журнал (International Scientific Journal)*. 2016. № 10 (20), Том 2. С. 148. URL: <http://www.inter-nauka.com/issues/2016/10/1574>.

Основними нормативно-правовими актами, що регламентують процедуру надання адміністративної послуги визнання документів про освіту, є прийняті відповідно до статті 13 Закону України «Про вищу освіту», Закону України «Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні» – Порядок 1 та Порядок 2.

Строки надання адміністративної послуги визнання (нострифікації) залежать від ступеню складності процедур та оперативності отримання МОН, Центрами академічної мобільності, у разі необхідності, відповідей на запити від офіційних органів інших держав або іноземних ЗО, або акредитаційних рад та інформаційних центрів з визнання та академічної мобільності тощо. Проблемним питанням даного етапу є організація надання відповідей українськими закладами освіти на розумний запит суб'єктів оцінки освітніх кваліфікацій зарубіжних країн щодо необхідної інформації для такої оцінки. У Лісабонській конвенції про визнання застосовуються терміни «відповідна інформація», «розумний строк», «розумний запит». Проблема створена різним рівнем організації діяльності компетентних органів у сфері освіти країн-учасниць згаданої конвенції, різними строками встановленим у національних законодавствах. Згідно з принципами «ARTICLE 19» – незалежної всесвітньої організації з прав людини, загальний термін надання відповіді на запит не повинен перевищувати 10 робочих днів³⁰. У ст. 20 Закону України «Про доступ до публічної інформації» встановлено більш стислі строки надання публічної інформації запитувачу, а саме – протягом 5 робочих днів з дня одержання запиту. Також встановлено особливі строки на випадок, коли для надання інформації необхідно обробити великий обсяг даних, то строк розгляду запиту може бути подовжений до 20 днів. Отже, можемо дійти висновку, що часові межі щодо подовження строку надання відповіді на запит, встановлені у національному законодавстві не відповідають міжнародним принципам та стандартам.

Зокрема, національним законодавством (п. 4 розділу IX Порядку 1) встановлено загальний строк надання адміністративної послуги визнання документів у сфері освіти – не може перевищувати 45 календарних днів, з дня отримання усіх необхідних документів для здійснення процедури визнання. Якщо аналізувати співвідношення загального строку надання адміністративної послуги визнання та строків надання відповіді на запит як окремої складової процедурної

³⁰ Access to Information: An Instrumental Right for Empowerment, ARTICLE 19, Asociación por los Derechos Civiles (ADC), July 2007. 37 p. URL: www.article19.org/pdfs/publications/ati-empowerment-right.pdf

дії, то слід дійти висновку, що строк надання відповіді на запит у межах 20 днів може бути скорочений, оскільки для надання відповіді на запит обробляється невеликий обсяг даних про освітні документи. Безперечно, скорочення строків є позитивним досягненням, оскільки попереднім законодавством строк проведення процедури визнання (нострифікації) становив від 1 до 4 місяців. На практиці процедура могла тривати й 5–6 місяців. Слід зазначити, що в ЄС спостерігається скорочення строків надання послуги визнання документів про освіту, яке обумовлено вимогою уніфікації та спрощенням процедур. Наприклад, строк проведення процедури визнання у Кіпрі та Швеції становить – 3 місяці; у Словенії, Боснії та Герцеговині – 2 місяці; Чеській Республіці, Литві, Ліхтенштейні та Швейцарії – 1 місяць, з можливістю подовження до 3-х місяців; у Бельгії, Франції, Італії та Польщі – 3 місяці. Хоча є досвід країн, які проводять процедуру визнання у значно стисліші строки: Джорджія в 15–30 днів, Данія – 26 днів, Мальта – не більше ніж через 15 днів, Ісландія – 15 днів (за винятком процедури, яка здійснюється центром ENIC / NARIC), Естонія – 30 днів, Латвія – 15 днів, у складних випадках не більше 3-х місяців (хоча закон дозволяє протягом 6 місяців)³¹. Отже, можна дійти висновку, що строки надання адміністративної послуги визнання документів про освіту в ЄС встановлюються в межах від 15 днів до 3 місяців. При цьому, у більшості країн строки становлять один або три місяці. На наш погляд, слід запозичити досвід країн, в яких дана послуга надається від 15 до 30 днів, а у разі необхідності передбачити можливість її подовження до 3-х місяців. Безперечно, оптимізації процедур сприяє застосування комп'ютерних технологій та використання міжнародних систем електронних реєстрів та центрів академічної мобільності.

Складність реалізації адміністративної процедури визнання МОН та багатоетапність її здійснення обумовлюються різноманітністю способів її здійснення. До того ж, додатково викликані ступенем оформленості правового регулювання освітніх відносин між державами. Основними критеріями для вибору методів та способів, які впливають на порядок здійснення процедури, є: входження країн до ОЕСР та затвердження ними НРК; ратифікація міжнародних конвенцій; укладення міжнародних договорів, що регулюють питання визнання та еквівалентності освітніх та освітньо-кваліфікаційних рівнів або їх відсутність; особливості національної правової регламентації та визначення системи освіти.

³¹ Quality procedures in European Higher Education / European Network for Quality Assurance in Higher Education, 2003, Helsinki. 41 p. URL: [http://www.enqa.eu/indirme/papers-and-reports/occasional-papers/procedures\(1\).pdf](http://www.enqa.eu/indirme/papers-and-reports/occasional-papers/procedures(1).pdf) (дата звернення: 30.10.2025).

Дослідження підзаконних нормативно-правових актів дає підстави виділити етапи адміністративної процедури надання адміністративної послуги визнання. Порядками 1 та 2 встановлені три основні етапи процедури визнання освітніх документів саме у такій послідовності: а) перевірка автентичності поданих для визнання документів; б) перевірка статусу освітньої установи та/або програми; в) визначення рівноцінності академічних та/або професійних прав та оцінки кваліфікації і встановлення еквівалентності документів виданих в країні походження. Пропонуємо удосконалити адміністративну процедуру надання адміністративної послуги визнання, виокремивши такі етапи: 1) формування пакету документів та подання заяви; 2) перевірка автентичності, поданих документів; 3) перевірка статусу освітньої установи та/або програми; 4) визначення рівноцінності академічних та/або професійних прав або оцінки кваліфікації і встановлення еквівалентності; 5) прийняття рішення³²; 6) апеляційний (оскарження прийнятого рішення); 7) видача свідоцтва.

Зупинимось детальніше на процедурних діях експертів, які здійснюються ними на етапі визначення рівноцінності академічних або професійних прав (що надаються власнику документа про освіту) та процедурах оцінки кваліфікації і встановлення еквівалентності документів виданих в країні походження. Процедури можуть здійснюватися трьома способами: – шляхом співставлення міжнародних та національних рамок кваліфікацій; – на підставі положень міжнародної угоди; – аналізу сукупності інформації, яка міститься у відповідях на запит про додаткові відомості до уповноважених органів країни походження документа.

Спільне розуміння рівнів рамок кваліфікацій країнами-учасницями Лісабонської конвенції про визнання є значним кроком для спрощення процедури надання адміністративної послуги академічного та професійного визнання. Проте на сьогодні не вдалось уникнути проблем у здійсненні процедури співставлення кваліфікацій, які створені відсутністю стандарту, який регламентував здійснення процедури співставлення НРК. Ускладнює ситуацію існуванням у ЄС двох рамок кваліфікацій у вищій освіті з різними описом ступенів та дескрипторами, які можуть бути подібними, але повністю не співпадати. Як наслідок при проведенні процедур співставлення кваліфікацій слід враховувати особливості НРК країни походження

³² Шаталова Л. М. Теоретико-правові аспекти адміністративної процедури визнання документів про освіту. *Міжнародний науковий журнал (International Scientific Journal)*. 2016. № 10 (20), Том 2. С. 146–151. URL: <http://www.inter-nauka.com/issues/2016/10/1574>.

документа з НРК України. У такому випадку як інструмент перекладу, що сприяє комунікації та порівнянню між системами кваліфікацій у ЄС, для співставлення кваліфікацій вищої освіти використовують ЄРК. В окремих країнах кваліфікаційні рамки містять кредитний вимір, що відображено в їх назві, наприклад, Рамка кваліфікацій і кредитів Англії, Північної Ірландії та Уельсу, Шотландська рамка кредитів і кваліфікацій³³. Слід запозичити такий досвід, оскільки кожному рівню освіти відповідає певна кількість набраних кредитів та певний часовий період. Позитивним досягненням буде знаходження цих даних у одному нормативному документі, що полегшить проведення процедури співставлення та визнання документів про освіту.

Наступна проблема при виконанні процедури зіставлення кваліфікацій НРК викликана неповною відповідністю дескрипторам знань, умінь, комунікації, автономності і відповідальності на певному рівні, які можуть відповідати дескрипторам нижчого та вищого рівнів відносно «основного». У цьому разі їх співставлення здійснюватиметься за принципом «найближчої відповідності», за яким кваліфікації присвоюється такий рівень, якому описи остаточних результатів навчання відповідають найближче в рамках загальної оцінки, тобто оцінки, що охоплює всі рівні. З метою забезпечення об'єктивності прийняття рішення процедури співставлення за принципом «найближчої відповідності» необхідно залучати до процедури декількох експертів, на основі висновків яких прийматиметься остаточне рішення.

Співставлення на підставі положень відповідної міжнародної угоди застосовується для документів, виданих у країнах, з якими Україною укладено міжнародні угоди, що регулюють питання визнання та еквівалентності документів про освіту. Зазначені угоди укладені Україною з Естонією (1996), Узбекистаном (1997), Казахстаном (2001), Перу (2004), Польщею (2005), Францією (2007), Аргентиною (2011), Словаччиною (2014), Румунією (2023), Молдовою (2025) та ін. Такі міжнародні угоди спрощують процедуру визнання, але не відміняють.

Третій спосіб застосовується, якщо міжнародний договір між Україною і країною походження документа не визначає еквівалентність освітніх, освітньо-кваліфікаційних рівнів, рівноцінності академічних та професійних прав. У цьому випадку для ЗО здійснюється на підставі проведення аналізу сукупності інформації в національних офіційних джерелах та відповідей на запит додаткових відомостей до відповідних

³³ Луговий В.І. Компетентнісний підхід і автономія вищих навчальних закладів у концепції Закону України «Про вищу освіту» (концептуальний, нормативний і методичний аспекти). *Міжнародний науковий вісник*: зб. наук. праць / ред. кол. І. В. Артьомов (голова) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2015. Спецвип. 1(10). С. 23–41.

уповноважених органів країни походження документа. Для документів, виданих ЗВО, що здійснюється шляхом порівняльного аналізу (експертизи), який являє собою співставлення змісту іноземної та української навчальних програм та планів або суміжного напрямку (спеціальності) за відсутності відповідного(ї). У разі, якщо за результатами порівняльного аналізу з'ясовано, що зміст вітчизняних та іноземних навчальних програм є аналогічним документ визнається і видається свідоцтво. Зазначена процедура за змістом процедурних дій є найскладнішою, адже при експертизі враховується достатньо велика кількість показників: ступінь, що присвоюється документом, та його місце в національній системі освіти на дату його видачі; зміст та обсяг програми (очікувані результати навчання за навчальною програмою, обсяг кредитів або академічних годин за фахово необхідними дисциплінами чи інші критерії); академічні та/або професійні права, які надаються документом; профіль та якість програми чи освітньої установи, що надала кваліфікацію.

Проблеми при здійсненні експертом (експертною комісією) порівняльного аналізу ступеню, що присвоюється, та його місце в національній системі освіти на дату видачі можуть бути викликані відмінностями базового ступеня вищої освіти, який формувався за власною траєкторією студента, а тому може відрізнятися термінами навчання й змістом. Першочергово при порівнянні необхідно визначити рівнозначність ступенів. При порівняльній експертизі змісту та обсягу програми, тобто очікуваних результатів навчання за академічною (навчальною) програмою, обсягу кредитів, обсягу академічних годин за фахово необхідними дисциплінами чи інших критеріїв виникає ряд проблем. Однією з об'єктивних причини яких є високий рівень автономії більшості європейських ЗВО, що, у свою чергу, породжує різноманітність навчальних програм і планів, які суттєво різняться своїм змістом, містять найрізноманітніші комбінації предметів з урахуванням інтересів студентів. З одного боку, така різноманітність забезпечує широкий спектр вибору і захищає права громадян, але, з іншого – призводить до неспівставності дипломів та якості підготовки фахівців у різних країнах.

Найбільш поширеною формою оцінювання, яка використовується уповноваженими органами на регулярній основі³⁴ є порівняльний аналіз програм (benchmarking). При цьому порядок зазначеної процедури не можна вважати уніфікованим. Наприклад, у Великобританії визначений

³⁴ Conclusions and Recommendations of the Spécial Commission on the practical opération of the Hague Apostille, Service, Evidence and Access to Justice Conventions (2 to 12 February 2009). 2009. 14 p.

набір критеріїв, які можуть використовуватись у будь-якій процедурі оцінки не обов'язково включають порівняльний елемент. Неоднозначність тлумачення термінів, складових предметних критеріїв теж викликають проблеми у проведенні експертизи. До того ж, у зарубіжних джерелах зустрічається думка про можливість проведення порівняльного аналізу без будь-яких чітких критеріїв³⁵.

Проблемним питанням даного етапу є визначення компетентним органом допустимого або суттєвого обсягу відмінностей в академічних програмах, встановлений шляхом порівняльного аналізу їх змісту. Концепція суттєвих відмінностей є однією з ключових характеристик Лісабонської конвенції про визнання. Суттєвими вважаються відмінності між іноземною та національною кваліфікаціями, які можуть бути настільки значними, що не дозволяють заявнику досягти успіху у бажаній діяльності (такій як подальше навчання, дослідницька діяльність чи працевлаштування). Допустимий обсяг відмінностей визначається шляхом: встановлення максимальної тривалості теоретичного навчання; обов'язкової практичної підготовки; семестрового контролю та виконання індивідуальних завдань; кількості кредитів на рік тощо. Законодавство не містить визначення поняття допустимого обсягу відмінностей, що на практиці може створити проблеми у визначенні межі, коли допустимі відмінності стають суттєвими. За наявності відмінностей у підпункті 7 пункту 2 розділу VI. «Прийняття рішення» Порядку 1 встановлені критерії відповідності, які висуваються лише до загальної кількості навчальних кредитів, набраних студентом протягом усього періоду навчання.

Позитивним досягненням Порядку 1 є надання повноважень щодо визначення допустимого обсягу відмінностей компетентним органами, які здійснюють процедуру порівняльного аналізу (МОН та ЗВО) в індивідуальному порядку. ЗВО керується при здійсненні порівняльного аналізу (експертизи) власними навчальними планами і програмами, готує експертну оцінку й самостійно визначає обсяг допустимих відмінностей. Рішення про відмову у визнанні поданого документа про освіту може прийматися у разі, якщо загальна набрана кількість навчальних кредитів під час навчання становить менше ніж 30 кредитів ЄКТС або їх еквівалентну кількість академічних годин – 900³⁶.

³⁵ Conclusions and Recommendations of the Spécial Commission on the practical opération of the Hague Apostille, Service, Evidence and Access to Justice Conventions (2 to 12 February 2009). 2009. 14 p.

³⁶ Деякі питання визнання в Україні іноземних документів про освіту: Порядок визнання здобутих в іноземних вищих навчальних закладах ступенів вищої освіти: Наказ МОН України від 05.05.2015 № 504. *Офіційний вісник України*. 2015. № 48. Ст. 504 (дата звернення: 30.10.2025).

Отже, тлумачення суттєвих відмінностей пов'язане з загальним результатом кваліфікації, програми та/або компонентів програми, оскільки визначає чи достатньо підготовлений заявник для бажаної діяльності. Різниця, яка стосується лише навантаження та структури програми не має безпосереднього впливу на можливості кандидата, і тому, не може автоматично вважатися суттєвою відмінністю.

Адміністративна процедура визнання іноземних документів про освіту – це формальне підтвердження компетентним органом якості іноземної освітньої кваліфікації через співставлення НРК з ЄРК за принципом найближчої відповідності з метою доступу до навчання та/або здійснення професійної діяльності (працевлаштування) і здійснюється в індивідуальному порядку.

ВИСНОВКИ

Адміністративна послуга МОН України – це результат реалізації адміністративної процедури міністерством у встановленому адміністративно-процесуальними нормами порядку щодо розгляду та вирішення справ індивідуального характеру, окреслюється сферою освіти і науки, регламентується нормативно-правовими актами. Реалізується у виді послідовності процедурних дій в індивідуальному порядку, які здійснюються структурними підрозділами та уповноваженими посадовими особами МОН України з метою легалізації документів про освітні кваліфікації.

Надання адміністративних послуг реалізуються шляхом здійснення легалізаційних процедур – реєстраційних та дозвільних проваджень, у тому числі у сфері освіти/науки. Спільними ознаками таких процедур є: спрямованість на забезпечення гарантій реалізації прав фізичних і юридичних осіб; мають організаційний, заявницький, індивідуальний, процесуальний характер; здійснюються спеціально уповноваженими суб'єктами; передбачають ведення спеціальних електронних реєстрів.

Компетенцією щодо надання адміністративних послуг легалізації документів у сфері освіти наділено коло суб'єктів публічної адміністрації: 1) державні органи, наділені компетенцією управління освітньо-науковою сферою; 2) суб'єкти, на яких поширюється владний вплив (ЗВО, спеціалізовані вчені ради); 3) суб'єкти, які одночасно наділені законодавством владними повноваженнями і перебувають під управлінським впливом: а) структурні підрозділи МОН України та їх посадові особи; б) ДП та установи, які створюються МОН для організаційно-технічного забезпечення реалізації своїх функцій та завдань.

АНОТАЦІЯ

Здійснено поетапне дослідження процедурних особливостей надання адміністративних послуг апостилювання та визнання документів про освіту за сучасним освітнім законодавством. Запропоновано авторське визначення адміністративної процедури визнання документів про освіту. Виявлені актуальні проблеми правового регулювання та практичного виконання процедури визнання документів про освіту. Проаналізовані позиції сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо розмежування понять нострифікація, визнання, еквівалентність. Запропоновано класифікацію процедур визнання документів про освіту за критерієм вимоги ступеню подібності. Приділено увагу суб'єктам надання адміністративної послуги визнання документів про освіту та ролі Міністерства освіти і науки України у співпраці з закладами вищої освіти в рамках проведення процедури визнання.

Література

1. Деякі питання визнання в Україні іноземних документів про освіту: Порядок визнання здобутих в іноземних вищих навчальних закладах ступенів вищої освіти: Наказ МОН України від 05.05.2015 № 504. *Офіційний вісник України*. 2015. № 48. Ст. 504 (дата звернення: 30.10.2025).
2. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. *Офіційний вісник України*. 2005. № 29. Ст. 1694 (дата звернення: 30.10.2025)
3. Юридичні терміни. Тлумачний словник / за ред. В. Г. Гончаренка. К. : Либідь, 2003. 320 с.
4. Манько Д. Г. Юридичні документи та їх легалізація. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. № 22. С. 44–50.
5. Петьовка В. П. Надання адміністративних послуг в Україні: теорія і практика. К.: Логос, 2014. С. 9; Виконавча влада і адміністративне право / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. К. : Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. 214 с.
6. Конвенція що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів (Гаазька конференція з МПП) від 05.10.1961 / Ратифікована Законом України від 10.01.2002 № 2933-III. URL: zakon. rada.gov.ua (дата звернення: 30.10.2025).
7. Питання національного інформаційного центру академічної мобільності: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 № 924. *Офіційний вісник України*. 2011. № 67. Ст. 2585
8. Про затвердження Правил проставлення апостиля на офіційних документах, призначених для використання на території інших держав:

Наказ МЗС України, МВС України, Міністерства фінансів України, Мін'юста України і МОН України від 17.03.2023 № 125/209/293/139/999/5. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0478-23#Text> (дата звернення: 30.10.2025).

9. Дьомкіна Г. С. Нормативно-правова регламентація сфери легалізації документів для дії за кордоном. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 660. Правознавство. С. 61-67.

10. Про затвердження Порядку проставлення в Міністерстві освіти і науки України апостиля на офіційних документах, виданих навчальними закладами, державними органами, підприємствами, установами і організаціями, що стосуються сфери освіти і науки: Наказ МОН України від 10.03.2009. № 220. *Офіційний вісник України*. 2009. № 23. Ст. 761 (дата звернення: 30.10.2025).

11. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 № 1678-VII. *Офіційний вісник України*. 2014 р. № 75. Ст. 2125 (дата звернення: 30.10.2025).

12. Баранова Т. І., Дьомкіна Г. С. Електронні реєстри у сфері міжнародного документообігу, оптимізація процедури з проставлення апостиля за участю нотаріуса. *Бюлетень Мін'юста України*. 2014. № 9. С. 39.

13. Міжнародна інформація: навч. посіб./ за ред. М.П. Требіна. Х.: Право, 2014. 336с.

14. Шаталова Л. М. Електронізація адміністративної послуги апостилювання документів про освіту: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Серія ПРАВО. Випуск 40. Том 2. С. 62-65.

15. Правові засади реалізації Болонського процесу в Україні: монографія / за заг. ред. В. Лугового, С. Калашникової. К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. 156 с.

16. Conclusions and Recommendations of the Spécial Commission on the practical opération of the Hague Apostille, Service, Evidence and Access to Justice Conventions (2 to 12 February 2009). 2009. 14 p.

17. Глобальна конвенція про визнання кваліфікацій вищої освіти, ЮНЕСКО, 2019 р., ENIC Ukraine, 2019). URL: https://enic.in.ua/attachments/article/226/Глобальна%20конвенція_%2010.08.20_УКР_для%20сайту.pdf

18. Шаталова Л. М. Теоретико-правові аспекти адміністративної процедури визнання документів про освіту. *Міжнародний науковий*

журнал (International Scientific Journal). 2016. № 10 (20), Том 2. С. 146–151. URL: <http://www.inter-nauka.com/issues/2016/10/1574>.

19. Access to Information: An Instrumental Right for Empowerment, ARTICLE 19, Asociación por los Derechos Civiles (ADC), July 2007. 37 p. URL: www.article19.org/pdfs/publications/ati-empowerment-right.pdf

20. Quality procedures in European Higher Education / European Network for Quality Assurance in Higher Education, 2003, Helsinki. 41 p. URL: [http://www.enqa.eu/indirme/papers-and-reports/occasional-papers/procedures\(1\).pdf](http://www.enqa.eu/indirme/papers-and-reports/occasional-papers/procedures(1).pdf) (дата звернення: 30.10.2025).

21. Луговий В.І. Компетентнісний підхід і автономія вищих навчальних закладів у концепції Закону України «Про вищу освіту» (концептуальний, нормативний і методичний аспекти). *Міжнародний науковий вісник* : зб. наук. праць / редкол. І. В. Артьомов (голова) та ін. Ужгород: УЖНУ, 2015. Спецвип. 1(10). С. 23–41.

Information about the author:

Shatalova Larisa Mykolayivna,

Candidate of Law, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of International and Private Law,

Kyiv University of Law

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

7A, Akademika Dobrokhotova Str., Kyiv, 03142, Ukraine

SECTION 2. LEGAL SCIENCE AND ITS DEVELOPMENT DURING WARTIME AND POST-WAR RECONSTRUCTION

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-629-4-6>

ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ: РИЗИКО-ОРІЄНТОВАНІ ПІДХОДИ

Бондар В. Ю., Коротченко О. О., Хоменко Є. В.

ВСТУП

У переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 31 грудня року (наступного після припинення або скасування воєнного стану в Україні)¹ у розділі «Фундаментальні наукові дослідження з найбільш важливих проблем розвитку науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, людського потенціалу для забезпечення конкурентоспроможності України у світі та сталого розвитку суспільства і держави» зазначено наступний тематичний напрям наукових досліджень: «національні інтереси України в контексті геополітичних проблем сучасного глобалізованого світу та формування нового міжнародного правопорядку» (п. 9 розд. 2)².

В умовах повоєнної ремедіації (відновлення) та формування нового міжнародного правопорядку військова наука та освіта стикаються з новими викликами, невизначеністю ризиків, необхідністю швидкого впровадження інноваційних рішень та сучасних підходів для забезпечення конкурентоспроможності України у світі та її сталого розвитку. Вивчення та адаптація найкращих практик військових

¹ Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 31 грудня року, наступного після припинення або скасування воєнного стану в Україні : Постанова Каб. Міністрів України від 30.04.2024 № 476. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/476-2024-p#Text>.

² Додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 30 квітня 2024 р. № 476.

формувань країн-партнерів, зокрема Корпусу інженерів армії США³, Корпусу королівських інженерів Британської армії⁴ та подібних, пришвидшує зазначені процеси та сприяє розвитку суспільства і держави в цілому. Ризико-орієнтовані підходи доцільні як для аналізу існуючих ризиків, так і для уточнення сценаріїв майбутніх дій, пріоритизації відновлення⁵, впровадження сучасних управлінських моделей та економічних процесів. Приклади діяльності військових формувань країн-партнерів доводять ефективність зазначених підходів як в умовах повоєнного відновлення, так і сталого розвитку.

Повномасштабна збройна агресія РФ створює нові виклики та загрози для України, що вимагає швидких змін у секторі безпеки й оборони. Взаємосумісність з НАТО на операційному рівні може бути оптимізована (підвищена) завдяки розвитку усіх складових сил оборони України, включаючи спроможності Державної спеціальної служби транспорту (далі – Держспецтрансслужба) та має на меті підвищити ефективність виконання завдань за призначенням та мінімізувати (унеможливити) втрати серед особового складу сил оборони України⁶.

1. Ризико-орієнтовані підходи у військовій сфері (на прикладах наукових досліджень військових формувань країн-партнерів)

Ризик у будь-якій сфері (життєдіяльності) визначається як потенційна можливість настання несприятливих подій. Існування ризику передбачає наявність обов'язкових умов – можливість настання випадкової події, негативної за своїми наслідками, наявність матеріального або іншого збитку від такої події, а також діяльності, пов'язаної з цією подією.

³ Історичний розвиток корпусу інженерів армії США / Є. В. Хоменко та ін. *International electronic scientific journal "Science Online"*. 2025. № 2. С. 6–21. DOI: <http://dx.doi.org/10.25313/2524-2695-2025-2-06-21>.

⁴ Ємел'янова С. М. Корпус королівських інженерів. Історія і основні напрями (прийнято до друку). Дніпро. Центр досліджень. 2025.

⁵ Шумлянський С. В., Светлічний І. В., Хоменко Є. В. Парадигма відновлювальності у діяльності військових формувань на прикладі корпусу інженерів армії США. *Сучасні проблеми екологічної психології: психологічні засади утворення екологічного життєвого простору. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПНУ*. м. Київ. 2025. С. 124–128. URL: http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2025/2025_05_14-15_EcoPsy_Tes.pdf#page=125

⁶ Нестеров Д. Ю., Примаченко В. Ф., Хоменко Є. В., Светлічний І. В., Бесараб П. М. Освітня та наукова діяльність як засіб модернізації військової інституції: досвід Корпусу інженерів. *Модернізація вищої освіти України в контексті глобалізації. Монографія / за загальною редакцією А. М. Івановської. Кам'янець-Подільський. Заклад вищої освіти «Подільський державний університет»*. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2025. 344 с. ISBN 978-9934-26-560-0. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-560-0-35> URL: <http://188.190.43.194:7980/jspui/handle/123456789/14226>

Ризико-орієнтовані підходи, зокрема в діяльності військових формувань країн-партнерів, як буде показано нижче, базуються на системному управлінні ризиками як складному і багаторівневому процесі. Ці підходи передбачають ідентифікацію, оцінку, планування заходів протидії, впровадження контролю та моніторинг ризиків з урахуванням постійних змін середовища і загроз. Що стосується саме військової сфери, то у посібнику з управління ризиками НАТО ризик визначається як «невизначена подія або умова, яка відбуваючись, має позитивний або негативний вплив на цілі проєкту»⁷. Згідно з цим визначенням термін ризик охоплює як можливості, так і загрози. По суті, управління усіма ризиками (як можливостями, так і загрозами) здійснюється подібним чином (існують розбіжності у кількісному вимірюванні ризику та стратегіях реагування). Цей же посібник уводить поділ ризиків на внутрішні та зовнішні. Внутрішній ризик визначається як такий, «джерело виникнення якого належить до сфери відповідальності процесу управління ризиками. Джерело виникнення зовнішнього ризику, навпаки, є поза межами сфери відповідальності цього процесу». Поділ ризиків на внутрішні і зовнішні спрощує процес вибору способів реагування на ризики на певному рівні, але не допомагає зрозуміти чому і як керувати цими ризиками. Відповідальність за виявлення усіх ризиків (навіть тих, реагування на які потребує залучення інших рівнів/зацікавлених сторін) лежить на кожному з рівнів, так само, як і відповідальність за ініціювання підходящого способу реагування на відповідному рівні відповідальності (рівні, що є найбільш підходящим для управління ризиком)⁸. Світові лідери серед країн, у яких розробки та впровадження технологій штучного інтелекту (далі – ШІ) триває вже близько десятиліть, звертають увагу не стільки на розвиток ШІ (та сегмент машинного навчання, далі – ML), скільки нормуванню, регулюванню, обмеженням і навіть прямим заборонам для такої діяльності⁹.

⁷ Управління ризиками. Керівництво з управління ризиками в програмах закупівель (STANREC 4739 EDITION 1 / ARAMP-1 EDITION 1, NATO RISK MANAGEMENT GUIDE FOR ACQUISITION PROGRAMMES, IDT). Міністерство оборони України. 2021. URL: <https://mod.gov.ua/diyalnist/normativno-pravova-baza/aramp-1-edition-1-nato-risk-management-guide-for-acquisition-programmes-idt>

⁸ Шумлянський С., Светлічний І. Інтелектуалізація воєнного мистецтва: застосування штучного інтелекту Китаєм у військовій сфері та його геополітичні наслідки. Китаєзнавчі дослідження. № 2. 2025.

⁹ Хоменко С. В., Чеханюк Б. Є., Нестеров Д. Ю., Светлічний І. В. Виклики та перспективи підготовки військових кадрів та організації наукової роботи у Державній спеціальній службі транспорту: досвід Корпусу інженерів армії США. *Можливості України щодо реалізації програми сталого розвитку в умовах повномасштабної збройної агресії* : кол. моногр. Baltija Publishing. м. Рига, Латвія 2025. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-570-9-17>.

Прийнятий Радою Європейського Союзу регуляторний акт «Закон про штучний інтелект», спрямований на гармонізацію правил щодо ШІ, заснований саме на оцінці ризиків. У ньому йдеться про те, що системи штучного інтелекту, які можна використовувати в різних додатках, аналізуються та класифікуються відповідно до ризику, який вони становлять для користувачів. Різні рівні ризику означатимуть більший чи менший рівень регулювання, тобто чим вищий ризик заподіяння шкоди суспільству, тим суворіші правила. Системи штучного інтелекту з неприйнятним ризиком – це системи, які вважаються загрозою для людей. До таких віднесено когнітивно-поведінкові маніпуляції з людьми або певними вразливими групами (наприклад, іграшки, що активуються голосом, які заохочують небезпечну поведінку дітей); класифікація людей на основі поведінки, соціально-економічного статусу або особистісних характеристик; системи біометричної ідентифікації в режимі реального часу та віддалені, такі як розпізнавання облич тощо.

У сфері безпеки та оборони ідентифікація ризиків полягає у визначенні подій, обставин або їх сукупності, що матимуть вплив на здатність установи виконувати завдання і функції, цільове, ефективне управління бюджетними коштами, об'єктами державної власності та іншими ресурсами, функціонування інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних систем, функціонування внутрішнього контролю та досягати визначених мети (місії), стратегічних та інших цілей діяльності установи. Фундаментальна невизначеність пов'язана з тим, що наразі неможливо передбачити, яким шляхом буде розвиватися штучний інтелект, а отже – й які саме ризики та загрози виникатимуть у процесі цього розвитку. Причиною цього є як здатність систем ШІ самостійно еволюціонувати, так і відсутність повного контролю користувача над такими технологіями. Негативний вплив ШІ проявляється через низку чинників: це як загальний вплив нових технологій на людей загалом (який обов'язково слід враховувати), так і дія ШІ на конкретних представників особового складу в окремих ситуаціях при виконанні службових завдань. Усе це здатне призвести до небажаних або непередбачених наслідків, які важко прорахувати наперед.

Взаємне виникнення когнітивних ефектів – включно з ефектом Даннінга-Крюгера, помилки гравця, упередження планування, ефекту ілюзії правди, прийняття бажаного за реальне, а також вплив популярної інформації – здатне помітно посилювати їхній вплив на прийняття рішень¹⁰. Це створює складні комбіновані ефекти та може призвести до значних спотворень і нераціональних виборів сценаріїв. Одночасна

¹⁰ Пухта І. Когнітивні передумови «постправди». *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2022. Випуск 29, с. 14–22. <https://doi.org/10.30970/PHS.2022.29.2>

дія кількох упереджень ускладнює формування точних і обґрунтованих рішень, сприяє виникненню викривленого бачення реальності та підвищує ризик комплексних помилок. Також це може істотно впливати на процес управління та визначення стратегії.

Окремим прикладом подібного упередження виступає надмірна довіра до авторитету, яким у цьому випадку є ШІ. Легко передбачити, що в такому специфічному середовищі, як армія – особливо коли йдеться про виконання завдань із підвищеним ризиком і великою відповідальністю – це може спричинити (іноді несвідоме, підсвідоме) перекладання відповідальності на «всезнаючий ШІ». Незважаючи на те, що штучний інтелект має змогу оперувати величезними обсягами даних і аналізувати їх набагато швидше за людину, потрібно враховувати, що ці можливості проявляються далеко не завжди й не у кожній конкретній ситуації. Робота ШІ супроводжується ймовірністю помилок, які саме в окремих випадках можуть мати вкрай негативні, а іноді навіть фатальні наслідки. чинники, які можуть спричинити негативні наслідки при використанні штучного інтелекту та на які користувач не має прямого впливу.

По-перше, в програмному забезпеченні ШІ можуть міститися приховані помилки, про які користувач навіть не здогадується. Через це система може діяти неправильно чи видавати небезпечні результати.

По-друге, якщо для вирішення нової задачі потрібні принципово інші дані чи відомості, ніж ті, на основі яких модель навчалась, штучний інтелект буде орієнтуватися на застарілу інформацію і може допустити помилки.

По-третє, система не завжди здатна самостійно змінювати свої параметри, якщо умови задачі відрізняються від очікуваних, і без участі людини це часто призводить до неправильних висновків.

Це означає, що ШІ зазвичай пропонує рішення на основі того набору знань, які мав під час свого останнього оновлення. Проте в користувача часто виникає помилкове враження, ніби штучний інтелект завжди працює із найсвіжішою інформацією тут і зараз. Додатково варто зазначити, що всі сучасні великі мовні моделі працюють головним чином англійською мовою. Це тягне за собою, як зазначає Станіслав Шумлянський, багато культурних і світоглядних обмежень, характерних для західної культури, передусім США. На практиці це видно по тому, що при роботі іншими мовами ШІ може видавати некоректні або навіть очевидно неправильні відповіді, які легко перевірити. Дослідники відзначають, що ймовірність шкідливих відповідей мовами, відмінними від англійської, зростає на 35%, а точність виконання інструкцій падає до 80%. Через це для країн поза західним світом ШІ нині радше

експериментальний інструмент, а не надійний помічник або джерело достовірної інформації¹¹.

Штучний інтелект є технологією подвійного призначення, а тому несе значні загрози у разі його застосування противником. Штучний інтелект може використовуватись як для наступальних, так і для оборонних цілей, а також у сфері інформаційної та кібер-війни, що здатне радикально вплинути на характер сучасних конфліктів та зробити їх значно більш руйнівними. Його застосування дає змогу багатократно підвищити результативність розвідки й спостереження, дозволяючи швидко й ефективно аналізувати великі обсяги супутникових знімків, виявляти військові об'єкти та пересування сил, а також зміни у рельєфі місцевості – це забезпечує перевагу у ситуаційному контролі. Безпілотні апарати і автономні роботизовані системи дають змогу охоплювати великі території з мінімальним ризиком для особового складу. Крім того, ІІ допомагає суттєво пришвидшити і оптимізувати процес ідентифікації й ураження цілей, використовуючи дані сенсорів різних типів для їх швидкого розпізнавання і вибору оптимальних способів знищення; автономні ударні системи збільшують швидкість та точність бойових дій. У галузі кібербезпеки і інформаційних операцій штучний інтелект розширює можливості захисту і проведення атак, дозволяє швидко прогнозувати, виявляти та нейтралізувати загрози в кіберпросторі та інформаційному середовищі.

Усвідомлення ризиків, таких як загрози для кібербезпеки, потенційна упередженість алгоритмів, соціально-економічні впливи та етичні питання, лежить в основі відповідального впровадження ІІ. Успішне та безпечне використання технологій в оборонній сфері залежить від ретельного аналізу, створення продуманих стратегій зниження ризиків, постійного моніторингу й збереження контролю людини. Управління ризиками штучного інтелекту має два головні напрями: перший полягає у впровадженні засобів захисту і протидії для кожного з виявлених ризиків із фокусом на протидію ворожому застосуванню ІІ (наприклад, підвищення кіберзахисту, виявлення аномалій, прикриття моделей від цільових атак); другий – у встановленні і дотриманні чітких протоколів, регламентів і заходів безпеки під час використання ІІ на всіх рівнях оборонних структур. Це допоможе обмежити й контролювати сфери застосування ІІ та знизити ймовірність помилок й людського фактора. Подальші дослідження доцільно спрямовувати на створення

¹¹ Шумлянський С. В., Хоменко Є. В., Светлічний І. В. Сталість як засада функціонування військових інституцій (на прикладі Корпусу інженерів Армії США). *Тези конференції Сталий розвиток економіки, підприємств та суспільства 10-11 квітня 2025 р. м. Івано-Франківськ*. С. 816–818.

пояснюваних систем ІІІ, динамічних моделей оцінки ризиків і засобів протидії ворожим використанням ІІІ.

Згідно із ризико-орієнтованим підходом (на прикладі військових формувань країн-партнерів, зокрема Корпусу інженерів армії США) щоб мінімізувати потенційні ризики впровадження ІІІ в оборонній сфері доцільно запропонувати нижченаведені рекомендації.

Посилити детальну стратегію (зауважимо, що Україна вже має певні напрацювання в цих напрямках¹²) із врахуванням ризиків, внутрішніх і зовнішніх загроз, етичних і безпекових стандартів та механізмів реагування. Інвестувати у кіберзахист і захист даних, застосовувати верифіковані джерела, використовувати моніторинг безпеки для виявлення спроб обійти обмеження. Забезпечувати прозорість і підзвітність рішень ІІІ, використовувати пояснювані алгоритми і встановлювати чіткий контроль й відповідальність за їхню роботу. Посилити навчання і підвищення обізнаності персоналу щодо можливостей і ризиків ІІІ, а також про розвиток навичок розпізнавання ІІІ-контенту й попередження втрати власних когнітивних здібностей від надмірного покладання на ІІІ. Регулярно проводити моніторинг і аудит ІІІ-систем для виявлення вразливостей і контролю відповідності стандартам та етичним нормам, приділяючи увагу аномаліям у діяльності моделей. Забезпечити співпрацю з фахівцями психологічної галузі для впровадження надійних і безпечних рішень з подолання впливу когнітивних упереджень.

Разом з тим, залишаєш за людиною контроль над критичними рішеннями, оскільки ІІІ не несе відповідальності за помилки й не може повністю замінити людський інтелект, особливо в ситуаціях із високим ризиком. Комплексне застосування цих підходів, системний моніторинг і ефективна співпраця дозволять безпечно й результативно впроваджувати ІІІ в інтересах сил оборони.

2. Наукова та науково-технічна діяльність військових формувань країн-партнерів з ремедіації (відновлення) земель на прикладі Корпусу інженерів армії США

Особливістю наукової та практичної діяльності Корпусу інженерів армії США¹³ (далі – Корпус інженерів) є подальше планування розвитку

¹² Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р : станом на 29 груд. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-r#Text>.

¹³ Нестеров Д., Примаченко В., Хоменко Є., Светлічний І., Бесараб П. Освітня та наукова діяльність як засіб модернізації військової інституції: досвід Корпусу інженерів. *Модернізація вищої освіти України в контексті глобалізації : кол. моногр.* Подільський Державний Університет. Baltija Publishing. м. Рига, Латвія 2025. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-560-0-35>

очищених (відновлених) територій. Після завершення робіт фахівці та науковці співпрацюють із місцевою владою та територіальними громадами, щоб визначити шляхи оптимального використання земель. Колишні військові ділянки перетворюються на цивільні аеропорти, промислові парки, житлові квартали чи природоохоронні зони. Це дає економічний ефект і сприяє відновленню регіонів.

На колишніх військових полігонах у Каліфорнії (Fort Ord) проведено очищення ґрунтів від вибухонебезпечних предметів і паливних відходів, після чого територія стала частиною національного парку. Опис процесу очищення та передачі в державне управління з докладним описом на офіційному сайті: <https://www.epa.gov/fedfac/fort-ord-site-spotlight>¹⁴.

На східному узбережжі США ліквідовано наслідки забруднення нафтопродуктами на колишніх складах ВМС, і землі передано для розвитку портової інфраструктури. Опис полігонів і пов'язаних операцій зі збору нафти і очищення – інформація з сайту Naval Facilities Engineering Systems Command: <https://www.navfac.navy.mil/Home/News-Detail/Article/4259656/navfac-mid-atlantic-tests-smart-skimmer-tech-to-enhance-navys-oil-spill-response>¹⁵.

У Техасі (Carswell Air Force Base) після очищення території від вибухових речовин та свинцевого пилу колишня база була перетворена на житловий район. Звіт про аналіз впливу та очищення територій міститься на <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA293441.pdf> У звіті розглядаються передача частини території для цивільного використання (індустріальні, житлові, рекреаційні зони), збереження природних та культурних ресурсів. Соціально-економічні наслідки: очікується зростання зайнятості та міграційний приріст населення у регіоні¹⁶.

Корпус інженерів має специфічну структуру і функції, забезпечує виконання військових та цивільних завдань, подібних тим, що виконує Держспецтрансслужба в мирний час та в особливий період (з моменту введення воєнного стану в Україні). Обидві військові формування використовують складну багаторівневу (ієрархічну) структуру управління. Виконання завдань за призначенням Корпусом інженерів забезпечується військовими структурами нижчого рівня – дивізійними (регіональні управління), районними (дистрикти), функціональними (програми або місії) та проєктними командами. Структура управління Держспецтрансслужбою на даний час включає Адміністрацію та регіональні

¹⁴ Fort Ord Site Spotlight. *epa.gov*. URL: <https://www.epa.gov/fedfac/fort-ord-site-spotlight>

¹⁵ Naval Facilities Engineering Systems Command. *navfac.navy.mil*. URL: <https://www.navfac.navy.mil/Home/News-Detail/Article/4259656/navfac-mid-atlantic-tests-smart-skimmer-tech-to-enhance-navys-oil-spill-response/>

¹⁶ Звіт про оцінку впливу на довкілля (Environmental Impact Statement, EIS), підготовлений ВПС США. липень 1994. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA293441.pdf>

управління Держспецтрансслужби. Завдяки регіональним управлінням (у Держспецтрансслужбі та у Корпусі інженерів) виконання завдань за призначенням відбувається у найбільш оптимальний спосіб. Таким чином, в обох військових формуваннях досягається оптимальна (за ефективністю) модель управління – централізоване управління в Держспецтрансслужбі і Корпусі інженерів поєднується з децентралізованим виконанням через регіональні управління (підрозділи). Така структура управління забезпечує оперативність, гнучкість і ефективність виконання завдань за призначенням.

Розглянемо доцільність поєднання виконання військових завдань із загальнодержавними цивільними. Корпус інженерів поєднує виконання військових завдань із масштабними цивільними проєктами. Інженерні та наукові підрозділи Корпусу інженерів виконують не тільки військові завдання за призначенням, а й цивільні (мирного часу) будують мости, ремонтують дороги, очищують території, працюють для безпеки довкілля. Таким чином, Корпус інженерів виконує завдання як для оборони (військові), так і для розвитку країни (цивільні). Вказане застосовується також у Держспецтрансслужбі (як військове формування Держспецтрансслужба призначена для забезпечення стійкого функціонування транспорту в мирний час та в особливий період).

Програмно-проєктний спосіб здійснення діяльності. Корпус інженерів працює за програмно-проєктним принципом: виконання завдань за призначенням (діяльність) розподілена (об'єднана) в довгострокові програми за напрямками (будівництво, відновлення, розмінування, очищення території тощо), а конкретні завдання виконуються у формі проєктів з окремими цілями, бюджетом і строком дії, частину з яких реалізують підрядні (цивільні) компанії. Зазначений програмно-проєктний підхід (створення команд) реалізований і у Держспецтрансслужбі (відновлення окремих об'єктів тощо).

Значна цивільна складова у військовому формуванні. Корпус інженерів є військовою (армійською) структурою, у функціонуванні (діяльності) Корпусу інженерів значна (97%) частка цивільної складової (особовий склад, що не належать до війська). Вказане застосовується при виконанні більшості програм Корпусу інженерів (довгострокових напрямках роботи), у функціонуванні (спеціалізації) регіональних та районних управлінь (різні управління мають свої профілі і завдання) та в організаційно-штатній структурі (система посад і підрозділів). Цивільні працівники залучаються на посади усіх рівнів – від рядових виконавців (спеціалістів, які виконують повсякденні завдання) до директорів програм у складі Штаб-квартири Корпусу інженерів (керівників програм) та керівників центрів (начальників

підрозділів). У Держспецтрансслужбі є цивільні посади (працівники), доцільність збільшення частки (кількості) цивільних посад на даний час розглядається¹⁷.

Планування, контроль та комплексна звітність Корпусу інженерів на всіх рівнях та етапах реалізації. Корпус інженерів працює за системою планування, контролю та комплексної звітності на всіх рівнях і на кожному етапі роботи. Це означає, що кожна дія має план, контроль і звіт – як для всієї організації, так і для окремих програм і підрозділів.

Особливістю здійснення Корпусом інженерів діяльності за призначенням є функціонування відокремлених фахових центрів, що мають кожен свою спеціалізацію та статус. У цих центрах зосереджуються знання, досвід, навички, «ноу-хау» («найкращі практики») із відповідного напрямку – від розробки інженерних плавзасобів до обліку й фінансів.

Здійснення великого обсягу робіт підрядними організаціями – робота з підрядниками не обмежується вибором відповідного виконавця, підписанням контракту, контролем виконання робіт та прийманням результатів. У Корпусі інженерів створено «екосистему», в якій завдяки великій кількості регулятивних документів важливу роль відіграють і підрядні організації. Корпус інженерів має спеціальні навчальні курси для фірм, які планують укласти контракти; призначає виконавців, які постійно здійснюють взаємодію з підрядниками; ця взаємодія відбувається за чітко встановленими правилами, починається із кожним підрядником ще до офіційного підписання контракту і триває навіть після закінчення та приймання виконаних робіт.

Корпус інженерів має великий досвід будівництва в умовах бойових дій і близьких до них зон. Їхні підходи можна умовно поділити на три ключові блоки: швидкість, розгортання, стандартизація якості та підвищення живучості споруд. Швидкість будівництва досягається за рахунок використання модульних конструкцій, стандартизованих проектних рішень, швидкокомтованих захисних систем та технології швидкої обробки ґрунту. Стабільна якість в польових умовах забезпечується дотриманням уніфікованих стандартів, інженерним супроводом будівництва на всіх стадіях, та синхронізацією будівництва з підвозом матеріалів, пального, води та обладнання. Підвищення стійкості до військових загроз забезпечується використанням багатошарового захисту

¹⁷ Хоменко Є. В., Чеханюк Б. Є., Нестеров Д. Ю., Светлічний І. В. Виклики та перспективи підготовки військових кадрів та організації наукової роботи у Державній спеціальній службі транспорту: досвід Корпусу інженерів армії США. Baltija publishing. 2025. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-570-9-17>

споруд та інженерних засобів протидії БпЛА, розосередженням об'єктів, облаштуванням захисту від вибухової хвилі та уламків, маскуванню та зниженням видимості, інтеграцією систем безпеки в командний пункт.

Інноваційність та технічні рішення. Успіх діяльності Корпусу інженерів значною мірою базується на впровадженні сучасних технологій – від роботизованих платформ і систем дистанційного керування до геоінформаційних комплексів та цифрового картографування. Використання цих технологій дозволяє зменшувати ризики для персоналу, підвищувати точність робіт і скорочувати час виконання завдань, увага приділяється фіксації результатів робіт та створенню баз даних. Кожен випадок розмінування, будівництва чи відновлювальних робіт ретельно аналізується й використовується для вдосконалення майбутніх операцій. Такий підхід створює замкнений цикл, від набуття досвіду та його аналізу до вдосконалення, що підвищує якість виконання завдань за призначенням. Окрім того, Корпус інженерів активно співпрацює з партнерами, стейхолдерами та союзниками (сателітами), реалізуючи спільні проекти та працюючи над уніфікацією стандартів. Вказане дозволяє забезпечувати ефективну взаємодію, прискорювати впровадження нових технологій за зменшувати витрати на виконання завдань.

ВИСНОВКИ

Виклики, які постали у діяльності (включно з науковою діяльністю) сучасних військових формувань, зокрема Держспецтрансслужби, в умовах повоєнного відновлення співмірно викликам, які успішно вирішуються у військових формуваннях країн-партнерів (зокрема Корпусі інженерів армії США), а саме – необхідність своєчасного виконання завдань за призначенням за умов швидко змінюваної тактичної обстановки, вирішення масштабних задач оборони загальнонаціонального значення (оптимізація управління, військове будівництво, облаштування територій, розмінування та відновлення).

Аналіз організаційно-управлінської моделі Корпусу інженерів дозволяє сформулювати низку ключових рекомендацій, що можуть бути застосовані у Держспецтрансслужбі.

Запровадження нових (інноваційних) моделей управління. Держспецтрансслужба, як військове формування, побудована на ієрархічній системі управління. Проте з огляду на специфіку виконуваних задач, для вирішення деяких із них ефективними можуть бути також інші управлінські моделі та перерозподіл повноважень. Зокрема, перенесення планування (прийняття рішень) з конкретного питання (певного напрямку) до регіональних управлінь та окремих військових частин.

Виходячи з вищезазначеного, структура управління Держспецтрансслужбою на даний час включає Адміністрацію та регіональні управління Держспецтрансслужби. Завдяки регіональним управлінням (у Держспецтрансслужбі та у Корпусі інженерів) виконання завдань за призначенням відбувається у найбільш оптимальний спосіб. Доцільність запровадження районних управлінь та/або їх спеціалізація за напрямками у Держспецтрансслужбі потребує додаткових досліджень.

Деталізація планування, впровадження принципів проєктного менеджменту, стандартів, контролю якості. У Корпусі інженерів планувальні документи, протоколи та стандарти є дієвими, нерозривно пов'язаними зі здійснюваними заходами. Військове будівництво та обладнання територій, фортифікація, мостобудування, відновлення транспортної інфраструктури, розмінування та очищення територій від наслідків бойових дій втілюється у житті із постійною звіркою виконуваного із запланованим. Зазначене забезпечує прозорість розподілу обов'язків та відповідальності, мінімізує корупційні ризики та забезпечує виконання Корпусом інженерів покладених на нього завдань за призначенням у межах виділеного бюджетного фінансування.

Упровадження принципів проєктного менеджменту та відповідних підходів до планування та звітності дозволить Держспецтрансслужбі загалом та окремим підрозділам більш ефективно виконувати завдання за призначенням, а також бути спроможними реалізовувати проєкти одночасно з більшою кількістю менших проєктів (задач) у окремих регіонах/місцевостях, як це застосовано у Корпусі інженерів.

Уніфікація та стандартизація взаємодії з підрядними та іншими організаціями. У Корпусі інженерів створено чіткі та деталізовані правила та процедури, за якими відбувається реалізація проєктів, як силами самого Корпусу інженерів, так і сторонніми (підрядними) фірмами. Цей досвід доцільно впроваджувати, адаптуючи, у Держспецтрансслужбі.

Для забезпечення уніфікації робіт, обліку, контролю й звітності доцільним є впровадження єдиного бізнес-процесу управління проєктами, що застосовуватиметься в усіх підрозділах Держспецтрансслужби та серед сторонніх виконавців. Для реалізації цих завдань слід приділяти увагу навчанню (у вигляді короткотермінових курсів) особового складу та працівників Держспецтрансслужби, а у також запровадити обов'язкову сертифікацію для працівників (військовослужбовців, цивільного персоналу), який відповідає за контроль якості.

Взаємодія із підрядними організаціями – як це відбувається у Корпусі інженерів – повинна бути організована постійно (див. Додаток 2), саме так забезпечується виконання робіт відповідної якості та мінімізація ризиків невиконання, зриву графіків з боку підрядників тощо.

Створення фахових центрів. Виконання Корпусом інженерів великої кількості задач та проєктів призвело до необхідності створення фахових центрів за відповідними напрямками. Кожен такий центр¹⁸, будучи командою фахівців відповідного напрямку, на постійній основі збирає, опрацьовує досвід (технології, найкращі практики, «ноу-хау», стандарти, протоколи і так далі), на постійній основі взаємодіючи з програмами («місіями») та проєктами. За цим аналогом у Держспецтрансслужбі може бути налагоджено збирання, систематизацію, обробку, узагальнення досвіду практичної діяльності стосовно будівництва та відновлення ВОП, РОП, тощо, облаштування та охорони територій, розмінування.

Відповідно до досліджених кращих практик Корпусу інженерів, узагальнення досвіду практичної діяльності (вміння, навички, ноу-хау, методики), а разом з тим найбільш кваліфіковані співробітники (працівники) – акумулюються у відповідних фахових центрах.

Звіти узагальнення досвіду практичної діяльності – у формі методичних рекомендацій, стандартів, інструкцій, регламентів, протоколів, типових проєктів і т.ін. має поширюватись у підрозділи, а також до підрядних організацій, що здійснюють проєкти (роботи) за відповідними напрямками.

Окрім того, фахові центри можуть виконувати одночасно функцію підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців, готувати майбутніх керівників проєктів, а також – у перспективі – за зразком Корпусу інженерів – проводити курси, сертифікацію підрядних фірм. Інший різновид таких центрів – експертні – можуть надавати аналітичну підтримку керівництву Адміністрації, управлінь та регіональних управлінь за відповідними напрямками.

У Корпусі інженерів діяльність фахових центрів доповнюється існуванням конструкторських бюро, дослідних лабораторій та наукового центру ERDC¹⁹. Вказане може бути впроваджено і у Держспецтрансслужбі, однак, щоб давати такі ж результати, як фахові центри, потребує великих одноразових капіталовкладень, а також щорічного значного бюджетного фінансування.

¹⁸ Відокремлені спеціалізовані центри за напрямками – практика не лише Армії США (до якої входить Корпус інженерів), а й НАТО загалом. У Корпусі інженерів такі центри називаються “центрами експертизи” (centers of expertise), у НАТО – “центрами професійності” (“centers of excellence”).

¹⁹ Хоменко Є. В., Чеханюк Б. Є., Нестеров Д. Ю., Светлічний І. В. Виклики та перспективи підготовки військових кадрів та організації наукової роботи у Державній спеціальній службі транспорту: досвід Корпусу інженерів армії США. Baltija publishing. 2025. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-570-9-17>

Збільшення залучення цивільних – зокрема «дефіцитних» спеціальностей та на управлінські посади. Цивільні працівники, за зразком Корпусу інженерів, можуть бути залучені не лише в якості виконавців, а й керівників середнього й вищого рівня на ті посади й задачі, які не є бойовими – проєктування, робота з підрядниками, бюджетування, контроль, експертиза, науково-дослідна робота (до роботи у фахових центрах). Передусім це стосується фахівців «дефіцитних» спеціальностей, яких немає можливості знайти (або достатньо швидко підготувати) серед особового складу. Прийняття на роботу цивільних працівників за умови конкурентоздатної заробітної плати (і одночасної економії бюджетних коштів) може бути застосовано також і у Державній спеціальній службі транспорту, зокрема для комплектування штату висококваліфікованими досвідченими військово-службовцями, які звільнилися із військової служби, проте виявляють бажання працювати й надалі. Це може стосуватися як технічних, так і керівних посад – від начальників управлінь, відділів, секторів до, у перспективі, керівників програм та проєктів (у разі їх запровадження). Як і у Корпусі інженерів, це може забезпечити одночасно і підвищення ефективності виконання Держспецтрансслужбою покладених на неї задач, так і значну економію бюджетних коштів.

Посилення співпраці з іншими військовими та цивільними організаціями. Здійснення Корпусом інженерів своїх задач відбувається у тісній взаємодії із іншими військовими та невійськовими (цивільними, громадськими) організаціями. Для Держспецтрансслужби це означає посилення та поглиблення співпраці із волонтерами, інженерними організаціями та конструкторськими бюро, науково-дослідними центрами, громадськими організаціями, міжнародними організаціями. При чому не лише у формі отримання допомоги, а й у рамках залучення до виконання певних завдань, спільної діяльності тощо. Як уже зазначалося вище, максимальна ефективність від такої співпраці здобувається завдяки розробці стандартних протоколів та процедур, проведенню спільних заходів, призначенню відповідних (підготовлених) фахівців (як офіцерів, так і цивільних) та загалом здійснення постійної взаємодії щодо роботи у рамках одного проєкту та виконання спільних задач²⁰.

²⁰ Шумлянський С. В., Светлічний І. В., Хоменко Є. В. Парадигма відновлювальності у діяльності військових формувань на прикладі корпусу інженерів армії США. *Сучасні проблеми екологічної психології: психологічні засади утворення екологічного життєвого простору*. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПНУ. м. Київ. 2025. С. 124-128. URL: http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2025/2025_05_14-15_EcoPsy_Tes.pdf

Науковим підрозділам (установам) Держспецтрансслужби за стандартами Корпусу інженерів варто розробити типові проєктні рішення для облаштування опорних пунктів, ремонту та відновлення залізничного автомобільного сполучення та інфраструктури для різних сценаріїв дій (швидке відновлення в умовах бойових дій чи будівництво для довготривалого використання в мирних умовах).

Налагодити співпрацю з Корпусом інженерів щодо поглибленого навчання інженерних підрозділів у співпраці з Корпусом інженерів та НАТО. Організувати системне навчання підрозділів Держспецтрансслужби та короткоінтенсивні тренінги з монтажу фортифікацій за стандартами Корпусу інженерів.

Застосування спеціальної роботизованої техніки. У Корпусі інженерів використовують гусеничні й колісні машини з дистанційним керуванням, маніпулятори та сенсори для виявлення вибухонебезпечних предметів, це знижує ризик у найнебезпечніших зонах. Доцільно застосовувати такі системи у Держспецтрансслужбі на найбільш небезпечних напрямках з одночасним навчанням операторів та техніків. Необхідно створити мобільні станції технічного обслуговування для роботизованої техніки, щоб вони працювали в польових умовах. Це дозволить скоротити кількість нещасних випадків з людьми і підвищить швидкість розмінування.

Поглиблення, систематизація та розвиток навчання саперів. У Корпусі інженерів сапери проходять підготовку на спеціалізованих полігонах з реалістичними сценаріями, що дозволяє відпрацювати роботу з різними типами мін у реальних умовах. Доцільно розвивати такі тренувальні центри з модульними програмами у Держспецтрансслужбі: базова підготовка, робота з сучасними технологіями, тактична медицина і психологічна стійкість. Слід налагодити програми обміну та стажування з партнерами НАТО, щоб отримувати актуальні знання та практичні навички. Збільшити контроль якості тренінгів та курсів для саперів. Регулярні тренування і сертифікація гарантуватимуть, що кожен, хто працює з вибухонебезпечними предметами, має підтверджений рівень компетенції.

Ефективність виконання операцій груп розмінування зростає, коли команда містить не лише саперів, а й картографів, операторів техніки, фахівців зі зв'язку та медиків. Слід формувати такі групи, в яких відповідні фахівці ведуть картографію та фіксують небезпечні місця, оператори керують робототехнікою, зв'язківці забезпечують стабільний зв'язок, а медики готові до швидкої допомоги. Важливо щоб були прописати чіткі обов'язки та взаємодія між фахівцями, щоб робота була скоординованою і безпечною. Наявність різнопрофільних фахівців

дозволяє швидко реагувати на будь-яку ситуацію без сторонньої затримки. Це підвищить якість робіт і зменшить ризики для команди і цивільного населення.

Системне документування (опис, досвід) усіх випадків виявлення та знешкодження мін. У Корпусі інженерів кожен випадок фіксують: координати, тип, спосіб знешкодження, час і обставини, а також обов'язковим є фото та відео фіксація. Україні варто зробити таку практику обов'язковою і зберігати дані у централізованій інформаційній базі, щоб потім аналізувати випадки мінування і вчитися на реальних прикладах. Фото- і відео фіксація допомагає підтверджувати результати та підвищувати рівень фахівців з розмінування. Аналітика накопичених даних дозволить визначати небезпечні зони, визначати пріоритети для реагування, а також оптимізувати використання ресурсів. Впровадження такої системи зробить розмінування більш передбачуваним, безпечним і ефективним.

Поєднання протимінної діяльності із відновленням інфраструктури. Практика Корпусу інженерів показує, що очищення території від вибухонебезпечних предметів має бути поєднано з ремонтом доріг, відновленням мостів та інших об'єктів, щоб швидко повернути її до життя. Україні слід формувати спільні бригади із саперів та інженерно-будівельних підрозділів, які працюватимуть разом: одні займаються розмінуванням, а другі – відновлюють інфраструктуру. Це дозволить одразу відкривати доступ для транспорту, гуманітарної допомоги і місцевої економіки. На етапі планування потрібно включати оцінку відновлювальних робіт і джерела фінансування, щоб уникнути затримок після розмінування. Такий підхід пришвидшить повернення людей до повоєнного життя та мінімізує витрати державного бюджету.

З урахуванням завдань повоєнної відбудови України, актуальними стануть заходи з очищення територій не тільки від вибухонебезпечних предметів, але й від інших видів забруднень: хімічних (наприклад, від паливних відходів чи токсичних речовин), уламків військової техніки та будівель, а також їх комбінацій. Для цього доцільно використовувати досвід, підходи та напрацювання Корпусу інженерів.

Зміни до чинного законодавства²¹ вже передбачають розширення функцій Держспецтрансслужби, спеціалізованого військового формування, призначеного для забезпечення стійкого функціонування транспорту, будівництва нових та/або відновлення пошкоджених об'єктів єдиної транспортної системи України в інтересах оборони

²¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності Державної спеціальної служби транспорту: Закон України від 09.10.2025 № 4631-IX
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4631-20#Text>

держави, об'єктів і споруд загальновійськового та спеціального призначення, а також об'єктів нерухомості та інфраструктури у сфері управління Міністерства оборони України. Повноваження Державної спеціальної служби транспорту визначаються законом.

АНОТАЦІЯ

У розділі монографії висвітлено ключові виклики та перспективи розвитку наукової діяльності в умовах повоєнної ремедіації (відновлення) на прикладі військових формувань країн-партнерів, зокрема Корпусу інженерів армії США. Розглянуто ризико-орієнтовані підходи, включаючи аналіз ризиків, класифікацію ризиків, проблеми впровадження сучасних управлінських моделей і інноваційних рішень. Окремлено досвід організації та виконання завдань, застосування програмно-проектних принципів, багаторівневої структури управління, створення фахових центрів, збільшення цивільної складової та співпраці із підрядними та іншими організаціями. Наведено приклади наукової діяльності Корпусу інженерів армії США, в тому числі окреслено шляхи вирішення актуальних проблем протимінної діяльності, відновлення інфраструктури, очищення територій, використання спеціальної роботизованої техніки та системного підходу. Показано, що використання наукового досвіду країн-партнерів і впровадження інноваційних (сучасних) підходів є передумовою успішного вирішення завдань, які поставили перед Держспецтрансслужбою, як в умовах повоєнного відновлення, так і сталого розвитку.

Література

1. Бондар В. Ю., Нестеров Д. Ю. Можливості використання елементів штучного інтелекту в діяльності Державної спеціальної служби транспорту. *Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences*. Collection of Scientific Papers «ΛΟΓΟΣ». May 9, 2025. Cambridge, UK. 2025. С. 227–229. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-09.05.2025.043>. URL: <https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/article/view/2985>

2. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р : станом на 29 груд. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-р#Text>.

3. Хоменко Є. В., Чеханюк Б. Є., Нестеров Д. Ю., Светлічний І. В. Виклики та перспективи підготовки військових кадрів та організації наукової роботи у Державній спеціальній службі транспорту: досвід Корпусу інженерів армії США. *Ukraine's capacity to implement*

the sustainable development program in the context of full-scale armed aggression: Scientific monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, Volume 1. 2025. 374 p. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/608/16373/34603-1> DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-570-9-17>.

4. Нестеров Д. Ю., Примаченко В. Ф., Хоменко Є. В., Светлічний І. В., Бесараб П. М. Освітня та наукова діяльність як засіб модернізації військової інституції: досвід Корпусу інженерів. *Модернізація вищої освіти України в контексті глобалізації*. Монографія / за загальною редакцією А. М. Івановської. Кам'янець-Подільський. Заклад вищої освіти «Подільський державний університет». Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2025. 344 с. ISBN 978-9934-26-560-0. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-560-0-35> URL: <http://188.190.43.194:7980/jspui/handle/123456789/14226>

5. Будз В. П., Костира С. В., Светлічний І. В. Розмінування як основа повоєнного відновлення України. Збірник тез V Міжнародної наукової конференції «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки». 15–16 квітня 2025 р. Тернопіль. 2025. С. 128–130. URL: <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/48409>

6. Хоменко Є. В., Светлічний І. В., Чеханюк Б. Є., Бондар В. Ю. Історичний розвиток корпусу інженерів армії США. *НАУКА ОНЛАЙН: Міжнародний науковий журнал*. 2025. № 2 (лютий). С. 6–21. DOI: <http://dx.doi.org/10.25313/2524-2695-2025-2-06-21> URL: <https://nauka-online.com/publications/other/2025/2/06-21/>.

7. Краснов Р. В., Шумлянський С. В., Светлічний І. В. Використання штучного інтелекту у військовій галузі: ризики та загрози для особового складу. *Human rights and public governance : Scientific monograph.* Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2025. 772 p. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-608-9-19>. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/648/17211/36576-1>.

8. Хоменко Є. В., Светлічний І. В. Відновне правосуддя у військових та воєнних злочинах: історичні аспекти. *Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди відзначення Міжнародного дня прав людини* (м. Київ, 5 грудня 2024 року). Київ: ДНДІ МВС України, 2024. 371 с. URL: https://sci.ldubgd.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/15875/1/Збірник_матеріалів_МВС.pdf#page=198

9. Шумлянський С. В., Светлічний І. В. Інтелектуалізація воєнного мистецтва: застосування штучного інтелекту Китаєм у військовій сфері та його геополітичні наслідки. *Журнал Інституту сходознавства*

ім. А. Ю. Кримського НАН України "Китаєзнавчі дослідження" (прийнято до друку). № 4. 2025. ISSN 2616-7328.

10. Шумлянський С. В., Хоменко Є. В., Светлічний І. В. Сталість як засада функціонування військових інституцій (на прикладі Корпусу інженерів Армії США). *Сталий розвиток економіки, підприємств та суспільства* : матеріали II Міжнарод.наук.-практ. конф., Івано-Франківськ, 10-11 квітня 2025 р. За ред. І. Перевозової. Львів: Видавець Кошовий, 2025. 1023 с. URL: https://zenodo.org/records/15383186/files/_13бiрник_майже_кiнець_пiсля_перегляду2%20.pdf. ISBN 978-617-8341-15-2 С. 816-818. DOI: <https://zenodo.org/records/15383186>

11. Шумлянський С. В. Хоменко Є. В. Светлічний І. В. Смел'янова С. М. Aspects of Sustainability in the Activities of Military Formations *Збірник матеріалів V Всеукраїнського форуму судових експертів* 06 червня 2025 м. Львів. 2025 URL: https://ondise.minjust.gov.ua/wp-content/uploads/2025/08/forum_ondise_law_2025.pdf

12. Светлічний І. В., Хоменко Є. В., Шумлянський С. В. Парадигма відновлювальності у діяльності військових формувань на прикладі корпусу інженерів армії США. *Сучасні проблеми екологічної психології: психологічні засади утворення екологічного життєвого простору*. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПНУ. м. Київ. 2025. С. 124–128. URL: http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2025/2025_05_14-15_EcoPsy_Tes.pdf#page=125

13. Светлічний І. В., Шумлянський С. В., Будз В. П. Застосування штучного інтелекту у забезпеченні виконання військових завдань: ризики та загрози. *Актуальні засади логістики та підтримки військ у російсько-українській війні* : зб. матер. наук.-практ. семінару, 30 квітня 2025 р., Нац. ун-т оборони України, м. Київ. Київ : Нац. ун-т оборони України, 2025. С. 86–89. URL: <https://www.scribd.com/document/922719667/Nuou-eBook#page=86>.

14. Светлічний І. В. Підготовка майбутніх фахівців з напрямку відновного правосуддя: основні поняття, вітчизняний і зарубіжний досвід імплементації, філософська пропедевтика в педагогіці. *Professional training of future specialists amidst modern realities* : кол. моногр. Том 2. Baltija Publishing, 2025. С. 367–386. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-522-8-43>.

15. Arshad M.A. et al. Drone navigation using deep CNN. *IEEE Access*, 2022. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?arnumber=9878336>

16. Zheng L. et al. Improved PSO for Drone Logistics Hub. *Computers, Materials & Continua*, 2024. URL: <https://www.techscience.com/cmc/v78n1/55402/pdf>

17. Xiong T. et al. Multi-Drone Optimal Mission Assignment and 3D Path Planning for Disaster Rescue. *Drones*, 2023. URL: <https://www.mdpi.com/2504-446X/7/6/394>

18. Hubara I. et al. Quantized neural networks. *JMLR*, 2018. URL: <https://jmlr.org/papers/v18/16-456.html>

19. Hossen, J., Sayeed, S., Iqbal, A. K. M. P. A Modified Hybrid Fuzzy Controller for Real-Time Mobile Robot Navigation. *Procedia Computer Science*. 2015. Vol. 76. P. 449–454. IEEE International Symposium on Robotics and Intelligent Sensors (IRIS 2015). DOI: 10.1016/j.procs.2015.12.307.

20. Khomenko Yevhen, Chekhaniuk Borys, Svetlichnyi Igor Challenges and prospects of the State Special Transport Service in the context of education for sustainable development: a comparison with the U.S. Army Corps of Engineers. *Сталий розвиток економіки, підприємств та суспільства* : матеріали II Міжнар.наук.-практ. конф., Івано-Франківськ, 10-11 квітня 2025 р. За ред. І. Перевозової. Львів: Видавець Кошовий, 2025. 1023 с. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15383186> С. 793–795.

21. Sfetcu Nicolae Challenges and Risks of Artificial Intelligence in Electronic Warfare. *IT & C.* 4:1. 2025. P. 96–118. URL: <https://www.internetmobile.ro/challenges-and-risks-of-artificial-intelligence-in-electronic-warfare/>. DOI: 10.58679/IT26925

22. Вимоги до системи внутрішнього контролю та управління ризиками в Міністерстві оборони та Збройних Силах України: Вказівка Міністерства оборони України ВСТ 01054001-2021 (редакція станом на 01.01.2021). *Офіційний вісник Міністерства оборони України*. 2021. URL: [https://www.mil.gov.ua/content/pdf/vnytr_control/VST_01054001_-2021\(01\).pdf](https://www.mil.gov.ua/content/pdf/vnytr_control/VST_01054001_-2021(01).pdf).

23. Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності Державної спеціальної служби транспорту: Закон України від 09.10.2025 № 4631-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4631-20#Text>

Information about the authors:

Bondar Viktor Yuriyovych,

Deputy Head of the Research Center,
Research Center of the State Special Transport Service
32, Naberezhna Peremogy str., Dnipro, 49094, Ukraine
ORCID ID: 0009-0004-8286-4060

Korotchenko Oleksandr Oleksandrovych,

Head of the Operations Department,
Administration of the State Special Transport Service
5, Yakova Hnizdovskoho str., Kyiv, 02094, Ukraine
ORCID ID: 0009-0007-7516-7146

Khomenko Yevhen Valentynovych,

Postgraduate Student,
Commander of the Research Center,
Research Center of the State Special Transport Service
32, Naberezhna Peremogy str., Dnipro, 49094, Ukraine
ORCID ID: 0009-0006-7006-3439

ПРОБЛЕМАТИКА (ТЕМАТИКА) ДИСЕРТАЦІЙ З МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, ЗАХИЩЕНИХ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХІ СТОРІЧЧЯ

Чернега В. М.

ВСТУП

У літературі здійснено дайджест (огляд) дисертацій з галузевого національного права (наприклад, цивільного, цивільного процесуального, сімейного, міжнародного приватного, корпоративного, господарського, господарського процесуального, трудового права)¹. Однак досі не сформовано комплексного бачення проблематики (тематики) дисертацій

¹ Чернега В. М. Господарсько-правові дослідження у посткодифікаційний період в Україні: стан та перспективи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 55–63; Чернега В. М. Дисертаційний дайджест приватноправових досліджень, захищених під час дії воєнного стану в Україні. *Закарпатські правові читання. Сталій розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти*: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 26–27 квітня 2024 р.). Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 434–437.; Чернега В. М. Досягнення, проблеми та перспективи української науки господарського процесуального права на початку III тисячоліття. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 1. С. 167–171.; Чернега В. М. Минуле, сучасне та майбутнє компаративної цивілістики. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2023. № 1(25). С. 51–55. URL: <http://journals.maup.com.ua/index.php/expert/article/view/2582>; Чернега В. М. Розвиток доктрини сімейного права та її вплив на законодавця і суб'єктів правозастосування. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 245–250.; Чернега В. М. Розвиток доктрини національного трудового права на початку III тисячоліття. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 260–268. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/61.pdf; Чернега В. М. Розвиток законодавства та науки міжнародного приватного права за час функціонування однойменного закону. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 2. С. 95–101.; Чернега В. М. Українська наука трудового права та її персоналії. Дайджест дисертацій з трудового права, захищених майже за чверть XIX сторіччя в Україні. *Трудове право (національне, міжнародне, зарубіжне, порівняльне) та правові форми врегулювання трудових спорів*: підручник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2025. С. 30–51.; Чернега В. М. Українська наука цивільного процесуального права на початку III тисячоліття. *Правова держава*. 2023. № 49. С. 92–100.; Чернега В. М. Українська цивілістика та її персоналії. Дайджест дисертацій з цивільного права, захищених після набрання чинності Цивільного кодексу України. *Цивільне право: національне, міжнародне, зарубіжне, порівняльне. Частина перша*: підручник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2025. С. 53–83.; Чернега В. М. Українські наукові розвідки з корпоративного права у третьому тисячолітті. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 152–155. URL: [http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/08/](http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/08/Porivnyalno-analitichne-pravo-4-2018_1.pdf)

з міжнародного права, захищених у першій чверті ХХІ сторіччя, що й є метою цього дослідження.

Для реалізації поставленої мети дослідження застосовано методи аналізу, індукції, дедукції, синтезу, історико-правовий. Застосування методів ретроспективного і перспективного аналізу дали змогу висновувати за предметом дослідження.

1. Проблематика дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності «Міжнародне право», захищених у першій чверті ХХІ сторіччя

Щонайперше доцільно окреслити проблематику дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (далі – докторських дисертацій) зі спеціальності 12.00.11 «Міжнародне право», захищених у першій чверті ХХІ сторіччя. Авторами таких робіт, які зробили значний внесок у науку міжнародного права та правозастосовну практику, є: Лафіс Гусейн огли Гусейнов «Відповідальність держав за порушення міжнародних зобов'язань у галузі прав людини» (2002); О. О. Мережко «Теорія та принципи транснаціонального торгового права (lex mercatoria)» (2002); А. І. Дмитрієв «Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право» (2003); В. І. Муравйов «Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами» (2003); В. В. Мицик «Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин» (2005); О. М. Шемякін «Еволюція структури й змісту права користування морем: теорія та практика» (2005); Н. А. Зелінська «Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину» (2007); М. М. Микієвич «Правові засади організації та діяльності Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки» (2007); О. В. Буткевич «Теорія і практика докласичного міжнародного права» (2009); Т. Л. Сироїд «Правовий статус учасників кримінально-процесуальних відносин у міжнародному кримінальному судочинстві» (2011); З. М. Макаруха «Правові засади заснування та розвитку простору свободи, безпеки та юстиції в рамках Європейського Союзу» (2012); О. В. Київець «Джерела міжнародного права» (2012); Б. В. Бабін «Програмне регулювання в сучасному міжнародному праві: теоретичні та практичні аспекти» (2012); О. М. Шпакович «Розвиток правових механізмів реалізації актів органів міжнародних організацій» (2013); М. О. Медведєва «Реалізація міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища» (2013); Р. А. Петров «Правова природа «Acquis» Європейського Союзу та його транспозиція у правовій системі третіх країн» (2014); Т. О. Анцупова «Процесуальне право Ради

Європи: принципи, система, динаміка» (2014); Н. В. Камінська «Європейська система місцевого і регіонального самоврядування (міжнародно-правові засади становлення, функціонування та розвитку)» (2014); О. В. Тарасов «Проблема суб'єкта в міжнародному публічному праві» (2015); К. В. Смирнова «Правовий порядок конкуренції в Європейському Союзі (новітні тенденції розвитку)» (2015); О. В. Задорожній «Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації» (2015); С. С. Андрейченко «Міжнародно-правова концепція атрибуції поведінки державі» (2016); Н. В. Дрьоміна-Волок «Концепція расової дискримінації у міжнародному праві» (2016); А. В. Пазюк «Міжнародно-правове регулювання інформаційної сфери (теоретичні і практичні аспекти)» (2016); С. Д. Білоцький «Міжнародно-правове регулювання у сфері екологічно орієнтованої енергетики» (2016); Ю. В. Шокін «Міжнародно-правовий звичай: сучасні проблеми, теорія і практика» (2016); В. В. Гутник «Право на захист у міжнародних кримінальних судах: доктрина та практика» (2018); А. В. Кулько «Міжнародно-правове регулювання використання та охорони трансдондонних прісних вод» (2018); С. М. Орехов «Правове регулювання охорони довкілля в Європейському Союзі» (2019); Т. В. Комарова «Суд Європейськоо Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС» (2019); О. М. Спектор «Міжнародно-правове регулювання сфери природоресурсних відносин» (2019); Н. Б. Мушак «Шенгенське acquis у праві Європейського Союзу» (2019); В. П. Кононенко «Вирішення територіальних спорів Міжнародним судом ООН: теорія і практика» (2019); С. М. Задорожна «Теорія та практика функціонування загальних принципів сучасного міжнародного права» (2019); Я. М. Костюченко «Правові засади асоціації у відносинах Європейського Союзу з третіми країнами й міжнародними організаціями та Україною» (2020); К. В. Громовенко «Міжнародно-правові стандарти у сфері вищої освіти» (2020); О. М. Григоров «Теоретичні та практичні проблеми міжнародно-правового регулювання діяльності цивільної авіації» (2020); С. Б. Карвацька «Інтерпретація норм міжнародного права: теоретичні та практичні аспекти» (2020); В. В. Попко «Транснаціональне кримінальне право: міжнародно-правові засади» (2020); Є. Д. Стрельцова «Теорія і практика уніфікації міжнародного права в умовах глобалізації (міжнародний та національно-правовий аспекти)» (2020); Б. В. Островська «Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики» (2021); Ількін Садагат огли «Міжнародно-правове співробітництво у боротьбі зі злочинністю (сучасні особливості та основні тенденції розвитку)» (2021); Л. Г. Фалалєєва «Захист основоположних прав

у інтеграційному правопорядку Європейського Союзу» (2021); С. М. Перепьолкін «Міжнародне митне право: питання теорії та практика застосування» (2021); В. П. Базов «Теорія та принципи міжнародного гуманітарного права» (2021); О. В. Пасечник «Становлення міжнародного правопорядку в умовах суспільно-політичної реальності метамодерну» (2024); В. П. Пилипенко «Воєнні злочини за Римським статутот Міжнародного кримінального суду: питання теорії та практики» (2024); В. В. Філатов «Модель перехідного правосуддя в сучасному міжнародному праві» (2024); Я. О. Тицька «Міжнародно-правові стандарти наукової діяльності» (2025).

Окремо треба відзначити докторські дисертації, авторами яких є: А. Л. Деркач «Захист прав людини у конституційному процесі: питання теорії та практики» (спеціальності: 12.00.02, 12.00.11; 2019); І. А. Куровська «Доктрина верховенства права у забезпеченні міжнародного правопорядку і державної безпеки України: теорія і практика» (спеціальності: 12.00.11, 21.07.01; 2021); В. В. Чайковська «Модернізація правового режиму зовнішньоекономічної діяльності в Україні в умовах міжнародної економічної інтеграції» (спеціальності: 12.00.04, 12.00.11; 2021).

2. Тематика дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності «Міжнародне право», захищених упродовж 2000–2024 років

У межах цієї частини дослідження доцільно звернути увагу на захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (далі – кандидатських дисертацій) зі спеціальності «Міжнародне право», авторами яких є: Хашем Абдулла Аль-Вакед «Міжнародно-правові аспекти нормалізації йордано-ізраїльських відносин у світлі розв'язання збройного конфлікту на Близькому Сході» (2000); О. І. Вінловська «Імплементация міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України» (2000); О. М. Григоров «Концесійні угоди: правова природа та особливості правового регулювання» (2000); Ю. А. Іванов «Міжнародно-правове регулювання боротьби з тероризмом у сучасних умовах» (2000); С. В. Лозінська «Інститут почесних консулів в міжнародному праві та практиці України» (2000); Халаф Абдель Фаттах Аль-Бкур Мохаммад «Розвиток принципу рівноправності держав у галузевих принципах і нормах сучасного міжнародного права» (2000); С. О. Негода «Правове регулювання міжнародних комерційних космічних проєктів» (2000); В. Л. Талько «Міжнародно-правові форми співробітництва держав з міжнародними економічними організаціями» (2000); Т. Л. Сироїд

«Захист жертв злочинів у міжнародному праві» (2000); Жаліль Радаві «Імплементация міжнародних стандартів з прав людини в національний правопорядок Тунісу» (2000); О. А. Радзівілл «Проблеми і перспективи концепції спільної спадщини людства в сучасному міжнародному праві» (2000); Літінас Іоанніс «Правове регулювання відносин України та ЄС у сфері здійснення інвестицій» (2000).

Цікавими видаються кандидатські дисертації, авторами яких є: Аль-Захарна Салім Мухаммед Сааді «Міжнародна кримінальна відповідальність індивідів за злочин геноциду» (2001); М. Ф. Анісімова «Зобов'язання України щодо прав людини у зв'язку зі вступом до Ради Європи» (2001); Л. Ю. Гіждіван «Становлення та розвиток співробітництва України з Радою Європи у сфері прав людини» (2001); Діань Мамуду «Правові питання структури та діяльності органів зовнішніх зносин Республіки Гвінея» (2001); Мохамед, Абдулла Хасан Яхлеф «Міжнародно-правові проблеми створення митного простору в арабському регіоні» (2001); Муса Аль Сулайбі «Реалізація в Палестинській Автономії міжнародних стандартів з прав і свобод людини» (2001); В. М. Стещенко «Оренда території в міжнародному публічному праві» (2001); Р. Б. Хорольський «Правові засоби вирішення міжнародних спорів у рамках Європейського Союзу» (2001).

У науковій бібліотеці міжнародного права власне місце посідають кандидатські дисертації, авторами яких є: О. М. Азаров «Правове регулювання міжнародної торгівлі в системі ГАТТ/СОТ (інституційні засади)» (2002); О. В. Беглий «Правове регулювання світового ринку космічних послуг і технологій» (2002); М. М. Гнатовський «Становлення та тенденції розвитку європейського правового простору» (2002); Г. Л. Кохан «Міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з рабством і работоргівлею» (2002); А. А. Маєвська «Злочини проти людяності: міжнародно-правовий аспект» (2002); Мохаммад Абдель Карім Мусса Аль-Нсур «Міжнародно-правовий захист прав жінок і дітей у період кризових ситуацій» (2002); Н. В. Плахотнюк «Міжнародно-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми» (2002); К. О. Савчук «Міжнародно-правові погляди академіка В. Е. Грабаря» (2002); Д. М. Супрун «Організаційно-правові засади та юрисдикційні основи діяльності Європейського Суду з прав людини» (2002); М. М. Товт «Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку)» (2002).

Власну нішу в системі міжнародно-правових досліджень посідають кандидатські дисертації, авторами яких є: Алтангерел Булгаа «Міжнародно-правова практика тлумачення норм міжнародних договорів» (2003); К. В. Андріанов «Роль контрольного механізму

Конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм» (2003); Т. О. Анцупова «Міжнародно-правове співробітництво Причорноморських держав» (2003); Бойович Войо «Міжнародно-правові аспекти забезпечення безпеки мореплавства в СР Югославії» (2003); С. М. Вихрист «Видача осіб в аспекті співвідношення міжнародного та національного права» (2003); О. І. Головка «Функції та компетенція органів Європейського Союзу у сфері соціальної політики» (2003); О. А. Делінський «Європейська система безпеки: міжнародно-правові аспекти становлення і розвитку» (2003); І. В. Дмитриченко «Розмежування морських просторів між прибережними державами у міжнародному морському праві: теорія і практика» (2003); В. І. Дяченко «Ефективність дії норм міжнародного гуманітарного права в їх еволюційному розвитку» (2003); О. В. Київець «Міжнародно-правове регулювання боротьби з відмиванням «брудних» грошей» (2003); Д. М. Киценко «Міжнародно-правовий статус корінних народів» (2003); Ю. В. Климчук «Система принципів міжнародного гуманітарного права» (2003); О. Г. Міхеева «Роль міжнародного права у здійсненні митно-тарифного регулювання зовнішньоторговельної діяльності України» (2003); Мухаммед Абу-Хеджлех «Особливості застосування норм міжнародного права у внутрішньому праві Йорданії і Ізраїлю (порівняльно-правовий аналіз)» (2003); Л. В. Пастухова «Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини» (2003); І. Ю. Петраш «Міжнародно-правові аспекти співробітництва України з питань подвійного оподаткування» (2003); І. І. Серова «Міжнародно-правові механізми протидії нелегальній міграції» (2003); Н. С. Сидоренко «Європейська соціальна хартія: регіональний міжнародно-правовий механізм захисту соціальних та економічних прав людини (позиція України)» (2003); О. Я. Трагнюк «Тлумачення міжнародних договорів: теорія і досвід європейських міжнародних судових органів» (2003); В. С. Ржевська «Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки» (2003); Л. Г. Фалалєєва «Правові аспекти становлення та розвитку виконавчих органів Європейського Союзу (2003); А. Л. Федорова «Міжнародно-правові зобов'язання України з Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод» (2003); О. М. Шпакович «Роль міжнародних економічних організацій в правотворчому процесі» (2003); А. С. Шумілов «Міжнародно-правове співробітництво пострадянських держав (на прикладі країн СНД)» (2003); В. Х. Ярмачі «Міжнародне гуманітарне право, що застосовується в період збройних конфліктів та імплементація його Україною» (2003).

Теоретичне та практичне значення мають кандидатські дисертації, авторами яких є: Айеле Надемо Атисо «Міжнародно-правові форми розрахунків у транскордонному обігу фінансових коштів» (2004); В. О. Голубєва «Міжнародно-правове регулювання зовнішньоторговельної діяльності та національне законодавство України (нетарифний аспект)» (2004); О. М. Кочергіна «Міжнародно-правове регулювання антидемпінгу на багатосторонній основі в системі ГАТТ/СОР» (2004); І. П. Кияниця «Імплементация норм міжнародного права в правовій системі ФРН» (2004); А. Я. Мельник «Правонаступництво України щодо міжнародних договорів колишнього СРСР» (2004); З. М. Мозіль «Правове регулювання міжнародної торгівлі в рамках Європейського Союзу» (2004); А. В. Пазюк «Міжнародно-правовий захист права людини на приватність персоніфікованої інформації» (2004); О. Ю. Перевезенцев «Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів» (2004); Саїд Б. А. Абуфара «Право народів на самовизначення і практика його здійснення в сучасний період» (2004); Н. М. Сергієнко «Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід)» (2004); О. В. Філіпенко «Правовий механізм регулювання спільної транспортної політики Євросоюзу» (2004).

Оригінальними видаються кандидатські дисертації, авторами яких є: І. А. Березовська «Правове регулювання відносин Європейського Союзу з асоційованими країнами» (2005); І. О. Білорус «Правосуб'єктність міжнародних неурядових організацій в умовах глобалізації міжнародного економічного права» (2005); М. В. Блажівська «Імплементация норм міжнародного права: правова теорія і практика України» (2005); О. В. Богдан «Правовий режим морських просторів Чорноморсько-Азовського басейну: перспективи розвитку» (2005); А. В. Войцеховський «Міжнародне співробітництво держав у боротьбі з фальшивомотетництвом» (2005); Ю. Ф. Гаврушко «Правове регулювання міграційних процесів на універсальному та євро регіональному рівнях» (2005); О. А. Гончаренко «Статус біженця в міжнародному праві» (2005); О. О. Грінченко «Особливості правового статусу консула при виконанні нотаріальних функцій» (2005); Я. О. Добідовська «Правові аспекти лібералізації міжнародних повітряних перевезень» (2005); О. В. Касинюк «Кримінально-процесуальні питання діяльності міжнародних кримінальних судів» (2005); Д. І. Кулеба «Реалізація міжнародної правосуб'єктності України шляхом участі в діяльності міжнародних організацій» (2005); О. А. Мірошніченко «Право людини на життя (теорія та практика міжнародного співробітництва)» (2005);

М. О. Медведєва «Міжнародні правові стандарти співробітництва держав у галузі біотехнологій» (2005); С. В. Науменко «Імплементация міжнародно-правових зобов'язань України у сфері зовнішньої міграції» (2005); Ю. О. Ноговіцина «Правонаступництво України: міжнародно-правові аспекти» (2005); Нуман Ража Ахмад Аль-Дауд «Міжнародно-правовий режим міжнародних водотоків ненавігаційного використання» (2005); В. П. Пилипенко «Міжнародний кримінальний суд за Римським Договором 1998 року» (2005); О. В. Святун «Європейські механізми боротьби із торгівлею людьми» (2005); К. В. Смирнова «Джерела права Європейського Союзу» (2005); Ю. Ю. Фисун «Міжнародно-правове регулювання інституту релігійної безпеки» (2005).

Наукову бібліотеку міжнародного права також поповнюють кандидатські дисертації, авторами яких є: Ю. Ю. Блажевич «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» (2006); В. М. Довгань «Правовий статус Європейського Парламенту в системі органів Європейського Союзу» (2006); Н. В. Дрьоміна «Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів» (2006); В. А. Капустинський «Вплив діяльності Європейського суду з прав людини на формування національних правозахисних систем і дотримання державами стандартів захисту прав людини» (2006); С. В. Максименко «Міжнародно-правове регулювання права на свободу пересування і вибір місця проживання» (2006); О. І. Мельничук «Статус всесвітньої культурної та природної спадщини людства в міжнародному праві» (2006); В. І. Мотиль «Гуманітарна інтервенція в міжнародному праві» (2006); О. М. Москаленко «Джерела права Європейського Союзу (міжнародно-правовий аналіз)» (2006); А. М. Октисюк «Правове регулювання двостороннього співробітництва України та Республіки Польща» (2006); В. Б. Смелік «Міжнародно-правові засади інституційної системи Інтерполу» (2006); О. В. Столярський «Міжнародно-правове співробітництво у боротьбі з відмиванням грошей від наркобізнесу» (2006).

Своєрідними видаються кандидатські дисертації, авторами яких є: М. Б. Артемишин «Правове регулювання торгівлі товарами в рамках спільної торговельної політики Європейського співтовариства» (2007); В. О. Галан «Міжнародне правонаступництво держав у практиці співдружності незалежних держав» (2007); М. З. Кулик «Шляхи оптимізації міжнародно-правового регулювання делімітації морських просторів» (2007); І. А. Куровська «Розв'язання проблем гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу як передумова інтеграції України до європейських співтовариств» (2007); С. О. Мельник «Односторонні акти держав у сучасному міжнародному

праві» (2007); К. Ю. Пасаренко «Міжнародно-правові аспекти участі України у боротьбі із незаконним обігом наркотичних засобів» (2007); Є. Б. Тітов «Правова природа та проблеми кваліфікації захоплення заручників у міжнародному кримінальному праві» (2007); К. І. Чижмарь «Міжнародні стандарти рівноправ'я та захисту прав жінок та практика України» (2007).

Теоретичні та практичні аспекти віддзеркалені в кандидатських дисертаціях, авторами яких є: Т. М. Анакіна «Судовий прецедент у праві Європейського Союзу» (2008); В. В. Белєвцева «Правові аспекти прикордонного співробітництва на регіональному рівні» (2008); О. І. Белова «Міжнародно-правові аспекти державної морської політики України та юридичні проблеми її реалізації в сучасних умовах» (2008); С. Д. Білоцький «Міжнародне-правове регулювання співробітництва регіональних організацій колективної безпеки з ООН (на прикладі миротворчих операцій НАТО в Південно-Східній Європі)» (2008); П. С. Борцевич «Міжнародно-правове регулювання фізичного захисту ядерних матеріалів» (2008); Н. Г. Васильєва «Право на цілісність особистості в праві Європейського Союзу» (2008); Р. О. Герасимов «Розвиток міжнародно-правових принципів і норм у сфері забезпечення цивільної авіації» (2008); О. О. Зозуля «Міжнародний змішаний арбітраж: досвід та національна практика» (2008); В. Ф. Кавун «Механізми міжнародного контролю у сфері прав людини» (2008); Є. В. Корнійчук «Юрисдикційні імунітети держав та їхньої власності: тенденції розвитку в міжнародному та внутрішньому праві» (2008); С. Р. Кравченко «Припинення міжнародних договорів: теорія і практика» (2008); І. А. Ліпкан «Організація Чорноморського економічного співробітництва як особливий суб'єкт міжнародного права» (2008); В. М. Лисик «Правовий статус Міжнародного комітету Червоного Хреста у міжнародному праві» (2008); К. С. Лобода «Міжнародно-правове регулювання соціальних відносин в Європі» (2008); В. С. Лук'янець «Правове регулювання відносин конкуренції в Євросоюзі» (2008); Нуруллаєв, Ількін Садагат огли «Міжнародно-правове співробітництво в системі Ради Європи у боротьбі з корупцією» (2008); О. С. Савич «Міжнародно-правові зобов'язання держав щодо становлення альтернативних форм соціального страхування» (2008); М. М. Сірант «Статус біженців у Європейському Союзі» (2008); Т. О. Пода «Проблеми функціонування та напрямки реформ системи врегулювання міждержавних суперечок СОТ» (2008); З. В. Тропін «Механізм вирішення міжнародних спорів за Договором до Енергетичної Хартії» (2008); О. Г. Турченко «Правове регулювання державних закупівель товарів, робіт та послуг Європейського Союзу

(зближення законодавства України з правом ЄС)» (2008); О. В. Рибій «Міжнародно-правове регулювання інвестиційної діяльності: теорія та практика» (2008); Т. С. Цимбрівський «Дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві» (2008); А. Л. Чернявський «Міжнародно-правова відповідальність за забруднення поверхневих вод» (2008).

Наступного року захищено низку кандидатських дисертацій, авторами яких є: Н.-Т. Ю. Аношина «Головний акт Віденського конгресу 1815 року як основа міжнародного правопорядку XIX – початку XX століття» (2009); Г. Ю. Бордогова «Міжнародне спортивне право як основа для формування національної галузі права «Спортивне право України» (2009); Я. М. Вільчак «Особливості договірної правоздатності міжнародних економічних організацій (на прикладі системи ООН)» (2009); І. В. Влялько «Правове регулювання державних закупівель в ЄС» (2009); В. П. Воробійов «Правові засади співробітництва України та європейського співтовариства в сфері морського транспорту» (2009); Р. В. Губань «Міжнародно-правові аспекти розвитку діалогу між цивілізаціями» (2009); О. І. Дунас «Правовий статус міжнародних фінансових організацій» (2009); Т. В. Комарова «Юрисдикція Суду Європейських співтовариств» (2009); В. П. Кононенко «Звичаєва природа прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини» (2009); А. В. Кулько «Інституційні та договірні механізми регламентації міжнародного співробітництва з використання ресурсів ріки Дунай» (2009); Є. О. Львова «Правове регулювання міжнародного економічного правопорядку» (2009); А. В. Льовін «Міжнародно-правове регулювання передач ядерних матеріалів» (2009); Мувафак Зіяд Тамер «Особливості застосування міжнародно-правових санкцій щодо Іраку» (2009); А. І. Музика

«Правовий статус дипломатичного представництва: питання теорії та практики» (2009); Є. В. Палій «Правовий статус угод міжнародного валютного фонду та міжнародного банку реконструкції та розвитку» (2009); С. М. Перепьолкін «Міжнародно-правові аспекти митного співробітництва Європейських держав» (2009); О. В. Поліщук «Міжнародно-правове регулювання трудової міграції населення» (2009); Т. О. Свида «Міжнародно-правове співробітництво держав у рамках Європейської Комісії «За демократію через право» (2009); В. М. Сорокун «Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання» (2009); К. С. Шахбазян «Міжнародно-правові основи регулювання відносин в мережі Інтернет» (2009); Е. В. Шишкіна «Концепція заборони неналежного поведіння з людиною та її еволюція в діяльності Ради Європи» (2009); А. А. Яковлев

«Міжнародно-правове співробітництво у захисті права власності в системі Ради Європи» (2009).

Важливими для розвитку науки міжнародного права та правозастосовної практики видаються кандидатські дисертації, авторами яких є: О. В. Бурлак «Міжнародні стандарти щодо статусу і функціонування національних установ із захисту і заохочення прав людини» (2010); С. В. Войченко «Договори Ради Європи в кримінально-правовій сфері та їх імплементація в Україні» (2010); Ю. А. Волошко «Міжнародно-правове регулювання безпосереднього телевізійного мовлення» (2010); І. В. Ворошилова «Реалізація Лівією міжнародно-правового принципу співробітництва» (2010); О. М. Гладенко «Міжнародно-правове співробітництво України з Європейським Союзом у сфері Спільної зовнішньої політики та політики безпеки» (2010); М. С. Гребенюк «Правовий статус Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД) та її еволюція» (2010); Л. Л. Грицаєнко «Інституційний механізм Європейського Союзу» (2010); В. В. Гутник «Кримінально-процесуальні гарантії учасників міжнародних збройних конфліктів (міжнародно-правовий аспект)» (2010); Ю. В. Деркаченко «Реалізація міжнародно-правових норм у сфері міждержавного усиновлення дітей» (2010); Р. Р. Дубас «Становлення та розвиток міжнародного енергетичного права в умовах глобалізації міжнародних економічних відносин» (2010); О. В. Климович «Конвенція про захист прав людини та основних свобод як складова внутрішнього права та особливості її застосування національними судами держав-членів Ради Європи» (2010); Х. В. Кметик «Міжнародно-правові проблеми функціонування транснаціональних корпорацій» (2010); І. О. Колотуха «Кримінальна відповідальність фізичних осіб за порушення норм міжнародного гуманітарного права» (2010); Я. М. Костюченко «Правове регулювання співробітництва України і Європейського Союзу» (2010); Л. Р. Кузьменко «Міжнародно-правова регламентація відносин, пов'язаних із діяльністю на випадок стихійних лих» (2010); О. З. Мельник «Міжнародно-правове регулювання несудноплавного використання транскордонних водних ресурсів» (2010); Ю. В. Мовчан «Міжнародно-правове регулювання інтеграційних процесів в Європейському Союзі» (2010); С. С. Нестеренко «Міжнародно-правовий захист прав людини при здійсненні екстрадиції» (2010); М. І. Отрош «Статус Святого Престолу у міжнародному праві» (2010); О. В. Палагусинець «Розвиток парламентаризму у практиці міжнародних організацій» (2010); О. Р. Поєдинок «Права біженців у контексті фрагментації міжнародного права» (2010); Г. В. Потапчук «Міжнародно-правова протидія піратству» (2010); П. О. Селезень «Міжнародно-правове співробітництво держав

у сфері оподаткування» (2010); Г. Г. Серeda «Міжнародно-правова регламентація кримінальної юрисдикції держав у внутрішніх водах і територіальному морі» (2010); О. М. Сіваш «Розвиток українськими і російськими юристами-міжнародниками вчення про державний суверенітет (XVIII – початок XX ст.)» (2010); О. О. Скрильник «Міжнародно-правова регламентація боротьби з найманством» (2010); А. В. Славицька «Міжнародний захист економічних прав жінок» (2010); П. М. Сухорольський «Міжнародно-правова охорона та регулювання сталого розвитку гірських регіонів (Альпійська і Карпатська конвенції)» (2010); О. О. Харчук «Принципи міжнародного економічного права в умовах глобалізації світових господарських відносин» (2010); А. П. Шуміленко «Міжнародні механізми імплементації норм міжнародного права у сфері боротьби з торгівлею жінками» (2010); І. М. Яворська «Роль Суду ЄС у розвитку права Європейського Союзу» (2010).

Вирізняються кандидатські дисертації, авторами яких є: Р. В. Алямкін «Мирне вирішення міжнародних територіальних спорів: практика міжнародних судових органів» (2011); І. В. Братко «Правове регулювання міжнародної технічної допомоги: стан, тенденції та перспективи розвитку» (2011); І. З. Брацук «Імплементація права Європейського Союзу в національних правопорядках держав-членів» (2011); А. М. Візір «Міжнародно-правові зобов'язання держав з Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції» (2011); Т. Л. Гладкова «Законотворчий процес в Європейському Союзі: шляхи розвитку та вдосконалення» (2011); Є. В. Годованик «Рада Безпеки ООН: міжнародно-правовий статус та актуальні проблеми реформування» (2011); С. С. Горькавий «Роль міжнародних європейських організацій у протидії незаконному обігу наркотиків» (2011); І. В. Гранцев «Міжнародно-правові засади військового співробітництва у рамках співдружності незалежних держав» (2011); К. В. Доді «Розвиток міжнародно-правових норм, що стосуються збройних конфліктів неміжнародного характеру» (2011); Ф. Г. Клян «Міжнародно-правове регулювання переміщення товарів через митний кордон» (2011); С. В. Книш «Міжнародно-правове співробітництво держав у боротьбі з нелегальною міграцією» (2011); К. С. Колісніченко «Ліга Націй у розвитку міжнародного права» (2011); Н. О. Коновалова «Міжнародно-правове регулювання протидії обходу антидемпінгових заходів» (2011); О. І. Котляр «Імплементація норм міжнародного права щодо захисту національних меншин у внутрішнє законодавство ФРН» (2011); А. О. Кориневич «Місце міжнародного енергетичного права у системі сучасного міжнародного права» (2011); С. П. Кубієвич «Міжнародно-правовий статус Організації з безпеки і співробітництва в Європі» (2011); Лі Юхао «Правові основи

співробітництва КНР і ЄС» (2011); Д. В. Лініченко «Міжнародно-правовий механізм врегулювання торговельних спорів у рамках діяльності Світової організації торгівлі» (2011); Н. В. Лінник «Міжнародно-правовий захист економічних прав дитини» (2011); В. В. Лесюк «Правова природа парламентських органів європейських міжнародних організацій» (2011); В. Р. Макар «Формування єдиного європейського правопорядку: теоретико-правові підходи» (2011); З. В. Мамон «Співвідношення міжнародного публічного і міжнародного комерційного арбітражів» (2011); С. Т. Мішуровська «Міжнародно-правовий захист права на приватне життя (сучасна теорія і практика)» (2011); Д. О. Нікіша «Інституціоналізація морської практики у формуванні сучасного міжнародного морського права» (2011); Ю. М. Панфілова «Міжнародно-правовий механізм протидії проявам актів насильства у водах Світового океану» (2011); В. В. Пушкарьов «Міжнародно-правові засади торговельної політики Європейського Союзу» (2011); М. О. Раскалей «Імплементация норм міжнародного повітряного права у внутрішнє право держав» (2011); А. Є. Санченко «Acquis Ради Європи у системі європейського права» (2011); О. В. Святун «Захист прав та інтересів громадян в практиці органів зовнішніх зносин України» (2011); Н. І. Севостьянова «Звернення до Європейського Суду з прав людини як реалізація права на правосуддя» (2011); О. І. Станкевич

«Місце Комісії Європейського Союзу в законодавчому процесі» (2011); Г. О. Стахєєва «Правове регулювання концентрації підприємств в Європейському Союзі» (2011); Е. Е. Тер-Степанян «Принцип найбільшого сприяння у міжнародному економічному праві» (2011); А. В. Ткаченко «Міжнародно-правове співробітництво в сфері регулювання споживчої кооперації (публічно-правовий аспект)» (2011); Ю. С. Хоббі «Міжнародно-правова регламентація взаємовідносин Європейського Союзу з державами-членами (проблематика модифікації державного суверенітету в умовах євроінтеграції)» (2011); Л. А. Філяніна «Інститут видачі злочинців в угодах держав СНД: проблеми та перспективи» (2011); О. Ю. Щодра «Правове регулювання руху послуг у Європейському Союзі» (2011); К. В. Яловий «Принципи торгового права Європейського Союзу» (2011); Н. Г. Яцишин «Міжнародно-правовий захист національних меншин у міжвоєнний період (на прикладі становища української меншини в Польщі)» (2011).

Наступного року захищено низку кандидатських дисертацій, авторами яких є: Аль-Батран Халед «Нормативно-правові основи протидії міжнародному тероризму в рамках Організації Ісламського Співробітництва» (2012); О. Я. Береза «Розвиток концепції міжнародного договору в українській правовій практиці» (2012);

М. Ю. Безденежна «Міжнародно-правовий режим природних ресурсів спільного використання» (2012); К. Л. Вареса «Міжнародно-правові аспекти дослідження Україною ресурсів Міжнародного району морського дна» (2012); Ю. Ю. Гаврилова «Міжнародно-правова регламентація повітряного простору» (2012); А. О. Гаркуша «Правове врегулювання спорів у Світовій організації торгівлі» (2012); І. С. Демченко «Європейські правові стандарти місцевого самоврядування» (2012); Ель-Кафарна, Мухаммед Салем Хассан «Особливості міжнародно-правового статусу Палестинської Автономії» (2012); В. І. Ірінєєва «Система кримінальної юстиції в Європейському Союзі» (2012); І. М. Каліущенко «Міжнародно-правове регулювання відносин у сфері сільського господарства» (2012); А. О. Козарська «Міжнародно-правове забезпечення регіональної колективної безпеки: участь і перспективи України» (2012); В. В. Кривак «Міжнародно-правовий режим територіального моря» (2012); О. М. Криштопа «Міжнародно-правове регулювання нотаріальної діяльності» (2012); О. М. Курило «Правові засади участі України в СНД у контексті міжнародної регіональної інтеграції» (2012); А. С. Лекарь «Правила і процедури вирішення спорів у рамках Світової організації торгівлі та механізми їх впровадження в Україні» (2012); І. М. Мирошніченко «Міжнародно-правові аспекти використання та охорони земель житлової та громадської забудови міст» (2012); Н. Б. Мушак «Міжнародно-правові засади захисту та забезпечення прав людини в європейських міжнародних організаціях» (2012); С. Я. Петрашко «Міжнародно-правовий механізм протидії корупції» (2012); О. М. Поліванова «Правове регулювання свободи пересування фізичних осіб у Європейському Союзі» (2012); С. С. Птуха «Правові аспекти діяльності Ради Європи у сфері охорони та використання культурної спадщини» (2012); С. О. Синчанський «Екологічні чинники в міжнародно-правовому регулюванні торговельних відносин у контексті функціонування Світової організації торгівлі» (2012); А. В. Сліпченко «Правовий режим Єдиного європейського неба» (2012); В. І. Фесенко «Інституційно-правові засади судової системи Європейського Союзу» (2012); Д. В. Чорнобай «Відповідальність за правомірну діяльність у міжнародному праві» (2012); А. С. Шелудченкова «Міжнародно-правовий статус Європейського Союзу» (2012); О. О. Щипцов «Вплив державної морської політики України на імплементацію міжнародного морського права у сфері безпеки торговельного мореплавства» (2012).

Важливими для розвитку науки міжнародного права та правозастосовної практики видаються кандидатські дисертації, авторами яких є: А. В. Антипенко «Конфліктологічний підхід у міжнародно-

правовому регулюванні боротьби з тероризмом» (2013); Г. О. Білоричийський «Імплементація міжнародних стандартів прав людини в правовій системі держави Ізраїль» (2013); Д. О. Булгакова «Міжнародний договір у системі права Європейського Союзу (теоретичні аспекти)» (2013); К. А. Важна «Концепція кримінальної відповідальності держави» (2013); Т. М. Гайдабрус «Правовий статус та режим Чорноморських проток» (2013); Д. О. Денисова «Міжнародно-правова відповідальність міжнародних міжурядових організацій» (2013); О. В. Драчов «Імплементація міжнародних зобов'язань в правові системи Польщі та України (порівняльний аналіз)» (2013); І. І. Крулько «Механізми адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу (досвід країн Центральної і Східної Європи)» (2013); О. О. Коптева «Зобов'язання erga omnes у системі міжнародно-правових зобов'язань» (2013); З. О. Кукіна «Правові стандарти і практика регулювання діяльності засобів масової інформації в міжнародному праві (2013); М. І. Куртинець «Польська наука міжнародного права (історія та сучасність)» (2013); Мамедов Іса Адиль огли «Міжнародно-правове співробітництво держав у сфері міграції (на прикладі України та Азербайджану)» (2013); О. В. Плотніков «Вплив міжнародних судових органів на фрагментацію міжнародного права» (2013); І. І. Путраймс «Ефективність імплементації міжнародних стандартів прав людини у законодавство України» (2013); Е. В. Тітко «Правомірне обмеження свободи вираження поглядів: досвід Європейського суду з прав людини» (2013); Г. Є. Тихомирова «Взаємодія міжнародного і внутрішнього права в теорії та практиці Республіки Греція (2013); Хайнекер Хаген Петер Фрідріх «Правове співробітництво держав-членів Євросоюзу у боротьбі з організованою злочинністю» (2013); Т. Х. Хачатурян «Кваліфікація злочинів за сучасним міжнародним правом» (2013); С. О. Шемшученко «Міжнародно-правові стандарти у сфері захисту іноземних інвестицій» (2013); Х. В. Шперун «Правовий статус Міжнародного валютного фонду» (2013); О. В. Юрченко «Туризм у сучасному міжнародному праві: особливості регулювання та практика реалізації» (2013).

Оригінальними видаються кандидатські дисертації, авторами яких є: М. В. Бем «Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна» (2014); О. В. Білозір «Міжнародно-правове регулювання трудової міграції в рамках Європейського Союзу» (2014); І. М. Громівчук «Міжнародно-правовий захист прав людини в умовах боротьби з тероризмом» (2014); І. В. Земан «Становлення та розвиток науки міжнародного права у Львівському університеті» (2014); І. М. Городиський «Міжнародно-правовий статус іноземних військових баз» (2014); Дурсунов Раміль

Малік огли «Міжнародно-правове визнання держав (проблеми теорії та практики)» (2014); А. В. Запорозчук «Міжнародно-правове регулювання поводження з відпрацьованим ядерним паливом та радіоактивними відходами» (2014); А. В. Іванова «Імплементация норм міжнародного трудового права у сфері праці моряків в законодавство України» (2014); О. Р. Іващенко «Міжнародне право у національному правопорядку європейських держав та застосування міжнародного права національними судами» (2014); О. М. Калініна «Правове регулювання діяльності компаній в Європейському Союзі» (2014); Н. В. Кирилюк «Особливості реалізації принципу суверенної рівності держав у сучасному міжнародному праві» (2014); Д. О. Коваль «Міжнародно-правовий захист культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом» (2014); О. М. Котенко «Міжнародно-правове регулювання трубопровідного транзиту енергоносіїв» (2014); О. М. Костишів «Міжнародно-правові інституційні механізми захисту іноземних інвестицій» (2014); Л. С. Мажар «Засоби вирішення міжнародних морських спорів: теоретичні та практичні аспекти» (2014); Л. М. Неvara «Захист мовних прав у Європейській хартії регіональних мов або мов меншин» (2014); Г. А. Прохазка «Міжнародно-правові аспекти боротьби з голодом в умовах глобалізації» (2014); В. Є. Селезньов «Уніфікація норм права з прав людини в умовах європейської інтеграції» (2014); Н. В. Хендель «Міжнародно-правове регулювання співробітництва держав у сфері охорони здоров'я» (2014); Є. О. Шевкунова «Джерела міжнародного екологічного права: становлення та розвиток» (2014); С. А. Янковський «Інститут громадянства Європейського Союзу та тенденції його розвитку» (2014); І. П. Яновська «Інтеграційне регулювання ринку цінних паперів у праві Європейського Союзу» (2014).

У системі міжнародно-правових досліджень особливе місце посідають кандидатські дисертації, авторами яких є: Д. В. Аббакумова «Комітет Міністрів Ради Європи» (2015); С. К. Бурма «Міжнародно-правова характеристика інституту дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини» (2015); К. І. Бусол «Становлення та тенденції розвитку міжнародно-правового захисту культурних цінностей» (2015); А. О. Васюренко «Юридичні наслідки порушення міжнародно-правової заборони застосування сили» (2015); К. П. Вихренко «Міжнародно-правове регулювання праці в рибальському секторі» (2015); Д. О. Гарбазей «Міжнародно-правові основи боротьби з корупцією» (2015); М. В. Грушко «Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених» (2015); О. І. Давиденко «Правові аспекти становлення та розвитку Європейської служби

зовнішньої діяльності» (2015); С. І. Денисенко «Міжнародно-правові стандарти спрощення та гармонізації митних процедур у сфері міжнародної торгівлі» (2015); Л. В. Зіняк «Міжнародно-правові засади військового співробітництва України» (2015); А. С. Зубарева «Міжнародно-правовий статус Комітету ООН з прав людини» (2015); О. В. Лепетюк «Правове забезпечення співробітництва України з Європейським Союзом та його державами-членами у сфері прямого оподаткування» (2015); О. Н. Месхія «Міжнародно-правові механізми реалізації принципу міжнародного співробітництва в сучасному міжнародному праві (на прикладі співробітництва України та Грузії)» (2015); Я. І. Музика «Правовий статус Всесвітньої Митної Організації» (2015); О. С. Калмикова «Міжнародно-правове співробітництво в системі Ради Європи у боротьбі з ксенофобією і расизмом» (2015); С. О. Коваленко «Кодифікація інституту відповідальності міжнародних організацій у міжнародному праві» (2015); Ю. А. Крук «Захист права на здоров'я в Раді Європи» (2015); У. З. Коруч «Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України» (2015); О. Б. Кучер «Становлення процесуальних норм щодо міжнародного судового розгляду за участі індивідів» (2015); А. В. Лабунська «Правовий статус Міжнародного валютного фонду та співробітництво з Україною» (2015); Р. М. Насіров «Правове регулювання корпоративного податку в Європейському Союзі в контексті гармонізації законодавства України з правом ЄС» (2015); В. В. Новицький «Міжнародно-правовий вимір концепції сталого розвитку» (2015); Я. С. Пасічник «Міжнародна судова процедура: теоретичні та практичні питання правового регулювання» (2015); О. В. Пасечник «Інтеграційно-правове регулювання обігу лікарських засобів у Європейському Союзі» (2015); Є. В. Попко «Юридична природа актів Ради Європи» (2015); А. О. Рябошапченко «Правове забезпечення економічної інтеграції Австрійської Республіки до Європейського Союзу» (2015); О. С. Стельмах «Міжнародно-правовий режим безпеки дослідження та використання космічного простору в мирних цілях» (2015); Осама М. Ю. Арап

«Міжнародно-правові аспекти забезпечення безпеки держави Палестина» (2015); О. В. Шевченко-Бітенська «Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства» (2015).

Цікавими видаються кандидатські дисертації, авторами яких є: С. Р. Асірян «Рада ООН з прав людини (інституційно-організаційний аспект)» (2016); О. В. Базов «Юрисдикція Європейського суду з прав людини» (2016); Я. С. Бенедик «Організаційно-правовий механізм міжнародного співробітництва у сфері використання відновлюваних

джерел енергії» (2016); К. Л. Білляр «Особливості правотворчої функції Міжнародної морської організації (ІМО)» (2016); М. В. Біловол «Міжнародно-правове регулювання торгівлі сировинними товарами» (2016); К. П. Бондар «Особливості правової природи арбітражних механізмів Міжнародного центру з врегулювання інвестиційних спорів (ІКСІД)» (2016); Бані-Насер Фаді «Міжнародно-правові аспекти забезпечення регіональної безпеки на Близькому Сході в контексті мирного врегулювання Палестино-Ізраїльського конфлікту» (2016); С. А. Владика «Правове регулювання непрямого оподаткування в Європейському Союзі» (2016); В. В. Власюк «Обов'язок захистити» в міжнародному праві» (2016); Т. В. Вовк «Дія міжнародних договорів у країнах англосаксонської правової системи» (2016); О. Ю. Водянніков «Принцип податкової недискримінації в праві СОТ та ЄС: порівняльний аналіз» (2016); А. О. Гачкевич «Міжнародно-правові погляди Людвіка Ерліха» (2016); Т. А. Грабович «Правові основи політики енергетичної безпеки ЄС» (2016); І. В. Зубар «Розвиток універсального міжнародного права та його регіональних підсистем на сучасному етапі» (2016); Н. І. Зубченко «Міжнародно-правове співробітництво держав у сфері забезпечення добробуту тварин та їх захисту від жорстокого поводження» (2016); Ібрахім Суфян Саад «Міжнародно-правові норми про захист трудових прав жінок та їх імплементація в арабських державах» (2016); І. Б. Іваночко «Міжнародно-правові стандарти статусу суддів» (2016); Р. С. Єделев «Діяльність міжнародних організацій у сфері правового регулювання трудових відносин» (2016); А. А. Кадацька «Міжнародно-правовий статус Європейського банку реконструкції та розвитку» (2016); Т. О. Калмиков «Комісар з прав людини: місце та функції в системі органів Ради Європи» (2016); Т. В. Каплюченко «Правове регулювання ринкового нагляду на внутрішньому споживчому ринку непродовольчих товарів ЄС» (2016); В. Л. Качурінер «Правове регулювання екологічної політики Європейського Союзу у сфері виробництва» (2016); В. В. Ковальська «Правове регулювання діяльності місій Європейського Союзу (на прикладі місії Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні)» (2016); І. І. Коробко «Міжнародно-правові стандарти благополуччя тварин» (2016); Ю. В. Малишева «Цілеспрямовані санкції та їх застосування Радою Безпеки ООН» (2016); О. В. Мікічурова «Принцип взаємної вигоди в міжнародному економічному праві» (2016); І. В. Міронюк «Міжнародно-правове регулювання транзиту нафти магістральними трубопроводами» (2016); О. В. Мякота «Міжнародно-правовий статус державних кордонів України» (2016); С. В. Ольшанецька «Правовий статус осіб, свобода яких обмежена

у зв'язку із неміжнародним збройним конфліктом» (2016); В. М. Отрош «Міжнародна правосуб'єктність Суверенного Мальтійського Ордену» (2016); А. В. Павленко «Правове регулювання діяльності Європейського Союзу у сфері протидії транскордонним злочинам» (2016); Л. Є. Панченко «Новітні форми міжнародно-правового регулювання миротворчої діяльності» (2016); Є. А. Самойленко «Міжнародно-правове регулювання навігаційного використання міжнародних рік» (2016); Н. Є. Сорока «Міжнародно-правовий захист авторського права в рамках Європейського Союзу» (2016); Л. Є. Стрельцов «Міжнародно-правові зобов'язання держав по охороні комп'ютерних програм» (2016); А. С. Фастовець «Сутність та особливості преюдиціального провадження суду ЄС» (2016); М. В. Федунь «Правове регулювання поведінки з відходами в рамках Європейського Союзу» (2016); М. І. Шварцева «Парламентська (Консультативна) Асамблея Ради Європи» (2016); О. В. Шуліпа «Міжнародно-правові стандарти публічної служби» (2016).

Цікавими в теоретичному та практичному ракурсі видаються кандидатські дисертації, авторами яких є: К. А. Андрущенко «Правова природа концепції «margin of appreciation» (2017); А. В. Басиста «Захист прав людей з інвалідністю в практиці ООН та Ради Європи» (2017); Н. В. Бенч «Міжнародно-правове співробітництво України та Європейського Союзу в кримінальних справах у сфері свободи, безпеки та юстиції» (2017); Ю. А. Вишневський «Надання згоди на обов'язковість міжнародного договору» (2017); Н. В. Герасимчук «Функції міжнародних інституцій у підвищенні ефективності міжнародно-правового регулювання» (2017); Ю. А. Гончарова «Роль та місце принципу гендерної рівності в сучасному міжнародному праві» (2017); В. В. Грачова «Міжнародно-правове регулювання боротьби з тероризмом на універсальному рівні» (2017); О. О. Грицун «Міжнародно-правове забезпечення міжнародної інформаційної безпеки» (2017); Даниеля Онісе Сілованович «Правосуб'єктність юридичної особи як суб'єкта Європейського суду з прав людини» (2017); Т. С. Данильченко «Межі правотворчості міжнародних організацій у сучасних умовах» (2017); А. А. Донець «Міжнародна правосуб'єктність суб'єктів федерації в Європейському Союзі (на прикладі ФРН)» (2017); А. Ю. Замула «Міжнародно-правова заборона катування як фактор впливу на ефективність боротьби з тероризмом» (2017); І. О. Ємець «Міжнародні договори України про правову допомогу в цивільних справах» (2017); М. М. Камишанський «Міжнародно-правове регулювання використання компенсації як форми відшкодування шкоди держав і міжнародних міжурядових організацій за міжнародно-протиправні діяння»

(2017); О. В. Кирилук «Міжнародно-правове забезпечення розвитку глобального інформаційного суспільства» (2017); М. М. Кучерук «Протидія тероризму в рамках сучасного міжнародного права» (2017); В. І. Любашенко «Концепція «обов'язок захищати» як гарантія захисту основоположних прав людини в міжнародному праві» (2017); А. В. Приходько «Стандарти ООН стосовно прав корінних народів» (2017); В. П. Пухаленко «Правове регулювання судового співробітництва в цивільних справах у Європейському Союзі» (2017); Л. О. Фоміна «Правове регулювання забезпечення безпеки учасників міжнародного кримінального судочинства» (2017); Д. М. Чибісов «Охорона прав інтелектуальної власності в рамках Світової організації торгівлі» (2017); М. В. Чіпко «Міжнародно-правове регулювання співробітництва держав у сфері використання відновлюваної енергетики» (2017); А. О. Ярова «Міжнародно-правові аспекти відповідальності за забруднення морського середовища в результаті аварійного випадку» (2017).

Наступного року захищено низку кандидатських дисертацій, авторами яких є: А. І. Андрейків «Роль міжнародних судових установ у формуванні та реалізації звичаєвого міжнародного права» (2018); Ю. В. Аносова «Юрисдикція міжнародних судових органів щодо злочину геноциду» (2018); Д. П. Богатчук «Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань» (2018); Н. Г. Горобець «Захист права власності в практиці Європейського суду з прав людини» (2018); Джихад Маджед Мохаммад Аль Шару «Інституційні механізми і процедури ООН в сфері боротьби з расизмом і расовою дискримінацією» (2018); О. В. Дьордяк «Міжнародно-правове регулювання діяльності з надання туристичних послуг» (2018); І. І. Камінський «Міжнародно-правова характеристика застосування незбройної сили» (2018); К. В. Ксьондзик «Становлення договірних та інституційних засад міжнародно-правового захисту соматичних та репродуктивних прав людини» (2018); В. Ю. Кузьма «Міжнародно-правові аспекти співробітництва Ради Європи з Європейським Союзом» (2018); Е. Е. Кузьмін «Кваліфікація неміжнародних збройних конфліктів у міжнародному гуманітарному праві: зарубіжний досвід» (2018); А. В. Майснер «Міжнародний злочин «агресія» в сучасній доктрині міжнародного права» (2018); А. З. Маник «Ідеї концепції «живого» права Євгена Ерліха у розвитку сучасного міжнародного права» (2018); Я. А. Павко «Міжнародно-правове регулювання співробітництва держав в Арктиці» (2018); Г. Ф. Півторак «Генеза інституту реального зв'язку судна з державою прапора в міжнародному морському праві» (2018); М. І. Отрош «Місце і роль католицької церкви у міжнародному

правопорядку» (2018); С. С. Савчук «Міжнародно-правові стандарти банківської діяльності» (2018); А. В. Смолій «Міжнародно-правове регулювання діяльності митних союзів на сучасному етапі» (2018); Т. А. Терехова «Міжнародно-правове регулювання діяльності засобів масової інформації в європейському інформаційному просторі» (2018); Ю. М. Утко-Масляник «Правові аспекти співробітництва держав-членів Європейського Союзу у космічній сфері» (2018); Ю. І. Усманов «Міжнародно-правове забезпечення права на життя в умовах збройних конфліктів та ситуацій насильства всередині держави» (2018); В. Ю. Цвікі «Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень» (2018); Я. Т. Яворський «Правовий статус прокурора міжнародного кримінального суду» (2018).

У науковій бібліотеці міжнародного права власне місце посідають кандидатські дисертації, авторами яких є: Р. Р. Ахметов «Правове регулювання ринку природного газу в ЄС» (2019); А. А. Біла-Кисельова «Узгодження універсальних і регіональних стандартів прав людини в судочинстві України» (2019); Б. В. Бернацький «Формування української моделі заборони політичних партій у світлі міжнародних стандартів і практик» (2019); Н. А. Боднар «Правове регулювання співробітництва між Україною та Європейським Союзом у сфері юстиції» (2019); В. А. Ващенко «Денонсація міжнародних договорів в теорії та практиці сучасного міжнародного права» (2019); С. О. Галаган «Міжнародно-правове регулювання створення та функціонування зон вільної торгівлі» (2019); Т. В. Гольденберг «Правовий статус Всесвітньої організації охорони здоров'я» (2019); І. В. Гринчак «Міжнародний третейський суд як засіб врегулювання міжнародних спорів» (2019); В. М. Гузь «Міжнародно-правова охорона дикої фауни» (2019); Н. О. Дерунець «Статус торговельних представництв та місій у міжнародному праві (організаційно-правові питання)» (2019); Ю. І. Казьмірик «Юридична природа Євразійського економічного союзу» (2019); О. С. Каспрук «Еволюція міжнародно-правового регулювання міжнародних транспортних коридорів» (2019); Ю. В. Локшина «Правове регулювання засобів захисту торгівлі в Європейському Союзі» (2019); В. В. Мазуренко «Міжнародно-правова спадщина П. Є. Казанського» (2019); О. В. Малавацький «Міжнародно-правова відповідальність держави за знищення цивільного повітряного судна» (2019); А. В. Мельник «Міжнародно-правове регулювання права на свободу вираження поглядів» (2019); В. П. Павлівна «Міжнародно-правовий статус Організації економічного співробітництва та розвитку» (2019); К. Г. Тулба «Правове регулювання міжнародних поїздок громадян у міжнародних договорах України» (2019); В. І. Чуєнко

«Правове регулювання статусу біженців в Європейському Союзі: сучасний стан і перспективи розвитку (2019); О. С. Шведа «Міжнародно-правове регулювання інституту лобіювання» (2019); О. О. Шевчук «Правове регулювання охорони персональних даних в Європейському Союзі» (2019); М. Ю. Яцишин «Міжнародно-правове співробітництво у сфері боротьби з кіберзлочинністю» (2019).

Важливими для динаміки науки міжнародного права та правозастосовної практики видаються кандидатські дисертації, авторами яких є: Є. Є. Борисов «Відступ держав від міжнародних зобов'язань у сфері прав людини: теорія та практика» (2020); В. Ю. Колесник «Правові основи освітньої політики ЄС» (2020); С. М. Олійник «Міжнародно-правове регулювання реадмісії осіб» (2020); М. М. Пономаренко «Правове регулювання електронних державних закупівель в Європейському Союзі» (2020); Б. В. Стрілець «Правове регулювання інвестиційної діяльності в Європейському Союзі» (2020).

Наступного року захищено низку кандидатських дисертацій, авторами яких є: В. Л. Вишневський «Міжнародно-правова регламентація розслідування морських аварій та інцидентів» (2021); А. В. Ганзюра «Міжнародно-правове регулювання відносин України та Китаю» (2021); М. І. Грабинський «Правове регулювання фінансово-кредитних відносин у міжнародному публічному праві» (2021); В. М. Жорницький «Міжнародно-правове регулювання поведінки з генетичними даними людини» (2021); Д. С. Пронь «Міжнародно-правові аспекти територіального спору щодо Курильських островів» (2021); Т. В. Шаповал «Міжнародно-правове співробітництво держав з питань оцінки майна» (2021).

Упродовж 2022-2023 роках наукову бібліотеку міжнародного права з об'єктивних обставин не було поповнено жодною кандидатською дисертацією. 2024 року було захищено єдину (одну) кандидатську дисертацію, автором якої є А. В. Ковальов «Імплементация міжнародно-правових зобов'язань з прав та свобод засуджених в Україні».

3. Тематика дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності «Міжнародне право», захищених упродовж 2019–2025 років

У межах цієї частини дослідження треба уможливлено окреслити коло міжнародно-правових досліджень, захищених на рівні дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії, авторами яких є: Ю. І. Фетько «Правові засади міжнародного співробітництва місцевих органів публічної влади України» (2019); І. Є. Хмельова «Юридична природа інституту визнання в міжнародному праві та сучасна практика

його застосування» (2019); П. В. Отенко «Правові акти Комісії Європейського Союзу» (2022); Р. А. Абдуллаєв «Правове регулювання санкцій у праві Європейського Союзу» (2023); І. М. Ашихмін «Захист власності іноземного інвестора від експропріації» (2023); К. А. Варнавська «Міжнародно-правове регулювання статусу правозахисників» (2023); Б. А. Веселовський «Правове регулювання послуги загального економічного інтересу як одна з форм сумісної державної допомоги в ЄС та в Україні» (2023); У. Х. Гулям «Застосування рішень Європейського суду з прав людини у судах першої інстанції в Україні» (2023); О. С. Данильченко «Сучасна міжнародно-правова доктрина Китайської Народної Республіки» (2023); Н. Ю. Климович «Міжнародно-правове регулювання організації та діяльності судових органів регіональних об'єднань економічної інтеграції» (2023); К. Е. Маїлунц «Правонаступництво держав щодо міжнародно-правової відповідальності» (2023); О. М. Моїсеєнко «Міжнародно-правові стандарти медіації та їхня імплементація у Європейському Союзі» (2023); А. П. Пашинський «Правові режими майна подружжя та парних союзів сімейного типу в сучасному міжнародному сімейному праві» (2023); А. А. Петренко «Правотворча функція Організації економічного співробітництва і розвитку у сфері інвестицій та діяльності багатонаціональних підприємств» (2023); В. П. Полич «Правові засади боротьби зі зміною клімату в праві Європейського Союзу» (2023); А. І. Предибайло «Міжнародно-правовий захист осіб похилого віку» (2023); В. В. Яремчук «Міжнародно-правові погляди І. І. Лукашука та їх вплив на вітчизняну доктрину міжнародного права» (2023); З. Ахмад «Міжнародно-правовий захист від природних та техногенних катастроф» (2024); І. С. Воеводін «Міжнародний організаційно-правовий механізм захисту екологічних прав вразливих категорій осіб» (2024); А. О. Гнітій «Міжнародно-правовий статус Європейської агенції з прикордонної та берегової охорони» (2024); Д. О. Гребенюк «Законотворчі повноваження парламенту Європейського Союзу як наднаціонального інституту: міжнародно-правове дослідження» (2024); А. В. Грицьків «Європейський ордер на арешт як інститут кримінального права Європейського Союзу» (2024); Д. О. Дейнеко «Правові аспекти економічної дипломатії України у регіоні Південно-Східної Азії» (2024); К. С. Зверєва «Правові зобов'язання України у сфері договорів міжнародної торгівлі» (2024); М. І. Іліка «Застосування загальних принципів права міжнародними кримінальними судами і трибуналами» (2024); Ю. О. Коваленко «Захист персональних даних у Європейському суді з прав людини та Суді Європейського Союзу: порівняльний аналіз» (2024); Ю. О. Мартова «Правове регулювання правочинів

з іноземним елементом на фінансовому ринку України» (2024); Н. М. Науменко «Міжнародно-правове співробітництво України з питань реадмісії» (2024); Д. О. Новашок «Ефективний контроль у сучасному міжнародному праві» (2024); Ю. Ю. Присяжнюк «Правовий статус Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії» (2024); К. Є. Рашевська «Вплив економічної дипломатії на розвиток системи прав людини» (2024); О. О. Спесивцева «Правове регулювання унітарної патентної охорони в Європейському Союзі» (2024); А. В. Ходирєва «Правове регулювання фідучіарних відносин у країнах загального та континентального права: проблеми теорії і практики» (2024); Fisher Brad «Malign Legal Operations in International Law in the Context of Russia's Invasion of Ukraine» (2024); Н. В. Фокіна «Правове регулювання державної допомоги в Європейському Союзі та Україні: питання теорії та практики застосування» (2024); К. П. Футорянська «Роль тимчасових заходів у захисті прав людини» (2024); О. М. Шерedyкo «Внесок Герша Лаутерпахта у розвиток концепції прав людини у міжнародному публічному праві» (2024); Тархан Юсіф огли Шукюров «Вплив практики європейського суду з прав людини на здійснення національного судочинства європейських держав» (2024); В. О. Шульга «Правове регулювання захисту культурних цінностей в праві Європейського Союзу» (2024); В. І. Базалицький «Міжнародно-правові аспекти регулювання використання штучного інтелекту для обробки персональних даних» (2025); М. С. Білоусов «Правовий статус дітей-мігрантів у праві Європейського Союзу в межах спільної політики притулку, допоміжного та тимчасового захисту» (2025); О. М. Бурдюжа «Міжнародно-правовий механізм надання гуманітарної допомоги» (2025); О. І. Гуміров «Міжнародно-правовий статус профспілок» (2025); К. Б. Димов «Міжнародно-правові механізми захисту біженців в умовах міграційної кризи» (2025); С. Ю. Джевага-Третякова «Міжнародно-правове регулювання протидії відмиванню грошей» (2025); Ю. Ф. Кабрера «Застосування матеріального права до суті спору у міжнародному комерційному арбітражі» (2025); К. М. Карпова «Міжнародно-правовий захист права на правову допомогу у практиці Європейського суду з прав людини» (2025); І. О. Кас'яновський «Імунітети власності держави та їх обмеження в міжнародному праві» (2025); С. В. Майданік «Правове регулювання співробітництва держав-членів Європейського Союзу в сфері забезпечення прав осіб з інвалідністю» (2025); Юсіф Ельман Мамедов «Реалізація сучасної ісламської концепції прав людини та міжнародних стандартів у практиці арабських країн та міжнародних організацій» (2025); А. А. Матковський «Виконання рішень Міжнародного кримінального

суду: теорія та практика» (2025); Н. О. Мартюхіна «Злочини на ґрунті ненависті: міжнародно-правовий механізм протидії» (2025); О. В. Микитенко «Французька доктрина міжнародного права» (2025); Л. В. Пашинна «Міжнародно-правовий захист прав людини в умовах збройного конфлікту» (2025); Н. П. Табачук «Правове регулювання домінування на ринку в світлі політики конкуренції Європейського Союзу: новітня практика Європейської Комісії та Суду Європейського Союзу» (2025); М. Р. Семенчук «Міжнародно-правове регулювання військової діяльності у космічному просторі» (2025); В. Є. Улиганець «Еволюція судової системи Африканського Союзу: проблеми теорії та практики» (2025); Н. А. Хомик «Міжнародно-правове регулювання охорони ґрунтів в рамках Європейського Союзу» (2025).

ВИСНОВКИ

Отже, в першій чверті XXI сторіччя проблематика дисертацій з міжнародного права суттєво розширилася, про що свідчить ознайомлення з:

а) дисертаціями на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності «Міжнародне право», захищених у першій чверті XXI сторіччя;

б) дисертаціями на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності «Міжнародне право», захищених протягом 2000-2024 років;

в) дисертаціями на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності «Міжнародне право», захищених протягом 2019-2025 років.

Студіювання міжнародно-правових досліджень уможливило дійти висновку, що система науково обґрунтованих положень, міжнародно-правових ідей та конструкцій, що розроблені юристами-міжнародниками, вимагає втілення в акти міжнародного законодавства. Доктрина міжнародного права має посісти власну нішу в формуванні міжнародно-правової політики. Доктрина міжнародного права окреслює пріоритетні вектори, закономірності та тенденції динаміки міжнародного законодавства.

АНОТАЦІЯ

Наукову розвідку присвячено проблематиці (тематиці) дисертацій з міжнародного права, захищених у першій чверті XXI сторіччя. Розкрито проблематику дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності «Міжнародне право», захищених у першій чверті XXI сторіччя. Окреслено тематику

дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності «Міжнародне право», захищених упродовж 2000–2024 років. Висвітлено тематику дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності «Міжнародне право», захищених протягом 2019–2025 років. Констатовано, що в першій чверті ХХІ сторіччя проблематика (тематика) дисертацій з міжнародного права суттєво розширилася. Обґрунтовано, що система науково обґрунтованих положень, міжнародно-правових ідей та конструкцій вимагає втілення в акти міжнародного законодавства.

Література

1. Чернега В. М. Господарсько-правові дослідження у пост-кодифікаційний період в Україні: стан та перспективи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 55–63.
2. Чернега В. М. Дисертаційний дайджест приватноправових досліджень, захищених під час дії воєнного стану в Україні. *Закарпатські правові читання. Сталий розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти*: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 26–27 квітня 2024р.). Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 434–437.
3. Чернега В. М. Досягнення, проблеми та перспективи української науки господарського процесуального права на початку III тисячоліття. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 1. С. 167–171.
4. Чернега В. М. Минуле, сучасне та майбутнє компаративної цивілістики. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2023. № 1(25). С. 51–55. URL: <http://journals.maup.com.ua/index.php/expert/article/view/2582>
5. Чернега В. М. Розвиток доктрини сімейного права та її вплив на законодавця і суб'єктів правозастосування. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 245–250.
6. Чернега В. М. Розвиток доктрини національного трудового права на початку III тисячоліття. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 260–268. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/61.pdf
7. Чернега В. М. Розвиток законодавства та науки міжнародного приватного права за час функціонування однойменного закону. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 2. С. 95–101.
8. Чернега В. М. Українська наука трудового права та її персоналії. Дайджест дисертацій з трудового права, захищених майже за чверть

XIX сторіччя в Україні. *Трудове право (національне, міжнародне, зарубіжне, порівняльне) та правові форми врегулювання трудових спорів*: підручник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2025. С. 30–51.

9. Чернега В. М. Українська наука цивільного процесуального права на початку III тисячоліття. *Правова держава*. 2023. № 49. С. 92–100.

10. Чернега В. М. Українська цивілістика та її персоналії. Дайджест дисертацій з цивільного права, захищених після набрання чинності Цивільного кодексу України. *Цивільне право: національне, міжнародне, зарубіжне, порівняльне. Частина перша*: підручник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2025. С. 53–83.

11. Чернега В. М. Українські наукові розвідки з корпоративного права у третьому тисячолітті. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 152–155. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/08/Porivnyalno-analitichne-pravo-4-2018_1.pdf

Information about the author

Cherneha Vitalii Mykolaiovych,

Doctor of Science of Law, Professor,

Head of the Department of International Law and Private Law

Kyiv University of Law of the National Academy

of Sciences of Ukraine,

7A, Akademika Dobrokhotova Str., Kyiv, 03142, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-9118-6562>

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРАВА SUI GENERIS НА НЕОРИГІНАЛЬНІ БАЗИ ДАНИХ В ЄС

Вишневецький В. О.

ВСТУП

Наприкінці XX століття правовий режим охорони неоригінальних компіляцій даних у державах-членах Європейського Союзу продемонстрував недостатність авторсько-правової охорони у її континентальному вигляді (фр. *droit d'auteur*), що традиційно була орієнтована на твори, які відображають творчий внесок автора. У зв'язку зі стрімким зростанням обсягів інформації, діяльність зі збирання, перевірки та впорядкування великих масивів даних часто не передбачала творчої складової, натомість вимагала значних матеріальних та організаційних вкладень, які не підлягали охороні в межах традиційної моделі. Невідповідність між економічним значенням баз даних та доктринальними критеріями охороноздатності характеризувалася в літературі як «прогалина в охороні» (нім. *Schutzlücke*). Це явище знижувало передбачуваність правового регулювання та створювало ризики для ефективного функціонування внутрішнього ринку ЄС.

Співіснування двох концептуально відмінних традицій – континентальної, пов'язаної з вимогою творчого внеску, та англо-американської, де тривалий час застосовувався підхід, відомий як «доктрина поту чола» (англ. *sweat of the brow*), породило суттєві доктринальні розбіжності щодо охорони неоригінальних компіляцій даних. Ці розбіжності створювали перешкоди для уніфікованого правозастосування в межах ЄС і ставили під сумнів здатність наявних правових інструментів адекватно реагувати на економічні зміни, зумовлені зростанням цінності інформаційних ресурсів.

Ухвалення Директиви 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11 березня 1996 року про правову охорону баз даних (надалі – Директива 96/9/ЄС)¹ стало нормативною відповіддю на означені теоретичні й практичні колізії. Інститут права особливого роду (лат. *sui generis*) був сформований як автономний механізм компенсаційного

¹ Директива 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11 березня 1996 року про правову охорону баз даних. *Верховна Рада України : офіц. вебпортал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_241#Text (дата звернення: 10.10.2025).

характеру, покликаний захистити істотні інвестиції у створення баз даних незалежно від наявності творчого внеску. Його призначення полягало в протидії несанкціонованому вилученню та повторному використанню істотних частин компіляцій даних, що відображало перехід від виключно авторсько-правової моделі до підходу, в якому економічне значення інформаційних ресурсів набуває самостійного юридичного статусу.

Становлення права *sui generis* є результатом комплексного процесу узгодження різних правових традицій, економічних потреб, вимог внутрішнього ринку та завдань уніфікації судової практики. У цьому аспекті інститут виступає механізмом, що поєднує доктринальні корективи, економічні імперативи та інституційну логіку європейської інтеграції.

Імплементація положень Директиви 96/9/ЄС у національне законодавство України актуалізує питання доктринального розмежування права *sui generis* та авторського права. Відсутність узгодженого доктринального підходу ускладнює практичне розмежування інститутів і зумовлює потребу системного аналізу історичних, доктринальних та економічних чинників, що передували запровадженню окремої охорони неоригінальних компіляцій. Осмислення цих факторів є необхідною умовою формування єдиної науково-правової позиції та забезпечення гармонізації національної практики з підходами Європейського Союзу.

1. Філософська несумісність *droit d'auteur* та *copyright*

1.1. Персоналістична концепція *droit d'auteur* та проблема «прогалини в охороні»

Ідеологічний антагонізм у світових підходах до авторського права наприкінці ХХ століття, що пролягав між континентальною доктриною та англо-американською доктриною відомою як *copyright*, створив істотну прогалину у правовому захисті компіляцій, які мали значну економічну, але незначну творчу цінність. В основі цього конфлікту лежить принципова несумісність поглядів на саму природу авторського права, адже континентальна система історично спирається на дві засадничі ідеї – «концепцію власності» та «теорію прав особистості»².

Ці дві ідеї утворюють єдину доктринальну конструкцію. У ній «концепція власності» забезпечила авторському праву юридичну форму, тобто абсолютний, виключний характер, тоді як «теорія прав

² Strowel A. *Droit d'auteur et copyright: divergences et convergences : étude de droit comparé* / préface de Louis Van Bunnem. Bruxelles : Bruylant, 1993. С. 81.

особистості» надала йому філософську легітимність, обґрунтовуючи права автора не економічною доцільністю, а захистом духовного зв'язку творця з твором. Саме цей синтез заклав підґрунтя персоналістичного підходу.

Відповідно до цього підходу, право автора розглядається як невід'ємне від його особистості, внаслідок чого воно визнається первинним, тоді як суспільний інтерес – вторинним. В основі цієї концепції лежить доктрина природного права, утверджена під час Французької революції. Вона знайшла відображення у відомій доповіді Ле Шапелє 1791 року, де право автора на твір визначалося не як утилітарний привілей, наданий суспільством, а як акт справедливості, при цьому сам твір проголошувався «найбільш особистою з усіх видів власності», оскільки він є «плодом думки письменника»³. Таке розуміння об'єкта охорони заклало фундамент закритої аксіологічної системи, оскільки таким об'єктом виступає виключно прояв творчості автора, тому будь-які результати діяльності, що ґрунтуються суто на фінансових чи організаційних витратах (як-от інвестиції у збір даних), апіорі залишалися поза межами правового регулювання.

Персоналістичний підхід визначає й мету правової охорони, адже континентальна традиція, на відміну від утилітарної, керується передусім етичними та деонтологічними засадами. Обґрунтування авторського права в цій системі історично апелює до категорії «справедливості», протиставляючи її «користі» та розглядає право як «винагороду за створення твору», а не як «стимул до творчої діяльності»⁴. Аналіз А. Стровеля підтверджує цей глибокий розкол, вказуючи, що в системі *droit d'auteur* на перший план висувалися міркування справедливості, тоді як в системі *copyright* домінував утилітарний вимір⁵.

Ця персоналістична філософія визначила критерій охороноздатності, який знайшов відображення в німецькій правовій доктрині через законодавчу вимогу «особистого інтелектуального творіння» (нім. *persönliche geistige Schöpfungen*), закріпленій у § 2(2) Закону про авторське право (нім. *Urheberrechtsgesetz, UrhG*)⁶. Судова практика, реагуючи на необхідність застосування цієї норми до утилітарних об'єктів, сформувала критерій – «рівень оригінальності» (нім.

³ Strowel A. Droit d'auteur et copyright: divergences et convergences : étude de droit comparé / préface de Louis Van Bunn. Bruxelles : Bruylant, 1993. С. 90.

⁴ Там само. С. 235–236.

⁵ Там само. С. 239.

⁶ Gesetz über Urheberrecht und verwandte Schutzrechte (Urheberrechtsgesetz – UrhG) vom 09.09.1965. Bundesministerium der Justiz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/urhgf/> (дата звернення: 15.10.2025).

Schöpfungshöhe), який остаточно утвердився в рішенні Федерального суду Німеччини (нім. *Bundesgerichtshof*, далі – BGH) у справі *Inkasso-Programm*⁷.

У цьому рішенні BGH встановив високий рівень оригінальності для охорони комп'ютерних програм, постановивши, що захисту підлягає лише той об'єкт, який значно перевершує «загальну середню майстерність» (нім. *allgemeinen Durchschnittskönnen*) кваліфікованого фахівця. Суто реміснича праця (нім. *rein Handwerksmäßige*), на думку суду, визнавалася технічно зумовленою, а не результатом творчого вибору, і тому вимагала результату, що виходив би за межі кваліфікованої технічної роботи. Більше того, BGH, формулюючи позицію, що стала прямою антитезою британській доктрині, заявив, що для «питання рівня оригінальності неважливо, з якими зусиллями та витратами програма була розроблена»⁸.

Така системна відмова суду розглядати інвестиції як критерій охорони була універсальною, адже навіть для простих творів, відомих як «твори малої монети» (нім. *Kleine Münze*), поріг «рівня оригінальності» хоч і був нижчим, але все одно вимагав наявності творчого вибору, а не інвестицій. Внаслідок цього німецька судова практика, дотримуючись власної персоналістичної логіки, зіткнулася з колізією. Оскільки BGH, відмовивши у захисті ремісничій праці, інституціоналізував «прогалину в охороні», в якій опинилися економічно цінні, але нетворчі об'єкти, насамперед неоригінальні компіляції даних.

Цей високий стандарт оригінальності, що передбачав вимогу суб'єктивності, знайшов практичне втілення і в прецедентній справі Суду Бенілюксу *Screenoprints c. Citroën (1987)*. Суд встановив, що для надання правової охорони об'єкт повинен мати «відбиток особистості автора» (фр. *l'empreinte de la personnalité*)⁹. Саме цей прецедент окреслив аксіологічну межу континентальної системи, оскільки вимога суб'єктивної оригінальності автоматично виключала зі сфери охорони будь-які об'єкти, позбавлені творчого внеску.

Водночас у Франції, попри традиційно спільний з Німеччиною доктринальний підхід, проблема «прогалини в охороні» була вирішена інакше. Якщо німецька практика встановила занадто високий «рівень оригінальності», тим самим пасивно відмовивши у захисті неоригінальним об'єктам, то французька судова практика, навпаки, намагалася інтегрувати захист неоригінальних компіляцій у межах класичного *droit d'auteur*. Цей підхід яскраво продемонструвала справа

⁷ BGH, Urteil vom 09.05.1985 – I ZR 52/83. BGHZ. 94, 276 (Inkasso-Programm).

⁸ Там само.

⁹ Strowel A. Оп. cit. P. 425.

Société Microfor v. Société Le Monde 1987 року¹⁰. Суть справи полягала у тому, що компанія Microfor створила комп'ютеризований індекс (базу даних) газетних статей Le Monde. Створений індекс містив назви, ключові слова та короткі анотації, сформовані з витягів зі статей. Видавець Le Monde, який здійснив значні інвестиції у створення оригінального матеріалу, оскаржив ці дії як порушення його авторських прав.

Касаційний суд Франції, скасувавши рішення суду нижчої інстанції, що намагався захистити інтереси Le Monde, став натомість на бік Microfor (виробника бази даних). Суд визнав базу даних Microfor «інформаційним твором» (фр. *œuvre informationnelle*), а використання коротких витягів кваліфікував як правомірний виняток «короткої цитати», дозволений статтею 41 Закону № 57-298 від 11 березня 1957 року «Про літературну та художню власність». Ключовим критерієм правомірності Суд визнав не творчий характер анотацій, а той факт, що вони «не позбавляли читача необхідності звертатися до першоджерела»¹¹.

Таким чином, французька юриспруденція, намагаючись захистити економічно цінний об'єкт, фактично пішла шляхом небезпечного зниження класичного рівня оригінальності. Замість «відбитку особистості» Касаційний суд фактично прирівняв до творчості інтелектуальну працю, зокрема аналіз, відбір та систематизацію матеріалів, витрачену Microfor на створення бази даних.

Ще одним логічним наслідком визнання «відбитку особистості автора» є заперечення можливості первісного авторства юридичних осіб. Оскільки твір є продовженням особистості, корпоративна структура за визначенням не може виступати творцем. Це підкреслює А. Стровель, ставлячи риторичне запитання: «...як юридична особа могла б виразити свою особистість у творі?»¹². До аналогічного висновку доходить і Дж. К. Гінзбург, зазначаючи, що французька система відкидає можливість для юридичних осіб бути первісними авторами, оскільки твір має бути створений фізичною особою¹³.

Водночас квінтесенцією персоналістичного підходу є інститут особистих немайнових або моральних прав (фр. *droits moraux*), які покликані захищати духовний зв'язок автора з його творінням.

¹⁰ Cass. ass. plén., 30 oct. 1987, pourvoi n° 86-11.918. Bull. ass. plén. 1987. № 4. P. 7 (*Société Microfor v. Société Le Monde*). URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000007019548/> (дата звернення: 15.10.2025).

¹¹ Там само.

¹² Strowel A. Op. cit. P. 323.

¹³ Ginsburg J. C. A Tale of Two Copyrights: Literary Property in Revolutionary France and America. *Tulane Law Review*. 1990. Vol. 64, No. 5. P. 1020.

Як підтверджує А. Стровель, право на недоторканність твору є «істотним елементом» морального права та найкращою ілюстрацією різниці між *copyright* та *droit d'auteur*¹⁴. Засадничий характер немайнових прав підкреслюється їхньою абсолютною невідчужуваністю (на відміну від майнових прав), оскільки автор не втрачає їх навіть у випадку, коли є найманим працівником. Цей принцип законодавчо закріплено у Статті L. 121-1 Кодексу інтелектуальної власності Франції¹⁵. Саме ця абсолютна та безумовна невідчужуваність є кардинальною відмінністю від, наприклад, американської системи, де, як зазначає Дж. К. Гінзбург, немайнові права (якщо вони визнаються) можуть бути предметом відмови з боку автора на користь роботодавця¹⁶.

Якщо інститут моральних прав постає логічним завершенням персоналістичної доктрини, демонструючи, що у центрі системи перебуває автор, то її найвиразніше втілення знайшлося у німецькій «моністичній теорії». Відповідно до цього підходу, який проаналізував Е. Ульмер, німецька доктрина розглядає авторське право (нім. *Urheberrecht*) не просто як суму майнових та особистих прав, а як неподільну єдність, оскільки твір захищається як виявлення особистості автора. А. Стровель, посилаючись на Ульмера, влучно передає цю ідею, описуючи відносини автора з твором як взаємини з «духовним дитям» (нім. *ein geistiges Kind*), що має власну долю¹⁷. Концепція твору як «еманації особистості автора»¹⁸, що не може бути повністю відокремлена від творця і становить докорінну філософську відмінність системи *droit d'auteur*.

Отже, континентальна система *droit d'auteur* постає як доктринальний антагоніст *copyright*, що ґрунтується на персоналістичній етиці справедливої винагороди творця. Ця філософія зумовила її ключові риси. По-перше, вона встановила високий рівень оригінальності, що вимагав «відбитку особистості автора». По-друге, вона була зосереджена на авторі як на фізичній особі та проголошувала невідчужуваність його особистих немайнових прав. Внаслідок цього будь-який захист суто економічних інвестицій, позбавлених творчого внеску, став доктринально неможливим у межах цієї системи.

Відтак континентальна система продемонструвала свою неспроможність у вирішенні проблеми охорони неоригінальних копіяцій

¹⁴ Strowel A. Op. cit. P. 477.

¹⁵ Code de la propriété intellectuelle (France). Article L121-1. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006069414/LEGISCTA000006146349/#LEGISCTA000006146349 (дата звернення: 15.10.2025).

¹⁶ Ginsburg J. C. Op. cit. P. 1020.

¹⁷ Strowel A. Op. cit. P. 518.

¹⁸ Там само. P. 523.

в обох провідних юрисдикціях, але зробила це у діаметрально протилежний спосіб. У Німеччині доктрина виявилася неспроможною через надмірно високий «рівень оригінальності», який пасивно залишав неоригінальні компіляції беззахисними. Натомість у Франції суди створили правову невизначеність, оскільки розмили критерій оригінальності та прирівняли інтелектуальну працю, зокрема аналіз та систематизацію до творчості, заради захисту виробника бази даних. Ця доктринальна суперечність і виявила нездатність системи *droit d'auteur* розв'язати економічну проблему захисту неоригінальних компіляцій, що й стало головним спонукальним чинником для пошуку загальноєвропейського рішення.

1.2. Утилітарна концепція *copyright* та її доктринальні наслідки

На протигагу персоналістичній доктрині континентального *droit d'auteur*, англо-американська система *copyright* сформувалася на інших філософсько-правових засадах. В основі цієї системи лежить не природне право, а юридичний позитивізм та утилітаризм¹⁹.

Юспозитивістський підхід, що розглядає право не як вроджений привілей, а як творіння держави, був остаточно визнаний Палатою Лордів у знаковій справі *Donaldson v. Beckett* (1774). Суд мав вирішити, чи є авторське право вічним природним правом, яке закон лише підтверджує, або ж воно є обмеженим у часі привілеєм, що походить виключно із закону (англ. *statutory right*), що й поставило крапку в тогочасній доктринальній суперечці.

Палата лордів ухвалила компромісне, але вирішальне для долі природного права рішення, визнавши, що хоча автор справді має природне право на неопублікований рукопис, у момент публікації це природне право зникає, а єдиним захистом, що залишається за автором, стає виключно право, надане йому законом, тобто обмежене у часі право, що ґрунтується на законі²⁰.

Це рішення мало фундаментальні наслідки. Як зазначає А. Стровель, майбутнє *copyright* виявилось нерозривно пов'язаним з законом, що й дозволило утвердитися його позитивістській концепції²¹. Водночас як стверджує М. Роуз, надавши перевагу обмеженому праву, Палата лордів визначила *copyright* не як абсолютну власність автора, а як інструмент суспільної політики, заснований на утилітарній ідеї

¹⁹ Strowel A. Op. cit. P. 116, 177.

²⁰ Там само. P. 115.

²¹ Там само. P. 116.

«заохочення вченості»²². Отже, *copyright* від самого початку був позбавлений «персоналістичного» виміру та сформований як суто економічний, утилітарний інститут.

Успозитивістська концепція набула подальшого розвитку в судовій практиці. Зокрема у справі *Jeffreys v. Boosey* (1854), право на опублікований твір було названо «повністю штучним правом» та «штучним творінням закону»²³. Аналізуючи цей прецедент, Р. Дізілі вказує, що рішення у справі *Jeffreys v. Boosey* остаточно закріпило *copyright* як штучний, комерційний привілей, «чисте творіння закону», а не як природне право автора²⁴.

Відтак, якщо право є «позитивним», тобто створеним державою, постає питання про його мету. Утилітарна природа *copyright* означає, що авторське право не є невід'ємним правом творця, як у системі *droit d'auteur*, а економічним інструментом – обмеженим привілеєм або як називає його А. Стровель «легальною монополією», яку суспільство надає для досягнення конкретної суспільної користі²⁵. Саме консеквенціалістське, або інструментальне, обґрунтування, як підтверджує вчений, панує насамперед в англосаксонській системі *copyright*²⁶.

Утилітарна мета *copyright* чітко сформульована у «Застереженні про авторське право» (англ. *Copyright Clause*) Конституції США²⁷. Аналізуючи це положення, Дж. К. Гінзбург підкреслює його суто інструментальний характер. На відміну від французької доктрини природного права, Конституція США одразу встановлює пріоритет суспільного блага, надаючи Конгресу повноваження «сприяти прогресу науки та корисних мистецтв» шляхом закріплення на обмежений час виключних прав для авторів²⁸. Тож на відміну від французької моделі, де благо автора розглядається як самоціль (вияв справедливості), в американській моделі воно слугує лише засобом для досягнення суспільного блага.

Цей утилітарний підхід зумовив зміщення акценту в охороні з автора-творця на інвестора-видавця. Аналізуючи це протиставлення, Дж. К. Гінзбург зазначає, що американська система історично була зосереджена

²² Rose M. *Authors and Owners: The Invention of Copyright*. Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1993. P. 108–109.

²³ Strowel A. *Op. cit.* P. 116, 160.

²⁴ Deazley R. *Rethinking Copyright: History, Theory, Language*. Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2006. P. 52.

²⁵ Strowel A. *Op. cit.* P. 126.

²⁶ Там само. P. 177.

²⁷ Constitution of the United States. Article I, Section 8, Clause 8. National Archives. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript> (дата звернення: 15.10.2025).

²⁸ Ginsburg J. C. *Op. cit.* P. 992.

не на винагороді автора за сам творчий акт, а на стимулюванні інвестицій у розповсюдження твору. Вона зазначає, що якщо французьке право зосереджувалось на акті творчості, то американський Закон про авторське право 1790 року, навпаки, захищав факт публікації та права «власника», демонструючи більшу турботу про підприємця, який поширював твір, ніж про творця²⁹. Цей доктринальний вибір ідеально ілюструє різницю, підтверджену А. Стровелем, яка полягає у тому, що континентальне право апелює до етики як до «винагороди за створення твору», тоді як англо-американська система обирає економіку як «стимул для творчої діяльності»³⁰.

Оскільки метою *copyright* було стимулювання інвестицій, його юридичний інструментарій логічно розвинувся у напрямку, що принципово відрізнявся від континентальної системи у визначенні суб'єкта охорони. Наслідком утилітарного підходу стала зміна у визначенні первісного суб'єкта права, що знайшло втілення у доктрині «творів, створених за наймом» (англ. *works made for hire*). Ця концепція, що є ключовим винятком із принципу «автор є творцем», застосовується до творів, створених найманим працівником у межах його службових обов'язків. Вона також охоплює твори, спеціально замовлені для певних цілей, за умови, що сторони письмово погодилися вважати це «твором за наймом»³¹.

Ключовий юридичний наслідок полягає в тому, що закон визнає первісним автором не фактичного творця, а особу, яка замовила та профінансувала працю, що прямо закріплено у розділі 201(b) Закону про авторське право США (CA 1976)³². Така правова модель, як підтверджує Дж. К. Гінзбург, є доктринально неможливою для континентальної системи, заснованої на «принципі творця» (нім. *Schöpferprinzip*)³³. Тож, подібна конструкція, де «автором» *de jure* стає інвестор, а не *de facto* творець, наочно демонструє суто економічну та утилітарну мету американського *copyright*.

Паралельно зі зміною підходу до суб'єкта, трансформації зазнало й розуміння об'єкта охорони. Якщо континентальна система вибудувала бар'єр «творчості» у формі «відбитку особистості», то система загального права, дотримуючись своєї утилітарної філософії, пішла іншим шляхом, встановивши значно нижчий, об'єктивний стандарт

²⁹ Ginsburg J. C. Op. cit. P. 995–996.

³⁰ Strowel A. Op. cit. P. 236.

³¹ Там само. P. 365.

³² 17 U.S.C. § 201(b). URL: <https://www.copyright.gov/title17/> (дата звернення: 15.10.2025).

³³ Ginsburg J. C. Op. cit. P. 1020.

охорони. Цей стандарт відповідав меті стимулювання економічної діяльності, але в різних юрисдикціях він отримав власну специфіку.

У Сполучених Штатах цей підхід набув форми доктрини «поту чола» (англ. *sweat of the brow*) або «школи старанного збирання» (англ. *the industrious collection school*). Оригінальність твору, згідно з цим підходом, залежала від «праці, витраченої на його створення, а не від творчого чи особистого внеску»³⁴. Як зазначає Дж. К. Гінзбург, ця доктрина дозволяла американському праву ефективно захищати бази даних та каталоги, навіть за відсутності в них творчого внеску, оскільки вона обґрунтувалася на необхідності запобігання недобросовісному «привласненню» інвестицій компілятора³⁵.

У Великій Британії та країнах Співдружності аналогічну функцію виконувала концепція «праці та навичок» (англ. *skill and labour*). М. Дейвісон підтверджує, що основним обґрунтуванням захисту тут виступав саме «захист праці та навичок автора», що дозволяло охороняти навіть неоригінальні каталоги та довідники³⁶. Такий підхід, що фактично прирівнював працю до авторства, був інституціоналізований у ключових прецедентах британського права. Відтак, на противагу німецькій доктрині, яка проголосила інвестиції «неважливими», англо-американська доктрина зробила інвестиції елементом охорони, відкривши шлях для захисту неоригінальних компіляцій даних.

Фундаментом британської доктрини «поту чола» стало рішення Палати лордів у справі *Walter v. Lane* 1900 року³⁷. Предметом спору став об'єкт, який у континентальній системі права, ймовірно, був би одразу визнаний неохороноздатним через відсутність творчого внеску. Суть справи полягала в тому, що репортери газети *The Times*, видавцем якої був Волтер (*Walter*), дослівно зафіксували та опублікували серію публічних промов політика лорда Роузбері. Конкуруючий видавець Лейн (*Lane*) скопіював ці звіти та видав їх окремою книгою, що стало підставою для позову про порушення авторського права.

Ключова правова проблема зумовлювалася специфікою чинного на той час Закону про авторське право 1842 року (*Copyright Act 1842*)³⁸

³⁴ Drassinower A. *Sweat of the Brow, Creativity, and Authorship: On Originality in Canadian Copyright Law*. *University of Ottawa Law & Technology Journal*. 2003–2004. Vol. 1. P. 105, 107.

³⁵ Ginsburg J. C. *Creation and Commercial Value: Copyright Protection of Works of Information*. *Columbia Law Review*. 1990. Vol. 90. No. 7. P. 1880.

³⁶ Davison M. *The Legal Protection of Databases*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. P. 33–34.

³⁷ *Walter v. Lane* [1900] AC 539 (HL).

³⁸ An Act to amend the Law of Copyright (*Copyright Act 1842*) : 5 & 6 Vict. c. 45. London, 1842.

який не містив прямої вимоги «оригінальності» як «відбитку особистості автора» у її сучасному чи континентальному розумінні цього поняття. Тому питання перед судом полягало не в тому, чи є звіт творчим, а лише в тому, чи вважається репортер його «автором» у розумінні закону. Ситуацію ускладнювало те, що сам оратор, лорд Роузбері, на авторське право не претендував. Як зазначає Б. Лоріат, є перенесло увагу суду на визначення статусу «автора» за умов відсутності у законі вимоги оригінальності та незацікавленості самого оратора в захисті своїх прав³⁹.

Суд апеляційної інстанції, ухваливши рішення на користь Лейна, фактично став на позицію, доктринально близьку до континентальної. Судді підтримали аргумент, що праця репортера була «по суті механічною» та позбавленою «письменницької майстерності». На їхню думку, автором міг бути лише оратор, оскільки, як слушно зазначає Б. Лоріат саме його промова, а не фіксація, надавала звіту цінності⁴⁰.

Однак Палата лордів скасувала це рішення, застосовавши кардинально інший, утилітарний підхід. Лорд-канцлер Холсбері, представляючи думку більшості, визнав репортера «автором» звіту. Вирішальне обґрунтування полягало в тому, що авторство виникло не через творчий внесок, а внаслідок застосування «навичок, праці та капіталу» (англ. *skill, labour, and capital*). Суд керувався передусім економічною логікою, захищаючи інвестиції видавця The Times у збір новин. На думку лорда Холсбері, дозвіл Лейну безоплатно привласнити результати такої діяльності означало б «грубу несправедливість». Як підкреслює Б. Лоріат, така позиція суду була значною мірою продиктована необхідністю захисту майнових інтересів видавця⁴¹.

Отже, Палата лордів свідомо надала перевагу захисту інвестицій у формі праці та ресурсів, над вимогою творчого внеску. Ухвалене у справі *Walter v. Lane* рішення інституціоналізувало захист від недобросовісного привласнення, фактично прирівнявши кваліфіковану працю до авторства в розумінні тогочасного закону. Саме цей прецедент заклав доктринальну основу для британської доктрини «поту чола» (*sweat of the brow*), яка згодом отримала розвиток у справах щодо компіляцій даних.

Доктринальний розвиток захисту інвестицій, започаткований у *Walter v. Lane*, дістав логічного завершення у рішенні Палати лордів

³⁹ Lauriat B. *Walter v. Lane* (1900). *Landmark Cases in Intellectual Property Law* / ed. J. Bellido. Oxford : Hart Publishing, 2017. P. 153–179. URL: <https://ssrn.com/abstract=2912615> (дата звернення: 17.10.2025). P. 15.

⁴⁰ Там само. P. 16, 18.

⁴¹ Там само. P. 17.

у справі *Ladbroke v. William Hill* 1964 року⁴². Спір стосувався букмекерських купонів для футбольних ставок. Компанія *William Hill* довела, що доклала значних «навичок та суджень» для розробки купона, зокрема, обравши 16 специфічних типів ставок. Конкурент *Ladbroke* скопіювала 15 із 16 визначених типів, фактично привласнивши результат праці *William Hill*. Відповідачі стверджували, що купон не є оригінальним, оскільки його окремі елементи є загальновідомими.

Палата лордів, відхиляючи аргумент відповідачів, сформулювала два основоположні принципи, що остаточно утвердили «доктрину поту чола». По-перше, лорд Рід засудив підхід так званої «анатомізації» (англ. *dissection*) компіляції, зазначивши, що неправомірно розкладати твір на окремі неоригінальні частини, а потім стверджувати, що вони позбавлені оригінальності. На його переконання, оригінальність компіляції має оцінюватися «як єдине ціле»⁴³. По-друге, суд постановив, що сукупна кількість праці, навичок та суджень, вкладених у відбір та упорядкування цих хай навіть загальновідомих, елементів і є основою для охорони твору⁴⁴.

Це призвело до утвердження суто утилітарного критерію для визнання охорони, відомого як «емпіричний тест» (англ. *rough practical test*). Лорд Пірс (*Lord Pearce*), цитуючи попередню судову практику сформулював принцип, за яким «те, що варто скопіювати, на перший погляд, варте й захисту»⁴⁵. Відмова від вимоги творчості на користь докладених зусиль влучно проаналізована А. Драсіновером, він зауважує, що у зазначеному принципі Лорда Пірса, перше «те, що варто скопіювати» означає економічну цінність, а інша частина принципу означає право на захист. Саме цей «зсув від цінності до права», на думку вченого, і став сутністю доктрини «поту чола», яка винагороджує не творчість, а лише інвестовану працю⁴⁶.

Цей фундаментальний зсув акцентів – від автора до інвестора та від творчості до праці, є безпосереднім наслідком філософської розбіжності в ієрархії пріоритетів. Перехід у площину соціологічного аналізу правових інститутів, дозволяє побачити, як кожна система вибудовує баланс інтересів між трьома ключовими суб'єктами – автором (творцем), підприємцем (видавцем/продюсером) та споживачем (публікою)⁴⁷.

⁴² *Ladbroke (Football) Ltd v. William Hill (Football) Ltd* [1964] 1 All ER 465 (HL).

⁴³ Там само. Р. 469.

⁴⁴ Там само. Р. 473.

⁴⁵ Там само. Р. 469.

⁴⁶ Drassinower A. Op. cit. Р. 122.

⁴⁷ Там само. Р. 271.

Континентальна система, залишаючись вірною своїм персоналістичним витокам, формує чітку ієрархію, вершину якої посідає творець, тоді як інтереси суспільства розглядаються не як відправна точка, а як необхідне обмеження вже існуючого права. Право автора є центром системи, що підтверджується, наприклад, пояснювальною запискою до французького закону 1957 року, яка хоч і гарантувала «законні інтереси всіх сторін», однак наголошувала на «повному обов'язі прав авторів»⁴⁸. Автороцентрична логіка є настільки домінантною, що навіть права спадкоємців розглядаються не як самостійна цінність, а лише як похідна від інтересів самого творця⁴⁹.

Англо-американська система *copyright* радикально інвертує цю піраміду, оскільки відправною точкою в ній є не автор, а суспільство та його зацікавленість у вільному доступі до ідей, відтак право автора виступає не метою, а лише інструментом. Цю принципову відмінність підкреслює Дж. К. Гінзбург, яка зазначаючи, що американська конституційна модель визнає «інтерес суспільства рівним, якщо не вищим за інтерес автора»⁵⁰. Американська концепція, за аналізом А. Стровеля, хоча і визнає конфлікт інтересів, вирішує його шляхом надання чіткої «переваги суспільному інтересу над інтересом автора»⁵¹.

Утилітарна філософія *copyright*, яка розглядає право не як природну власність автора, а як «надане законом право» (англ. *statutory grant*), чітко окреслена у звіті Палати представників США 1909 року, у документі наголошувалося, що права надаються «в першу чергу для вигоди суспільства», а не автора, оскільки суспільне благо «переважає недоліки тимчасової монополії»⁵². Цю логіку згодом підтвердив і Верховний Суд США, зокрема у справі *Fox Film Corp. v. Doyal* (1932), де було зазначено, що «єдиний інтерес» держави полягає у «загальному добробуті» суспільства⁵³.

Принципова розбіжність в ієрархії пріоритетів виявляє ключову відмінність у самій структурі конфліктів. Як влучно зауважив А. Дітц, якого підтримує А. Стровель, англо-американська система зосереджена на зовнішньому конфлікті, тобто конфлікті автора/видавця проти суспільства, тоді як континентальна традиція, навпаки, історично зосереджена на внутрішньому конфлікті – між автором та експлуатантом (видавцем, продюсером)⁵⁴.

⁴⁸ Drassinower A. Op. cit. P. 249.

⁴⁹ Там само. P. 252.

⁵⁰ Ginsburg J. C. A Tale of Two Copyrights. P. 992.

⁵¹ Strowel A. Op. cit. P. 256, 257.

⁵² Там само. P. 257.

⁵³ Там само. P. 258.

⁵⁴ Strowel A. Op. cit. P. 254–255.

Відповідно, в американській системі *copyright* механізми захисту суспільного інтересу інтегровані в саму її структуру. До таких «внутрішніх запобіжників» належать, зокрема, закріплена в законі (§ 102(b)) дихотомія ідеї та вираження, яка гарантує, що монополія ніколи не поширюватиметься на самі ідеї як такі⁵⁵. Цю ж роль виконує вимога оригінальності, що виключає з-під охорони прості факти, а також гнучка доктрина «добросовісного використання» (англ. *fair use*)⁵⁶. Крім того, існує потужний зовнішній конфлікт, унікальний для США, – протистояння між авторським правом та свободою слова, гарантованою Першою поправкою до Конституції США⁵⁷.

Як влучно підсумував Ж. Форнс, існують два підходи: латинська [континентальна] концепція спершу робить акцент на праві автора, яке потім узгоджується з суспільним інтересом, тоді як англосаксонська, навпаки, «спочатку розглядала суспільний інтерес до якого намагалися адаптувати право автора»⁵⁸.

Отже, англо-американська система *copyright* постає як доктринальний антагоніст *droit d'auteur*. Вона ґрунтується не на етиці винагороди творця, а на утилітарній меті стимулювання інвестицій заради суспільного блага. Саме економічна, а не персоналістична логіка зумовлює її ключові риси. Насамперед, це виявилось у нижчому рівні оригінальності, що знайшов інституційне втілення у доктрині «поту чола». По-друге, це призвело до зміщення акценту з автора на інвестора, уможлививши появу таких механізмів, як «твір за наймом», які були доктринально неприйнятними для континентальної системи. Таким чином, ще напередодні європейської гармонізації британська правова система вже мала дієвий та завершений механізм захисту інвестицій, на відміну від континентальної системи, яка доктринально відкидала таку форму охорони у межах авторського права.

Підсумовуючи, на кінець 1980-х років у межах Європейського Співтовариства сформувався глибокий доктринальний розкол, який полягав не просто у розбіжності щодо «рівня» стандарту оригінальності, а у відмінності самого об'єкта захисту. Континентальна традиція, керуючись персоналістичною філософією, захищала автора у його творі та, як наслідок, логічно відкидала охорону суто інвестицій, тоді як британська традиція, спираючись на утилітарну логіку, захищала інвестиції у твір, прирівнюючи докладену працю до авторства. Це унеможливило гармонізацію авторського права та

⁵⁵ Strowel A. Op. cit. P. 260.

⁵⁶ Там само. P. 261.

⁵⁷ Там само. P. 262.

⁵⁸ Там само. P. 254.

створило «прогалину в охороні», заповнення якої потребувало нового гармонізованого механізму. Водночас, як стверджує Дж. К. Гінзбург, історична «чистота» самих доктрин є певною мірою міфом, а жорстке протистояння, що проявилось у справах «*Ladbroke v. William Hill*» та «*Inkasso-Programm*», є результатом пізнішої (XX ст.) судової та академічної практики, яка радикалізувала вказані відмінності до стану повної несумісності⁵⁹.

2. Гармонізація правової охорони баз даних в ЄС: передумови та компромісні рішення

2.1. Політико-економічний контекст та досвід скандинавської та нідерландської моделей

Філософська несумісність, проаналізована у попередньому розділі, поставила європейського законодавця перед правовою колізією. Гармонізація внутрішнього ринку ЄС вимагала єдиного підходу, однак імплементація британської моделі «поту чола» зруйнувала б філософські засади *droit d'auteur*, тоді як примусове впровадження континентальної моделі призвело б до втрати правової охорони в ключовому секторі економіки Великої Британії. Цей глибокий доктринальний розкол мав прямі економічні наслідки, адже правова асиметрія у підходах до захисту неоригінальних компіляцій даних спричинила деформацію внутрішнього ринку. Інвестицій та відповідна індустрія логічно переміщувалися до юрисдикцій, які гарантували їх захист, що суттєво порушувало баланс ринку Співтовариства. Цей дисбаланс був критичним, оскільки, як зауважив Г. М. Хансакер, аналізуючи тогочасний стан ринку, британська індустрія баз даних була домінуючою і становила приблизно 50 відсотків ринку Співтовариства⁶⁰.

Саме цей економічний дисбаланс та правова фрагментація зумовили політичний глухий кут для інституційної ініціативи Комісії, яка наприкінці 1980-х років активно просуvala стратегію формування «Спільного інформаційного ринку». Як детально зазначає Р. Е. Херр, ця стратегія розглядала інформацію як «елемент влади» та мала на меті створення «динамічної індустрії баз даних» для досягнення «економії на масштабі» (англ. *economies of scale*) та забезпечення конкурентоспроможності ЄС⁶¹.

⁵⁹ Ginsburg J. C. A Tale of Two Copyrights. P. 993–995.

⁶⁰ Hunsucker G. M. The European Database Directive: Regional Stepping Stone to an International Model? *Fordham Intellectual Property, Media & Entertainment Law Journal*. 1997. Vol. 7, No. 2. P. 701–702.

⁶¹ Herr R. E. Is the Sui Generis Right a Failed Experiment?: A Study on the Database Directive : Dissertation, Ludwig-Maximilians-Universität München, 2008. P. 83.

Політико-економічні побоювання вперше офіційно відобразилися у Зеленій книзі Європейської Комісії «Авторське право та виклики технологій» (англ. *Green Paper on Copyright and the Challenge of Technology*) 1988 року (далі – Зелена книга)⁶², метою якої було не стільки вирішення доктринальних суперечок, скільки діагностика проблем, що перешкоджали функціонуванню єдиного ринку. Комісія чітко ідентифікувала головну перешкоду – правову фрагментацію, що панувала у державах-членах, вказавши на «значні розбіжності» в національних системах щодо того, чи охороняються бази даних взагалі та який стандарт оригінальності до них застосовується⁶³.

Ключовим аспектом Зеленої книги стала не так гармонізація авторського права, як легітимізація розгляду нового підходу. Документ прямо поставив вирішальне питання, що визначило подальший хід дебатів, а саме про вибір між захистом інвестицій через авторське право та розробкою «права *sui generis* (тобто права, спеціально створеного для цієї мети)»⁶⁴. Це формулювання, хоч на той час і було лише предметом для обговорення, стало відправною точкою для нормативного «експерименту».

У «Зеленій книзі» Комісія прямо пов'язала правову невизначеність із негативними економічними наслідками, підкреслюючи, що відсутність чіткого правового регулювання «може стримувати» виробників від необхідних інвестицій⁶⁵. Як зазначає Р. Е. Херр, Комісія стверджувала, що подібна «вразливість» перед «комерційним піратством» матиме «негативний вплив» на інформаційний ринок Співтовариства⁶⁶, і цим свідомо змістила акцент дискусії з площини *droit d'auteur*, тобто захисту творця, у площину економічної політики – захисту інвестора.

Для виходу з цього глухого кута Комісія використала прагматичний аргумент «провалу ринку» (англ. *market failure*), що, як аналізує М. Дейвісон, дозволило перевести дискусію з площини авторського права у площину економіки. За його висновком, представивши проблему в термінах провалу ринку та економічної ефективності, Комісія «уникла» дебатів *droit d'auteur* проти *copyright* і переформулювала проблему в суто економічних термінах⁶⁷.

Аргументація Комісії ґрунтувалася на тому, що вільний ринок виявився неспроможним захистити виробників баз даних, оскільки

⁶² Green Paper on Copyright and the Challenge of Technology : COM(88) 172 final. Brussels : Commission of the European Communities, 1988.

⁶³ Там само. Р. 195.

⁶⁴ *Green Paper*. Op. cit. Р. 196.

⁶⁵ Там само. Р. 195.

⁶⁶ *Herr R. E.* Op. cit. Р. 89.

⁶⁷ *Davison M.* Op. cit. Р. 50.

існувала загроза зовнішнього домінування з боку США (чий ринок був значно більшим), а також вразливість значних інвестицій до недобросовісного копіювання у новому цифровому середовищі. Нездатність ринку стимулювати інвестиції через загрозу недобросовісного привласнення і становила сутність «провалу ринку», що вимагало нормативного втручання. Цю логіку підтримували й учасники законодавчого процесу, зокрема Й-Л. Гастер⁶⁸.

Отже, «Зелена книга» 1988 року виконала подвійну функцію. По-перше, вона офіційно констатувала проблему правової фрагментації як загрозу єдиному ринку. По-друге, вона, всупереч позиції учасників ринку, запропонувала правове рішення – право *sui generis*, яке лягло в основу подальшого законодавчого процесу. Прогалина в охороні неоригінальних баз даних була очевидною задовго до загальноєвропейської гармонізації 1980-х, адже вона змусила окремі юрисдикції шукати прагматичні рішення ще в середині XX століття. Пошуки цих рішень оформилися в спроби створення спеціальних режимів, які б існували поза межами класичного авторського права, найбільш показовими з яких стали скандинавське «правило каталогу» (швед. *katalogskydd*) та нідерландський «захист письмових матеріалів» (нід. *geschriftenbescherming*).

Скандинавська модель «правила каталогу» була запроваджена у 1960-х роках, зокрема Законом Швеції про авторське право (1960:729)⁶⁹ та відповідним Законом Норвегії (LOV-1961-05-12-2)⁷⁰. Шведський законодавець, як свідчить Урядова пропозиція № 17 від 1960 року обрав доктринально диференційований підхід, свідомо відмежувавши цей інститут від традиційного авторського права, оскільки захист було кодифіковано в окремому Розділі 5 «Деякі права, суміжні з авторським правом»⁷¹.

Законодавча ініціатива мала на меті забезпечення захисту економічних інвестицій, а не творчого внеску. Урядова пропозиція прямо визнавала, що об'єкти охорони (каталоги, таблиці) часто «не досягають рівня оригінальності необхідного для авторського права», проте їх створення потребує «праці та витрат»⁷². Економічна спрямованість

⁶⁸ Gaster J.-L. The New EU Directive Concerning the Legal Protection of Databases. *Fordham International Law Journal*. 1996. Vol. 20, No. 4. P. 1129–1152.

⁶⁹ Lag (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk. *Sveriges riksdag*. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-1960729-om-upphovsratt-till-litterara_sfs-1960-729 (дата звернення: 20.10.2025).

⁷⁰ Lov om opphavsrett til åndsverk m.v. (åndsverkloven) fra 12.05.1961 nr. 2. *Lovdata*. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1961-05-12-2> (дата звернення: 20.10.2025).

⁷¹ Kungl. Maj:ts proposition nr 17 år 1960. *Riksdagen*. P. 225.

⁷² Там само. P. 269.

реалізовувалася через систему формальних критеріїв. По-перше, ключовою умовою охорони був кількісний показник – компіляція «великої кількості інформаційних одиниць» (швед. *ett stort antal uppgifter*). По-друге, суб'єктом права визнавався виробник (тобто «компанія, яка організувала підготовку продукту»). По-третє, встановлювався короткий, орієнтований на інвестиції строк охорони – «десять років» з моменту публікації. Цей строк був фіксованим і невідновлюваним, надаючи захист лише первинній інвестиції, чим принципово відрізнявся від «поновлюваного» 15-річного строку Директиви 96/9/ЄС.

Варто зазначити, що скандинавські країни продемонстрували особливий підхід до імплементації Директиви ЄС. Редакції законів, що імплементували Директиву як шведського (§ 49)⁷³, так і норвезького (§ 43)⁷⁴, спершу зберегли стару національну норму, встановивши режим подвійного, альтернативного захисту, за яким компіляція даних охоронялася, якщо містила «велику кількість інформаційних одиниць» або була результатом «значної інвестиції». Таким чином, національний механізм *Katalogskydd* продовжив діяти як субсидіарний рівень захисту поряд із гармонізованою нормою Директиви. Однак згодом цей спільний підхід зазнав змін. Чинна редакція шведського Закону (станом на 2025 рік) свідчить про збереження дворівневої системи⁷⁵, тоді як Норвегія, під час рекодифікації законодавства у 2018 році, відмовилася від цієї моделі⁷⁶. Новий норвезький Закон про авторське право (LOV-2018-06-15-40) у § 24 містить виключно положення, передбачені Директивою 96/9/ЄС, що означувало остаточне вилучення класичної скандинавської норми.

Якщо скандинавська модель обрала доктринально послідовний шлях, розмістивши *Katalogskydd* в окремому розділі про суміжні права, то нідерландський підхід характеризувався доктринальною неузгодженістю, оскільки інститут «захисту письмових творів» (нід. *Geschriftenbescherming*) був включений безпосередньо до розділу, який регулював авторське право в Законі про авторське право 1912 року (нід. *Auteurswet* 1912)⁷⁷. Ця юридична конструкція базувалася на буквальному тлумаченні статті 10(1), підпункту 1 що містив перелік «книги, брошури, газети, журнали та всі інші письмові твори» (нід. ...en

⁷³ Lag (1960:729). § 49.

⁷⁴ Lov (1961-05-12-2). § 43.

⁷⁵ Lag (1960:729). § 49.

⁷⁶ Lov om opphavsrett til åndsverk mv. (åndsverkloven) fra 15.06.2018 nr. 40. Lovdata. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2018-06-15-40> (дата звернення: 10.11.2025). § 24.

⁷⁷ Wet van 23 september 1912, houdende nieuwe regeling van het auteursrecht (Auteurswet 1912). *Staatsblad*. 1912. № 308.

alle andere geschriften)⁷⁸. На практиці доктрина та суди почали тлумачити слово «всі» (нід. *alle*) як таке, що нівелює загальну вимогу оригінальності для цієї категорії об'єктів, дозволяючи в такий спосіб захищати неоригінальні компіляції даних.

Відтак *Geschriftenbescherming* поєднував несумісні риси, адже використовував механізм авторського права для захисту об'єкта, який за своєю суттю був не творчим, а інвестиційним. А. Бойнен підтверджує, що підґрунтям інституту був захист «інвестицій у збирання та публікацію даних»⁷⁹. Те, що правова природа цього режиму дійсно задумувалась як захист інвестицій, а не творчості, підтверджує і Т. Коен Йехорам, вказуючи на свідомий намір законодавця 1912 року поширити охорону на «письмові твори, яким бракувало будь-якої оригінальності», навіть усвідомлюючи суперечність Бернській конвенції⁸⁰.

Цей доктринальний парадокс, тобто спроба захистити інвестиції інструментом, призначеним для захисту творчості, став об'єктом критики. Зокрема, Т. Коен Йехорам охарактеризував це явище як «псевдо-авторське право», підкреслюючи, що попри формальне закріплення в *Auteurswet*, інститут функціонував у супереч логіці авторського права⁸¹. Інші дослідники, зокрема М. Дейвісон, вказували на гібридну природу інституту, який за своєю суттю був спорідненим з правом недобросовісної конкуренції⁸².

Доктринальна суперечливість мала прямі практичні наслідки, оскільки в *Geschriftenbescherming* поєдналися риси, запозичені з двох різних правових доктрин. Закріплення інституту безпосередньо в Законі про авторське право, у статті, що визначає об'єкти авторського права, призвело до надання «письмовому твору» повного строку охорони (на той час – 50 років після смерті автора), що й відрізняло його від короткого, орієнтованого на інвестиції, 10-річного строку скандинавського *Katalogskydd*. При цьому формальним суб'єктом охорони також виступав «автор», хоча фактично ним був інвестор-виробник.

Водночас, усвідомлюючи відсутність творчого внеску, суди та доктрина обмежували «псевдоавторсько-правову» охорону. Обсяг захисту, як зазначає А. Бойнен, був вужчим, ніж у традиційному

⁷⁸ Там само. Art. 10(1).

⁷⁹ *Beunen A. C. Geschriftenbescherming: The Dutch Protection for Non-original Writings. A Century of Dutch Copyright Law : Auteurswet 1912-2012 / ed. P. B. Hugenholtz et al. Amstelveen : deLex, 2012. P. 58.*

⁸⁰ *Cohen Jehoram T. Copyright in Non-Original Writings: Past – Present – Future?. Auteursrecht: aanspraak op en afbakening van een exclusief recht / red. J.J.C. Kabel, F.W. Groshede. Deventer : Kluwer, 1998. P. 103.*

⁸¹ Там само. P. 105, 110.

⁸² *Davison M. Op. cit. P. 103.*

авторському праві, оскільки, подібно до скандинавської моделі, він надавався фактично лише від буквального відтворення та вимагав від позивача доведення вилучення даних безпосередньо з охоронюваного твору⁸³.

Нідерландський режим *Geschriftenbescherming* не був виключно теоретичною конструкцією, а підтвердився судовим рішенням у січні 1991 року, коли Верховний Суд Нідерландів (нід. *Hoge Raad*, далі – *Hoge Raad*) ухвалив рішення у справі *Van Dale v. Romme*⁸⁴. Справа демонструє ту саму неоднозначність, що й французька юриспруденція, оскільки нідерландські суди нижчих інстанцій, аналогічно, спершу визнали словник оригінальним твором, захищеним авторським правом, стверджуючи, що відбір слів є творчим актом. Однак *Hoge Raad* скасував це рішення, постановивши, що сам вибір слів для включення до словника не може вважатися творчим актом, оскільки він зумовлюється об'єктивною необхідністю, а не вільним творчим вибором. Таким чином, Верховний Суд відмовив словнику в авторсько-правовому захисті як оригінальному твору.

Опинившись перед «прогалиною в охороні» *Hoge Raad* застосував доктрину *Geschriftenbescherming*. Суд постановив, що попри відсутність творчого внеску, словник усе одно підлягає охороні від буквального копіювання як «письмовий твір» (нід. *geschrift*)⁸⁵. Таким чином, *Hoge Raad* використав «інструмент псевдоавторського права» для захисту праці та інвестицій. Це рішення, що в подальшому зазнало численної критики, продемонструвало європейським інституціям, що один із членів Співтовариства надає національний захист неоригінальним базам даних, чим створював правову фрагментацію єдиного ринку.

Подальша доля *Geschriftenbescherming* була вирішена внаслідок процесів гармонізації законодавства в Європейському Союзі, оскільки прийняття Директиви 96/9/ЄС про правову охорону баз даних змусило Нідерланди впровадити дворівневу систему охорони, що включала нове право *sui generis*. Законом від 8 липня 1999 року нідерландський законодавець спробував вирішити цю доктринальну суперечність⁸⁶. Він не скасував захист «інших творів» повністю, однак обмежив сферу застосування цього інституту. Зокрема, статтю 10 було доповнено положенням (параграф 3), яке виключало зі сфери дії *Geschriftenbescherming* бази даних, що підпадали під охорону правом

⁸³ Beunen A. C. Op. cit. P. 57, 74.

⁸⁴ HR 4 januari 1991, NJ 1991, 608 (*Van Dale v. Romme*).

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Wet van 8 juli 1999, houdende aanpassing van de Nederlandse wetgeving aan richtlijn 96/9/EG van het Europees Parlement en de Raad van 11 maart 1996 betreffende de rechtsbescherming van databanken. *Staatsblad*. 1999. № 303. Art. I, B.

sui generis. Втім, режим формально продовжував існувати для інших об'єктів, що й стало предметом подальшої наукової критики.

Отже, скандинавський та нідерландський досвід свідчать, що «прогалина в охороні» неоригінальних компіляцій була проблемою, яку держави-члени вирішували самостійно, підтверджуючи обґрунтованість побоювань Комісії щодо роздробленості ринку, висловлених у «Зеленій книзі». Національний досвід надав європейському законодавцю два протилежні висновки. З одного боку, скандинавська модель *Katalogskydd* довела, що доктринально послідовний режим суміжного права є життєздатним. З іншого боку, судова практика щодо нідерландського «псевдоавторського права» у справі *Van Dale* підтвердила, що спроба інтегрувати захист інвестицій у доктрину авторського права є доктринально неспроможною та створювала прецедент негармонізованої охорони, що загрожувало функціонуванню єдиного ринку.

2.2. Правові чинники реформи та політико-правовий компроміс Директиви

Правова невизначеність, спричинена рішенням у справі *Van Dale*, значно поглибилася вже у березні того ж року внаслідок появи визначального зовнішнього прецеденту – рішення Верховного Суду США у справі *Feist Publications, Inc. v. Rural Telephone Service Co.* (надалі – «Feist»)⁸⁷. Це рішення не лише вирішило конкретний спір, а й суттєво змінило американський підхід, фактично скасувавши доктрину «поту чола», на яку десятиліттями покладалися виробники неоригінальних компіляцій.

Верховний Суд США, проаналізувавши конституційні засади, провів принципове розмежування між «відкриттям» та «творчістю», постановивши, що авторське право «винагороджує оригінальність, а не зусилля»⁸⁸. Суд підтвердив, що охороні підлягає лише добір або впорядкування фактів (змісту бази), якщо вони демонструють «хоча б мінімальний творчий внесок». Розглянувши довідник *Rural*, Суд дійшов висновку, що просте алфавітне впорядкування є настільки функціонально зумовленим, що такий вибір ставав «практично автоматичним» або «заздалегідь визначеним», а отже, не є результатом творчого процесу.⁸⁹

Відтак Суд остаточно відкинув доктрину «поту чола» в американському праві, створивши суттєвий правовий вакуум у Сполучених Штатах, оскільки без будь-якого федерального захисту залишилися

⁸⁷ *Feist Publications, Inc. v. Rural Telephone Service Co.*, 499 U.S. 340 (1991).

⁸⁸ Там само. Р. 364.

⁸⁹ Там само. Р. 363.

численні бази даних, які були результатом значних інвестицій, але не відповідали вимозі оригінальності.

Рішення у справі *Feist* викликало миттєву реакцію через вразливе становище, в якому опинилася галузь. «Зовнішній поштовх», спричинений цим прецедентом, мав подвійний негативний ефект, він не лише негайно позбавив європейських виробників, насамперед домінуючу британську індустрію, захисту їхніх інвестицій на ключовому американському ринку, але й надав вагомим доктринальним аргументи опонентам гармонізації захисту неоригінальних компіляцій даних на основі доктрини «поту чола» в межах Європи⁹⁰.

Руйнування існуючої моделі, як підтверджує Г. М. Хансакер, стало «визначальним фактором», який змусив європейських політиків усвідомити, що неможливо покладатися на традиційне авторське право для захисту інвестицій⁹¹. Це спонукало Комісію прискорити розробку інструменту, який, за влучним висловом П. Б. Хугенгольца, «реанімував» дискредитовану доктрину «поту чола», але надав їй нову назву – право *sui generis*⁹².

Правові прецеденти 1991 року мали сукупний ефект, що змінив перебіг європейського законодавчого процесу. Європейська Комісія та лобісти індустрії пересвідчилися, що охорона інвестицій у компіляції даних опинилася в стані колізії, оскільки вона або зазнавала провалу (як у США), або існувала у формі доктринально суперечливих національних режимів, непридатних для гармонізації (як у Нідерландах).

У пошуках життєздатної альтернативи, здатної заповнити «прогалину в охороні», європейські законодавці також звернулися до механізмів недобросовісної конкуренції, адже в багатьох державах-членах, зокрема у Франції та Німеччині, вже існували відповідні доктрини, спрямовані на боротьбу з «недобросовісним копіюванням». Проте цей інструмент було визнано непридатним для досягнення стратегічних цілей Комісії, насамперед через ризик посилення правової фрагментації.

Саме фрагментація, що зумовлювала несистемність та непередбачуваність правозастосування, стала підставою для офіційної відмови від такого підходу. Як зазначає Р. Е. Херр, аналізуючи Пояснювальний меморандум до проекту Директиви 1992 року, Комісія дійшла висновку про недоцільність гармонізації режиму, який має «дуже різні форми» та «значною мірою спирається на прецедентне право»⁹³. Відтак спроба

⁹⁰ Davison M. Op. cit. P. 50–51.

⁹¹ Hunsucker G. M. Op. cit. P. 715.

⁹² Hugenholtz P. B. Something Completely Different: Europe's Sui Generis Database Right. *The Internet and the Emerging Importance of New Forms of Intellectual Property* / ed. S. Frankel, D. Gervais. Alphen aan den Rijn : Wolters Kluwer, 2016. P. 206.

⁹³ Herr R. E. Op. cit. P. 95.

уніфікувати подібні розрізнені національні доктрини шляхом однієї галузевої директиви видавалася неможливою.

Водночас право недобросовісної конкуренції за своєю природою не здатне стимулювати первинні інвестиції, оскільки як підкреслює Ф. В. Гросхайде, воно діє лише *ex post* (за фактом порушення), вимагаючи доведення конкретних фактів недобросовісності, і не надає чіткого, *ex ante* (до порушення) виключного права власності⁹⁴. Інвестори, яких Комісія прагнула захистити від недобросовісного копіювання, потребували передбачуваного права власності, тому Комісія свідомо відкинула цю модель як таку, що не вирішувала головного завдання.

Останнім інструментом, що теоретично міг заповнити «прогалину в охороні», було застосування антимонопольного законодавства, зокрема доктрини «незамінних вихідних матеріалів» (англ. *essential facilities*). Однак рішення Суду ЄС у об'єднаній справі *RTE and ITP v Commission* більш відомій як справа *Magill* (далі по тексту – *Magill*), ухвалене в 1995 році⁹⁵, засвідчило неспроможність і цього механізму. Воно чітко окреслило розбіжність між втручанням *ex post* (реагуванням на зловживання) та стимулюванням *ex ante* (заохоченням первинних інвестицій), забезпечення якого прагнула Комісія.

Фактичні обставини справи полягали в тому, що телекомпанії *RTE* та *ITP*, які займали домінуюче становище на ринку списків телепрограм, відмовляли компанії *Magill* у наданні ліцензії на використання своїх тижневих програм. *Magill* мала намір створити новий продукт – зведений тижневий телегід, на який існував споживчий попит, тоді як самі телекомпанії пропонували лише власні, окремі гіди. Суд ЄС підтримав рішення Комісії, визнавши таку відмову зловживанням, що суперечило статті 86 Договору про заснування Європейської Спільноти⁹⁶. Суд встановив, що хоча відмова в ліцензуванні сама по собі не є зловживанням, у цій справі були наявні «виняткові обставини». Зокрема, за відсутності об'єктивних причин телекомпанії відмовлялися надавати *Magill* «незамінний вихідний матеріал», тобто списки програм, чим перешкоджали появі нового продукту.

⁹⁴ Grosheide F. W. Database Protection - The European Way. *Washington University Journal of Law & Policy*. 2002. Vol. 8. P. 46, 48.

⁹⁵ *Radio Telefís Éireann (RTE) and Independent Television Publications Ltd (ITP) v. Commission of the European Communities (Magill)*. Joined Cases C-241/91 P and C-242/91 P. [1995] ECR I-743.

⁹⁶ Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейської Економічної Спільноти) від 25.03.1957. *Верховна Рада України : офіц. вебпортал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 20.10.2025). Стаття 86.

Таке рішення не вирішувало, а навпаки поглиблювало проблему, над якою працювала Комісія. Антимонопольне право в цьому випадку діяло як «негативний» інструмент (*ex post*), а не як «позитивний» стимул (*ex ante*). Воно здатне примусити домінуючого учасника ринку поділитися даними, проте не стимулює інших учасників інвестувати в збір таких даних. Ба більше, ухвалене рішення посилює побоювання інвесторів, оскільки навіть за умови надання захисту сфера його дії могла бути примусово обмежена антимонопольним органом. Справа *Magill* довела, що жоден із наявних режимів – ні авторське право, ні право недобросовісної конкуренції, ні антимонопольне регулювання – не здатен надати інвесторам прогнозоване виключне право на захист їхніх інвестицій.

У підсумку, на початок 1990-х років сукупність доктринальних, судових та політичних чинників зумовила необхідність створення нового правового інструменту. Європейський законодавець фактично не маючи прийнятних альтернатив, обрав прагматичне рішення, яке Й. Л. Гастер охарактеризував як «компромісний підхід»⁹⁷ – дворівневу архітектуру, закріплену в Директиві 96/9/ЄС, де кожен рівень був поступкою одному з ідеологічних таборів.

Перший рівень (Глава II Директиви) був поступкою країнам континентальної системи авторського права. Замість нав'язування їм британської доктрини «поту чола», європейський законодавець гармонізував авторсько-правову охорону баз даних відповідно до рівня оригінальності, встановивши, що авторське право захищає лише добір або розташування вмісту, яке є «власним інтелектуальним творінням автора»⁹⁸. По суті, європейський законодавець імплементував доктринальну логіку, подібну до закріпленої у рішенні *Feist*, остаточно підтвердивши, що ані праця, ані інвестиції не є критеріями для авторсько-правової охорони. Вирішивши доктринальну проблему авторського права шляхом його гармонізації, європейський законодавець перейшов до розв'язання проблеми економічної.

Другий рівень компромісу (Глава III Директиви) став поступкою виробникам баз даних та країнам, що історично захищали інвестиції, зокрема Великій Британії, яка внаслідок запровадження першого рівня втратила свою доктрину «поту чола», що й призвело до створення нового правового інституту – права особливого роду⁹⁹. Сутність цього політико-правового компромісу полягала в тому, що законодавець ЄС, фактично запозичив економічну мету британської доктрини – захист інвестицій

⁹⁷ Gaster J.-L. Op. cit. P. 1130.

⁹⁸ Директива 96/9/ЄС. Art. 3(1).

⁹⁹ Там само. Art. 7(1).

від недобросовісного копіювання, – втілюючи її в доктринальну конструкцію скандинавського «правила каталогу». Це яскраво ілюструє тезу П. Б. Хугенгольца про «воскресіння» дискредитованої доктрини «поту чола» у новій, політично прийнятній формі¹⁰⁰.

Втім, така дворівнева конструкція не була закладена напочатку, а стала результатом концептуальної трансформації, що відбулася під час розробки проекту. Як стверджують Дж. Г. Райхман та П. Самуельсон, ранні пропозиції Комісії тяжіли до моделі недобросовісної конкуренції. Однак цей підхід, що спирався на деліктну відповідальність, було відхилено, оскільки він не створював позитивного виключного права *ex ante*, якого вимагала індустрія¹⁰¹. Як наслідок, у ході подальших дебатів і пошуку компромісу відбулося свідоме зміщення фокусу, на яке вказує Р. Е. Херр. Він констатує, що остаточний варіант продемонстрував «зміну акценту» від вузького захисту проти недобросовісного вилучення до створення «повноцінного права власності» на вміст бази даних¹⁰².

Попри такий прагматичний компроміс, фундаментальні передумови, на яких він ґрунтувався, стали об'єктом гострої наукової критики. Існує думка, що інтерпретація рішення *Feist* як «прогалини в охороні» була політичним, а не юридичним висновком. Як стверджує Г. Індранат, зацікавлені сторони (тобто учасники ринку) не вбачали в рішенні значної загрози. Вони наполягали, що континентальний стандарт оригінальності є достатньо високим для захисту їхніх баз даних, і переважною більшістю голосів підтримували гармонізацію саме на основі авторського права¹⁰³.

Більше того, на переконання інших критиків, зокрема Дж. Г. Райхмана, рішення *Feist* було не помилкою, а навпаки – доктринально правильним підтвердженням конституційного принципу захисту лише оригінального вираження, а не фактів чи витраченої праці, а тому реакція ЄС виглядає як свідомо відмова від цього принципу¹⁰⁴. Цю тезу про непропорційну політичну реакцію підтримує і Р. Е. Херр, стверджуючи, що саме під впливом судових прецедентів 1991 року баланс інтересів різко змістився в бік виробників. Внаслідок цього

¹⁰⁰ Hugenholtz P. B. Something Completely Different. P. 206.

¹⁰¹ Reichman J. H., Samuelson P. Intellectual Property Rights in Data? *Vanderbilt Law Review*. 1997. Vol. 50. P. 51.

¹⁰² Herr R. E. Op. cit. P. 86.

¹⁰³ Indranath G. Was *Feist* a Catalyst for the Structure of Database Directive?: A Legal Exploration of the Implications of the *Feist* Decision : Dissertation, University of Edinburgh, 2015. P. 5.

¹⁰⁴ Reichman J. H. Database Protection in a Global Economy. *Revue Internationale du Droit d'Auteur*. 2002. No. 191. P. 459.

імпульсивна реакція Комісії призвела до свідомого руйнування початкового балансу, причому «багато ключових змін відбулися без пояснень»¹⁰⁵.

Водночас, офіційна аргументація про «провал ринку» знайшла одностайної підтримки в науковій доктрині та стала предметом наукових дискусій. Представники критичного напрямку висунули тезу, що цей аргумент слугував радше політичним припущенням для виправдання втручання, аніж емпірично доведеним фактом. Як слушно зауважує Г. Індранат, хоча Директива декларувала створення стимулу для виробників, бракувало доказів, що «такий стимул справді був необхідний»¹⁰⁶.

Зокрема, впровадження нового підходу стало проявом політичної волі Комісії, яка, ймовірно, діяла всупереч позиції учасників самого ринку. Як стверджує Г. Індранат, аналізуючи відповіді на Зелену книгу, зацікавлені сторони насправді переважно підтримували захист засобами авторського права, натомість «не було виявлено жодного інтересу» до створення нового права на бази даних¹⁰⁷. Проте Комісія, на його думку, «проігнорувала аргументи» ринку і дійшла висновку, що *sui generis* є безальтернативним варіантом. При цьому підґрунтям такого рішення став не ринковий, а суто доктринальний аргумент щодо неможливості узгодження захисту за моделлю *copyright* (якого прагнув ринок) із принципами країн *droit d'auteur*¹⁰⁸.

Слушність такої критики ретроспективно підтверджується в подальших офіційних звітах самої Комісії. Звіт про оцінку Директиви 2018 року прямо констатував відсутність доказів зростання виробництва баз даних унаслідок запровадження права *sui generis*¹⁰⁹, а дослідження 2021 року підтвердило, що докази економічного ефекту цього права «залишаються непереконалими»¹¹⁰. Саме брак ретроспективних емпіричних доказів підсилює тезу про те, що первинна аргументація Комісії щодо «провалу ринку» слугувала насамперед прагматичним політичним обґрунтуванням. Це дозволило обійти глибинний доктринальний розкол і запровадити захист інвестицій як окремий

¹⁰⁵ Herr R. E. Op. cit. P. 87.

¹⁰⁶ Indranath G. Op. cit. P. 1.

¹⁰⁷ Там само. P. 5.

¹⁰⁸ Там само. P. 6.

¹⁰⁹ Study in support of the evaluation of Directive 96/9/EC on the legal protection of databases : Final Report / R. Fisher et al. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2018. P. 3.

¹¹⁰ Study to support an impact assessment for the review of the Database Directive : Final Report / Europe Economics et al. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2022. P. 11.

інститут, необхідність якого диктувалася радше політичною волею, аніж доведеною ринковою потребою.

Отже, Директива 96/9/ЄС постає не стільки доктринально послідовним актом, скільки продуктом політичного компромісу у відповідь на доктринальну та політичну безвихідь 1990-х років. Дворівнева побудова акту стала політичним вирішенням ідеологічного розколу, оскільки Директива 96/9/ЄС одночасно задовольнила вимоги країн з *droit d'auteur*, закріпивши стандарт творчого внеску для авторського права, і відновила захист інвестицій для країн з доктриною «поту чола» шляхом створення нового інструменту.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження засвідчує, що право *suī generis* на бази даних можна розглядати не як результат природньої еволюції права інтелектуальної власності, а як своєрідний правовий інструмент, свідомо сконструйований з політичних та, до певної міри, економічних міркувань для вирішення доктринальної кризи, що унеможливлювала захист економічно цінних, але нетворчих компіляцій.

На основі здійсненого аналізу сформульовано такі наукові висновки:

Засадничою передумовою кризи став доктринальний антагонізм національних правових систем, оскільки персоналістична традиція *droit d'auteur*, що вимагала творчого «відбитку особистості» доктринально відкидала охорону інвестицій, тоді як утилітарна традиція *copyright* інтегрувала захист «поту чола» безпосередньо в авторське право, унеможливлюючи гармонізацію.

Доктринальний розкол набув гострого політико-економічного виміру, коли Європейська Комісія у Зеленій книзі визнала правову роздробленість як пряму загрозу єдиному інформаційному ринку. Аналіз національних «прототипів» охорони, зокрема скандинавського «правила каталогу» (швед. *katalogskydd*) та нідерландського «захисту письмових творів» (нід. *geschriftenbescherming*), підтвердив, що держави-члени вже намагалися самостійно заповнити «прогалину в охороні», проте робили це доктринально несумісними шляхами.

Визначальними факторами законодавчого процесу стали два ключові судові рішення 1991 року. Внутрішній прецедент (справа *Van Dale v. Romme*) продемонстрував неспроможність гармонізації авторського права, а зовнішній прецедент (справа *Feist v. Rural*) фактично скасував доктрину «поту чола» на ринку США. У сукупності це обґрунтувало необхідність створення нового інструменту поза межами авторського права.

Найвні альтернативи було визнано непридатними. Право недобросовісної конкуренції було відкинуто, оскільки воно мало виключно ретроспективну (лат. *ex post*) дію і не створювало позитивного виключного права. Водночас антимонопольне право, як засвідчила справа Magill, функціонувало не як стимул для інвесторів, а, навпаки, як загроза примусового доступу до «незамінних вихідних матеріалів», що лише посилювало побоювання індустрії.

Саме тому Директива 96/9/ЄС стала політико-правовим компромісом, втіленим у дворівневій архітектурі, де перший рівень (Глава II) став поступкою континентальній традиції (шляхом гармонізації авторського права за високим стандартом творчості), а другий рівень (Глава III) став поступкою індустрії та країнам *copyright*, фактично реанімувавши економічну мету доктрини «поту чола» в новій формі права *sui generis*.

У підсумку, право *sui generis* постає як правовий інструмент гібридного характеру, який поєднує в собі характеристики з різних галузей, але водночас не є ні авторським правом (оскільки захищає значні інвестиції, а не творчість), ні правом протидії недобросовісній конкуренції (оскільки надає виключне право *ex ante*). Ретроспективний аналіз доводить, що запровадження цього «нормативного експерименту» було насамперед політичним вирішенням доктринального антагонізму, а не кроком, продиктованим доведеною ринковою необхідністю.

Утім, незважаючи на таку неоднозначну генезу та критичну оцінку, цей гібридний інститут довів життєздатність, проіснувавши майже три десятиліття, закріпившись у правовій системі ЄС та продемонструвавши потенціал для подальшої рецепції, зокрема через його ймовірне поширення на нові об'єкти правової охорони.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено історико-правові передумови формування права *sui generis* на неоригінальні бази даних у праві Європейського Союзу. Проаналізовано фундаментальний доктринальний антагонізм між континентальною системою *droit d'auteur* та англо-американською системою *copyright* як головну перешкоду для гармонізації. Визначено, що вимога високого рівня творчого внеску в континентальному праві унеможлиблювала захист нетворчих інвестицій, тоді як утилітарна доктрина «поту чола» історично забезпечувала таку охорону. З'ясовано, що ця філософська несумісність створила загрозу фрагментації Єдиного ринку, яку діагностувала Європейська Комісія. Окрему увагу приділено демонстрації неспроможності альтернативних механізмів, зокрема права недобросовісної конкуренції та антимонопольного регулювання, ефективно заповнити «прогалину в охороні».

Встановлено, що каталізаторами реформи стали криза національних підходів у Європі та зміна судової практики у США, які позбавили інвесторів правового захисту. Аргументовано, що дворівнева архітектура Директиви 96/9/ЄС стала політико-правовим компромісом, який «реанімував» економічну мету захисту інвестицій у новій формі права *sui generis* задля подолання доктринального конфлікту.

Література

1. Директива 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11 березня 1996 року про правову охорону баз даних. *Верховна Рада України : офіц. вебпортал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_241#Text (дата звернення: 10.10.2025).

2. Strowel A. *Droit d'auteur et copyright: divergences et convergences : étude de droit comparé / préface de Louis Van Bunn*. Bruxelles : Bruylant, 1993. 722 p. (*Bibliothèque de la Faculté de droit de l'Université catholique de Louvain* ; t. 24).

3. Gesetz über Urheberrecht und verwandte Schutzrechte (Urheberrechtsgesetz – UrhG) vom 09.09.1965. Bundesministerium der Justiz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/urhlg/> (дата звернення: 15.10.2025).

4. Bundesgerichtshof [BGH]. Urteil vom 09.05.1985 – I ZR 52/83 (Inkasso-Programm). *Entscheidungen des Bundesgerichtshofes in Zivilsachen* [BGHZ]. Bd. 94. S. 276–293.

5. Cour de cassation [Cass.] (France), assemblée plénière, 30 oct. 1987, pourvoi n° 86-11.918 (Société Microfor v. Société Le Monde). *Bulletin des arrêts de la Cour de cassation, Assemblée plénière*. 1987. № 4. P. 7.

URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000007019548/> (дата звернення: 15.10.2025).

6. Ginsburg J. C. A Tale of Two Copyrights: Literary Property in Revolutionary France and America. *Tulane Law Review*. 1990. Vol. 64, No. 5. P. 991–1031.

7. Code de la propriété intellectuelle (France). *Légifrance : le service public de la diffusion du droit*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006069414/> (дата звернення: 15.10.2025).

8. Rose M. Authors and Owners: The Invention of Copyright. Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1993. 176 p. ISBN 978-0-674-05308-3.

9. Deazley R. Rethinking Copyright: History, Theory, Language. Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2006. 201 p. ISBN 978-1-84542-282-5.

10. Constitution of the United States. *National Archives*. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript> (дата звернення: 15.10.2025).

11. Copyright Act of 1976. Pub. L. No. 94-553, 90 Stat. 2541 (codified as amended at 17 U.S.C. §§ 101–810). URL: <https://www.copyright.gov/title17/> (дата звернення: 15.10.2025).

12. Drassinower A. Sweat of the Brow, Creativity, and Authorship: On Originality in Canadian Copyright Law. *University of Ottawa Law & Technology Journal*. 2003–2004. Vol. 1. No. 1. P. 105–123.

13. Ginsburg J. C. Creation and Commercial Value: Copyright Protection of Works of Information. *Columbia Law Review*. 1990. Vol. 90. No. 7. P. 1865–1938.

14. Davison M. The Legal Protection of Databases. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 321 p

15. *Walter v. Lane* [1900] A.C. 539 (HL).

16. Copyright Act 1842 (5 & 6 Vict. c. 45). *London : Printed by George E. Eyre and Andrew Spottiswoode*, 1842.

17. Lauriat B. *Walter v. Lane* (1900) // *Landmark Cases in Intellectual Property Law* / ed. J. Bellido. Oxford : Hart Publishing, 2017. P. 153–179. URL: <https://ssrn.com/abstract=2912615> (дата звернення: 17.10.2025).

18. *Ladbroke (Football) Ltd v. William Hill (Football) Ltd* [1964] 1 All ER 465 (HL).

19. Hunsucker G. M. The European Database Directive: Regional Stepping Stone to an International Model? *Fordham Intellectual Property, Media & Entertainment Law Journal*. 1997. Vol. 7, No. 2. P. 697–779.

20. Herr R. E. Is the Sui Generis Right a Failed Experiment?: A Study on the Database Directive : Dissertation, Ludwig-Maximilians-Universität München, 2008. 182 p.

21. Green Paper on Copyright and the Challenge of Technology : COM(88) 172 final. Brussels : Commission of the European Communities, 1988. 237 p.

22. Gaster J.-L. The New EU Directive Concerning the Legal Protection of Databases. *Fordham International Law Journal*. 1996. Vol. 20, No. 4. P. 1129–1152.

23. Lag (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk. *Sveriges riksdag*. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-1960729-om-upphovsratt-till-litterara_sfs-1960-729 (дата звернення: 10.11.2025).

24. Lov om opphavsrett til åndsverk m.v. (åndsverkloven) fra 12.05.1961 nr. 2. *Lovdata*. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1961-05-12-2> (дата звернення: 10.11.2025).

25. Kungl. Maj:ts proposition nr 17 år 1960 : Prop. 1960:17 med förslag till lag om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk. Stockholm, 1959. 410 s.

26. Lov om opphavsrett til åndsverk mv. (åndsverkloven) fra 15.06.2018 nr. 40. *Lovdata*. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2018-06-15-40> (дата звернення: 10.11.2025).

27. Wet van 23 september 1912, houdende nieuwe regeling van het auteursrecht (Auteurswet 1912). *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*. 1912. № 308.

28. Beunen A. C. *Geschriftenbescherming: The Dutch Protection for Non-original Writings // A Century of Dutch Copyright Law : Auteurswet 1912-2012 / ed. P. B. Hugenholtz et al. Amstelveen : deLex, 2012. P. 57–97.*

29. Cohen Jehoram T. Copyright in Non-Original Writings: Past – Present – Future? // *Auteursrecht: aanspraak op en afbakening van een exclusief recht* / red. J.J.C. Kabel, F.W. Grosheide. Deventer : Kluwer, 1998. P. 101–111.

30. Cohen Jehoram T. Copyright in Non-Original Writings: Past – Present – Future? // *Auteursrecht: aanspraak op en afbakening van een exclusief recht* / red. J.J.C. Kabel, F.W. Grosheide. Deventer : Kluwer, 1998. P. 103–112.

31. HR 4 januari 1991, Nederlandse Jurisprudentie (NJ) 1991, 608 (Van Dale v. Romme).

32. Wet van 8 juli 1999, houdende aanpassing van de Nederlandse wetgeving aan richtlijn 96/9/EG van het Europees Parlement en de Raad van 11 maart 1996 betreffende de rechtsbescherming van databanken. *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*. 1999. № 303.

33. *Feist Publications, Inc. v. Rural Telephone Service Co.*, 499 U.S. 340 (1991).

34. Grosheide F. W. Database Protection–The European Way. *Washington University Journal of Law & Policy*. 2002. Vol. 8. P. 39–77.

35. Hugenholtz P. B. Something Completely Different: Europe's Sui Generis Database Right // *The Internet and the Emerging Importance of New Forms of Intellectual Property* / ed. S. Frankel, D. Gervais. Alphen aan den Rijn : Wolters Kluwer, 2016. P. 205–222.

36. *Radio Telefís Éireann (RTE) and Independent Television Publications Ltd (ITP) v. Commission of the European Communities (Magill)*. Joined Cases C-241/91 P and C-242/91 P. [1995] ECR I-743.

37. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейської Економічної Спільноти) від 25.03.1957. *Верховна Рада України : офіц. вебпортал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 20.10.2025).

38. Reichman J. H., Samuelson P. Intellectual Property Rights in Data? *Vanderbilt Law Review*. 1997. Vol. 50. P. 51–166.

39. Indranath G. Was Feist a Catalyst for the Structure of Database Directive?: A Legal Exploration of the Implications of the Feist Decision : Dissertation, University of Edinburgh, 2015. 343 p.

40. Reichman J. H. Database Protection in a Global Economy. *Revue Internationale du Droit d’Auteur*. 2002. No. 191. P. 455–533.

41. Study in support of the evaluation of Directive 96/9/EC on the legal protection of databases : Final Report / R. Fisher et al. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2018. 156 p. DOI: <https://doi.org/10.2759/83343>.

42. Study to support an impact assessment for the review of the Database Directive : Final Report / Europe Economics et al. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2022. 233 p. DOI: <https://doi.org/10.2759/803273>.

Information about the authors:

Vyshnevskiy Vladyslav Olehovych,

Postgraduate Student

Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
7-A, Akademika Dobrokhotova str., Kyiv, 03142, Ukraine

Vashchynets Ivan Ivanovych,

Candidate of Law Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of International and Private Law,
Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
7-A, Akademika Dobrokhotova str., Kyiv, 03142, Ukraine

SECTION 3. INTERNATIONAL AND EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES IN UKRAINIAN LAW

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-629-4>

INTERNATIONALISATION OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONALS WITH SPECIFIC CONDITIONS OF STUDY

Bidniak H. S., Pakulova T. V., Strilets K. Yr.

INTRODUCTION

In the modern globalised world, internationalisation has become one of the key trends in the development of higher education. It promotes the integration of national educational systems into the European and global space, ensures the quality of educational services, forms competitive specialists and strengthens the academic reputation of universities. In this context, special attention should be paid to the category of higher education institutions with specific conditions of study (hereinafter referred to as the 'HEIs with SCS'), which include military, law enforcement, intelligence and other specialised institutions whose activities are closely related to the national security of the state.

Unlike classical universities, HEIs with SCS operate under specific regulatory, organisational and ethical constraints. This leads to a number of challenges, including the exercise of cadets' academic freedom, opportunities for academic mobility, international cooperation and the introduction of innovative educational practices. However, internationalisation can become an effective tool for modernising such institutions, contributing to improving the quality of training and harmonising internal educational processes with European standards.

The Law of Ukraine 'On Higher Education' defines academic freedom as "the autonomy and independence of participants in the educational process in the conduct of pedagogical, scientific and pedagogical, scientific and/or innovative activities, which is carried out on the principles of freedom of speech and creativity, dissemination of knowledge and information, conducting research and use of their results and is implemented subject to the

restrictions established by law”¹. However, in the HEIs with SCS, this concept has specific boundaries due to the service subordination of cadet², Recent Ukrainian and European publications (e.g., Zghurovskyi; Malynovskyi & Melnyk; National Erasmus+ Office in Ukraine)^{3, 4, 5}, show a clear shift from mobility-only projects to comprehensive institutional strategies that integrate international, intercultural and global dimensions across teaching, research and governance. That is why it is important to investigate how internationalisation can be implemented under conditions of limited academic freedom, what strategies are appropriate for such institutions and how they meet the modern requirements of university education.⁶

Scientific works of researchers, namely: Tsareva I., Maksymenko O. & Kalko R. (2024)⁷, Zgurovsky M. (2020)⁸, Malynovsky V. & Melnyk V. (2020)⁹, Zinchenko S. (2019)¹⁰, Surmin Y. & Bieliaiev D. (2020)¹¹ are devoted to the problems of internationalisation of higher educational institutions, its benefits and how they can be adapted to the needs of national security, defence capability development and training of personnel. They clearly outline that modern higher education operates in the context of globalisation, technological transformations and growing demands on the quality of specialist training. Accordingly, universities – including those with specific conditions of study – must meet the universal criteria of efficiency, openness and academic mobility formulated by the Bologna

¹ Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

² Про затвердження порядку організації освітнього процесу у ЗВО з особливими умовами навчання:Резолюція Кабінету міністрів України № 673 від 29.08.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2018-p>

³ Згуровський М.З. (2020). Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах глобалізації. *Вища освіта України*, 3. DOI: <https://doi.org/10.18372/2410-6365.66.14410>

⁴ Малиновський В.Я., Мельник В.М. (2020). Інтернаціоналізація вищої освіти в умовах європейської інтеграції. *Публічне управління: теорія та практика*, 3(27).

⁵ Національний Еразмус+ офіс в Україні (2023). Міжнародна діяльність ЗВО України в умовах війни: виклики і рішення. URL: <https://erasmusplus.org.ua/?p=17213>. URL: <https://erasmusplus.org.ua/?p=17213>

⁶ Міністерство освіти і науки України. Рекомендації щодо інтернаціоналізації ЗВО (2020). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news>

⁷ Tsareva I., Maksymenko O., Kalko R. (2024). Philosophical aspect of information warfare. *Philosophy, Economics and Law Review*, 4(1), 57–66.

⁸ Згуровський М.З. (2020). Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах глобалізації. *Вища освіта України*, 3. DOI: <https://doi.org/10.18372/2410-6365.66.14410>

⁹ Малиновський В.Я., Мельник В.М. (2020). Інтернаціоналізація вищої освіти в умовах європейської інтеграції. *Публічне управління: теорія та практика*, 3(27).

¹⁰ Зінченко С.М. (2019). Академічна свобода у сучасному вищому навчальному закладі: проблеми реалізації. *Вісник Національної академії правових наук України*, 1(96).

¹¹ Сурмін Ю.П., Беляєв Д.С. (2020). Свобода регламентація у системі вищої військової освіти. *Військово-науковий вісник*, (33).

Process, recommendations of UNESCO, the European Union and the national strategies.

Thus, the purpose of the article is to analyse the theoretical foundations of the internationalisation of higher education, outline the features of academic freedom in the context of HEIs with SCS, identify current requirements for university education and propose practical strategies for internationalisation adapted to the specifics of the mentioned educational environment.

Materials and Methods. The research design combines comparative legal analysis of Ukrainian regulatory acts governing higher education and HEIs with SCS, and a structured review of policy and scholarly sources (2019–2024), including the Bologna Process documents, Council of Europe Recommendation CM/Rec, and sectoral reports of the National Erasmus+ Office in Ukraine. The systemic approach was used to map the interrelations between academic freedom, security-driven limitations and institutional internationalisation policies. Additionally, elements of case study methodology were applied to typical cooperation formats, focusing on feasibility under security constraints. The methodological triangulation increases the validity of the conclusions and ensures their applicability to HEIs with SCS.

1. The problem's prerequisites emergence and the problem's formulation

Internationalisation of higher education is the process of integrating the international dimension into teaching, learning, research and organisational development of universities. The most widespread academic definition was given by Jane Knight, who defined internationalisation as: “The process of integrating the international, intercultural or global dimension into the aims, functions and delivery of higher education”.¹²

This approach emphasises the complexity of internationalisation, covering not only the mobility of students and lecturers, but also the modernisation of educational content, participation in international research projects, development of partnerships, implementation of joint double degree programmes, and so on.

The scientific literature distinguishes two main approaches to internationalisation:

¹² Knight, J. (2004). Internationalization remodeled: Definition, approaches, and rationales. *Journal of Studies in International Education*, 8(1), 5–31. <https://doi.org/10.1177/1028315303260832>

- institutional – focuses on the development of internal policies, strategies and procedures that facilitate the university's participation in the global education space;

- functional (academic/programmatic) – refers to specific forms of international activity: academic mobility, foreign language courses, international research, faculty exchange, recognition of qualifications.

For HEIs with SCS, the institutional approach is of particular importance, as it allows for systematic consideration of security, service regulations, secrecy, restrictions, while fostering openness to external educational practices.

Higher education institutions with specific conditions of study are educational institutions where the organisation of the educational process is subject to special requirements due to the performance of functions in the field of national security, defence, law enforcement or intelligence. In Ukrainian legislation, these institutions usually operate as part of ministries and departments.

The internationalisation of higher education has several strategic functions:

- improving the quality of education and research through access to the latest knowledge, participation in international projects, and exchange of experience;

- developing global competence of students and lecturers, including intercultural communication, critical thinking, and language skills;

- expanding employment opportunities for graduates in both the national and international markets;

- strengthening the university's reputation at the international level;

- support for democratic values, intercultural dialogue, and sustainable development.

In the context of HEIs with SCS, these benefits can be adapted to the needs of national security, defence capability development and training of personnel to work in the face of globalised threats.

According to the analytical report of the National Erasmus+ Office in Ukraine, internationalisation in the context of security challenges requires new approaches to mobility, partnerships and secure knowledge exchange.¹³

The cadets of the HEIs with SCS are both students and military personnel/persons with special status. They are subject to strict internal regulations, have restrictions on movement, communication and use of personal devices. This creates serious obstacles to: academic mobility,

¹³ Національний Еразмус+ офіс в Україні (2023). Міжнародна діяльність ЗВО України в умовах війни: виклики і рішення. URL: <https://erasmusplus.org.ua/?p=17213>

participation in open international exchange programmes, access to foreign information resources, and public scientific communication.

Under conditions of official subordination, standardised curricula and disciplinary regulations, cadets do not have full autonomy in choosing disciplines, lecturers, forms of work or participation in research activities, which limits the concept of academic freedom, defined in Article 1 of the Law of Ukraine “On Higher Education” as “autonomy and independence of participants in the educational process in the implementation of educational, scientific and creative activities...”¹⁴.

The HEIs with SCS often work with special curricula that contain classified or sensitive information, in particular in the areas of military technology, tactics, intelligence, and cybersecurity. This limits the possibility of open scientific publication, joint teaching with foreign partners or participation in public international conferences.

Often, international educational initiatives (e.g., Erasmus+, Horizon Europe) do not take into account the specifics of HEIs with SCS: the need for state support, restrictions on cadets’ travel abroad, and the complexity of legal procedures. As a result, the participation of such institutions in international projects remains minimal, despite the high need for experience exchange and standardisation of training within NATO and the EU.

Academic freedom is a fundamental principle of university autonomy and personal development in higher education. Academic freedom is: “autonomy and independence of participants in the educational process in the implementation of educational, scientific and/or creative activities...”¹⁵.

This principle has a deep philosophical basis in the idea of the university as a space for the free search for truth (Humboldt, Jaspers). In democratic societies, academic freedom is interpreted as: freedom of teaching and learning; freedom to choose research topics; freedom to publish results; autonomy of participants in the choice of methods and means of education; the right to participate in university governance. Academic freedom is not only a right, but also an obligation: its implementation should be consistent with the principles of academic integrity, respect for the rights of other participants in the educational process and responsibility for the results of activities.

Academic freedom is not denied in HEIs with SCS (military, police, intelligence academies, and so on), but it is significantly limited by the nature of the service and regulations established by the state. They are: limited choice of academic disciplines – the programs are mostly fixed,

¹⁴ Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

¹⁵ Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

without elements of electivity; lack of mobility (study abroad or at civilian universities is not allowed without approval); limited access to open scientific publicity (some research results have limited access); strict control over the behaviour of cadets and subordination to disciplinary regulations.

Such conditions do not contradict academic freedom in the general sense, but form its narrow, functional format, subordinated to the goals of service and defence. It goes without saying that the main task of the administrations of HEIs with SCS is to ensure a balance between academic freedom and official discipline. This means: introducing elements of choice into the curriculum (e.g., additional courses in foreign languages, digital security, law); encouraging cadets to participate in internal research activities; developing a system of rewards for scientific activity; creating an environment of trust and respect for academic opinion.

In the international context, such approaches are in line with the principles of the Bologna Process, where respect for academic freedom is combined with responsibility for its limits.

According to the Council of Europe¹⁶, even in institutions with restricted status, students should retain the right to participate in academic life, and restrictions on freedom should be clearly defined, necessary and proportionate.

As modern higher education operates in the context of globalisation, technological transformation and growing demands on the quality of specialist training, universities – including HEIs with SCS – must meet the universal criteria of efficiency, openness and academic mobility formulated by the Bologna Process, UNESCO, European Union and national strategies.

The leading paradigm of modern education is the competence-based approach, which focuses the learning process not only on the acquisition of knowledge but also on developing the ability to apply it in real life and professional situations. For HEIs with SCS, it means that educational programs should not only prepare for a highly specialised service, but also provide a wide range of general and professional competences (leadership, digital, language, analytical). For example, in addition to knowledge of tactics and statutes, a law enforcement officer should have tools for psychological support of subordinates, foreign language skills, and the ability to analyse large amounts of information in a digital environment. Since Ukraine officially joined the Bologna Process in 2005, all higher education institutions, including HEIs with SCS, must be guided by unified European standards. The HEIs with SCS use digital platforms, but due to

¹⁶ Recommendation CM/Rec(2012)7 of the Committee of Ministers to member States on the responsibility of public authorities for academic freedom and institutional autonomy. URL: <https://rm.coe.int/168070c7c7>

security restrictions, cadets' access to external resources is controlled. At the same time, they are developing their own internal information and educational environments.

2. The analysis of existing methods for solving the problem and formulating a task for the optimal technique development

A comprehensive approach to training a specialist requires a combination of knowledge from several fields. For example, the training of a cybersecurity specialist includes technical disciplines (computer science, encryption), law (international and military), psychology (human factor in cyber threats), language training (for international interaction). Thus, interdisciplinarity is a tool for developing critical thinking and creativity, which are the key to solving non-standard situations in the military or law enforcement service.

The internationalisation of higher education is a purposeful process of integrating the international, intercultural and global dimension into the goals, functions and processes of educational institutions. It can take place at the following levels: institutional – through the creation of international departments, double degree programs, and the involvement of foreign lecturers; individual – through academic mobility of students and academic staff; virtual – through online courses, joint research platforms, digital collaboration. Ukraine's current educational policy has several key strategic directions:

Academic mobility.

This is a temporary study or internship of a student in another institution. Mobility can be: internal (between Ukrainian higher educational institutions), external (within the framework of the Erasmus+, NATO DEEP, KA1/KA2, and so on programs)¹⁷. External mobility is often limited for HEIs with SCS, but can be implemented within the framework of: training missions within NATO; participation in international military simulations; short-term internships under intergovernmental agreements.

Joint educational programs.

This is the creation of bilateral or multilateral training programmes where the curriculum is agreed between institutions and the graduate receives a joint or double degree. It can be carried out at the postgraduate level (e.g., courses with the participation of NATO member states); in language training programs (including with the participation of foreign instructors); in the field of cyber security and law enforcement management.

¹⁷ Національний Еразмус+ офіс в Україні (2023). Міжнародна діяльність ЗВО України в умовах війни: виклики і рішення. URL: <https://erasmusplus.org.ua/?p=17213>

Internationalisation of educational content.

This approach does not require physical mobility, but instead involves teaching certain disciplines in English; studying professional vocabulary in the context of international terminology; analysis of international experience within the courses; integration of UN, EU, NATO cases into the curriculum.

In order to implement the internationalisation policy, a modern higher educational institution should: develop an internal internationalisation strategy; create responsible structural units (international relations department, internationalisation coordinator); establish cooperation with foreign partners (embassies, attachés, international educational agencies); ensure the quality and compatibility of educational programmes with international standards; conduct internal trainings for staff on international cooperation practices. It is important for the HEIs with SCS to take into account the need for security, confidentiality and political neutrality, especially in wartime. Therefore, international cooperation should be conducted through state channels or in coordination with the relevant ministries.

Of course, there are certain challenges and limitations for the HEIs with SCS. Namely, limited access to open international platforms due to security protocols; inability to participate in long-term exchange programmes; language barriers among staff and cadets; limited funding for non-profit educational projects. However, there are opportunities to participate in international projects on digital security, medicine, crisis response; develop remote international cooperation; improve language training for participation in international operations (peacekeeping, humanitarian missions); strengthen the image of Ukrainian HEIs with SCS as partners in the joint defence of European values.

The results indicate that while HEIs with SCS face structural constraints (service subordination, classified curricula, restricted mobility), internationalisation remains both feasible and beneficial when tailored to security conditions. A balanced model combines: (a) virtual and blended mobility; (b) cooperation in non-sensitive domains (e.g., humanitarian law, cyber hygiene, crisis response); (c) English-medium instruction for selected modules; and (d) secure data-sharing protocols for joint research. This alignment reduces the risks of uncontrolled information flows while keeping educational quality on par with European benchmarks.

From the perspective of academic freedom, the functional format characteristic of HEIs with SCS can be widened without undermining discipline: elective micro-modules, supervised participation in closed research groups, and incentive systems for academic writing improve agency and responsibility. Internationally, these measures resonate with the Bologna Process and the Council of Europe's proportionality principle. Importantly,

wartime experience shows the symbolic dimension of internationalisation: presenting Ukraine's defence of democratic values through academic cooperation reinforces institutional reputation and supports staff and cadet resilience.

Implementation requires governance instruments: an institutional internationalisation roadmap; risk assessment and mitigation procedures; staff development in EMI (English-medium instruction) and academic writing; and clear coordination with the responsible ministries. Monitoring should use mixed indicators (quality of learning outcomes, language proficiency gains, secure collaboration instances, and graduate employability in international contexts).

CONCLUSIONS

The prospects for the internationalisation of HEIs with SCS are obvious and strategically important. At the same time, they should be implemented through adapted mechanisms that take into account national security, confidentiality and the specifics of training. Only a targeted government policy and institutional initiative can ensure the gradual but effective entry of such institutions into the global educational space. Internationalisation is a key factor in the development of the modern higher education system aimed at ensuring the competitiveness of graduates, updating educational programmes and integration into the global educational space. In the context of HEIs with SCS, this process is particularly relevant, as it is related not only to academic needs, but also to the requirements of national security, international partnership and adaptation to wartime conditions.

The modernisation of HEIs with SCS should be based on the introduction of a competence-based approach, the use of digital technologies, the preservation of interdisciplinarity and the adaptation of curricula to international standards. This will ensure the quality of training for defence, security, law enforcement and other strategically important sectors. Security restrictions, imperfect infrastructure for international cooperation, language barriers and organisational difficulties in implementing joint programmes remain among the main challenges to the internationalisation of HEIs with SCS. At the same time, new opportunities are opening up the development of digital cooperation, participation in specialised international missions, and enhancing the language and professional training of cadets to perform tasks in an international environment. Thus, effective internationalisation of HEIs with SCS should be implemented with a balance between openness to global educational processes and maintaining of national security. It is possible with an integrated approach, strategic planning, support at the level of public policy and the initiative of the educational institutions themselves. Future

research should develop typologies of secure internationalisation practices and evaluate their impact on learning outcomes and institutional resilience.

SUMMARY

The purpose of the article is to analyse the notion of internationalisation of higher educational institutions with specific conditions of study (HEIs with SCS), identify current requirements for higher education and put forward practical strategies for internationalisation adapted to the specifics of such institutions. Internationalisation is a key factor in the development of the modern higher education system aimed at ensuring the competitiveness of graduates, updating educational programmes and integration into the global educational space. In the context of HEIs with SCS, this process is of particular relevance, as it is linked not only to academic needs but also to the requirements of national security, international partnership and adaptation to wartime conditions. Methodologically, the article applies comparative legal and educational analysis supplemented by a targeted review of scholarly and policy sources (2019–2024), which enables the identification of feasible models of international cooperation under security constraints. Modernisation of education in institutions with specific conditions of study should be based on the introduction of a competence approach, the use of digital technologies, the maintaining of interdisciplinarity and the adaptation of curricula to international standards. The findings suggest that balanced internationalisation—combining virtual mobility, adapted joint activities and secure knowledge exchange—can enhance quality, preserve academic freedom within functional limits and strengthen institutional resilience in line with European benchmarks.

References

1. Зінченко С.М. (2019). Академічна свобода у сучасному вищому навчальному закладі: проблеми реалізації. *Вісник Національної академії правових наук України*, 1(96).
2. Згуровський М.З. (2020). Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах глобалізації. *Вища освіта України*, 3. DOI: <https://doi.org/10.18372/2410-6365.66.14410>
3. Малиновський В.Я., Мельник В.М. (2020). Інтернаціоналізація вищої освіти в умовах європейської інтеграції. *Публічне управління: теорія та практика*, 3(27).
4. Міністерство освіти і науки України. Рекомендації щодо інтернаціоналізації ЗВО (2020). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news>
5. Національний Еразмус+ офіс в Україні (2023). Міжнародна діяльність ЗВО України в умовах війни: виклики і рішення. URL: <https://erasmusplus.org.ua/?p=17213>

6. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

7. Про затвердження порядку організації освітнього процесу у ЗВО з особливими умовами навчання: Резолюція Кабінету міністрів України № 673 від 29.08.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2018-p>

8. Сурмін Ю.П., Беляєв Д.С. (2020). Свобода регламентація у системі вищої військової освіти. *Військово-науковий вісник*, (33).

9. Knight, J. (2004). Internationalization remodeled: Definition, approaches, and rationales. *Journal of Studies in International Education*, 8(1), 5–31. <https://doi.org/10.1177/1028315303260832>

10. Recommendation CM/Rec(2012)7 of the Committee of Ministers to member States on the responsibility of public authorities for academic freedom and institutional autonomy. URL: <https://rm.coe.int/168070c7c7>

11. Tsareva I., Maksymenko O., Kalko R. (2024). Philosophical aspect of information warfare. *Philosophy, Economics and Law Review*, 4(1).

Information about the authors:

Bidniak Hanna Sergiivna,

PhD in Law, Associate Professor,

Head of Department of Forensic Science and Pre-Medical Training

Dnipro State University of Internal Affairs

26, Nauky Ave., Dnipro, 49005, Ukraine;

Dnipro State Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice

17, Sicheslavskya Naberezhna Str., Dnipro, 49005, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-0515-9761>

Pakulova Tetiana Vasiliivna,

Senior Lecturer

Dnipro State University of Internal Affairs

26, Nauky Ave., Dnipro, 49005, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-0251-684X>

Strilets Ksenia Yriivna,

Lecturer

Communal Establishment “Dnipro Higher Vocational

School of Construction”

of the Dnipro City Council

3-A, B. Khmelnytskoho Str., Dnipro, 49051, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0003-6000-2809>

МІЖНАРОДНІ І НАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Мельниченко О. В.

ВСТУП

У сучасних умовах трансформації правової парадигми та стрімкого розвитку і популярності цифрової економіки, дедалі актуальнішою постає необхідність комплексного правового регулювання ринку віртуальних активів, що включає у себе крипто активи, цифрові валюти та токенизовані активи. З урахуванням глобальних викликів цифровізації, міжнародна спільнота дедалі частіше звертається до уніфікованих стандартів та принципів, спрямованих на створення прозорого, справедливого і збалансованого правового поля. У цьому контексті Україна, як держава з чітко вираженим курсом на євроінтеграцію, змушена адаптувати національне законодавство до вимог міжнародної спільноти, зокрема у сфері регулювання віртуальних активів.

Монографічне дослідження має на меті виявити теоретико-правові основи правового режиму крипто активів у сучасному правовому полі. Особливу увагу приділено аналізу міжнародних правових актів, таких як Рекомендації FATF¹, положення Регламенту MiCA², документи OECD³, стандартів ISO⁴, а також розглянуто чинне законодавство України, включно із Законом «Про віртуальні активи»⁵. Методологічна база дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, що дало змогу виявити ключові диференційні ознаки понять «віртуальний актив», «крипто актив»,

¹ FATF (2012-2025), International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation, FATF, Paris, France. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF%20Recommendations%202012.pdf.coredownload.inline.pdf>

² Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023.

³ Taxing Virtual Currencies: An Overview of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-policy/flyer-taxing-virtual-currencies-an-overview-of-tax-treatments-and-emerging-tax-policy-issues.pdf>

⁴ Серія стандартів ISO/IEC 27000. URL: <https://www.iso.org/ru/standard/iso-iec-27000-family>

⁵ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

«цифровий актив» та ін., встановити рівень гармонізації національної термінології з міжнародними актами.

Проблематика правової визначеності, відсутності єдиного підходу до класифікації та правового статусу крипто активів породжує низку складнощів у правозастосовній практиці, зокрема у сфері оподаткування, спадкування, договірних зобов'язань та судового захисту прав. Зважаючи на актуальність теми та інтенсивність регуляторного процесу на міжнародному рівні, запропоноване дослідження є своєчасним та необхідним у контексті формування єдиної концепції правового режиму віртуальних активів в Україні.

Тарасовський Ю.⁶, Ковальчук І.В.⁷, Головка К.В., Тіпкін-Головка Н.О.⁸, Форсюк В.⁹ та інші науковці досліджували тематику крипто та віртуальних активів. Проаналізовано Закон України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 р. № 2074-IX¹⁰, Рекомендації FATF (ЄС) «Міжнародні стандарти боротьби з відмиванням коштів, фінансуванням тероризму і розповсюдженням зброї масового знищення» 2018 р.¹¹, серію стандартів ISO/IEC 27000 від 2017, 2018, 2019, 2022, 2024 рр.¹², Політичні рекомендації для крипто активів МВФ від 7 вересня 2023р.¹³, Основні принципи ефективного банківського нагляду Базельського комітету з банківського нагляду, прийняті 2024 р.¹⁴, Набір стандартів IOSCO для глобального регулювання крипто

⁶ Тарасовський Ю. Рада з фінансової стабільності G20 закликала посилити правила регулювання крипто валют для захисту клієнтів. 17.07.2023. URL: <https://forbes.ua/news/rada-finansovoi-stabilnosti-g20-zaklikala-posiliti-pravila-regulyuvannya-kriptovalyut-dlya-zakhistu-klientiv-17072023-14833>

⁷ Ковальчук І.В. До питання правової природи віртуальних активів в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2023. № 3. С. 47–51.

⁸ Тіпкін-Головка Н.О. Поняття та правова природа крипто активів: український та іноземний підходи. Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Т.35(74)№ 5. 2024. С.23. URL:

⁹ Форсюк В. Матриця оподаткування віртуальних активів. 2025. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/matrytsia-opodatkuvannia-va-1.pdf>

¹⁰ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

¹¹ FATF (2012-2025), International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation, FATF, Paris, France. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF%20Recommendations%202012.pdf>. coredownload.inline.pdf

¹² Серія стандартів ISO/IEC 27000. URL: <https://www.iso.org/ru/standard/iso-iec-27000-family>

¹³ IMF-FSB Synthesis Paper: Policies for Crypto-Assets. 07.09.2023. URL: <https://www.fsb.org/uploads/R070923-1.pdf>

¹⁴ Основні принципи ефективного банківського нагляду: Базельський комітет з банківського нагляду. Квітень 2024. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Core_Principles_for_effective_banking_supervision-April_2024_ua.pdf?v=7

активів IOSCO IOSCO/MR12/2023 від 23 травня 2023 р.¹⁵, Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки України» від 1 січня 2025 р. № 1667-IX¹⁶, та ін. Тобто було проаналізовано міжнародні правові акти, національне законодавство та публікації, що стосуються правового регулювання віртуальних активів, крипто активів у міжнародному правовому просторі та в Україні.

У процесі дослідження був застосований системний підхід для збору інформації, аналізу подій, правової бази з теми міжнародних та національних аспектів правового регулювання віртуальних активів, крипто активів. Статистичний метод використовувався для порівняння показників рейтингів крипто активів у довоєнний та післявоєнний період. Діалектичний метод пізнання супроводжував весь процес дослідження і дав можливість проаналізувати прояви проблематики щодо правової природи та поняття крипто активів, віртуальних активів, актуальність міжнародних правових ініціатив з регулювання крипто активів, віртуальних активів для України, процеси гармонізації та нові тенденції міжнародного правового регулювання крипто активів, можливість реалізації положень Регламенту MiCA в Україні, а саме – бар'єри, перспективи та контекст адаптації до Регламенту MiCA¹⁷. Також цей метод застосовувався для дослідження правового регулювання віртуальних активів в Україні у відповідності до міжнародних стандартів.

В цілому методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-наукові методи аналізу, які у сукупності застосовувалися для з'ясування стану, перспектив, можливостей, переваг та недоліків правового регулювання крипто активів, віртуальних активів.

1. Теоретичні основи правового регулювання віртуальних активів

У сучасному світі цифрової економіки та бурхливого розвитку фінансових технологій крипто активи поступово перетворюються на явище виняткової ваги – не лише у сфері господарювання, а й у площині права. За даними провідних аналітичних центрів, глобальний обсяг ринку цифрових активів уже вимірюється трильйонами доларів. Водночас зберігається істотна правова невизначеність щодо правової природи цих об'єктів, що ускладнює ефективне застосування законодавства у питаннях володіння, розпорядження, спадкування та оподаткування відповідних активів.

¹⁵ IOSCO Sets the Standard for Global Crypto Regulation: IOSCO/MR12/2023 Madrid, 23 May 2023. URL: <https://www.iosco.org/news/pdf/IOSCONEWS693.pdf>

¹⁶ Про стимулювання розвитку цифрової економіки України: Закон України від 01.01.2025 р. № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

¹⁷ Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

На міжнародному рівні зростає тенденція до уніфікації підходів до правового регулювання крипто активів. Так, прийняття Регламенту ЄС MiCA (Markets in Crypto-Assets, 2023)¹⁸ стало прикладом прагнення створити єдиний нормативний режим для цифрових активів. Водночас у низці держав і надалі переважають фрагментарні чи експериментальні моделі правового визначення таких об'єктів – через спеціальні класифікації, прирівняння до цінних паперів або трактування як «нематеріальних цифрових активів».

В Україні, попри ухвалення у 2022 році Закону «Про віртуальні активи»¹⁹, поняття крипто активів досі не отримало послідовного концептуального осмислення. Норми цього акта не повною мірою узгоджуються з положеннями базових галузей законодавства – цивільного, податкового та фінансового, що створює значні труднощі у правозастосуванні, судовій практиці й договірному регулюванні відносин з використанням цифрових активів.

Отже, вироблення чіткої, системно обґрунтованої дефініції таких понять, як «крипто актив», «віртуальний актив», «цифровий актив», «віртуальна валюта» тощо, а також визначення їх правової природи у контексті міжнародного та національного правового регулювання, становить необхідну передумову забезпечення правової визначеності, стабільності інвестиційного середовища й належного захисту прав учасників цифрового ринку.

З огляду на динамічний розвиток цифрового простору науковці й законотворці дедалі активніше зосереджуються на систематизації та критичному аналізі існуючих підходів до тлумачення понять «крипто актив», «віртуальний актив», «цифровий актив», «віртуальна валюта» тощо у міжнародному й національному праві. Особливий інтерес становить порівняння термінології, закріпленої в нормативно-правових актах Європейського Союзу (зокрема, у Регламенті Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 2023/1114 від 31 травня 2023 року «Про ринки крипто активів» (MiCA)²⁰), рекомендаціях провідних міжнародних організацій – таких як FATF та OECD – а також в українському законодавстві, насамперед у Законі України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 р. № 2074-IX²¹.

Сучасні наукові праці зосереджені на виявленні проблем, пов'язаних із відсутністю уніфікованого підходу до визначення

¹⁸ Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

ключових понять, і на формуванні пропозицій щодо вдосконалення термінологічного апарату. Метою таких досліджень є підвищення ефективності правового регулювання й забезпечення гармонізації національної правової бази з міжнародними стандартами. Поряд із цим порушуються й інші актуальні питання, що ґрунтуються на аналізі міжнародних актів, договорів, регламентів і наукових публікацій, присвячених правовому статусу крипто активів у світовій і національній юрисдикціях.

Перші кроки до уніфікації поняття крипто активів на міжнародному рівні зробили провідні міждержавні структури – Європейська комісія, Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) та Організація економічного співробітництва і розвитку (OECD).

Європейський Союз у Регламенті Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 2023/1114 від 31 травня 2023 року «Про ринки крипто активів» (MiCA)²² визначає крипто активи (crypto assets) як «цифрове представлення вартості або права, що має потенціал приносити суттєві прибутки учасникам ринку, включаючи власників крипто активів». У документі також зазначено, що крипто активи можуть передаватися, зберігатися та обліковуватися в електронному вигляді із застосуванням технологій розподіленого реєстру або схожих технологій.

Таким чином, це поняття охоплює як токени, забезпечені активами, токени електронних грошей, так і інші крипто активи, що не підпадають під дію чинних правил, які регулюють фінансові інструменти в Україні. Цінним у контексті дослідження є науковий доробок Кубах Т. Г.²³, кандидата економічних наук, яка у своїй роботі систематизувала визначення фінансових інструментів і класифікувала їх складові. Дослідниця представила порівняльну таблицю, у якій до кожного поняття та його елементів наведено відповідні нормативні акти, що закріплюють зміст і структуру фінансового інструменту.

До нормативних актів, що визначають поняття фінансових інструментів, належать Директива Європейського парламенту та Ради 2004/39/ЄС «Про ринки фінансових інструментів»²⁴, Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок»²⁵, Міжнародний стандарт

²² Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

²³ Кубах Т.Г. Сучасний підхід до дефініції поняття «Фінансові інструменти» URL: <https://core.ac.uk/download/395139654.pdf>

²⁴ Директива Європейського парламенту та Ради 2004/39/ЄС «Про ринки фінансових інструментів». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_586#Text

²⁵ Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text>

бухгалтерського обліку 32²⁶, а також Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 13 “Фінансові інструменти”» № 559 від 30 листопада 2001 р.²⁷.

Цінність дослідження Кубах Т. Г. полягає у тому, що воно поєднує огляд як міжнародних, так і національних нормативних джерел, наочно демонструючи, що крипто активи не охоплюються чинними правилами щодо фінансових інструментів в Україні.

Гармонізація законодавства з європейськими стандартами – зокрема у термінологічному апараті, класифікації та визначенні правової природи цифрових активів – є одним із ключових напрямів на шляху інтеграції України до ЄС та розвитку національного ринку віртуальних активів. Водночас це не єдине дискусійне питання у сфері правового регулювання таких об’єктів.

У Рекомендації 15 Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF)²⁸ (оновлена у 2021 році) використовується термін *virtual assets*, який визначається як «цифрове представлення вартості, що може передаватися в цифровій формі та використовуватися для здійснення платежів або інвестиційних цілей, але не є цифровим відображенням фіатної валюти». Таким чином, FATF розглядає віртуальні активи передусім як платіжні засоби.

На думку Тіпкін-Головко Н. О.²⁹, «крипто актив у національному законодавстві можна визначити як особливий вид віртуального активу, що існує в децентралізованій мережі та може застосовуватись, зокрема, для переказів, інвестиційних цілей чи торгівлі. Водночас крипто актив не може виконувати функцію засобу платежу на території України».

Цілком слушною видається позиція авторки про те, що з точки зору українського законодавства термін «крипто актив» має вужчий зміст, ніж «віртуальний актив». У Законі України «Про віртуальні активи»

²⁶ Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 32. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_029#Text

²⁷ «Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 13 “Фінансові інструменти”» № 559 від 30 листопада 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1050-01#Text>

²⁸ FATF (2012-2025), International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation, FATF, Paris, France. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF%20Recommendations%202012.pdf.coredownload.inline.pdf>

²⁹ Тіпкін-Головко Н.О. Поняття та правова природа крипто активів: український та іноземний підходи. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Т. 35(74) № 5. 2024. С. 23. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/5_2024/6.pdf

від 17.02.2022 р. № 2074-IX³⁰ поняття віртуального активу сформульоване доволі широко, охоплюючи різні види цифрових об'єктів. Проте обидва терміни – «віртуальний актив» і «крипто актив» – належать до родових категорій, що позначають явища у сфері новітніх цифрових технологій.

«Деякі крипто активи, зокрема ті, що відповідають критеріям фінансових інструментів, визначених у Директиві 2014/65/ЄС Європейського Парламенту та Ради, охоплюються сферою застосування чинного законодавства Європейського Союзу у сфері фінансових послуг. Відповідно, до емітентів таких крипто активів, а також до компаній, діяльність яких пов'язана з їх випуском чи обігом, застосовується весь комплекс нормативно-правових актів ЄС»³¹.

Таким чином, зазначені в директиві види крипто активів у межах правового простору Європейського Союзу розглядаються як фінансові інструменти, тоді як в Україні правовий режим «віртуальних активів» поки що не виокремлює різновидів цифрових активів, що залишаються поза межами регулювання.

«Водночас інші крипто активи, які не підпадають під визначення фінансових інструментів, відповідно до згаданої Директиви 2014/65/ЄС, регулюються положеннями Регламенту (ЄС) № 2023/1114 Європейського Парламенту та Ради від 31 травня 2023 року «Про ринки крипто активів (MiCA)»³².

Як зазначається в Регламенті, «інші крипто активи, однак, не підпадають під дію чинних законодавчих актів Союзу у сфері фінансових послуг. Станом на сьогодні, окрім норм щодо боротьби з відмиванням коштів, відсутні положення, які регулюють надання послуг, пов'язаних із такими нерегульованими крипто активами, включно з функціонуванням торговельних платформ, обміном крипто активів на фіатні кошти або інші крипто активи, а також наданням послуг із їх зберігання та адміністрування від імені клієнтів»³³. Це створює додаткові ризики на ринку крипто активів.

«Відсутність належного правового регулювання, як підкреслюється у документі, створює низку ризиків для власників крипто активів, зокрема у сфері захисту прав споживачів. Це також може призвести до загроз ринкової стабільності, сприяти зловживанням і фінансовим

³⁰ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

³¹ Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

³² Там само.

³³ Там само.

злочинам»³⁴. Отже, Європейський Союз розглядає ці ризики не лише як приватноправові, а й як такі, що мають публічно-правовий (безпечковий) вимір у структурі економічної політики.

Для зниження зазначених ризиків окремі держави-члени ЄС запровадили власні спеціальні норми, що охоплюють усі або частину крипто активів, які залишаються поза дією загального фінансового законодавства Союзу. Інші країни ЄС, як зазначено у Регламенті, все ще розглядають можливість прийняття відповідних актів.

Європейський законодавець наголошує, що відсутність уніфікованої нормативної бази ЄС щодо регулювання ринків крипто активів може підірвати довіру користувачів до цих активів, що, своєю чергою, може сповільнити розвиток інноваційного ринку та призвести до втрати потенційних можливостей у сфері цифрових послуг, альтернативних платіжних інструментів та нових механізмів фінансування для компаній ЄС, як зазначається у Регламенті³⁵.

Таким чином, положення директиви підтверджують як ризики, так і об'єктивну необхідність створення чіткого правового регулювання крипто активів. Європейський підхід передбачає встановлення правового режиму для окремих видів крипто активів на рівні наднаціонального законодавства, тоді як решта підпадає під регулювання національних правових систем держав-членів.

Національні юрисдикції можуть при цьому використовувати як родове поняття «крипто актив», так і більш узагальнене «віртуальний актив», що свідчить про певну гнучкість законодавчих підходів.

Визначення поняття «віртуальний актив» має прикладний характер, адже воно акцентує увагу на ризиках, пов'язаних із відмиванням коштів і фінансуванням тероризму, що узгоджується з напрямками діяльності FATF.

Крім того, Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD) у своєму звіті за 2020 рік «Taxing Virtual Currencies: An Overview of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues» використовує термін *virtual currencies*, уточнюючи, що це поняття перетинається з терміном *crypto-assets*. Останнє тлумачиться ширше – як будь-який цифровий актив, створений на основі технології розподіленого реєстру (DLT), що може включати токени, які виконують функції засобу обміну, цифрового активу або права власності³⁶.

³⁴ Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

³⁵ Там само.

³⁶ Taxing Virtual Currencies: An Overview of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-policy/flyer-taxing-virtual-currencies-an-overview-of-tax-treatments-and-emerging-tax-policy-issues.pdf>

Взаємозв'язок між поняттями крипто активів і віртуальних валют відображено у визначенні: «Віртуальні валюти – це стрімко розвиваюча форма крипто активів, яка створює низку викликів для податкової політики»³⁷. У звіті OECD також наголошується, що «Ці виклики зумовлені низкою чинників, що впливають із природи таких активів: відсутність централізованого контролю, (псевдо)анонімність, складнощі з оцінюванням вартості, гібридний характер (тобто поєднання ознак фінансових інструментів та нематеріальних активів). Додаткові труднощі спричинені швидким розвитком як технологій, що лежать в основі віртуальних валют, так і самих валют – зокрема, зростанням ролі стейблкоїнів та цифрових валют центральних банків (CBDC)»³⁸.

Таким чином, у документі чітко окреслено правові вади правової природи крипто активів, які ускладнюють їх правове визначення. Відповідно, звіт спрямований на пошук такого правового консенсусу у сфері регулювання віртуальних валют, який дозволив би закріпити правовий режим нового об'єкта цивільного права.

Основна увага у звіті приділяється податковим аспектам обігу віртуальних валют. Як зазначено у документі: «Цей звіт базується на відповідях на опитувальники та наданих рекомендаціях із понад 50 юрисдикцій, що дозволило проаналізувати чинну практику податкового регулювання віртуальних валют у межах податку на доходи, податку на додану вартість (ПДВ) і податку на майно, а також виявити низку нових проблем, що виникають у цій сфері. Віртуальні валюти також мають важливе значення з точки зору монетарної політики, оскільки вони впливають на фінансову систему, особливо у випадку так званих «стейблкоїнів», які прагнуть прив'язати свою вартість до «реальних активів», таких як фіатні валюти. Це зумовлює зростаючу увагу до проєктів створення цифрової валюти центрального банку (CBDC), хоча обговорення цього питання в більшості країн усе ще перебуває на відносно ранньому етапі»³⁹.

З наведених положень випливає, що віртуальна валюта не ототожнюється з фіатною, однак спостерігається прагнення встановити між ними функціональний зв'язок.

Таким чином, аналіз міжнародних документів свідчить, що поняття «крипто активи» не обмежується лише крипто валютами або віртуальними валютами. Навпаки, термін «крипто активи»

³⁷ Taxing Virtual Currencies: An Overview of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-policy/flyer-taxing-virtual-currencies-an-overview-of-tax-treatments-and-emerging-tax-policy-issues.pdf>

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

використовується як родове поняття, подібно до терміна «віртуальні активи», що охоплює як віртуальні валюти, так і токени, які уособлюють майнові чи немайнові права.

Разом із тим спостерігається термінологічна різноманітність: Європейський Союз використовує поняття *crypto asset*, FATF – *virtual asset*, а OECD – *virtual currencies*. Це свідчить про відсутність єдиної систематизації термінів на глобальному рівні, попри очевидну тенденцію до зближення змісту цих категорій.

У національній правовій системі України першим нормативним актом, який прямо визначив правовий статус цифрових активів, став Закон України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 р. № 2074-IX⁴⁰. Цей закон встановлює правові засади функціонування ринку віртуальних активів, визначає його учасників та регламентує основні правила їх діяльності.

Згідно із Законом України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 р. № 2074-IX⁴¹, «віртуальний актив – не матеріальне благо, що є об’єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об’єкти цивільних прав».

У наведеному визначенні законодавець використовує термін «віртуальний актив», не вводячи при цьому поняття «крипто актив», що частково узгоджується з термінологічним підходом FATF. Водночас у самому визначенні відсутня згадка про розподілену технологію реєстрів (DLT), яка становить базовий технологічний фундамент більшості цифрових активів.

У науковому дискурсі поняття «крипто актив», «токен», «віртуальний актив», «цифровий актив» нерідко використовуються як синоніми, що призводить до розмиття категоріального апарату та ускладнює однакове правозастосування. Як слушно зазначає Ковальчук І.В., «Поняття “віртуальний актив” в українському законодавстві має надто загальний характер і не враховує технологічних особливостей активів, що створює прогалини у правозастосуванні»⁴².

⁴⁰ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

⁴¹ Там само.

⁴² Ковальчук І.В. До питання правової природи віртуальних активів в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2023. № 3. С. 47–51.

Крім того, варто наголосити, що попри прийняття Закону України «Про віртуальні активи»⁴³, його норми досі не введені в дію, оскільки законодавець передбачив необхідність внесення змін до Податкового кодексу України⁴⁴. Це істотно ускладнює регламентацію правового статусу віртуальних активів і практичне застосування норм, які мали б регулювати відповідні правовідносини.

Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD) у своїх дослідженнях приділяє особливу увагу податковим аспектам обігу віртуальної валюти. Зокрема, зазначається: «Урядовці можуть розглянути можливість надання всеосяжних роз'яснень, що охоплюють основні оподатковувані події та форми доходів, пов'язаних із віртуальними валютами. Зокрема, важливо надати чітке регулювання податкових наслідків ряду ключових концептів у межах податку на доходи, податку на додану вартість (ПДВ), а також податку на майно чи податку на передачу активів. Це допоможе забезпечити правову визначеність для платників податків. Серед таких податково значущих актів можна виокремити:

- створення віртуальних валют (шляхом майнінгу/форджингу, первинного токенного розміщення – ІТО, або «ейдропів») та пов'язані витрати;
- обмін на інші віртуальні валюти, фіатну валюту чи товари/послуги, включно з питаннями оцінки вартості;
- відчуження шляхом дарування або спадкування;
- втрати чи крадіжки активів;
- новітні явища (хардфорки, стейблкоїни, CBDC, токени з відсотковим доходом)»⁴⁵.

Аналогічний підхід до оподаткування може бути застосований і щодо віртуальних активів, оскільки податкові ризики та правові механізми їх регулювання мають спільну природу. Незважаючи на розгалуженість та невизначеність понятійного апарату, необхідно враховувати єдність підходів до вирішення споріднених питань, адже всі ці категорії: «крипто актив», «цифровий актив», тощо тісно взаємопов'язані та, як правило, є підвидами ширших родових понять «віртуальний актив», «крипто актив».

⁴³ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

⁴⁴ Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Дата оновлення: 15.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

⁴⁵ Taxing Virtual Currencies: An Overview of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-policy/flyer-taxing-virtual-currencies-an-overview-of-tax-treatments-and-emerging-tax-policy-issues.pdf>

Кандидат юридичних наук, радник Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) з правових питань Віта Форсюк розробила «Матрицю оподаткування віртуальних активів», створену з урахуванням положень Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2023/1114 від 31 травня 2023 року про ринки крипто активів (MiCA)⁴⁶. Цей документ має практичне значення для адаптації європейських стандартів до українського правового поля у сфері оподаткування цифрових активів.

«Таксономія віртуальних активів є фундаментальним елементом для їх ефективного правового та податкового регулювання. Чітке визначення класифікаційних груп віртуальних активів дозволяє однозначно ідентифікувати їхню економічну природу, функціональні характеристики та правовий режим, що, у свою чергу, формує основу для відповідного оподаткування, звітності, ліцензування та нагляду. У практичній площині вона дозволить забезпечити технологічну нейтральність, як однакове регулювання віртуальних активів з подібною економічною сутністю, незалежно від форми реалізації, та встановити за потреби диференційовані податкові режими для різних видів токенів»⁴⁷.

Станом на 2025 рік Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України представила цю матрицю як концептуальний документ, спрямований на визначення податкового режиму для операцій із віртуальними активами. У ній віртуальні активи трактується як цифрове вираження вартості або прав, що можуть зберігатися, передаватися чи використовуватись у цифровому середовищі, але не є законним платіжним засобом. Матриця пропонує трикомпонентну класифікацію віртуальних активів:

- токени електронних грошей (EMT),
- токени, прив'язані до активів (ART),
- інші цифрові активи, серед яких утилітарні токени, крипто валюти, NFT і токени протокольного рівня.

Центральне місце в документі займає деталізація підходів до оподаткування фізичних осіб. Основною податковою базою визначено чистий дохід або виручку, отриману внаслідок операцій обміну чи продажу активів. Податкові ставки варіюються залежно від виду активу та відповідного правового режиму. У документі пояснюються правила обліку витрат, визначення моменту виникнення податкового

⁴⁶ Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

⁴⁷ Форсюк В. Матриця оподаткування віртуальних активів. 2025. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/matrytsia-opodatkuвання-va-1.pdf>

зобов'язання, механізми фіксації курсових різниць та перенесення збитків, а також порядок обліку обмінних операцій між різними активами.

Питання оподаткування ПДВ розглядається окремо – з урахуванням типу операції, характеру послуги та правової природи активу. Матриця також приділяє увагу викликам, пов'язаним із правовою невизначеністю, обмеженим контролем та складністю бухгалтерського обліку в децентралізованих системах. Запропоновано моделі оподаткування чистого доходу, механізми перехідного оподаткування для окремих видів токенів, а також поступову імплементацію нових правил із урахуванням міжнародного досвіду та майбутніх законодавчих змін.

У сучасній правовій доктрині виділяють три основні підходи до класифікації крипто активів:

- як об'єктів права власності;
- як зобов'язальних або договірних прав;
- особливих цифрових об'єктів (*sui generis*), що потребують самостійного правового режиму.

Українське законодавство лише розпочинає формування комплексного регулювання у сфері крипто активів. Наявне у законі про віртуальні активи визначення «віртуального активу» не є повним аналогом поняття «*crypto asset*» у європейському розумінні, а тому в національному праві бракує системної концепції правової природи крипто активів. Це, своєю чергою, стримує розвиток внутрішнього ринку цифрових активів та гальмує процес гармонізації з правом Європейського Союзу.

На етапі формування власного нормативного поля законодавство України стикається з низкою викликів, що ускладнюють правозастосування, регулювання та оподаткування цифрових активів. Передусім це неоднозначність термінології, яка унеможливорює єдине трактування об'єктів для податкових цілей, зокрема при визначенні доходів від операцій із різними видами активів. Не менш проблемним залишається розмежування підслідності та повноважень між регуляторами, такими як Національний банк України (НБУ), НКЦПФР та інші органи фінансового нагляду. Відсутність системності також ускладнює формування сталої судової практики, особливо у справах, що стосуються шахрайства, банкрутства чи спадкування крипто активів.

Водночас гармонізація термінології з Європейським Союзом у межах Угоди про асоціацію⁴⁸ може слугувати орієнтиром для створення стабільного правового поля в Україні. Саме визначення

⁴⁸ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

єдиної дефініції крипто активів стає одним із першочергових питань теоретичних і прикладних досліджень. Проте постає закономірне питання – чи можливо створити універсальне визначення, яке відповідало б усім правовим системам?

Спроби уніфікації дефініцій крипто активів наразі залишаються складними, подібно до проблем уніфікації в інших галузях права. Основними перешкодами є стрімка еволюція цифрових технологій і розбіжності у правових підходах до класифікації цифрових об'єктів у різних юрисдикціях. Так, Європейський Союз орієнтується переважно на функціональну роль крипто активу в обігу, тоді як FATF концентрується на ризиках відмивання коштів і фінансування тероризму.

Аналіз міжнародних актів і наукових публікацій дає підстави вважати, що універсальне визначення крипто активів можливе лише на рівні базових характеристик:

- нематеріальний характер;
- наявність цифрового запису;
- можливість передачі третім особам;
- економічна цінність;
- використання технології DLT або подібних до неї систем.

Водночас розроблення такої дефініції потребує міжнародного правового консенсусу, який поки що не досягнуто через об'єктивні причини – різні рівні розвитку ринків, технічну різноманітність платформ і відмінності у фінансових системах держав.

Для вдосконалення термінології українського законодавства доцільно чітко розмежувати поняття «віртуальний актив», «цифровий актив» і «крипто актив» за такими критеріями, як технологічна основа, функціональне призначення, ступінь урегульованості та правовий режим. При цьому у нормативних актах слід уникати надмірної узагальненості або ж технологічної прив'язки без урахування функціонального контексту, щоб не звужувати сферу правового регулювання.

Таким чином, правова природа крипто активів залишається одним із найскладніших і водночас найактуальніших питань сучасного цивільного, податкового, фінансового та цифрового права. Попри суттєвий прогрес у законодавчому осмисленні цієї категорії на міжнародному та національному рівнях, єдиного правового консенсусу щодо природи крипто активів досі не досягнуто. Це обумовлює потребу в комплексному теоретико-практичному аналізі підходів, що застосовуються у міжнародних актах, національному законодавстві та правовій доктрині.

На міжнародному рівні простежується чітка тенденція до поступового переходу від поняття «virtual currency» (віртуальна валюта)

до ширшої категорії «crypto asset» (крипто актив), що охоплює різноманітні види цифрових активів – від крипто валют до токенів, які засвідчують майнові або немайнові права.

Особливо вагомим кроком у напрямі формування єдиного правового поля стало ухвалення Регламенту ЄС MiCA у 2023 році⁴⁹, який містить комплексне визначення поняття «crypto asset», встановлює обов'язки емітентів і провайдерів послуг, а також гарантує правову захищеність користувачів. Цей документ став першим комплексним актом, що визначає основні засади функціонування ринку крипто активів у межах Європейського Союзу.

FATF, зі свого боку, акцентує увагу переважно на технологічному аспекті, зокрема на використанні розподіленого реєстру (DLT) як визначальної характеристики поняття «virtual assets». Натомість OECD розглядає крипто активи насамперед у податковому контексті, використовуючи термін «virtual currencies», який підкреслює фіскальні виклики та необхідність визначеності у сфері оподаткування. Таким чином, різниця в термінології між міжнародними органами пояснюється не суперечностями, а різними цілями правового регулювання – фінансовою стабільністю, податковою прозорістю або запобіганням зловживанням.

Українське законодавство нині перебуває на етапі активного становлення у сфері регулювання крипто активів і віртуальних активів. Закон України «Про віртуальні активи» (2022 р.)⁵⁰, хоч і запровадив базове визначення віртуальних активів, однак, як зазначалося, має надмірно широкий характер і не враховує специфіки сучасних цифрових інструментів. Закон не передбачає функціональної класифікації активів та їх розмежування за правовим режимом. Більше того, він поки що не узгоджений із положеннями Цивільного кодексу України⁵¹, Податкового кодексу⁵² і низкою актів фінансового законодавства. Така фрагментарність створює бар'єри для правозастосування, ускладнює кваліфікацію крипто активів у судовій практиці й породжує правову невизначеність для учасників ринку.

Наявна доктринальна та законодавча варіативність підходів до розуміння понять «віртуальний актив» і «крипто актив» свідчить про

⁴⁹ Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

⁵⁰ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

⁵¹ Цивільний кодекс України Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 09.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n605>

⁵² Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Дата оновлення: 15.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

потребу у виробленні єдиної, уніфікованої дефініції, яка могла б застосовуватися принаймні на міжгалузевому рівні. При цьому така дефініція має бути достатньо гнучкою, щоб адаптуватися до динамічного розвитку цифрових технологій, і водночас достатньо конкретною для ефективного правозастосування.

На основі проведеного аналізу доцільно рекомендувати такі напрями вдосконалення національної правової системи у сфері цифрових активів:

- уточнення термінології в українському законодавстві з урахуванням функціонального й технологічного поділу понять «віртуальний актив», «цифровий актив», «крипто актив»;
- розроблення класифікації цифрових активів за критеріями їх функцій (платіжні, утилітарні, інвестиційні), джерела вартості та правової природи;
- гармонізацію законодавства України з Регламентом MiCA у межах процесу правової адаптації до стандартів ЄС;
- забезпечення міжгалузевої узгодженості у регулюванні цифрових активів – між нормами фінансового, податкового, цивільного та кримінального права;
- посилення участі України у міжнародному діалозі щодо уніфікації підходів до правового режиму цифрових активів.

Отже, формування чіткого розуміння правової природи віртуальних активів, збалансованої та міжнародно сумісної дефініції крипто активів та класифікації їх є ключовим елементом правової визначеності та гарантією захисту прав учасників ринку, а також важливим кроком до інтеграції української цифрової економіки у глобальну фінансову систему.

2. Гармонізація законодавства України у сфері віртуальних активів із міжнародними стандартами

У сучасних умовах розвитку цифрової економіки та глобалізації цифрові активи, зокрема крипто активи, стають важливою складовою фінансових систем і дієвим інструментом для держави, бізнесу та громадян. Як зазначив Міністр цифрової трансформації Михайло Федоров⁵³, «лише протягом двох днів 2022 року загальні пожертви на потреби Збройних сил України у крипто валюті сягнули 12,7 мільйонів доларів США, що наочно демонструє реальну економічну значущість і соціальну дієвість цифрових активів».

У 2022 році повідомлялося, що Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку у співпраці з міжнародними партнерами, зокрема юридичною компанією Ernst & Young, за підтримки проєкту

⁵³ Федоров М. Для ЗСУ вже пожертвували криптовалюти на майже 13 мільйонів доларів. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zsu-pozhertvy-kryptovaluty/31728374.html>

USAID Financial Sector Reform, активно працює над адаптацією положень європейського Регламенту MiCA до українського ринку віртуальних активів⁵⁴.

3 квітня 2025 року перший заступник голови Комітету Верховної Ради з питань фінансів, податкової та митної політики Ярослав Железняк наголосив: «Є Європейський Союз, у якого є MiCA. Вони зайняли позицію: “Шановна Україно, робіть так, як вважаєте за потрібне, але коли ви станете членом ЄС, у вас повинно бути те саме, що й у нас. Інакше ви не станете Європейським Союзом”»⁵⁵.

Поряд із макроекономічними цілями, такими як інтеграція України у світову економіку, важливим залишається досягнення мікроекономічних завдань – створення внутрішньої інфраструктури для ефективного використання віртуальних активів, забезпечення їх правового захисту та стабільного обігу. Саме тому постала багатоцільова необхідність законодавчого врегулювання обігу віртуальних активів, що має стати основою для прозорого функціонування ринку.

Голова Комітету Верховної Ради з питань фінансів, податкової та митної політики Дмитро Гетманцев⁵⁶ заявив, що «до літа 2025 року в Україні буде офіційно легалізовано крипто валюту, що свідчить про готовність держави інтегрувати цифрові фінансові інструменти в економічний обіг. Наразі закон про віртуальні активи не набрав чинності. Для досягнення цієї мети необхідно не лише усунути прогалини у правовому полі, а й здійснити комплексний аналіз міжнародних правових актів, які регулюють обіг крипто активів і цифрових активів, визначивши їхній вплив на формування національного законодавства».

На сучасному етапі цифровізація стала невід’ємним елементом розвитку усіх сфер суспільного життя. Україна посідає провідні позиції у впровадженні цифрових рішень – у низці аспектів навіть випереджаючи окремі країни ЄС. За рейтингами використання цифрових валют Україна входить до світових лідерів, а висококваліфіковані українські ІТ-фахівці користуються попитом у провідних державах світу. Це свідчить про стрімке входження нашої держави до глобального цифрового

⁵⁴ Відбулось перше засідання Консультативної ради з питань регулювання віртуальних активів (01.12.2022). Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, 2022. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/vidbulos-pershezasidannia-konsultatsiinoi-rady-z-pytanrehuliuvannia-virtualnykh-aktyviv/>

⁵⁵ Україна готується до легалізації криптовалют: що зміниться для ринку, регуляторів і платників податків, 2025. URL: https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_economy-ukr/full/ukraina-gotuyetsya-do-legalizacii-kriptovalyut-shho-zminitsya-dlya-rinku-regulyatoriv-i-platnikov-podatkov

⁵⁶ Гетманцев Д. В Україні крипто валюту планують легалізувати до літа 2025 року. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2025/02/07/144909245/>

простору. Водночас аналітики, економісти та політологи відзначають здатність України долати системні бар'єри реформування, що є унікальним феноменом сучасного етапу державотворення.

В епоху науково-технічного прогресу суспільні відносини у цій сфері суттєво відрізняються – передусім цифровими технологіями, мережевими комунікаціями, віртуальними платформами й цифровою економікою, у якій ключову роль відіграють цифрові валюти та активи. Саме цифрова трансформація визначально змінила якість життя суспільства та взаємодію між державою, бізнесом і громадянами.

Закон України «Про віртуальні активи»⁵⁷ став важливим етапом у формуванні правової основи функціонування ринку віртуальних активів. Проте на шляху його практичного впровадження виникає низка викликів, що потребують уваги з боку законодавців, науковців, бізнесу та суспільства.

По-перше, поняття «віртуальний актив» у Законі має надто широкий зміст, що, з одного боку, ускладнює чітку класифікацію, але з іншого – створює потенційну гнучкість для охоплення всіх видів цифрових активів у межах єдиного правового регулювання.

По-друге, класифікація віртуальних активів, запропонована в Законі України «Про віртуальні активи»⁵⁸, не збігається з міжнародними підходами. Відповідно до статті 4 Закону, усі віртуальні активи поділяються на забезпечені та незабезпечені, тоді як у міжнародній практиці (зокрема, за Регламентом MiCA) використовується функціональна класифікація, що враховує призначення, правову природу та технологічну основу активів.

По-третє, постає питання щодо правової природи віртуальних активів як об'єктів цивільних прав – зокрема, яким саме нематеріальним благом їх можна вважати. Чи можливо віднести їх за ознаками до інформації або об'єктів інтелектуальної власності, правовий режим яких уже визначений у Цивільному кодексі України? Поки що законодавець не визначив ані змістових, ані правових характеристик, які б дозволили однозначно класифікувати віртуальні активи серед нематеріальних благ, що створює концептуальну прогалину.

Окрім категорій «нематеріальні віртуальні активи» та «матеріальні віртуальні активи», у Законі України «Про віртуальні активи»⁵⁹ використовується ще й поняття «фінансові віртуальні активи». Відповідно до статті 6 цього Закону, «фінансовими віртуальними активами є:

⁵⁷ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

- емітований резидентом України забезпечений віртуальний актив, що забезпечений валютними цінностями (ЗВА(ВЦ));
- емітований резидентом України забезпечений віртуальний актив, що забезпечений цінним папером або деривативним фінансовим інструментом (ЗВА(ФІ))».

З аналізу цього положення випливає, що фінансові віртуальні активи поєднують ознаки як віртуальних, так і фінансових інструментів, тобто мають подвійну природу – цифрову за формою й економічну за змістом. Це дозволяє виокремити низку потенційних характеристик, притаманних усім віртуальним активам загалом:

- відсутність матеріальної форми;
- потенційну оборотоздатність;
- потенціал забезпечення цінністю або правами вимоги.

Важливим приписом Закону визначено, що «віртуальні активи не є засобом платежу на території України та не можуть бути предметом обміну на майно (товари), роботи (послуги)»⁶⁰.

Ця норма свідчить, що на момент прийняття Закону віртуальні активи не мали статусу платіжного засобу. Однак ситуація може змінитися після ухвалення змін до Податкового кодексу України⁶¹ із урахуванням положень «Матриці оподаткування віртуальних активів» (2025 р.)⁶², яка передбачає нові підходи до фіскального та правового трактування таких об'єктів.

Традиційно міжнародні стандарти виступають орієнтиром для формування національного законодавства. Україна визнає примат міжнародних норм і принципів права, що закріплено у низці її законів і кодексів, тому при створенні нового правового регулювання держава послідовно орієнтується на міжнародну практику, узгоджуючи її зі стратегічними напрямками власного правового розвитку.

Водночас однією з найсуттєвіших перешкод у створенні національної бази правового регулювання віртуальних активів є відсутність усталеної міжнародної практики їх правового визначення та застосування. На сьогодні не існує єдиної, перевіреної практикою моделі регулювання, яка б охоплювала всі види цифрових активів – крипто валюти, крипто активи, токени тощо. Це ускладнює процес гармонізації українського законодавства з нормами інших держав і міжнародних організацій.

⁶⁰ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

⁶¹ Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Дата оновлення: 15.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

⁶² Форсюк В. Матриця оподаткування віртуальних активів. 2025. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/matrytsia-opodatkuvannia-va-1.pdf>

Особливо проблемним це є у зв'язку з тим, що віртуальні активи мають транснаціональний, глобальний і високотехнологічний характер, який виходить за межі традиційних правових інститутів. Їхня інноваційна природа зумовлює постійні зміни у формах функціонування, що вимагає від законодавця не лише правової, а й технологічної гнучкості.

Попри це, у сфері обігу віртуальних активів уже сформовано низку міжнародно визнаних стандартів, які стають базою для розробки національних норм. Найбільш вагомими серед них є Рекомендації FATF (Financial Action Task Force)⁶³, що окреслюють основні напрями регулювання цифрових активів у контексті боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму.

Рекомендації FATF містять чіткі вимоги щодо регулювання обігу віртуальних активів, особливо у сфері протидії відмиванню коштів і фінансуванню тероризму. Рекомендації FATF є орієнтиром для багатьох держав у формуванні національної політики щодо крипто активів. Саме тому Рекомендації FATF сьогодні вважаються основою для створення ефективного законодавчого регулювання обігу віртуальних активів на рівні держав. Окрім FATF, існує низка інших міжнародних стандартів і ініціатив, які формують загальну архітектоніку правового режиму цифрових активів.

Значний прорив у правовому врегулюванні віртуальних активів відбувся завдяки ухваленню Регламенту (ЄС) 2023/1114 Markets in Crypto-Assets (MiCA) від 31 травня 2023 року⁶⁴. Цей документ став першим комплексним правовим актом, що визначає єдині регуляторні рамки для крипто активів у межах Європейського Союзу. Його метою є створення уніфікованого правового середовища для держав-членів ЄС, запровадження системи ліцензування провайдерів послуг, захисту інвесторів, а також забезпечення прозорості та належного корпоративного управління у сфері обігу крипто активів.

Третім важливим міжнародним інститутом, який долучився до регламентації цієї сфери, є Міжнародна організація зі стандартизації (ISO) – найбільша у світі структура, що розробляє стандарти у різних галузях. Спеціалізований комітет ISO займається створенням стандартів для блокчейн-технологій і технологій розподілених реєстрів (DLT), які становлять технічну основу фінансових розрахунків у сфері віртуальних активів.

⁶³ Відбулось перше засідання Консультаційної ради з питань регулювання віртуальних активів (01.12.2022). Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, 2022. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/vidbulos-pershezasiidannia-konsultatsiinoi-rady-z-pytanrehuliuvannia-virtualnykh-aktyviv/>

⁶⁴ Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

У межах діяльності цього комітету діють робочі групи з питань цифрових валют, токенизації активів та управління ризиками, які розробляють технічні стандарти щодо безпеки, конфіденційності, інтероперабельності та управління ризиками в обігу віртуальних активів. Таким чином, ISO забезпечує міждержавне технічне регулювання систем підтримки віртуальних активів, зокрема через серію стандартів ISO/IEC 27000⁶⁵, що визначають вимоги до інформаційної безпеки та надійності даних у цифровому середовищі.

Четвертим ключовим суб'єктом міжнародного правового регулювання є Міжнародний валютний фонд (МВФ). У 2023 році МВФ розробив політичні рекомендації та механізми технічної допомоги для країн, які впроваджують системи регулювання крипто валют і цифрових активів. На офіційному сайті Фонду 7 вересня 2023 року було оприлюднено документ «Спільне керівництво МВФ та Ради з фінансової стабільності (РФС): політичні рекомендації для крипто активів»⁶⁶.

У ньому висвітлюються питання використання крипто активів, забезпечення фінансової стабільності, нагляду за ринком цифрових валют, а також план дій із поступового впровадження політичних принципів регулювання крипто активів. Проте варто зауважити, що ці стандарти мають переважно політичний, а не нормативно-обов'язковий характер, і слугують рекомендаційною базою для адаптації національного законодавства.

П'ятим важливим міжнародним орієнтиром є діяльність Базельського комітету з банківського нагляду (Basel Committee on Banking Supervision), який розробляє принципи управління ризиками для банків, що працюють із крипто валютами. У квітні 2024 року Комітет оприлюднив документ «Основні принципи ефективного банківського нагляду»⁶⁷, схвалений регуляторами та керівниками центральних банків більш ніж 90 юрисдикцій під час 23-ї Міжнародної конференції органів банківського нагляду.

Рекомендації Базельського комітету мають безпосередній вплив на регулювання обігу віртуальних активів у банківській та фінансовій системі, оскільки визначають вимоги до оцінки ризиків, капітальних резервів та відповідності при операціях із крипто валютами. Під егідою Банку міжнародних розрахунків, де функціонує Базельський комітет,

⁶⁵ Серія стандартів ISO/IEC 27000. URL: <https://www.iso.org/ru/standard/iso-iec-27000-family>

⁶⁶ IMF-FSB Synthesis Paper: Policies for Crypto-Assets.07.09.2023. URL: <https://www.fsb.org/uploads/R070923-1.pdf>

⁶⁷ Основні принципи ефективного банківського нагляду: Базельський комітет з банківського нагляду. Квітень 2024. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Core_Principles_for_effective_banking_supervision-April_2024_ua.pdf?v=7

було сформульовано базові принципи правового регулювання віртуальних активів у сфері діяльності банків і фінансових установ, що фактично заклали фундамент для інституційного підходу до криптофінансів на глобальному рівні.

Окрім зазначених вище міжнародних структур, ще дві глобальні організації здійснюють активну діяльність у напрямі розроблення політик і стандартів щодо крипто активів – це IOSCO (Міжнародна організація комісій з цінних паперів) та OECD (Організація економічного співробітництва та розвитку).

IOSCO зосереджується на регулюванні крипто активів як фінансових інструментів, а OECD – на питаннях оподаткування та податкової звітності операцій із такими активами.

23 травня 2023 року IOSCO оприлюднила для консультацій документ «IOSCO набір стандартів для світових крипто регуляторів»⁶⁸, який містить детальні рекомендації для юрисдикцій по всьому світу щодо створення системи регулювання крипто активів.

У цьому документі IOSCO прирівнює крипто активи до фінансових активів, тобто фактично визнає їх складовою частиною ринку цінних паперів. Такий підхід викликав дискусії серед фахівців, оскільки не всі міжнародні організації поділяють цю позицію. На сьогодні положення IOSCO мають консультативний характер, окреслюючи можливі підходи до правового бачення крипто активів і напрями подальшого розвитку регуляторних практик.

У свою чергу, OECD у червні 2023 року оприлюднила документ «Міжнародні стандарти для автоматичного обміну інформацією з податкових питань», а в серпні 2024 року – «Система звітності по крипто активах: найпоширеніші запитання» та ін.⁶⁹

Хоча ці документи є вузькоспеціалізованими, вони мають ключове значення для податкового права і безпосередньо стосуються українських реалій, адже однією з основних причин затримки введення в дію Закону України «Про віртуальні активи»⁷⁰ називають саме відсутність узгоджених змін до податкового законодавства України.

Активну участь у формуванні глобальних регуляторних підходів до крипто активів бере також група країн G20.

⁶⁸ IOSCO Sets the Standard for Global Crypto Regulation: IOSCO/MR12/2023 Madrid, 23 May 2023. URL: <https://www.iosco.org/news/pdf/IOSCONEWS693.pdf>

⁶⁹ Crypto-Asset Reporting Framework: Frequently Asked Questions (First release September 2024), OECD. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-transparency-and-international-co-operation/faqs-crypto-asset-reporting-framework.pdf>

⁷⁰ Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

«Рада з фінансової стабільності G20 закликала посилити правила регулювання крипто валют для захисту клієнтів. Крипто валютні компанії мають дотримуватися узгоджених глобальних правил регулювання крипто валют, щоб захистити вкладників і запобігти діям, які були вчинені такими компаніями, як FTX та Celsius. FSB опублікувала остаточні рекомендації G20 щодо нагляду за компаніями, які торгують крипто активами, такими як біткойн»⁷¹.

У цих рекомендаціях викладено дев'ять базових принципів, яких мають дотримуватися держави-члени⁷²:

1. Влада повинна мати адекватні ресурси для того, щоб регулювати, наглядати і передбачати діяльність, ринки у сфері крипто активів, ефективно впроваджувати відповідні ефективні закони та постанови як доцільні.

2. Влада запроваджує загальну регуляторну співпрацю на фінансовій основі, розподіляючи (пропорціонує) ризики фінансової стабільності, яка будується на принципі «відповідна діяльність, відповідний ризик, відповідне регулювання».

3. З метою виконання своїх повноважень влада підтримує на внутрішньодержавному та міжнародному рівні співпрацю, консультації, координацію і обмін інформацією для сприяння стабільності регуляторних та контрольних результатів.

4. Влада вимагає від провайдерів послуг та емітентів крипто активів доступ до комплексної системи управління з чіткими напрямками відповідальності і підзвітності за всі функції і види діяльності, які вони проводять.

5. Влада відповідно має вимагати від провайдерів послуг крипто активів ефективну систему ризик менеджменту. Співпраця має бути спів мірною (пропорційною) ризику, розміру, складності, системної важливості і ризику фінансової стабільності, які можуть бути представлені діяльністю або ринком, у яких вони беруть участь.

6. Влада має вимагати збір, запис та повідомлення даних, включаючи актуальні напрями діяльності, необхідні процеси та інфраструктуру. Влада має доступ до необхідних і відповідних даних.

⁷¹ Тарасовський Ю. Рада з фінансової стабільності G20 закликала посилити правила регулювання криптовалют для захисту клієнтів. 17.07.2023. URL: <https://forbes.ua/news/rada-finansovoi-stabilnosti-g20-zaklikala-posiliti-pravila-regulyuvannya-kriptovalyut-dlya-zakhistu-klientiv-17072023-14833>

⁷² Consultative report on regulation, supervision and oversight of crypto-asset activities and markets, including a set of high-level recommendations. URL: <https://www.fsb.org/2023/07/high-level-recommendations-for-the-regulation-supervision-and-oversight-of-crypto-asset-activities-and-markets-final-report/>

7. Влада вимагає від провайдерів послуг та емітентів крипто активів доступ користувачам і актуальним стейкхолдерам до комп'єксно́ї, чіткої, прозорої інформації.

8. Влада має відстежувати актуальні невідповідності як у межах екосистеми крипто валют так і між ними, а також поза фінансовою системою.

9. Влада гарантує підпорядкованість провайдерів послуг крипто активів та їх філій, які поєднують різноманітні функції і види діяльності, відповідному регулюванню, контролю та нагляду.

Тобто G20 17 липня 2023 року представила результати глобальних підходів до регулювання крипто активів у формі заключних рекомендацій підсумкового звіту.

У ньому акцентовано увагу на необхідності міжнародної гармонізації стандартів, однак наразі ще зарано говорити про повномасштабне глобальне впровадження чи результати реалізації цих рекомендацій.

Хоча міжнародно визнаних стандартів поки що недостатньо для досягнення повної гармонізації, саме такі ініціативи, як акти FATE, Регламент ЄС MiCA, стандарти ISO та інші міжнародні розробки, прокладають шлях до створення єдиної регуляторної бази.

Вони сприяють інтеграції національних законодавств у міжнародну правову систему, хоча сам процес залишається складним і динамічним через швидкий розвиток технологій і різноманіття підходів у різних країнах та міжнародних організаціях.

У цьому контексті особливо важливим є внесення до Закону України «Про віртуальні активи»⁷³ правових норм, спрямованих на гармонізацію українського законодавства з міжнародними правовими стандартами у сфері крипто активів.

Як міжнародне, так і українське законодавство щодо віртуальних активів і крипто активів перебуває на етапі активного формування, тому варто закріпити в законі основні засади регулювання цієї сфери. Вони мають визначати мету, принципи та стратегічний напрямок розвитку законодавства, створюючи підґрунтя для узгодженого правового регулювання як у внутрішньодержавному, так і в міжнародному масштабі.

Врахування міжнародних викликів дозволить зменшити ризики фінансових злочинів та відмивання коштів, адже відомо, що віртуальні активи можуть бути використані для нелегальних фінансових операцій, ухилення від оподаткування чи тіншового переміщення капіталів. На це неодноразово звертали увагу експерти та представники медіа.

⁷³ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

Слід зазначити, що у рамках поточних міжнародних переговорів щодо економічної та енергетичної безпеки Україна активно співпрацює із західними партнерами. Зокрема, вже укладено Угоду між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про створення Американсько-Українського інвестиційного фонду відбудови⁷⁴, що свідчить про поглиблення економічної співпраці та залучення інвестицій. У таких умовах український ринок повинен бути максимально захищеним і прозорим, зокрема й у сфері обігу цифрових активів.

Віртуальні активи сьогодні розглядаються як інструмент залучення інвестицій. Як зазначалось, саме через крипто валюту у 2022 році було зібрано значні кошти на підтримку Збройних Сил України, що підтверджує достатньо високу довіру та ефективність цього інструменту.

З метою забезпечення правового регулювання інвестиційної діяльності у цифровій сфері важливим є ухвалення Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки України»⁷⁵, який має доповнити Закон «Про віртуальні активи»⁷⁶.

Очікується, що легалізація крипто валюти активізує інвесторів, стимулюватиме розвиток інноваційного бізнесу, створення стартапів, нових робочих місць і сприятиме зростанню економіки держави.

Захист прав громадян, споживачів і суб'єктів господарювання можливий лише за умов чітко встановлених правил обігу віртуальних активів, особливо у випадках шахрайства, спорів чи банкрутства. Тому узгодження національної системи регулювання з міжнародними стандартами залишається ключовою умовою для формування надійного, конкурентного та безпечного цифрового ринку.

Підсумовуючи, можна зазначити, що багато міжнародних організацій активно розвивають сферу правового регулювання крипто активів у межах своєї компетенції.

Так, рекомендації FATF⁷⁷ містять чіткі вимоги до запобігання відмиванню грошей (AML) і фінансуванню тероризму (CFT), а Європейський Союз, прийнявши у 2023 році Регламент Markets in

⁷⁴ Угода між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про створення Американсько-Українського інвестиційного фонду відбудови від 25.04.2025 р. № 840_001-25. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_001-25#Text

⁷⁵ Про стимулювання розвитку цифрової економіки України: Закон України від 01.01.2025 р. № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

⁷⁶ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

⁷⁷ FATF (2012-2025), International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation, FATF, Paris, France. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF%20Recommendations%202012.pdf.coredownload.inline.pdf>

Crypto-Assets (MiCA)⁷⁸, створив уніфіковане регуляторне середовище для ліцензування, захисту інвесторів, корпоративного управління та забезпечення прозорості у сфері крипто активів.

У системі глобального регулювання крипто активів ключову роль відіграють міжнародні організації, які формують стандарти, методичні рекомендації та норми, що стають орієнтиром для національних законодавств.

Зокрема, Міжнародна організація зі стандартизації (ISO) забезпечує міждержавне технічне регулювання в сфері цифрових технологій, створюючи стандарти для організації, безпеки та підтримки віртуальних активів. Її діяльність спрямована на формування єдиної технічної цифрової інфраструктури та встановлення міжнародно визнаних критеріїв безпеки, управління ризиками, конфіденційності та сумісності віртуальних активів.

Міжнародний валютний фонд (МВФ), у свою чергу, розробляє політичні орієнтири та надає технічну допомогу державам щодо регулювання крипто валют і цифрових активів у межах своїх компетенцій.

Базельський комітет з банківського нагляду запропонував принципи правового регулювання крипто активів у специфічній площині – у сфері банківської діяльності та фінансових установ. Його рекомендації спрямовані на підвищення стабільності фінансової системи, на управління ризиками та на належний нагляд за операціями з цифровими активами.

Міжнародна організація з цінних паперів (IOSCO) видала для консультацій комплекс рекомендацій щодо регулювання крипто активів у різних юрисдикціях, акцентуючи увагу на тому, що такі активи мають розглядатися як фінансові інструменти.

Натомість Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD) проводить глибокі дослідження питань оподаткування крипто активів, пропонуючи моделі прозорості й автоматичного обміну податковими даними між країнами.

A G20 представила глобальні підходи до регулювання крипто активів, спрямовані на гармонізацію міжнародних стандартів і створення узгодженої нормативної бази для ринку цифрових активів.

Водночас і українське законодавство, і міжнародні норми, що регулюють обіг віртуальних та крипто активів, перебувають на етапі активного формування. Саме тому важливо, щоб у Законі України «Про віртуальні

⁷⁸ Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

активи»⁷⁹ були визначені базові засади регулювання, які окресляють мету, принципи та стратегічний вектор подальших змін і доповнень до нормативної бази. Ці засади повинні стати основою для узгодженого внутрішньодержавного й міжнародного правового регулювання, спрямованого на стабільність і передбачуваність правового середовища.

На рівні Європейського Союзу законодавчі ініціативи, як-от Регламент ЄС MiCA (Markets in Crypto-Assets, 2023)⁸⁰, демонструють тенденцію до уніфікації та нормативної конкретизації правового режиму крипто активів. Утім, у низці держав поки переважають експериментальні або фрагментарні підходи – від класифікації крипто активів як фінансових інструментів до визнання їх нематеріальними цифровими благами.

В Україні, попри ухвалення Закону «Про віртуальні активи»⁸¹, концептуальна визначеність правового статусу крипто активів усе ще відсутня, а узгодження його положень із цивільним, податковим та фінансовим законодавством залишається відкритим питанням. Подібна ситуація спостерігається і в державах ЄС.

У напрямі гармонізації правового регулювання крипто активів Економічною організацією співробітництва та розвитку OECD було прийнято Crypto-Asset Reporting Framework у вересні 2024 р.⁸². Це офіційний посібник, призначений для податкових адміністрацій. Його мета – стандартизувати автоматичний обмін інформацією про крипто активи між податковими органами різних країн та забезпечити технічну сумісність з використанням XML – схема CARF. Це складний, але логічно структурований технічний стандарт для обміну податковою інформацією щодо крипто активів. Її застосування в Україні та інших країнах може вимагати адаптації законодавства та технічної інфраструктури для підтримки такого обміну.

Сьогодні саме ці міжнародно-правові акти становлять найактуальніший масив норм, що визначають регулювання правового статусу віртуальних активів та адресовані різним суб'єктам правовідносин – державам, урядовим інституціям, юридичним і фізичним особам тощо.

⁷⁹ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

⁸⁰ Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

⁸¹ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

⁸² Crypto-Asset Reporting Framework: Frequently Asked Questions (First release September 2024), OECD. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-transparency-and-international-co-operation/faqs-crypto-asset-reporting-framework.pdf>

Аналізуючи подальший розвиток нормотворчих тенденцій у цій сфері, слід підкреслити зміну та оновлення термінологічного підходу. У звіті OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) за 2020 рік «Taxing Virtual Currencies: An Overview of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues» застосовано дефініцію «virtual currencies». Однак у документі окремо зауважено, що це поняття перетинається з ширшим терміном «crypto assets», до яких відносять «будь-який цифровий актив, побудований на технології розподіленого реєстру (DLT), і такий, що може охоплювати токени як засіб обміну, цифровий актив чи право власності»⁸³.

У сучасних міжнародних нормативних матеріалах крипто активи більше не ототожнюються виключно з крипто валютами. Навпаки, «крипто актив» є родовим поняттям поряд із терміном «віртуальний актив», що включає не лише цифрові валюти, а й токени, здатні репрезентувати різноманітні майнові або немайнові права. Разом з тим єдності у термінології не сформовано: в документах ЄС домінує словосполучення «crypto asset», FATF послуговується терміном «virtual asset», а OECD – «virtual currencies». Така різnorodність свідчить про відсутність повного узгодження й усталеної системності на міжнародному рівні.

Приведення національних підходів до регулювання цифрових активів у відповідність до європейських стандартів становить вагомий елемент інтеграційних процесів та сприяє формуванню конкурентного й безпечного ринку віртуальних активів на державному рівні.

Після інтенсивного зростання міжнародного регулювання у сфері крипто активів Велика Британія, як держава загально-правової системи, продовжила активне нормотворення. Зокрема у 2025 р. представлено проєкт Закону про фінансові послуги та ринки, де у самій назві використано термін «крипто активи», а також Пояснювальну записку «Майбутній режим регулювання фінансових послуг щодо крипто активів (регульовані види діяльності)» 2025 р.

«Хоча нинішніх міжнародно погоджених стандартів недостатньо для цілковитої уніфікації, важливі кроки у цьому напрямі вже зроблено: акти FATF, MiCA, стандарти ISO та інші ініціативи формують основу для єдиного правового поля регулювання. Це полегшує приведення внутрішнього законодавства у відповідність до глобальних вимог, попри те, що гармонізація ускладнена як швидкою

⁸³ Taxing Virtual Currencies: An Overview of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-policy/flyer-taxing-virtual-currencies-an-overview-of-tax-treatments-and-emerging-tax-policy-issues.pdf>

еволюцією індустрії, так і розмаїттям правових підходів різних країн та організацій»⁸⁴.

Таким чином множинність правових і наукових дефініцій крипто активів і віртуальних активів підтверджує потребу у формуванні єдиної міжнародно визнаної термінологічної бази. Водночас визначення цих понять має залишатися адаптивним до стрімкого технологічного розвитку та водночас бути достатньо чітким для ефективного правозастосування.

Водночас слід ще раз підкреслити, що дефініція крипто активів, чи то віртуальних активів, має залишатися достатньо гнучкою для адаптації до швидких змін і прогресу, і водночас досить чіткою для ефективного застосування на практиці.

Отже, підсумовуючи міжнародно-правові матеріали, можна зазначити, що нові міжнародні документи не обмежують поняття крипто активів лише крипто валютами. Навпаки, термін «крипто активи» виступає як родове поняття, подібно до «віртуальних активів», і включає в себе як віртуальні валюти, так і токени, що втілюють майнові або немайнові права. Водночас у світі відсутня уніфікована термінологія: ЄС використовує «crypto-asset», FATF – «virtual asset», OECD – «virtual currencies», що свідчить про відсутність повної глобальної систематизації. Тому, з огляду на нові міжнародні тенденції у правовому регулюванні крипто активів, зберігається поле для гармонізації та уніфікації динамічно змінного правового режиму.

Найбільш масштабним для ЄС актом у сфері цифрових активів наразі залишається Регламент MiCA. У 2025 р. українські ЗМІ майже не публікують матеріалів щодо його застосування у процесі актуального законодавчого правотворення про віртуальні активи в Україні. Публікацій від державних органів на цю тему немає. Тому доцільно проаналізувати питання реалізації положень MiCA в українських умовах: бар'єри, перспективи та можливості адаптації.

Передусім, відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС, Україна має узгоджувати своє законодавство з європейським у всіх сферах, «Ринки крипто активів постійно змінюються, і правова система Союзу має бути достатньо гнучкою, щоб враховувати інновації»⁸⁵. Гнучкість MiCA дозволяє підлаштовувати регламент під національні особливості. Проте наразі в Україні така адаптація відбувається переважно в рамках

⁸⁴ Мельниченко О.В. Актуальність міжнародно-правових ініціатив з регулювання крипто активів для України. Збірник наукових праць «Актуальні питання держави і права» № 105. 2025. С. 188. URL:<http://apdr.in.ua/v105/23.pdf>

⁸⁵ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

закритих робочих груп, без належної прозорості для суспільства та експертного середовища.

Законопроекти в Україні вже частково інтегрують підходи МіСА, зокрема щодо ліцензування, розкриття інформації та AML, проте інтеграція поки що фрагментарна. Стаття 1 МіСА⁸⁶ зазначає: «Цей Регламент має на меті створити правову базу для крипто активів, не охоплених чинним законодавством Союзу у сфері фінансових послуг».

Стаття 7 МіСА⁸⁷ підкреслює, що «Різні національні регуляторні підходи можуть призвести до спотворення внутрішнього ринку». Це означає, що без єдиного підходу український ринок ризикує залишитися на периферії європейського ринку цифрових активів. Водночас вимоги МіСА потребують значних інституційних ресурсів, і можливо, уніфікація на національному рівні – питання часу.

В Україні поки відсутнє «загальноєвропейське паспортування діяльності в рамках МіСА». «Паспортування» або «паспортні права» – доктринальні терміни, які вживаються в юридичній науці. Суть їх закладена у статті 61 МіСА та інших положеннях щодо надання послуг у різних державах-членах. Наприклад, стаття 61 МіСА⁸⁸ говорить: «Постачальники послуг у сфері крипто активів, отримавши авторизацію в одній країні ЄС, мають право надавати послуги у всьому Союзі». Саме це і є сутністю паспортування.

МіСА встановлює жорсткі вимоги до крипто компаній, включно з вимогами щодо капіталу, обов'язковою реєстрацією, прозорістю операцій та іншими регуляторними нормами. Для українських стартапів і малого бізнесу ці правила можуть виявитися надмірно обтяжливими та стримувати розвиток галузі. У статті 59 МіСА⁸⁹ зазначено: «Постачальники послуг у сфері крипто активів мають підпорядковуватись пруденційним, організаційним вимогам та правилам щодо захисту коштів клієнтів».

До пруденційних вимог до постачальників послуг у сфері крипто активів можна віднести вимогу про мінімальний статутний капітал (від €50,000 до €150,000 залежно від виду послуг); вимогу про страхування професійної відповідальності або еквівалентне забезпечення. До організаційних – визначення внутрішніх напрямів діяльності з управління ризиками, кібербезпеки, боротьби з конфліктами інтересів; обов'язок мати керівників з належною діловою репутацією та досвідом. Щодо

⁸⁶ Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само.

вимоги по захисту коштів клієнтів – обов’язок зберігати активи клієнтів окремо від власних активів; використовувати для зберігання ліцензовані кастодіальні сервіси (custodians), або самостійно надавати таку послугу – але лише за умови суворого дотримання вимог безпеки, звітності та резервування; а також прописані вимоги до прозорості, звітності та регулярного інформування користувачів.

Наразі український ринок крипто активів не готовий до такої низки вимог, проте з часом він зможе адаптуватися. Для українських компаній, особливо стартапів, часто недоступне інституційне страхування, недостатній капітал або досвідчений управлінський склад. Для них ці правила означають значне фінансове та адміністративне навантаження, яке може унеможливити легальну діяльність.

Хоча вимоги МіСА є обґрунтованими для зрілих економік, для українського малого бізнесу та стартапів вони можуть бути надмірно важкими.

На реалізацію положень МіСА в Україні впливають також політичні чинники. Зокрема, українська правова система перебуває у стані розвитку, політичні пріоритети зосереджені на безпеці та виживанні під час війни, тому впровадження довгострокових та складних економічних реформ, таких як імплементація МіСА, ускладнене. Стаття 5 Регламенту МіСА⁹⁰ підкреслює мету регламенту: «Регулювання ринку крипто активів необхідне для підтримки фінансової стабільності та захисту споживачів». З одного боку, це положення важливе для національних інтересів, з іншого – існує безліч бар’єрів для його реалізації.

Регламент також наголошує: «Крипто активи можуть використовуватись у незаконних цілях, таких як відмивання грошей, фінансування тероризму та інші злочини». Це положення корисне з точки зору превентивних заходів. В умовах війни Україна змушена зосереджуватися на міжнародно визнаних системах боротьби з фінансовими злочинами та запобіганні обходу санкцій, що об’єктивно обмежує простір для лібералізації ринку.

У сфері крипто активів міжнародно визнані системи боротьби з фінансовими злочинами, а саме, «механізми AML/CFT, означають, що платформи (постачальники послуг у сфері крипто активів (CASPs)) мають: проводити ідентифікацію клієнтів (KYC); моніторити транзакції; звітувати про підозрілі операції до фінансового моніторингу»⁹¹, тощо.

Таким чином, впровадження положень Регламенту МіСА в Україні має стратегічне значення у контексті євроінтеграції та формування

⁹⁰ Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

⁹¹ Там само.

прозорого правового поля для обігу віртуальних активів. Незважаючи на офіційне визнання Україною важливості гармонізації з законодавством ЄС, застосування МіСА наразі ускладнюється низкою чинників: відсутністю механізму «паспортних прав», військовими ризиками, недостатнім розвитком інституційних механізмів тощо. Водночас поступова адаптація ключових принципів МіСА, зокрема прозорості, захисту прав користувачів і регуляторної відповідальності, залишається реальною та необхідною умовою інтеграції України до внутрішнього цифрового ринку ЄС.

В Україні на сьогодні законодавчо закріплено термін «віртуальні активи», тому для завершення слід повернутися до питання правового режиму віртуальних активів в Україні в контексті Закону України «Про віртуальні активи»⁹². Проблема полягає у тому, що регулювання цієї сфери перебуває на проміжному етапі формування і охоплює як теоретичні, так і практичні аспекти.

До теоретичних аспектів відноситься таке важливе питання як правова природа віртуальних активів. З нього виходить питання про саме поняття віртуальних активів, яке доречно досліджувати, починаючи з законодавчих визначень, що вже існують у прийнятих парламентом актах. Таким чином формується правове поле бачення віртуальних активів з точки зору законотворця. Понятійний апарат у цій сфері законодавства окреслює рамки правового режиму віртуальних активів.

Особливо важливим є теоретичне питання класифікації віртуальних активів, що безпосередньо впливає на практичне застосування. При цьому слід враховувати підходи та досвід зарубіжних країн. Положення Закону України «Про віртуальні активи»⁹³ у частині класифікації наразі відрізняються від світових практик, зокрема від рекомендацій FATF та міжнародних організацій. Закон надає визначення віртуальним активам та класифікує їх на забезпечені, незабезпечені та фінансові активи. Відмінності між цими категоріями визначаються вартістю активів та способами їх використання.

Надзвичайно важливе теоретичне питання класифікації віртуальних активів. Воно стосується практичного застосування віртуальних активів. Потрібно враховувати щодо класифікації віртуальних активів бачення та досвід зарубіжних країн. Положення Закону України «Про віртуальні активи»⁹⁴ у частині класифікації наразі йде в розріз з світовими постулатами іноземних держав та міжнародних

⁹² Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

організацій, зокрема таких як FATF. Цей закон надає визначення віртуальним активам, класифікує їх на забезпечені, незабезпечені і фінансові активи. Різниця між цими видами полягає у вартості віртуальних активів та способах їх використання. Також у Законі України «Про віртуальні активи»⁹⁵ регламентовано право власності на віртуальні активи, участь у ринках віртуальних активів, легітимні операції з віртуальними активами, державне регулювання обороту віртуальних активів і навіть основні засади міжнародного співробітництва у сфері обороту віртуальних активів.

Отже, правове регулювання віртуальних активів в Україні є комплексним і поки що недостатньо визначеним. У зв'язку з цим, дія Закону України «Про віртуальні активи»⁹⁶ уже була пролонгована і не вступає в силу на даний момент. У зв'язку з цим дія Закону України «Про віртуальні активи»⁹⁷ вже була пролонгована і наразі не вступає в силу. Супутнім чинником є й глобальний аспект. Як зазначено у V розділі закону про віртуальні активи: «Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку відповідно до міжнародних договорів України за принципом взаємності чи з власної ініціативи здійснює міжнародне співробітництво з відповідними органами іноземних держав, з міжнародними організаціями з метою обміну досвідом та інформацією»⁹⁸.

По-перше, закордоном правовий режим віртуальних активів разом із рядом теоретичних і практичних питань знаходиться паралельно на етапі формування.

По-друге, з урахуванням глобальних процесів, Україна прагне не лише іти в ногу з часом, а й гармонійно забезпечити симбіоз правового регулювання нових технологій, нових проявів суспільного життя з прогресивним міжнародним та зарубіжним досвідом. Тому завершення основної бази правового регулювання віртуальних активів як об'єктів цивільних прав закономірно залежить як ланцюгова реакція від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників.

Важливою зовнішньою перешкодою, яка сповільнює прогрес у всіх сферах життєдіяльності сьогодні, залишається війна. Водночас вона виступила стимулом для прискорення реформ у цивільному, податковому та інших секторах українського законодавства.

⁹⁵ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.

Завершення правового регулювання віртуальних активів в Україні внесе визначеність щодо них і в міжнародне приватне право, так як предметом регулювання міжнародного приватного права є цивільні та інші відносини з іноземним елементом. Ця визначеність з'явиться і в інших галузях права, що пов'язані з об'єктами цивільних прав.

Ще в 2021 зафіксовано український потенціал потужності у світовому рейтингу. Згідно з «Глобальним індексом прийняття крипто валют» у 2021 р. «Україна увійшла до 20 кращих країн у загальному рейтингу глобальної платформи Chainalysis і посіла четверте місце при щоденному обігу віртуальних активів в обсязі 1 млрд. грн. Це засвідчує вагомий потенціал України у створенні ринків капіталу. Віртуальні активи стають окремим об'єктом регулювання, який посідає особливе місце між об'єктами інтелектуальної власності та інформацією. Своєю чергою, це потребує визначення системи оподаткування, синхронізації з іншими законодавчими актами України, упровадження механізму захисту прав та інтересів інвесторів, а також розроблення гнучкої нормативно-правової бази для створення прогресивної моделі регулювання»⁹⁹. Дещо раніше стверджено повідомлялось, що «Україна – лідер по застосуванню віртуальних активів серед населення. Про це було сказано в повідомленні прес центру Міністерства цифрової трансформації з посиланням на аналітику блокчейн-компанії The Chainalysis»¹⁰⁰. Відповідно до графіків даних Chainalysis у 2023 р. Україна посіла одинадцяте місце з приблизними прибутками від крипто валюти в \$ 0,85 мільярда.

Правове регулювання віртуальних активів в Україні невіддільне від змін у податковому та іншому законодавстві. Завершення цього регулювання надасть визначеність і в міжнародному приватному праві, адже предметом його регулювання є цивільні та інші відносини з іноземним елементом. Ця визначеність пошириться й на інші галузі права, що стосуються об'єктів цивільних прав.

Отже, очікується ефективна правова регламентація віртуальних активів в Україні. Оскільки значна частина таких активів була переведена за кордон з початком війни разом із їхніми власниками, для України питання їх інтеграції у правове поле регулювання залишається актуальним і, на жаль, через перелічені обставини – відкритим на сьогодні.

⁹⁹ Обіг віртуальних активів в Україні. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/obih-virtualnykh-aktyviv-v-ukrayini>

¹⁰⁰ Україна №1 у світі по використанню крипто валют. Мін цифри. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2020/09/01/51587952/>

ВИСНОВКИ

Виконане дослідження дало змогу сформулювати узагальнені положення, які підтверджують складність, багаторівневість і динамічний характер правового статусу віртуальних активів у системі сучасного законодавства. Насамперед визначено, що віртуальні активи становлять окремий різновид об'єктів цивільних прав, які за своєю економічною природою здатні втілювати як немайнові чи майнові права, так і цифрову вартість чи доступ до певних цифрових можливостей, водночас не належачи до класичних фінансових інструментів у їх традиційному правовому розумінні.

Крім того, встановлено, що відсутність усталеного визначення та єдиного термінологічного підходу ускладнює процес кваліфікації відповідних об'єктів, що своєю чергою зумовлює різнопланове трактування правового режиму крипто активів у практиці правозастосування, у діяльності публічних органів і судової влади. Отже, особливої актуальності набуває питання стандартизації понятійного вокабуляру, узгодження з Регламентом MiCA та іншими міжнародними документами, що забезпечить підвищення передбачуваності та стабільності у сфері обігу цифрових активів.

Також охарактеризовано підходи до правового регулювання, що пропонуються FATF, OECD, ISO, МВФ та іншими провідними міжнародними інституціями. Їхня практика демонструє еволюцію сприйняття віртуальних активів – від вузького підходу, коли цифрова валюта була основним змістовим компонентом, – до усвідомлення ширшого спектра економічних і інформаційних можливостей у межах цифрової економіки. Саме це обумовлює необхідність формування в Україні комплексної моделі правового регулювання, здатної гармонійно поєднувати адаптивність і гнучкість із запитами фінансової безпеки, оподаткування та належного правового захисту учасників відносин.

Окремо підтверджено, що національна правова система перебуває на етапі реформування, у межах якого відбувається становлення нових юриспруденційних підходів, термінології та концепцій щодо регулювання крипто активів. З огляду на це важливими залишаються положення Закону України «Про віртуальні активи», однак реалізація його положень залежить від синхронного вдосконалення податкових норм, положень Цивільного кодексу України та інших нормативних актів у суміжних сферах.

Водночас доведено доцільність створення єдиного уніфікованого комплексного нормативно-правового акта, що охоплював би визначення правового статусу, класифікації, механізми обігу, податкове регулювання, звітність і відповідальність у сфері цифрових активів. Такий крок

дозволить усунути наявні прогалини міжгалузевого характеру та забезпечити якісну базу для подальшого розвитку цифрової економіки.

У підсумку запропоновано концептуальні підвалини для подальшого впорядкування («кодіфікації») правового регулювання віртуальних активів в Україні, що спираються на міжнародні стандарти, узгоджуються із внутрішніми умовами та орієнтовані на створення прозорого, передбачуваного й інвестиційно привабливого правового середовища для функціонування цифрових активів у межах правової держави.

АНОТАЦІЯ

Монографія присвячена комплексному аналізу міжнародних та національних аспектів правового регулювання віртуальних активів у контексті євроінтеграції України. Актуальність дослідження зумовлена стрімким розвитком цифрової економіки, появою нових фінансових інструментів та необхідністю їх належного правового врегулювання. Виникнення передумов проблеми пов'язане з розширенням сфери використання крипто активів, глобалізацією фінансових потоків і потребою у гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами. Формулювання проблеми полягає у визначенні оптимального правового механізму регулювання віртуальних активів, який би забезпечував баланс між інноваційним розвитком та фінансовою стабільністю.

У роботі розглянуто основні міжнародно-правові документи, зокрема Регламент ЄС MiCA, рекомендації FATF, OECD та інші акти, що визначають засади правового режиму цифрових активів. Проаналізовано стан національного законодавства України, зокрема Закон України «Про віртуальні активи», його місце у системі правового регулювання та проблеми імплементації європейських підходів. Авторка визначає ключові бар'єри адаптації Регламенту MiCA в Україні, серед яких воєнні ризики, відсутність інституційних механізмів та потреба у вдосконаленні законодавчої бази.

Література

1. Відбулось перше засідання Консультативної ради з питань регулювання віртуальних активів (01.12.2022). Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, 2022. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/vidbulos-pershezasidannia-konsultatsiinoi-rady-z-pytanrehulivannia-virtualnykh-aktiviv/>

2. Гетманцев Д. В Україні крипто валюту планують легалізувати до літа 2025 року. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2025/02/07/144909245/>

3. Директива Європейського парламенту та Ради 2004/39/ЄС «Про ринки фінансових інструментів». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_586#Text

4. Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text>
5. Ковальчук І.В. До питання правової природи віртуальних активів в Україні // Підприємництво, господарство і право. 2023. № 3. С. 47–51.
6. Кубах Т.Г. Сучасний підхід до дефініції поняття «Фінансові інструменти» URL: <https://core.ac.uk/download/395139654.pdf>
7. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 32. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_029#Text
8. Обіг віртуальних активів в Україні. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/obih-virtualnykh-aktyviv-v-ukrayini>
9. Основні принципи ефективного банківського нагляду: Базельський комітет з банківського нагляду. Квітень 2024. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Core_Principles_for_effective_banking_supervision-April_2024_ua.pdf?v=7
10. Податковий кодекс Україн: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Дата оновлення: 15.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
11. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
12. «Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 13 “Фінансові інструменти”» № 559 від 30 листопада 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1050-01#Text>
13. Серія стандартів ISO/IEC 27000. URL: <https://www.iso.org/ru/standard/iso-iec-27000-family>
14. Тігіпкін-Головко Н.О. Поняття та правова природа криптоактивів: український та іноземний підходи. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Т. 35(74) № 5. 2024. С. 23. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/5_2024/6.pdf
15. Форсюк В. Матриця оподаткування віртуальних активів. 2025. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/matrytsia-opodatkuвання-va-1.pdf>
16. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
17. Україна готується до легалізації криптовалют: що зміниться для ринку, регуляторів і платників податків, 2025. URL: https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_economy-ukr/full/ukraina-gotuyetsya-do-legalizacii-kriptovalyut-shho-zminitsya-dlya-rinku-regulyatoriv-i-platnikiv-podatkiv
18. Україна № 1 у світі по використанню крипто валют. Мін цифри. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2020/09/01/51587952/>

19. Федоров М. Для ЗСУ вже пожертували криптовалюти на майже 13 мільйонів доларів. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zsu-pozhertvy-krpytovaliuty/31728374.html>

20. Цивільний кодекс України Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 09.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n605>

21. Consultative report on regulation, supervision and oversight of crypto-asset activities and markets, including a set of high-level recommendations. URL: <https://www.fsb.org/2023/07/high-level-recommendations-for-the-regulation-supervision-and-oversight-of-crypto-asset-activities-and-markets-final-report/>

22. Crypto-Asset Reporting Framework: Frequently Asked Questions (First release September 2024), OECD. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-transparency-and-international-co-operation/faqs-crypto-asset-reporting-framework.pdf>

23. FATF (2012-2025), International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation, FATF, Paris, France. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF%20Recommendations%202012.pdf.coredownload.inline.pdf>

24. IOSCO Sets the Standard for Global Crypto Regulation: IOSCO/MR12/2023 Madrid, 23 May 2023. URL: <https://www.iosco.org/news/pdf/IOSCONEWS693.pdf>

25. MF-FSB Synthesis Paper: Policies for Crypto-Assets.07.09.2023. URL: <https://www.fsb.org/uploads/R070923-1.pdf>

26. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

27. Regulatory regime for cryptoassets (regulated activities) – Draft SI and Policy Note. URL: / [<https://www.gov.uk/government/publications/regulatory-regime-for-cryptoassets-regulated-activities-draft-si-and-policy-note>]

28. Taxing Virtual Currencies: An Overview of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-policy/flyer-taxing-virtual-currencies-an-overview-of-tax-treatments-and-emerging-tax-policy-issues.pdf>

Information about the author:
Melnychenko Oksana Viktorivna,

Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor at the Department of International and Private Law
Kyiv University of Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
7A, Akademika Dobrokhotova Str., Kyiv, 03142, Ukraine

ПРАВОВИЙ СТАТУС ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЯХ, ОКУПОВАНИХ РОСІЄЮ

Пилипенко В. П.

ВСТУП

Проблематика правового статусу громадян України на тимчасово окупованих територіях посідає одне з центральних місць у сучасному міжнародному правопорядку та національній правовій політиці. Воєнна агресія російської федерації проти України спричинила безпрецедентні виклики для забезпечення прав і свобод цивільного населення, яке опинилося під владою держави-окупанта. Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, на державу-окупанта покладається обов'язок гарантувати безпеку, гідність і належні умови життя для осіб, що не беруть участі у воєнних діях. Проте фактична практика росії демонструє систематичні й грубі порушення цих зобов'язань, що становить особливу загрозу як для індивідуальних прав людини, так і для міжнародного правопорядку загалом.

Міжнародне право розглядає окупацію як тимчасовий правовий режим, що не змінює суверенітету над територією та не створює підстав для її анексії. Основні положення, закріплені в Четвертій Женевській конвенції 1949 року, Гаазькому праві та відповідних резолюціях міжнародних організацій, окреслюють права цивільного населення та обов'язки держави-окупанта. До ключових гарантій належить заборона примусової зміни громадянства, колективних покарань, депортацій, примусових переміщень та знищення майна, окрім випадків воєнної необхідності. Одночасно міжнародне право прав людини забезпечує більш широкий спектр прав – від свободи вираження поглядів до доступу до освіти та охорони здоров'я. Саме взаємодія міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини формує цілісну систему правового захисту цивільного населення на окупованих територіях.

Особливе місце у сучасних дослідженнях посідає аналіз політики російської федерації щодо примусової паспортизації українських громадян, нав'язування окупаційного законодавства та створення адміністративних структур, що прямо суперечить нормам міжнародного права. Примусове набуття громадянства держави-окупанта, обмеження свободи пересування, доступу до соціальних і медичних послуг, а також

депортації становлять грубі порушення Женевських конвенцій і кваліфікуються як воєнні злочини.

Значний внесок у документування та моніторинг ситуації здійснюють міжнародні організації – ООН, ОБСЄ, Human Rights Watch, Amnesty International, які у своїх звітах підтверджують масові випадки тортур, свавільних затримань, насильницьких зникнень, а також цілеспрямоване знищення української культурної ідентичності на окупованих територіях. Така системність порушень свідчить про наявність державної політики рф, спрямованої на підірив основ міжнародного правопорядку та створення умов для фактичної анексії.

Таким чином, дослідження правового статусу громадян України в умовах воєнної окупації має не лише теоретичне, але й значне практичне значення. Воно покликане сприяти формуванню належної правової оцінки дій держави-окупанта, удосконаленню національного законодавства України та зміцненню міжнародних механізмів притягнення до відповідальності за злочини проти цивільного населення.

1. Міжнародно-правові стандарти захисту цивільного населення в умовах окупації

Міжнародне право встановило комплексну нормативну основу для захисту цивільного населення в умовах збройних конфліктів та воєнної окупації, яка базується на сукупності універсальних договорів, звичаєвих норм та загальноновизнаних принципів міжнародного гуманітарного права (далі – МГП). Основою цього регулювання виступає, зокрема, Четверта Женевська конвенція 1949 року, норми Гаазького права, а також відповідні резолюції міжнародних організацій¹.

Як відомо, одним із основоположних принципів МГП є принцип розрізнення, що вимагає від сторін збройного конфлікту чіткого відмежування між комбатантами й цивільними особами, а також між військовими та цивільними об'єктами. Воєнні дії можуть бути спрямовані виключно проти легітимних військових цілей, тоді як цивільні особи та об'єкти користуються загальним захистом від нападів. Цей захист поширюється також на довкілля та об'єкти, критично важливі для виживання населення².

Крім того, МГП визнає посилений правовий захист для окремих категорій цивільного населення, включаючи осіб, які перебувають під владою сторони конфлікту, але не є її громадянами, а також громадян

¹ Diakonia. IHL and the law of occupation. Diakonia. URL: <https://www.diakonia.se/ihl/resources/international-humanitarian-law/ihl-law-occupation/>.

² ICRC. Protection of civilians. ICRC Casebook. URL: <https://casebook.icrc.org/highlight/protection-civilians>.

нейтральних держав, які опинилися на окупованій території. Такі особи мають право на гуманне поводження без жодної дискримінації за ознаками раси, національності, мови, релігії, соціального походження чи політичних переконань. Забороняються тортури, жорстоке або прини-жуюче гідність поводження, колективні покарання, сексуальне насильство та інші форми жорстокості, що становлять грубе порушення МГП.

У контексті міжнародного права воєнна окупація розглядається як ситуація, за якої іноземна держава встановлює фактичний, але тимчасовий контроль над частиною території іншої держави в умовах міжнародного збройного конфлікту. При цьому наявність або відсутність збройного спротиву не має визначального значення для кваліфікації ситуації як окупації. Принципово, що міжнародне право чітко відрізняє воєнну окупацію від незаконних способів захоплення території, зокрема агресії або анексії, які не створюють жодних легітимних підстав для набуття суверенітету³.

Окупація визнається тимчасовим правовим режимом, який не передбачає передачі суверенітету – він залишається за державою-сувереном. Держава-окупант виконує функції адміністративного управління на території від імені суверена, несучи відповідальність за підтримання громадського порядку, безпеки та забезпечення базових потреб цивільного населення. У цьому контексті законодавчі повноваження держави-окупанта істотно обмежені: будь-які зміни правового режиму мають бути обумовлені необхідністю захисту або покращення життєвих умов цивільного населення⁴.

Заборона анексії окупованої території є однією з ключових норм права воєнної окупації, що закріплює тимчасовий характер фактичного контролю та гарантує збереження суверенітету і територіальної цілісності держави, територія якої опинилася під іноземною окупацією.

Забезпечення захисту осіб, які перебувають на територіях, що знаходяться під воєнною окупацією, становить один із фундаментальних принципів міжнародного гуманітарного права та є його ключовим нормативно-цільовим орієнтиром. У контексті сучасного міжнародного правопорядку цей захист доповнюється дією норм міжнародного права прав людини (далі – МППЛ), яке застосовується й під час збройних конфліктів, у тому числі в умовах окупації.

МГП встановлює основоположні стандарти поводження з цивільним населенням у період збройного конфлікту, регламентуючи

³ Wallace D. The law of belligerent occupation. Lieber Institute West Point. 8 March 2023. URL: <https://lieber.westpoint.edu/law-belligerent-occupation/>.

⁴ Diakonia. IHL and the law of occupation. Diakonia. URL: <https://www.diakonia.se/ihl/resources/international-humanitarian-law/ihl-law-occupation/>.

обов'язки сторін щодо забезпечення безпеки, гідності та фізичної недоторканності осіб, які не беруть участі у бойових діях. Водночас МППЛ, охоплюючи більш широкий спектр прав і свобод, зобов'язує державу-окупанта дотримуватися загальновизнаних міжнародних стандартів у сферах свободи вираження, пересування, освіти, охорони здоров'я, права на життя, захисту від дискримінації тощо.

Взаємодія цих двох правових режимів формує комплексну систему захисних механізмів, що покладає на державу-окупанта багаторівневу структуру міжнародно-правових зобов'язань. Такий підхід спрямований на забезпечення не лише мінімальних стандартів гуманного поводження, визначених МПП, а й гарантування повноцінного спектру прав людини, що сприяє більш цілісному забезпеченню правового статусу, гідності та добробуту цивільного населення на окупованих територіях.

Конвенція про захист цивільного населення під час війни, більш відома як Четверта Женевська конвенція (далі – ЖК IV), посідає провідне місце в системі міжнародного гуманітарного права, формуючи всебічну нормативну базу для охорони прав і свобод цивільних осіб, зокрема в умовах воєнної окупації. Ухвалена в 1949 році як відповідь на масові порушення прав людини під час Другої світової війни, Конвенція відображає прагнення міжнародної спільноти інституціоналізувати механізми запобігання злочинам проти цивільного населення та створити ефективні правові гарантії його захисту в умовах збройного конфлікту⁵.

Відповідно до статті 4 IV Женевської конвенції 1949 року, особами, що перебувають під захистом цієї Конвенції, є ті, хто в будь-який момент та за будь-яких обставин опиняються, у разі конфлікту чи окупації, під владою сторони конфлікту або окупаційної держави, громадянами яких вони не є⁶.

Таким чином, з-під дії цього визначення виключаються громадяни держави-окупанта. У зв'язку з цим примусове нав'язування громадянства російської федерації громадянам України, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, становить грубе порушення норм міжнародного гуманітарного права. Така практика може розглядатися як спроба штучної зміни правового статусу зазначених осіб з метою виведення їх з-під дії захисного режиму IV Женевської конвенції, що є юридично і гуманітарно неприйнятним.

⁵ United Nations. General Assembly adopts resolution affirming Ukraine's territorial integrity, demanding Russian Federation withdraw troops. 27 October 2022. URL: <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-200116/>.

⁶ ICRC. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. 1949. Refworld. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/icrc/1949/en/32227>.

Розділ III ЖК IV, що включає статті 47–78, конкретно стосується поводження з цивільним населенням на окупованих територіях. Ці статті покладають значні зобов'язання на державу-окупанта щодо забезпечення добробуту та захисту населення, яке перебуває під захистом.

Стаття 47 Четвертої Женевської конвенції закріплює базовий принцип незмінності правового статусу осіб, які перебувають під захистом, в умовах воєнної окупації. Згідно з цією нормою, жодні односторонні дії держави-окупанта не можуть бути підставою для позбавлення захищених осіб прав і гарантій, передбачених Конвенцією⁷.

Стаття 49 Четвертої Женевської конвенції має фундаментальне значення в контексті захисту цивільного населення, оскільки встановлює безумовну заборону як індивідуальних, так і масових примусових переміщень та депортацій осіб, які перебувають під захистом, з окупованої території як на територію держави-окупанта, так і до будь-якої третьої держави, незалежно від мотивів таких дій. Крім того, дана норма прямо забороняє державі-окупанту переміщувати частину власного цивільного населення на окуповану територію. Зафіксовані випадки переміщення громадян російської федерації на тимчасово окуповані території України становлять явне порушення цієї норми та свідчать про спроби змінити демографічну структуру окупованих регіонів, що супроводжується заходами з матеріального та адміністративного стимулювання переселення російських громадян⁸.

Стаття 50 покладає на державу-окупанта обов'язок, у співпраці з національними й місцевими органами влади, забезпечувати належне функціонування установ, що опікуються доглядом, вихованням та освітою дітей. Особлива увага приділяється необхідності ідентифікації та реєстрації дітей, які потребують захисту. Однак численні повідомлення про насильницьку русифікацію освітнього процесу, а також впровадження елементів військової підготовки серед дітей на окупованих територіях викликають серйозне занепокоєння щодо порушення положень цієї статті та потенційної шкоди для збереження національної ідентичності українських дітей⁹.

Стаття 51 встановлює чіткі обмеження щодо примусового залучення осіб, які перебувають під захистом, до служби в збройних або допоміжних силах держави-окупанта. Дозволене залучення до праці може здійснюватися лише за суворо визначених умов, за умови, що

⁷ ICRC. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. 1949. Refworld. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/icrc/1949/en/32227>.

⁸ Wallace D. The law of belligerent occupation. Lieber Institute West Point. 8 March 2023. URL: <https://lieber.westpoint.edu/law-belligerent-occupation/>.

⁹ Institute for the Study of War. Russian occupation update. 31 March 2025. URL: <https://understandingwar.org/backgrounder/russian-occupation-update-march-31-2025>.

така праця не має відношення до військових операцій проти держави походження захищених осіб. Надходження повідомлень про примусову мобілізацію українських цивільних осіб на тимчасово окупованих територіях до лав збройних сил РФ становить грубе порушення зазначених положень та може кваліфікуватися як воєнний злочин згідно з міжнародним гуманітарним правом¹⁰.

Стаття 53 забороняє знищення як державного, так і приватного майна, за винятком випадків, коли такі дії є абсолютно необхідними з огляду на проведення військових операцій. У свою чергу, стаття 56 зобов'язує державу-окупанта забезпечувати належний рівень охорони громадського здоров'я, санітарії та епідеміологічної безпеки на окупованих територіях, зокрема шляхом здійснення заходів щодо запобігання поширенню інфекційних захворювань, у співпраці з відповідними національними й місцевими структурами.

Стаття 78 передбачає можливість застосування інтернування або примусового місця проживання щодо осіб, які перебувають під захистом, виключно з міркувань абсолютної безпеки, і лише у кожному конкретному випадку. Застосування таких заходів повинно супроводжуватися процедурою перегляду та можливістю оскарження¹¹.

Водночас численні повідомлення про свавільні затримання, відсутність юридично оформлених рішень та порушення правових гарантій на тимчасово окупованих територіях свідчать про системне невиконання вимог, встановлених зазначеною нормою міжнародного гуманітарного права¹².

Важливо зазначити, що застосування ЖК IV на окупованій території припиняється через один рік після загального припинення воєнних дій, за винятком статей 1–12, 27, 29–34, 47, 49, 51, 52, 53, 59, 61–77 та 143, які залишаються чинними протягом усього періоду окупації тією мірою, якою держава-окупант здійснює урядові функції. Це положення підкреслює тимчасовий характер конкретних зобов'язань, пов'язаних з окупацією, водночас підтверджуючи, що основні гуманітарні принципи продовжують застосовуватися до тих пір, поки триває окупація.

¹⁰ U.S. Department of State. 2023 Country reports on human rights practices: Ukraine – Russia-occupied areas. 2023. URL: <https://www.state.gov/reports/2023-country-reports-on-human-rights-practices/ukraine/russia-occupied-areas/>.

¹¹ ICRC. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. 1949. Refworld. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/icrc/1949/en/32227>.

¹² Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). ODIHR report on Ukraine. 23 February 2024. URL: <https://www.osce.org/odihr/583345>.

2. Злочинна практика російської федерації на тимчасово окупованих територіях України

Аналітичні звіти провідних міжнародних правозахисних організацій фіксують тривожну та критичну ситуацію, в якій опинилися громадяни України на тимчасово окупованих територіях, що перебувають під контролем російської федерації. Зміст зазначених звітів свідчить про систематичне порушення прав людини, що формує вкрай несприятливу гуманітарну й правову реальність для цивільного населення.

Організація Human Rights Watch (далі – HRW) задокументувала численні невибіркові напади російських військ із застосуванням вибухової зброї в населених пунктах, що призвело до значних жертв серед цивільного населення та руйнування цивільної інфраструктури. Організацією задокументовано систематичні порушення міжнародного гуманітарного права, що мали місце в умовах російської окупації. Серед них – системне нав'язування норм російського законодавства, впровадження окупаційних адміністративних структур та встановлення юрисдикції судових органів держави-окупанта на територіях, що нею контролюються. Особливе занепокоєння викликає зафіксований тиск на цивільне населення з метою примусового набуття громадянства російської федерації, який здійснювався через переслідування, залякування, свавільні затримання, а також обмеження доступу до базових соціальних послуг, зокрема медичної допомоги¹³.

Крім того, HRW повідомляє про випадки примусової мобілізації українських громадян, які перебувають на окупованих територіях, до лав збройних сил рф – практика, що відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, кваліфікується як воєнний злочин.

У той самий час HRW висловила критичні зауваження щодо українського законодавства про колабораціонізм, ухваленого у 2022 році. Організація наголосила на ризиках його широкого й непропорційного застосування, яке може призводити до кримінального переслідування осіб, чия поведінка була зумовлена необхідністю виживання в умовах окупації. Особливо турбує майже абсолютний рівень обвинувальних вироків у справах за статтями про колабораціонізм, що може свідчити про відсутність індивідуалізованого підходу до оцінки таких справ¹⁴.

Організація Amnesty International у своїх звітах висвітлює систематичні порушення норм міжнародного гуманітарного права і міжнародного права прав людини, що вчиняються в контексті утримання

¹³ Human Rights Watch. World report 2025: Ukraine. 2025. URL: <https://www.hrw.org/world-report/2025/country-chapters/ukraine>.

¹⁴ Human Rights Watch. World report 2024: Ukraine. 2024. URL: <https://www.hrw.org/world-report/2024/country-chapters/ukraine>

українських військовополонених і цивільних осіб у російському полоні. Задokumentовані випадки включають застосування тортур, жорстокого поводження, тривале утримання в умовах ізоляції, насильницькі зникнення, а також умисне позбавлення медичної допомоги – усі ці дії становлять воєнні злочини та злочини проти людяності. Організація наголосила, що навмисне вбивство військовополонених та інших осіб, які більше не беруть участі в бойових діях, є прямим порушенням норм міжнародного гуманітарного права.

У звітах Amnesty International фіксується щонайменше 109 випадків умисного вбивства полонених протягом останнього року. Тортири розглядаються як системне явище, що має поширений характер на всіх рівнях системи утримання під вартою. Зокрема, зазначено про використання електричного струму, сексуального насильства, а також позбавлення доступу до необхідного лікування та знеболювальних засобів – дії, що також можуть кваліфікуватися як воєнні злочини¹⁵.

Водночас Організація Об'єднаних Націй у своїх доповідях систематично фіксує порушення міжнародного гуманітарного права та прав людини на тимчасово окупованих територіях України, що вчиняються російською федерацією з метою утвердження й поглиблення контролю над цими територіями. У документах ООН описується встановлення атмосфери страху, зокрема через практику свавільних затримань цивільного населення, які часто супроводжуються тортурами, жорстоким поводженням або насильницькими зникненнями.

Крім того, було зафіксовано систематичне обмеження свободи інформації, зокрема через відключення українських мобільних і інтернет-мереж, блокування доступу до українських теле- і радіоканалів, та перенаправлення інформаційного трафіку через російські платформи. Ці дії мають на меті не лише контроль за інформаційним простором, а й придушення української культурної ідентичності¹⁶.

ООН також повідомляє про практику примусового набуття російського громадянства населенням окупованих територій, яка супроводжується тиском у вигляді обмеження свободи пересування, втрати доступу до медичних і соціальних послуг, а також позбавленням права на працю. Зафіксовано, що для збереження права власності на

¹⁵ Amnesty International. Russia/Ukraine: Ill-treatment of Ukrainians in Russian captivity amounts to war crimes and crimes against humanity. March 2025. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2025/03/russia-ukraine-ill-treatment-of-ukrainians-in-russian-captivity-amounts-to-war-crimes-and-crimes-against-humanity>.

¹⁶ United Nations in Ukraine. UN report details 'climate of fear' in occupied areas of Ukraine as Russian Federation moves to cement control. 7 April 2024. URL: <https://ukraine.un.org/en/264055-un-report-details-%E2%80%98climate-fear%E2%80%99-occupied-areas-ukraine-russian-federation-moves-cement>.

житло громадяни були змушені оформлювати російські документи, а житлові об'єкти, залишені внаслідок примусового переміщення, визнавалися «покинутими» і підлягали конфіскації. Відповідна політика створює умови структурного тиску та потенційно може розглядатися як форма незаконного відчуження майна¹⁷.

Окрему занепокоєність викликає використання так званих «фільтраційних процедур», під час яких здійснюються свавільні затримання осіб, а також збір біометричних і персональних даних, що розглядається як інструмент масового соціального контролю та придушення інакомислення¹⁸.

Крім того, ООН документувала факти системного нав'язування лояльності до російської федерації серед дітей, зокрема шляхом включення елементів військової підготовки до шкільної програми, що суперечить принципам захисту дітей у збройних конфліктах.

Верховний комісар ООН з прав людини Фолькер Тюрк послідовно висловлював рішуче засудження ситуації з правами людини на територіях, окупованих росією. Він наголосив на триваючому, примусовому тиску на місцевих мешканців з метою отримання російського громадянства для доступу до основних послуг, зазначивши, що окупаційна влада в кількох регіонах припинила виплату соціальних пільг особам без російських паспортів¹⁹.

Варто зазначити, що питання примусової паспортизації громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях, постало ще 2014 року. Здійснивши окупацію території Автономної Республіки Крим, рф автоматично визнала своїми громадянами всіх осіб, які проживали на території Автономної Республіки Крим (далі – АРК) на дату початку тимчасової окупації відповідної території. Водночас будь-які активні дії для набуття громадянства рф не були потрібні. Пізніше, 2019 року, указом президента рф було визначено, що особи, які постійно проживають на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей України, мають право звернутися із заявами про прийом до громадянства рф у спрощеному порядку. Надалі ця норма

¹⁷ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Report on the human rights situation in Ukraine: 1 September – 30 November 2024. November 2024. ReliefWeb. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/report-human-rights-situation-ukraine-1-september-30-november-2024-enuk>.

¹⁸ U.S. Department of State. 2023 Country reports on human rights practices: Ukraine – Russia-occupied areas. 2023. URL: <https://www.state.gov/reports/2023-country-reports-on-human-rights-practices/ukraine/russia-occupied-areas/>.

¹⁹ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. United Nations High Commissioner for Human Rights Volker Türk: Update to the Human Rights Council on Ukraine. 2025. URL: <https://ukraine.ohchr.org/en/United-Nations-High-Commissioner-for-Human-Rights-Volker-T%C3%BCrk-Update-to-the-Human-Rights-Council-on-Ukraine>.

була розповсюджена на всіх громадян України та осіб без громадянства, які постійно проживають на території України²⁰.

25 травня 2022 року путін підписав указ, яким було спрощено процедуру отримання російського громадянства для громадян України, які продовжували проживати на територіях тимчасово окупованих Херсонської та Запорізької областей. Документ надавав жителям Херсонської і Запорізької областей можливість отримати громадянство держави-окупанта без дотримання загальних вимог, як-то: п'ятирічного терміну проживання на росії, підтвердження джерел доходів та знання російської мови²¹.

Вже наприкінці 2022 року мзс росії, після проведення псевдо «референдумів», повідомило мешканців окупованих Херсонської та Запорізької областей, що будь-який їхній виїзд «за кордон» можливий лише після отримання ними російського паспорта. І путін в березні 2023 року публічно дав доручення відповідним службам прискорити паспортизацію у цих регіонах²².

Також, у березні цього ж року президент держави-агресора підписав закон «Про особливості правового статусу громадян росії, які мають громадянство України», яким встановлювалось, що такі особи, після отримання російського паспорта, можуть звернутися до російського уряду з проханням про відмову від свого українського громадянства. За цим же законом усі так звані нові громадяни росії «вважаються такими, що не мають українського громадянства з дня подання ними відповідної заяви до федерального органу внутрішніх справ чи його територіального підрозділу»²³.

Насправді ж українці всіляко уникали примусового отримання російського громадянства. Тому, щоб забезпечити виконання плану з наверненням їх до громадянства росії, путін 27 квітня 2023 року ухвалив новий указ, яким передбачається примусова депортація з окупованих українських територій громадян України, які збережуть українське громадянство після 1 липня 2024 року. Цим указом також

²⁰ Pylypenko V.P. Міжнародно-правова криміналізація примушування до громадянства держави-окупанта. Liha-Pres, 2023. С. 367–384. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-421-7-18>

²¹ Russian Federation. Decree of the President of the Russian Federation No. 304 of 25.05.2022. 25 May 2022. Official Internet Portal of Legal Information. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202205250004>.

²² Pylypenko V.P. Міжнародно-правова криміналізація примушування до громадянства держави-окупанта. Liha-Pres, 2023. С. 367–384. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-421-7-18>.

²³ Russian Federation. Federal Law No. 101-FZ “On the Legal Status of Citizens of the Russian Federation Holding Ukrainian Citizenship”. 18 March 2023. Official Internet Portal of Legal Information. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202303180001>.

визначено, що громадяни, які «заявили про своє бажання зберегти наявне у них громадянство або залишитися особами без громадянства» і відмовились таким чином скласти присягу громадянина ереф вважатимуться іноземцями²⁴.

Починаючи з 28 квітня 2023 року набули чинності зміни до російського закону «Про громадянство» за якими всі українці, що отримали російське громадянство могли його втратити за вчинення певних правопорушень. Тобто, нова редакція закону залишала всіх українців – одержувачів російського паспорта в постійно, так би мовити, «підвішеному» стані, який давав можливість окупаційній владі в ручному режимі позбавити громадянства будь-кого, хто цього, на їхню думку, заслуговував²⁵.

В додаток цих нововведень у липні 2023 року путін видав ще один указ–за N 495 «Про деякі питання, пов’язані з особливостями правового становища громадян російської федерації, які мають громадянство України». Цей документ встановлює перевірку вже паспортизованих російськими паспортними документами громадян України на предмет вчинення ними дій, спрямованих на реалізацію їхніх прав і обов’язків саме як громадян України²⁶.

Фолькер Тюрк висловив серйозне занепокоєння й у зв’язку з новим указом російської федерації, який встановлює вимогу для громадян України, що перебувають як на території рф, так і на тимчасово окупованих територіях України, до 10 вересня 2025 року легалізувати свій правовий статус відповідно до російського законодавства або залишити країну. Комісар наголосив, що реалізація такої політики суперечить нормам міжнародного гуманітарного права, зокрема принципам захисту цивільного населення в умовах окупації, та може призводити до примусового переміщення осіб, що є забороненим згідно з Четвертою Женевською конвенцією²⁷.

Комісар Тюрк повідомив також й про тривожне зростання кількості повідомлень про страти захоплених українських солдатів російськими збройними силами з серпня 2024 року. Його офіс також задокументував

²⁴ Pylypenko V.P. Міжнародно-правова криміналізація примушування до громадянства держави-окупанта. Liha-Pres, 2023. С. 367–384. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-421-7-18>.

²⁵ Russian Federation. Federal Law on Citizenship of the Russian Federation (as amended in 2023). 28 April 2023. Rossiyskaya Gazeta. URL: <https://rg.ru/documents/2023/05/03/document-o-grazhdanstve.html>.

²⁶ Pylypenko V.P. Міжнародно-правова криміналізація примушування до громадянства держави-окупанта. Liha-Pres, 2023. С. 367–384. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-421-7-18>.

²⁷ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. OHCHR Ukraine. URL: <https://ukraine.ohchr.org/en>.

широко поширені та систематичні тортури та жорстоке поводження, включаючи сексуальне насильство, щодо військовополонених та цивільних затриманих, утримуваних російською федерацією. Він висловив занепокоєння щодо переслідування українців за критику окупації, використання української символіки або висловлення проукраїнських настроїв²⁸.

Верховний комісар ООН з прав людини закликав російську федерацію забезпечити повагу до прав людини на тимчасово окупованих територіях України та звернувся до міжнародного співтовариства із закликом використовувати наявні політичні й дипломатичні важелі для забезпечення повного дотримання норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. У своїх заявах Комісар наголосив на необхідності досягнення миру, заснованого на повазі до прав людини, включаючи гарантії свободи вираження поглядів, мови, культури та релігії, права на свободу пересування в межах території України, а також на відновлення прав на житло, землю і майно для осіб, позбавлених таких прав унаслідок окупації²⁹.

У виступах Комісара простежується вказівка на послідовну та системну практику грубих порушень прав людини з боку російської окупаційної адміністрації, що включає навмисне застосування репресивних заходів, спрямованих на зміцнення контролю над населенням окупованих територій, придушення інакомислення та усунення проявів української ідентичності. Особливої уваги набуває зафіксований контраст у поводженні з військовополоненими: українські полонені, утримувані росією, систематично зазнають жорстокого поводження та знущань, що суттєво відрізняється від умов утримання російських військовослужбовців в Україні.

Ситуацію з правами людини в Україні, зокрема на окупованих територіях, постійно моніторять низка міжнародних організацій.

Так, Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні (далі – ММПЛУ), створена у березні 2014 року на запрошення Уряду України, здійснює постійний моніторинг та звітування щодо ситуації з правами людини, приділяючи особливу увагу подіям у зоні збройного конфлікту, включаючи тимчасово окуповані території Донецької,

²⁸ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. United Nations High Commissioner for Human Rights Volker Türk: Update to the Human Rights Council on Ukraine. 2025. URL: <https://ukraine.ohchr.org/en/United-Nations-High-Commissioner-for-Human-Rights-Volker-T%C3%BCrk-Update-to-the-Human-Rights-Council-on-Ukraine>.

²⁹ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. United Nations High Commissioner for Human Rights Volker Türk: Update to the Human Rights Council on Ukraine. 2025. URL: <https://ukraine.ohchr.org/en/United-Nations-High-Commissioner-for-Human-Rights-Volker-T%C3%BCrk-Update-to-the-Human-Rights-Council-on-Ukraine>.

Луганської областей та АР Крим. Діяльність ММПЛУ ґрунтується на безпосередній взаємодії з жертвами й свідками порушень прав людини, що дозволяє формувати релевантну доказову базу³⁰.

Паралельно, Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (далі – БДПІЛ) з лютого 2022 року здійснює активний моніторинг ситуації в контексті повномасштабної збройної агресії. Звіти БДПІЛ ґрунтуються на комплексному аналізі: інтерв'ю з постраждалими, дистанційному зборі даних, інформації від державних органів України, росії та організацій громадянського суспільства. Особливе занепокоєння у звітах БДПІЛ викликають численні випадки довготривалого утримання під вартою українських цивільних осіб, свідчення про тортури, жорстоке поводження та умови, що не відповідають стандартам гуманного поводження, як на окупованих територіях, так і на території самої рф³¹.

Разом з тим, обидві місії стикаються з серйозними обмеженнями, зокрема з браком інформації щодо низки районів, які залишаються під ефективним контролем російської окупаційної влади. Така ситуація суттєво ускладнює проведення незалежних розслідувань, перевірку фактів на місцях та створює об'єктивні труднощі в отриманні повної картини щодо масштабу та системності зафіксованих порушень, що, у свою чергу, підвищує ризик недооцінки реального рівня зловживань.

З початком агресивних окупаційних дій рф Україною було розроблено спеціальну нормативно-правову базу з метою врегулювання статусу своїх громадян та правового режиму на тимчасово окупованих територіях, що перебувають під контролем російської федерації. Основоположним актом у цій сфері є Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», ухвалений у 2014 році. Він визначає тимчасово окуповану територію як невід'ємну складову території України, на якій продовжують діяти Конституція та закони України. Закон гарантує громадянам України право на вільний в'їзд на окуповану територію та виїзд з неї через встановлені контрольні пункти, за умови пред'явлення документа, що підтверджує українське громадянство³².

³⁰ Government of the Netherlands. War in Ukraine: 8 million for UN human rights monitoring mission. 11 December 2024. URL: <https://www.government.nl/latest/news/2024/12/11/war-in-ukraine-8-million-for-un-human-rights-monitoring-mission>.

³¹ Organization for Security and Co-operation in Europe. Human rights situation in Ukraine deteriorates as attacks intensify amid ongoing persecution in Russian-occupied territories: OSCE human rights office. 2024. URL: <https://www.osce.org/odihr/583345>.

³² Верховна Рада України. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

Правовий режим, встановлений цим законом, передбачає низку особливостей щодо правового статусу правочинів, здійснення господарської діяльності, реалізації прав і свобод людини і громадянина на окупованій території. Зокрема, передбачено, що автоматичне або примусове набуття громадянами України громадянства російської федерації внаслідок проживання на окупованій території не визнається Україною й не може бути підставою для втрати громадянства України. Крім того, закон покладає юридичну відповідальність за порушення прав і свобод людини і громадянина на російську федерацію як на державу-окупанта, згідно з нормами і принципами міжнародного гуманітарного права. Документ також зобов'язує Кабінет Міністрів України здійснювати моніторинг ситуації з дотриманням прав людини на тимчасово окупованих територіях та інформувати про це міжнародні правозахисні інституції.

Разом з тим, окремі положення правової політики України щодо окупованих територій зазнають критики з боку правозахисних організацій. Зокрема, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність», ухвалений у 2022 році, який передбачає кримінальну відповідальність за співпрацю з окупаційною владою, був розкритикований за ризик покарання осіб, чії дії були зумовлені необхідністю забезпечення базових потреб і виживання в умовах воєнної окупації³³. Існують побоювання, що норми закону недостатньо враховують фактор примусу, страху та відсутності альтернатив у таких обставинах, що може призвести до кримінального переслідування осіб, зайнятих у сферах охорони здоров'я, освіти, комунальних послуг тощо³⁴.

У науковій літературі правовий статус громадян України, які перебувають на окупованих територіях, здебільшого оцінюється крізь призму порушення росією основоположних норм міжнародного права, зокрема принципів суверенітету, невтручання, поваги до територіальної цілісності та заборони примусового приєднання територій. Існує стійкий міжнародний консенсус щодо незаконності окупації частини української

³³ Верховна Рада України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності за колабораційну діяльність» від 03.03.2022 № 2107-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2107-20#Text>.

³⁴ Human Rights Watch. "All she did was help people": Flawed anti-collaboration legislation in Ukraine. 5 December 2024. URL: <https://www.hrw.org/report/2024/12/05/all-she-did-was-help-people/flawed-anti-collaboration-legislation-ukraine>.

території та незаперечного права України на суверенітет у межах її міжнародно визнаних кордонів³⁵.

Наукова спільнота надала ґрунтовний аналіз політики російської федерації щодо примусової паспортизації населення на тимчасово окупованих територіях України, кваліфікуючи її як грубе порушення норм міжнародного гуманітарного права. Зокрема, йдеться про порушення заборони примушувати осіб, що перебувають під захистом, присягати на вірність державі-супротивнику, що прямо заборонено статтею 45 Регламенту Гаазької конвенції 1907 року³⁶.

Очевидно, що примусова паспортизація рф українських громадян була спочатку одним з елементів гібридної війни держави-агресора та невід'ємною частиною підготовчих дій перед повномасштабним військовим вторгненням рф в Україну. З 24 лютого 2022 року такі дії держави-окупанта набули масового та системного характеру, що є незаперечним доказом існування державної політики, яка здійснюється щодо українців, які проживають на окупованих територіях³⁷.

Така політика розглядається дослідниками не лише як засіб примусового включення окупованого населення до правового поля держави-окупанта, а й як інструмент штучної зміни демографічної структури та спроба надати видимість легітимності фактичній анексії, що є порушенням Женевських конвенцій 1949 року³⁸.

Окрему увагу в наукових дослідженнях приділено правовій критиці посилення росії на принцип самовизначення народів як на підставу для анексії українських територій. Фахівці наголошують, що відповідно до сучасної доктрини міжнародного права, право на відокремлення (secession) в межах принципу самовизначення визнається переважно лише в умовах колоніального підпорядкування або крайнього й системного пригноблення, що не має місця у випадку з Україною³⁹. Таким чином, намагання обґрунтувати анексію шляхом посилень на

³⁵ Harvard International Law Journal. Ukraine – Articles and commentary. 2023. URL: <https://journals.law.harvard.edu/ilj/category/ukraine/>

³⁶ Swedish Centre for Eastern European Studies. A ceasefire in Ukraine won't stop violations against civilians in occupied territories. 6 December 2024. URL: <https://sceeus.se/en/publications/a-ceasefire-in-ukraine-wont-stop-violations-against-civilians-in-occupied-territories/>.

³⁷ Pylypenko V.P. Міжнародно-правова криміналізація примушування до громадянства держави-окупанта. Liha-Pres, 2023. С. 367–384. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-421-7-18>.

³⁸ United Nations. Security Council hears grave concerns over civilian protection in Ukraine. 5 July 2023. URL: <https://press.un.org/en/2023/sc15405.doc.htm>.

³⁹ Pustorino P. Self-determination of the Ukrainian people and Russian aggression. Groupe d'études géopolitiques, 2023. URL: <https://geopolitique.eu/en/articles/self-determination-of-ukrainian-people-and-russian-aggression/>.

результати так званих «референдумів» у окупованих регіонах не відповідає нормам *jus cogens* та суперечить позиції міжнародного співтовариства, яка була чітко відображена в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН.

У науковій літературі також висвітлено поступову трансформацію правового режиму окупованих територій під впливом політики росії, що включає нав'язування російського громадянства, законодавства, адміністративної структури та організацію так званих «виборів». Такі заходи класифікуються як інструменти інтеграції окупованих територій до правового простору держави-окупанта з метою довгострокового утвердження контролю. Міжнародна правова спільнота засудила ці дії як такі, що не мають правового підґрунтя та підривають процес мирного врегулювання⁴⁰.

Таким чином, на підставі наукового аналізу норм, що регулюють режим воєнної окупації, а також з урахуванням задокументованих фактів поведінки російської федерації на тимчасово окупованих територіях України, можна дійти висновку про наявність численних і системних порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Такі дії, як незаконне переміщення цивільного населення, функціонування фільтраційних таборів, примусова русифікація та інші форми утиску української національної ідентичності, прямо суперечать забороненим практикам, передбаченим Гаазьким і Женевським правом. Відповідні порушення, за своєю природою та масштабами, мають бути кваліфіковані як міжнародні злочини (зокрема воєнні злочини та злочини проти людяності), що вимагає належного правового реагування з боку міжнародної спільноти та максимального впровадження механізмів міжнародної кримінальної відповідальності.

3. Рекомендації міжнародній спільноті та Україні

У світлі системних порушень міжнародного гуманітарного права та прав людини на тимчасово окупованих територіях України доцільно сформулювати комплекс рекомендацій, що мають бути враховані на рівні міжнародних організацій, держав та національної правової політики України.

Міжнародним організаціям слід посилити спроможність моніторингу ситуації з правами людини на окупованих територіях, забезпечуючи збір інформації з використанням сучасних технічних засобів, таких як супутникове спостереження, а також шляхом залучення свідчень переміщених осіб і жертв порушень. Особливу увагу варто приділити

⁴⁰ Wilson Center. Ukrainians' new realities under occupation. 7 November 2024. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/ukrainians-new-realities-under-occupation>.

систематичному документуванню таких порушень і забезпеченню широкого розповсюдження цієї інформації серед урядів, міжнародних інституцій та громадськості з метою формування обґрунтованої міжнародної реакції.

Водночас необхідно активізувати зусилля, спрямовані на притягнення до міжнародно-правової відповідальності осіб, причетних до вчинення воєнних злочинів та злочинів проти людяності.

Гуманітарні зусилля мають залишатися пріоритетом. Надання допомоги як особам, які залишаються на окупованих територіях, так і внутрішньо переміщеним особам повинно здійснюватися з урахуванням принципів нейтральності, неупередженості та гуманності, що є визначальними у міжнародній гуманітарній діяльності.

Що стосується окремих держав, то збереження та, за потреби, посилення санкційного тиску на російську федерацію повинно розглядатися як засіб примусу до дотримання міжнародного права, деокупації українських територій і виконання міжнародно-правових зобов'язань.

Україна, зі свого боку, має продовжувати активні зусилля щодо забезпечення міжнародного моніторингу на тимчасово окупованих територіях, застосовуючи доступні дипломатичні, правові й міжурядові механізми. У перспективі одним із найскладніших та найвідповідальніших завдань для України стане процес реінтеграції тимчасово окупованих територій після їх деокупації. Ефективне здійснення цього процесу вимагатиме комплексного і багаторівневого підходу, що має бути втілений у формі загальнонаціональної стратегії. Така стратегія в першу чергу повинна передбачати відновлення функціонування правових, адміністративних та соціальних інституцій на звільнених територіях, гарантування прав і свобод громадян, що були порушені або поставлені під сумнів в умовах російської окупації.

ВИСНОВКИ

Правовий статус громадян України на тимчасово окупованих територіях визначається, насамперед, положеннями міжнародного гуманітарного права, зокрема Четвертої Женевської конвенції 1949 року, а також нормами міжнародного права прав людини, які діють у період збройних конфліктів. Сукупність цих правових режимів формує комплексну систему захисту, що має на меті гарантувати безпеку, гідність і базові права цивільного населення навіть в умовах іноземної окупації.

Водночас реальна практика російської федерації свідчить про систематичне ігнорування міжнародно-правових стандартів. До найпоширеніших порушень належать примусова паспортизація населення, обмеження свободи пересування, депортації, насильницьке переміщення,

функціонування фільтраційних таборів, примусова мобілізація та системні випадки тортур і свавільних затримань. Такі дії прямо суперечать положенням Женевських конвенцій та кваліфікуються як воєнні злочини й злочини проти людяності. Значний масив доказів, зібраних міжнародними організаціями, підтверджує, що вчинені дії мають не випадковий, а системний характер, що свідчить про державну політику окупанта, спрямовану на підри夫 української ідентичності та поступову інтеграцію захоплених територій у правове поле росії.

Національне законодавство України, зокрема Закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», забезпечує правові підстави для невизнання будь-яких змін у громадянстві чи статусі громадян, що були нав'язані примусово. Водночас виклики, пов'язані із запровадженням законодавчих норм щодо колабораціонізму, потребують збалансованого підходу, який враховуватиме фактор примусу і обмеженість вибору в умовах окупації.

Таким чином, правовий статус громадян України на окупованих територіях сьогодні характеризується глибоким розривом між міжнародними стандартами та фактичною практикою їх застосування. Цей дисбаланс зумовлює необхідність подальшого посилення міжнародного моніторингу, використання механізмів притягнення до відповідальності та розробки національної стратегії реінтеграції. Лише синергія зусиль України та міжнародної спільноти здатна забезпечити відновлення верховенства права, захист прав і свобод громадян та повагу до територіальної цілісності держави.

Анотація

З початком повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну питання захисту цивільного населення на тимчасово окупованих територіях набуло особливої актуальності. Дослідження присвячене аналізу міжнародно-правових механізмів, які регламентують статус осіб під владою держави-окупанта, зокрема положень Четвертої Женевської конвенції 1949 року та норм міжнародного права прав людини. Особливу увагу зосереджено на принципі незастосування анексії, обов'язках держави-окупанта дотримуватися чинного законодавства та забезпечувати базові права населення.

У роботі використано офіційні документи ООН, звіти міжнародних правозахисних організацій (Human Rights Watch, Amnesty International, OSCE ODHR), а також національне законодавство України. Встановлено, що попри наявність чітких міжнародних стандартів, росія системно порушує свої зобов'язання: здійснює примусову паспорти-

зацію, депортації, переслідування, обмежує свободи та намагається легітимізувати окупацію через псевдореферендуми.

Проаналізовано колізії між міжнародними нормами та фактичними діями держави-окупанта, які мають ознаки міжнародних злочинів, зокрема воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Окремо наголошено на необхідності поєднання механізмів міжнародного гуманітарного права й міжнародного права прав людини для більш ефективного захисту цивільного населення.

Результати дослідження можуть бути використані для розробки національної стратегії реінтеграції деокупованих територій, формування механізмів міжнародної відповідальності та забезпечення відновлення прав громадян у постконфліктний період.

Ключові слова: воєнна окупація, міжнародне гуманітарне право, права людини, Четверта Женевська конвенція, держава-окупант, тимчасово окуповані території, примусова паспортизація, воєнні злочини, цивільне населення, реінтеграція.

Література

1. Amnesty International. Russia/Ukraine: Ill-treatment of Ukrainians in Russian captivity amounts to war crimes and crimes against humanity. March 2025. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2025/03/russia-ukraine-ill-treatment-of-ukrainians-in-russian-captivity-amounts-to-war-crimes-and-crimes-against-humanity>.
2. Diakonia. IHL and the law of occupation. *Diakonia*. URL: <https://www.diakonia.se/ihl/resources/international-humanitarian-law/ihl-law-occupation/>.
3. Government of the Netherlands. War in Ukraine: 8 million for UN human rights monitoring mission. 11 December 2024. URL: <https://www.government.nl/latest/news/2024/12/11/war-in-ukraine-8-million-for-un-human-rights-monitoring-mission>.
4. Harvard International Law Journal. Ukraine – Articles and commentary. 2023. URL: <https://journals.law.harvard.edu/ilj/category/ukraine/>
5. Human Rights Watch. World report 2024: Ukraine. 2024. URL: <https://www.hrw.org/world-report/2024/country-chapters/ukraine>.
6. Human Rights Watch. “All she did was help people”: Flawed anti-collaboration legislation in Ukraine. 5 December 2024. URL: <https://www.hrw.org/report/2024/12/05/all-she-did-was-help-people/flawed-anti-collaboration-legislation-ukraine>.
7. Human Rights Watch. World report 2025: Ukraine. 2025. URL: <https://www.hrw.org/world-report/2025/country-chapters/ukraine>.

8. ICRC. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. 1949. Refworld. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/icrc/1949/en/32227>.

9. ICRC. Protection of civilians. ICRC Casebook. URL: <https://casebook.icrc.org/highlight/protection-civilians>.

10. Institute for the Study of War. Russian occupation update. 31 March 2025. URL: <https://understandingwar.org/backgrounder/russian-occupation-update-march-31-2025>.

11. Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation. Regulations on the verification of dual citizenship status of citizens of the Russian Federation. Consultant Plus. 2023. URL: <https://mvd.consultant.ru/documents/1058123>.

12. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Report on the human rights situation in Ukraine: 1 September – 30 November 2024. November 2024. ReliefWeb. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/report-human-rights-situation-ukraine-1-september-30-november-2024-enuk>.

13. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. United Nations High Commissioner for Human Rights Volker Türk: Update to the Human Rights Council on Ukraine. 2025. URL: <https://ukraine.ohchr.org/en/United-Nations-High-Commissioner-for-Human-Rights-Volker-T%C3%BCrk-Update-to-the-Human-Rights-Council-on-Ukraine>.

14. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. OHCHR Ukraine. URL: <https://ukraine.ohchr.org/en>.

15. Organization for Security and Co-operation in Europe. Human rights situation in Ukraine deteriorates as attacks intensify amid ongoing persecution in Russian-occupied territories: OSCE human rights office. 2024. URL: <https://www.osce.org/odihr/583345>.

16. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). ODIHR report on Ukraine. 23 February 2024. URL: <https://www.osce.org/odihr/583345>.

17. Rylypenko V.P. Міжнародно-правова криміналізація примушування до громадянства держави-окупанта. Liha-Pres, 2023. С. 367–384. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-421-7-18>.

18. Pustorino P. Self-determination of the Ukrainian people and Russian aggression. Groupe d'études géopolitiques, 2023. URL: <https://geopolitique.eu/en/articles/self-determination-of-ukrainian-people-and-russian-aggression/>.

19. Russian Federation. Federal Constitutional Law No. 6-FKZ “On the Admission to the Russian Federation of the Republic of Crimea and the

Formation of New Constituent Entities within the Russian Federation – the Republic of Crimea and the City of Federal Significance Sevastopol”. 21 March 2014. URL: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/0bTO6S1g5c0RASXodOjRuI8wGLndsOzA.pdf>.

20. Russian Federation. Decree of the President of the Russian Federation No. 304 of 25.05.2022. 25 May 2022. Official Internet Portal of Legal Information. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202205250004>.

21. Russian Federation. Federal Law No. 101-FZ “On the Legal Status of Citizens of the Russian Federation Holding Ukrainian Citizenship”. 18 March 2023. Official Internet Portal of Legal Information. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202303180001>.

22. Russian Federation. Decree of the President of the Russian Federation No. 305 of 27.04.2023. 27 April 2023. Official Internet Portal of Legal Information. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202304270013>.

23. Russian Federation. Federal Law on Citizenship of the Russian Federation (as amended in 2023). 28 April 2023. Rossiyskaya Gazeta. URL: <https://rg.ru/documents/2023/05/03/document-o-grazhdanstve.html>.

24. Swedish Centre for Eastern European Studies. A ceasefire in Ukraine won't stop violations against civilians in occupied territories. 6 December 2024. URL: <https://sceeus.se/en/publications/a-ceasefire-in-ukraine-wont-stop-violations-against-civilians-in-occupied-territories/>.

25. United Nations. General Assembly adopts resolution affirming Ukraine's territorial integrity, demanding Russian Federation withdraw troops. 27 October 2022. URL: <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-200116/>.

26. United Nations. Security Council hears grave concerns over civilian protection in Ukraine. 5 July 2023. URL: <https://press.un.org/en/2023/sc15405.doc.htm>.

27. United Nations in Ukraine. UN report details ‘climate of fear’ in occupied areas of Ukraine as Russian Federation moves to cement control. 7 April 2024. URL: <https://ukraine.un.org/en/264055-un-report-details-%E2%80%98climate-fear%E2%80%99-occupied-areas-ukraine-russian-federation-moves-cement>.

28. U.S. Department of State. 2023 Country reports on human rights practices: Ukraine – Russia-occupied areas. 2023. URL: <https://www.state.gov/reports/2023-country-reports-on-human-rights-practices/ukraine/russia-occupied-areas/>.

29. Верховна Рада України. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території

України» від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

30. Верховна Рада України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності за колабораційну діяльність» від 03.03.2022 № 2107-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2107-20#Text>.

31. Wallace D. The law of belligerent occupation. Lieber Institute West Point. 8 March 2023. URL: <https://lieber.westpoint.edu/law-belligerent-occupation/>.

32. Wilson Center. Ukrainians' new realities under occupation. 7 November 2024. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/ukrainians-new-realities-under-occupation>.

Information about the author:
Pylypenko Volodymyr Pylypovich,

Honored Lawyer of Ukraine,
Doctor of Juridical Sciences,
Vice Rector on Research,
Associate Professor at the Department of International Law,
Kyiv University of Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
7A, Dobrokhotova Str., Kyiv, 03142, Ukraine

СИСТЕМА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

Гольдберг Н. О., Кеєр О. Ю.

ВСТУП

Система кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку становить одну з найбільш складних і водночас концептуально значущих підсистем кримінального права, оскільки вона безпосередньо стосується забезпечення миру, безпеки людства та дотримання загально-визнаних норм міжнародного права. Її формування відображає процес інтернаціоналізації кримінально-правових стандартів, спрямованих на уніфікацію підходів до кваліфікації та покарання найтяжчих злочинів, що посягають на основи існування міжнародної спільноти.

У сучасних умовах глобальної нестабільності, зростання рівня міжнародного тероризму, агресії, гібридних воєн і порушень гуманітарного права питання удосконалення системи кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку набуває особливої актуальності. Ця система є результатом розвитку міжнародного кримінального права та його імплементації у національні правові системи, що передбачає синтез міжнародно-правових і національно-правових підходів до визначення складів злочинів, механізмів відповідальності та юрисдикційної взаємодії.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю теоретичного осмислення структури, класифікаційних критеріїв і функціонального призначення системи кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку. Її вивчення дозволяє не лише виявити закономірності розвитку сучасного кримінального права, а й визначити напрями гармонізації українського законодавства з положеннями Римського статуту Міжнародного кримінального суду, Женевських конвенцій, міжнародних конвенцій про боротьбу з тероризмом та іншими універсальними актами.

1. Виникнення передумов проблеми та формулювання проблеми

Виникнення проблеми дослідження системи кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку зумовлене комплексом історичних, політико-правових і соціально-глобалізаційних чинників, що вплинули на трансформацію уявлень про роль кримі-

нального права у забезпеченні міжнародної безпеки та правопорядку. У другій половині XX – на початку XXI століття відбулося суттєве розширення сфери міжнародно-правового регулювання, пов'язане з інституціоналізацією міжнародної кримінальної юстиції, зокрема створенням Міжнародного кримінального суду, трибуналів *ad hoc* (для колишньої Югославії та Руанди), а також прийняттям численних універсальних конвенцій ООН щодо боротьби з тероризмом, корупцією, відмиванням коштів та іншими злочинами міжнародного характеру.

У цих умовах національні кримінальні законодавства, зокрема Кримінальний кодекс України, потребували узгодження з міжнародними стандартами, що призвело до формування окремого розділу XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Проте така кодифікація виявила низку методологічних і системних проблем. Зокрема, виникли труднощі з чітким визначенням об'єкта посягання, розмежуванням понять «міжнародний злочин», «злочин міжнародного характеру» та «транснаціональний злочин», а також з'ясуванням критеріїв, за якими певне діяння можна віднести до категорії злочинів проти міжнародного правопорядку.

Таким чином, сутність наукової проблеми полягає у відсутності цілісної теоретико-правової моделі системи кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку, яка б поєднувала доктринальні, нормативні та практичні підходи до визначення їх складу, класифікації та правової природи. Наявна правова невизначеність призводить до труднощів у кваліфікації діянь, неузгодженості судової практики та ускладнює реалізацію міжнародно-правових зобов'язань України.

2. Аналіз існуючих методів вирішення проблеми та формулювання завдання

Підходи до протидії кримінальним правопорушенням проти міжнародного правопорядку можна виділити у кілька взаємопов'язаних напрямів, а саме: нормативно-правовий, що передбачає гармонізацію національного кримінального законодавства з міжнародними зобов'язаннями (конвенції, Римський статут, Женевські конвенції) через криміналізацію конвенційних норм та уточнення диспозицій відповідних статей КК; класифікаційно-теоретичний, спрямований на визначення критеріїв належності діянь до категорій «міжнародні злочини», «злочини міжнародного характеру», «конвенційні» та «транснаціональні», що забезпечує термінологічну чіткість і однорідність правозастосування; інституційно-координаційний, який включає посилення міжвідомчої та міжнародної взаємодії, створення ефективних механізмів обміну

інформацією, координації розслідувань та екстрадиції; процесуально-практичний, що передбачає розвиток судової практики, формування прецедентних орієнтирів та підвищення кваліфікації правоохоронців і суддів у питаннях міжнародних компонентів злочинів; превентивно-соціальний, що охоплює заходи протидії радикалізації, інформаційну роботу та контроль за поширенням забороненої символіки й ідеологій, здатних загострити міжнародну напруженість.

Завданням дослідження є розробка та систематизація підходів до протидії кримінальним правопорушенням проти міжнародного правопорядку, які забезпечують ефективне поєднання нормативно-правових, класифікаційно-теоретичних, інституційно-координаційних, процесуально-практичних та превентивно-соціальних заходів.

3. Аналіз сучасних підходів та оцінка їх результативності

Звертаючись до різних тлумачень системи кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку, зазначимо, що ряд науковців пов'язують цю групу кримінальних правопорушень із заборонами, встановленими міжнародним правом.

Так, Тертиченко Т. М. дотримується позиції, що основою правової природи кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку є міжнародне право, яке інтерпретується як система принципів та норм, що регулюють співпрацю держав у боротьбі зі злочинами, передбаченими міжнародними договорами¹. При цьому мир, безпека людства та міжнародний правопорядок розглядаються як окремі «родові об'єкти кримінальних правопорушень, норми про відповідальність за які об'єднані в розділ XX Особливої частини КК»². У цьому контексті до кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку віднесені посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443 КК України), злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист (ст. 444 КК України), незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала (ст. 445 КК України), піратство (ст. 446 КК України). Міжнародний правопорядок як родовий об'єкт вказаних кримінальних правопорушень визначається як «такий, що втілює інтереси міжнародного співтовариства, порядок міжнародних відносин, що встановлений і реалізується на основі принципів і норм чинного міжнародного права та спрямований на забезпечення нормальних, миролюбних відносин і співробітництва

¹ Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Луганськ: Елтон-2, 2012. Т. 2. С. 632.

² Там само, С. 634.

між усіма державами, незалежно від їх політичних, економічних, соціальних систем та від рівня їх розвитку»³.

У подібний спосіб, тобто як кримінальні правопорушення, об'єднані спільним родовим об'єктом, кримінальні правопорушення проти міжнародного правопорядку розглядає Киричко В.М., відносячи до цієї групи лише воєнні злочини (порушення законів та звичаїв війни) (ст. 438 КК України), незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала (ст. 445 КК України), тоді як посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443 КК України) та злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист (ст. 444 КК України) віднесені до кримінальних правопорушень, що посягають на нормальні міжнародні відносини, що необхідні для співробітництва між державами⁴. На нашу думку, такий підхід штучно звужує поняття міжнародного правопорядку, протиставляючи його миру та безпеці людства і не враховуючи різноманітність відносин, які охоплюються міжнародним правопорядком.

На думку Яценка С. С., диференціація між кримінальними правопорушеннями проти миру та безпеки людства, з однієї сторони, та кримінальними правопорушеннями проти міжнародного правопорядку, з іншої сторони, базується на зобов'язаннях держави у сфері протидії та відповідальності за міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру. Перш за все закріплення у КК України розділу XX оцінюється як реалізація у законодавстві України відповідних зобов'язань⁵. Міжнародні злочини за Яценком С. С. – це «суспільно небезпечні умисні посягання на життяво важливі інтереси міжнародного співтовариства, основи існування держав і народів – мир і безпеку людства». Злочини проти миру і безпеки людства (міжнародні злочини) – це ті кримінально протиправні діяння, відповідальність за які передбачена у статтях 436, 437, 438, 439, 440, 441 та 442 КК України. Натомість злочини міжнародного характеру (міжнародні кримінальні злочини) визначено як суспільно небезпечні умисні діяння, що посягають на міжнародний правопорядок, завдають шкоди мирному співробітництву держав, тобто за правовою природою такі кримінальні правопорушення становлять загальнокримінальні кримінальні правопорушення з так званим «іноземним елементом». Отже, саме злочини міжнародного характеру, тобто кримінальні правопорушення

³ Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, С.О. Письменського. Луганськ: Елтон-2, 2012. Т. 2. С. 634.

⁴ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 1040.

⁵ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. / за ред. С. С. Яценка. Київ: А.С.К., 2005. С. 814.

«з іноземним елементом» становлять кримінальні правопорушення проти міжнародного правопорядку. До таких кримінальних правопорушень Яценко С. С. відніс ті, що передбачені статтями 443, 444, 445, 446, 447 КК України, а саме: посягання на життя представника іноземної держави, злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист, незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала, піратство, найманство⁶.

Ця позиція розвинена Мохончуком С. М., який наголосив на транснаціональній природі злочинів міжнародного характеру, які за ознакою закріпленості їхніх ознак у двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорах також розглядаються як конвенційні. Такі злочинні діяння мають транснаціональний характер і найбільш значною їх частиною є порушення норм, які закріплені у договорах, конвенціях, міждержавних угодах. За цією ознакою подібні злочини кваліфікуються як конвенційні⁷.

Подібний підхід, основою якого є поділ кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку на міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру, також обстоює Бойчук Д. В., який дійшов висновку, що «міжнародні злочини посягають на мир та безпеку людства, а злочини міжнародного характеру – на міжнародний правопорядок».⁸ Зокрема, до таких кримінальних правопорушень науковець відносить: виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів; посягання на життя представника іноземної держави; злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист; незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Червоного Кристала; піратство; найманство.

Підсумовуючи погляди науковців на визначення злочину міжнародного характеру, його можна охарактеризувати як діяння фізичної особи, що посягає на права та інтереси двох або декількох держав,

⁶ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. / за ред. С. С. Яценка. Київ: А.С.К., 2005. С. 814.

⁷ Мохончук С.М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законі: монограф. Харків: Право, 2013. С. 41.

⁸ Бойчук Д. В. Загальний правовий аналіз злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в контексті Кримінального кодексу. Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. 2018. Вип. 5. С. 151. URL: https://cusu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/5_2018/151-156.pdf (дата звернення: 09.02.2025).

міжнародних організацій, фізичних та юридичних осіб⁹. До злочинів міжнародного характеру традиційно відносять різноманітні злочини, серед яких економічні, зокрема, це торгівля людьми, контрабанда, піратство, катування, злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів та ін.¹⁰.

Транснаціональний злочин, за визначенням Зелінської Н. А., – «це діяння, визнане злочинним не менш ніж у двох державах, під юрисдикцію яких воно підпадає»¹¹. За таких умов транснаціональним злочином може бути визнана значна частина кримінальних правопорушень, наприклад, у сфері незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, хоча ці злочини не розглядаються як злочини проти міжнародного правопорядку.

Натомість особливість конвенційного злочину полягає в тому, що стаття кримінального закону, яка визначає його ознаки за вчинення, була включена до національного законодавства на виконання зобов'язань держави в результаті ратифікації нею міжнародних договорів¹². Наприклад, легалізація (відмивання) майна, отриманого злочинним шляхом (ст. 209 КК України) або фінансування тероризму (ст. 258-5 КК України) є конвенційними кримінальними правопорушеннями, оскільки криміналізація відповідних діянь ґрунтується на міжнародно-правових зобов'язаннях держав, які ратифікували Конвенцію Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму. Разом з тим чи можна розглядати ці діяння як такі, що досягають саме на міжнародний правопорядок? Перш за все, ці кримінальні правопорушення можуть бути розпочаті, продовжувані та завершені у межах однієї держави, тобто за відсутності «іноземного елементу». По-друге, вчинення цих діянь залежно від обставин їх вчинення може бути як частиною міжнародної організованої злочинності або міжнародного тероризму, за яких ці діяння можуть

⁹ Архипов О. М. Співвідношення понять міжнародний злочин та злочин міжнародного характеру. *Правова держава*. 2002. № 4. С. 111–112. URL: <http://pd.onu.edu.ua/article/view/216389/216483> (дата звернення: 09.02.2025).

¹⁰ Гринчак В. А. Правова природа міжнародних злочинів. *Вісник Львівського університету. Серія: міжнародні відносини*. 2015. Вип. 37. Ч. 2. С. 19. URL: <https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/162-419-1-PB.pdf> (дата звернення: 09.02.2025).

¹¹ Теорія та практика міжнародного кримінального права: підручник / Зелінська Н. А., Андрейченко С. С., Дрьоміна-Волок Н. В., Коваль Д.О. Одеса: «Фенікс», 2017. С. 131.

¹² Житний О.О. Конвенційні злочини. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1(8). С. 3. URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/166694> (дата звернення: 09.02.2025).

посягати на окремі аспекти міжнародного правопорядку, або, навпаки, за своїми правовими наслідками у жоден спосіб не бути дотичними до груп відносин, які становлять міжнародний правопорядок.

Отже, кримінальні правопорушення проти міжнародного правопорядку можуть, набувши відповідних ознак, розглядатись як злочини міжнародного характеру, конвенційні злочини та транснаціональні злочини, проте належність до зазначених груп злочинів не є обов'язковою ознакою належності до кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку.

Також на концепції міжнародного злочину базується розуміння кримінального правопорушення проти міжнародного правопорядку Гальцової В. В. Необхідно зазначити, що науковиця не розмежовує кримінальні правопорушення проти миру і міжнародного правопорядку. Натомість Гальцова В. В. об'єднує в цій групі кримінальних правопорушень «діяння, що посягають на інтереси мирного співіснування держав і народів». Особливістю цих злочинів, на думку науковиці, є «їх зв'язок з міжнародним кримінальним правом, за яким ці діяння також визнаються злочинами, оскільки світове співтовариство визнає їх особливо небезпечними для всього людства, тому що вони підривають основи міжнародних відносин і здатні знищити саме людство (агресивна війна, застосування зброї масового знищення тощо)»¹³.

Миронова В. О. також не розділяє суспільні відносини, що забезпечують мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок, розглядаючи їх як «сукупність відносин, які забезпечують дотримання норм міжнародного права, які охороняють основи існування держав і народів, а також дотримання основних принципів міжнародного миру й безпеки, які в цілому забезпечують мирне врегулювання спорів, є розв'язання конфліктів міжнародними державами»¹⁴.

Отже, зазначені науковці фактично ототожнюють кримінальні правопорушення проти міжнародного правопорядку з міжнародними злочинами. На нашу думку, з цим не можна погодитись передусім з тих міркувань, що «міжнародний злочин», будучи однією з основних категорій міжнародного кримінального права, є досить дискусійним за змістом. Зокрема, у теорії міжнародного права міжнародний злочин розглядається як родове поняття, що включає міжнародно-правовий злочин у вузькому розумінні, що криміналізовано міжнародним

¹³ Гальцова В. В. Злочини проти миру і міжнародного правопорядку. Харків: Юрайт, 2019. С. 5.

¹⁴ Миронова В.О. Проблеми кримінальної відповідальності за порушення законів і звичаїв війни: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.08; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2008. С. 21–23.

правом, і транснаціональний злочин, проте цей поділ є умовним¹⁵. У вузькому розумінні міжнародний злочин розглядається як найтяжчий міжнародний злочин, що є підставою для застосування заходів міжнародної кримінальної репресії. У широкому розумінні міжнародний злочин охоплює і найтяжчі міжнародні злочини, і транснаціональні, конвенційні злочини, тобто злочини міжнародного характеру. Якщо інтерпретувати кримінальні правопорушення проти міжнародного правопорядку як міжнародні злочини у вузькому сенсі, тобто лише як найтяжчі міжнародні злочини, а саме злочин агресії, геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності, то можна констатувати, що тоді до кримінальних правопорушень проти міжнародного порядку, ознаки яких закріплені у розділі XX КК України, можна віднести злочин агресії (планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни) (ст. 437 КК України), воєнні злочини (порушення законів та звичаїв війни) (ст. 438 КК України), геноцид (ст. 442 КК України), тобто злочини проти миру і безпеки людства. Натомість якщо розглядати міжнародний злочин у широкому сенсі, тобто з включенням до цього концепту злочинів міжнародного характеру, транснаціональних та конвенційних злочинів, то, як було зазначено вище, належність до зазначених груп злочинів не є обов'язковою ознакою належності до кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку.

Також серед науковців висловлено різні думки стосовно того які саме діяння відносяться до кримінальних правопорушень проти миру, які саме – до кримінальних правопорушень проти безпеки людства, а які – кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку.

Мохончук С. М. посилається на те, що «систематизація статей в Особливій частині КК України здійснюється за родовим об'єктом, що обумовлюється специфікою суспільних відносин, які охороняються нормами розділу XX КК України, а відтак «міжнародний правопорядок» не може розглядатися як складова родового об'єкта, оскільки він є змістовно ширшим за поняття «мир та безпека людства» та співвідноситься з ними як ціле і частина». На думку науковця, міжнародний правопорядок слід розглядати як «всю сукупність суспільних відносин, які охороняються системою міжнародного права в цілому: права і свободи людини й громадянина, власність, громадський порядок і безпека, довкілля, певною мірою конституційний устрій держави, мир та безпека людства». Тому посягання на ці блага, як вказує Мохончук С. М., також можна вважати посяганням

¹⁵ Теорія та практика міжнародного кримінального права: підручник / Зелінська Н. А., Андрейченко С. С., Дрьоміна-Волок Н. В., Коваль Д.О. Одеса: «Фенікс», 2017. С. 131.

на міжнародний правопорядок. На підставі викладеного «із метою уникнення термінологічних суперечностей» науковець пропонує вилучити поняття «міжнародний правопорядок» із назви розділу XX КК України¹⁶. На думку Олійник Х. В., яка розглядає міжнародний правопорядок як «весь конгломерат суспільних відносин, які виникають у ході міжнародного співробітництва та охороняються правовими приписами», тлумачення об'єкту посягання кримінальних правопорушень, передбачених розділом XX КК України, є надмірно широким та не відповідає положенням міжнародно-правових актів та національного законодавства¹⁷.

На нашу думку, такий підхід не повною мірою є послідовним, оскільки міжнародний правопорядок є загальним поняттям, який охоплює різноманітні суспільні відносини між різними суб'єктами, а мир і безпека людства є лише одними зі складових частин. У такому разі послідовнішим при тлумаченні об'єкта посягання кримінальних правопорушень, передбачених розділом XX КК України, видається застосування підходу від загального до конкретного, оскільки кожне з цих кримінальних правопорушень позиціонується як таке, що посягає на міжнародний правопорядок, проте не кожне з них при цьому посягає саме на мир та безпеку людства. Виходячи з цього, вважаємо за недоцільне вести мову про вилучення терміну «міжнародний правопорядок» з назви розділу XX КК України.

Дудоров О.О. та Хавронюк М. І. акцентують увагу на умовному характері класифікації кримінальних правопорушень, передбачених розділом XX КК України, «оскільки міжнародний правопорядок охоплює собою і правопорядок, встановлений з метою забезпечення миру на нашій планеті, і правопорядок, встановлений для забезпечення безпеки людства». До кримінальних правопорушень проти миру вказані науковці відносять: пропаганду війни; злочин агресії (планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни); найманство (ст.ст. 436, 437, 447 КК України); до кримінальних правопорушень проти безпеки людства – застосування зброї масового знищення; виробництво, придбання, збут та інші дії зі зброєю масового знищення; екоцид; геноцид (ст.ст. 439–442 КК України). Натомість як «злочини проти міжнародного правопорядку взагалі» розглядаються

¹⁶ Мохончук С. М. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08, 12.00.11; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. С. 18.

¹⁷ Олійник Х. В. Кримінальна відповідальність за пропаганду, планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни: дис. на здоб. наук. ступ. доктора філософії: 081 «Право»; Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2022. С. 72.

порушення законів та звичаїв війни; посягання на життя представника іноземної держави; злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист; незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала; піратство (статті 438, 443–446 КК України). Крім цього, Дудоров О.О. та Хавронюк М. І. до кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку також відносять ті кримінальні правопорушення, які визначені у інших розділах КК України: ч. 2 ст. 338 – публічна наруга над прапором чи гербом іноземної держави; ст. 339 – незаконне підняття Державного Прапора України на річковому або морському судні; ст. 285 – неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден на морі, відносячи вказані кримінальні правопорушення до таких, що передбачають відповідальність за злочинні діяння, які посягають на стабільність міжнародних відносин.¹⁸

Стабільність міжнародних відносин є таким станом міжнародних відносин, якому вчинення окремих кримінальних правопорушень, які не мають ознак міжнародних злочинів, не може становити загрозу.

Тому для вирішення питання про належність публічної наруги над офіційно встановленим або піднятим прапором чи гербом іноземної держави (ч. 2 ст. 338 КК України), незаконного підняття Державного Прапора України на річковому або морському судні (ст. 339 КК України) та неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден на морі (ст. 285 КК України) потрібно, по-перше, встановити наявність «іноземного елементу» у диспозиціях норм, у яких визначені ознаки наведених кримінальних правопорушень, а по-друге, – на яку саме групу відносин з усієї системи відносин, що становлять міжнародний правопорядок, посягає діяння.

Крім цього, необхідно звернути увагу, що ст. 338 КК України передбачає норми як про публічну наругу над Державним Прапором України, Державним Гербом України або Державним Гімном України, так і про публічну наругу над офіційно встановленим або піднятим прапором чи гербом іноземної держави. Обидва кримінальні правопорушення становить авторитет держави, а саме у сфері використання державних символів.¹⁹ Як слушно зауважує Напиральська В. І., «умовою криміналізації таких дій публічної наруги над офіційно встановленим або піднятим прапором чи гербом іноземної держави

¹⁸ Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посіб. Київ: Ваіте, 2014. С. 881–882.

¹⁹ Карман В. В. Кримінально-правове забезпечення охорони державних символів України: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.08; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро. 2020. с. 134.

законодавець визнав офіційне встановлення прапора чи герба іноземної держави. Відповідно, на відміну від прапора та Герба України, прапори і герби іноземних держав, які не були офіційно встановлені або підняті, не є предметом злочину, передбаченого ч. 2 ст. 338 КК України»²⁰. При цьому, як наголошує науковиця, «офіційно встановленим або піднятим вважається прапор (герб), який піднято (встановлено) на території посольства чи консульства чи у зв'язку з візитом делегації іноземної держави у місці її зустрічі».²¹ З цього випливає, що публічна наруга над встановленим або піднятим прапором чи гербом іноземної держави у будь-якому іншому порядку, відмінному від офіційного, не охоплюється ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 338 КК України. В свою чергу, це зумовлює висновок, про те, що публічна наруга над офіційно встановленим або піднятим прапором чи гербом іноземної держави вчиняється з метою демонстрації певної політичної або громадянської позиції стосовно дій іноземної держави, що може характеризуватись або виявом неповаги або протесту. Проте чи є це діяння таким, що характеризується «іноземним елементом» і таким, що потенційно може посягати на міжнародний правопорядок? На нашу думку, відповідь на це питання негативна, оскільки, незважаючи на наявність іноземного елемента, що полягає у авторитеті іноземної держави, міжнародний правопорядок, зокрема, в частині забезпечення дружніх відносин між націями на основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, не є тотожним авторитету будь-якої держави. Виходячи з цього, вважаємо, що публічної наруги над офіційно встановленим або піднятим прапором чи гербом іноземної держави не є кримінальним правопорушенням проти міжнародного правопорядку.

Диспозиція норми, передбаченої ст. 339 КК України (незаконне підняття Державного Прапора України на річковому або морському судні без права на цей Прапор) є бланкетною, тобто для визначення її змісту необхідно звернутися до інших нормативно-правових актів. Зокрема, ст. 32 Кодексу торговельного мореплавства України встановлює, що «Право плавання під Державним Прапором України має судно, яке перебуває у власності фізичної особи – громадянина України, фізичної особи – підприємця, юридичної особи, зареєстрованих на території України, або судно, що використовується зазначеними

²⁰ Напиральська В. І. Проблемні питання кваліфікації злочинів за ст. 338 Кримінального кодексу України. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2013. № 1 (39). С. 175. URL: <https://surl.li/yhgbo5> (дата звернення: 09.02.2025).

²¹ Напиральська В. І. Проблемні питання кваліфікації злочинів за ст. 338 Кримінального кодексу України. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2013. № 1 (39). С. 175. URL: <https://surl.li/yhgbo5> (дата звернення: 09.02.2025).

особами на умовах договору бербоут-чартера (крім суден, власниками чи судновласниками яких є громадяни держави, визнаної Україною державою-агресором або державою-окупантом, юридичні особи, які зареєстровані на території держави, визнаної Україною державою-агресором або державою-окупантом, юридичні особи, зареєстровані на території України, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарами яких є громадяни держави, визнаної Україною державою-агресором або державою-окупантом, чи юридичні особи, зареєстровані на території України, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарами яких є держава, визнана Україною державою-агресором або державою-окупантом, фізичні та юридичні особи, стосовно яких застосовано спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції) відповідно до Закону України «Про санкції»)). Також ст. 33 Кодексу торговельного мореплавства України передбачає, що «Судно одержує право плавання під Державним прапором України з часу реєстрації його у Державному судновому реєстрі України або Судновій книзі України та отримання суднового патенту або суднового білета. Судно, придбане за кордоном, користується правом плавання під Державним прапором України з часу видачі консулом України тимчасового свідоцтва, в якому засвідчується одержання цього права. Тимчасове свідоцтво є дійсним до реєстрації судна у Державному судновому реєстрі України або Судновій книзі України, але не більше одного року.

За підняття на судні Державного прапора України без одержання права плавання під цим прапором винні особи несуть відповідальність у встановленому законодавством порядку»²². Отже, положення про відповідальність за незаконне підняття Державного Прапора України на річковому або морському судні без права на цей Прапор впливають з національного законодавства.

В свою чергу, положення про заборону використання державного прапора без відповідного на це права містяться у ч. 1 ст. 6 Женевської конвенції «Про відкрите море», а саме: «Кораблі повинні ходити під прапором тільки однієї держави і, за винятком виняткових випадків, прямо передбачених у договорів або в цих статтях, підпадають під дію виключна юрисдикція у відкритому морі. Судно не може змінювати свій прапор під час навігації або на якійній стоянці при вході в порту, за винятком випадків правомірної передачі права власності, або зміни

²² Кодекс торговельного мореплавства України від 23 травня 1995 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.02.2025).

в реєстрації»²³. Причому Женевська конвенція «Про відкрите море» не містить приписів про юридичну, в тому числі кримінальну відповідальність за порушення обов'язку ходити під прапором тільки однієї держави або використання державного прапора без відповідного права.

Так само ст. 91 Конвенції ООН з морського права встановлює, що «1. Кожна держава визначає умови надання своєї національності суднам, реєстрації суден на її території і права плавати під її прапором. Судна мають національність тієї держави, під прапором якої вони мають право плавати. Між державою і судном повинен існувати реальний зв'язок. 2. Кожна держава видає відповідні документи суднам, яким вона надає право плавати під її прапором». Як і Женевська конвенція «Про відкрите море», Конвенція ООН з морського права не визначає використання державного прапора без відповідного права як міжнародний злочин, а також не покладає на держави-учасниці цієї конвенції обов'язку криміналізувати це діяння²⁴.

Крім цього, використання державного прапора без відповідного права не є обставиною, яка має первинне значення для правовідносин між державою, у якій зареєстровано судно, та особами, які перебувають на ньому. Як слушно зазначає Голікова М. В., «підняття державного прапора на судні є тим юридичним фактом, який дозволяє застосовувати до відносин, що виникають на цьому судні, національне право країни прапора»²⁵.

Враховуючи викладене важко погодитись з віднесенням незаконного підняття Державного Прапора України на річковому або морському судні без права на цей Прапор до кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку.

Стосовно неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден на морі, потрібно зазначити, що ст. 285 КК України передбачає відповідальність за такі дії: неповідомлення капітаном судна іншому судну, що зіткнулося з ним на морі, назви і порту приписки свого судна, а також місця свого відправлення та призначення, незважаючи на наявність можливості подати ці відомості. Відповідні обов'язки також відображені у ст. 60 Кодексу торговельного мореплавства України: «Капітан кожного із суден, що зіткнулися, зобов'язаний після зіткнення,

²³ United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS).09.04.1958. URL: http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXI-2&chapter=21&clang=_en (дата звернення: 09.02.2025).

²⁴ Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права від 10.12.1982. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=0005WDC64C> (дата звернення: 09.02.2025).

²⁵ Голікова М. В. Міжнародно-правове регулювання використання «зручного» прапора: проблеми і перспективи. *Альманах міжнародного права*. Вип. 7. С. 154. URL: <http://www.inlawalmanac.mgu.od.ua/v7/18.pdf> (дата звернення: 09.02.2025).

наскільки він може зробити це без серйозної загрози для своїх пасажирів, екіпажу і судна, подати допомогу іншому судну, його пасажирам і екіпажу. Капітани суден зобов'язані, наскільки це можливо, повідомити один одному назву своїх суден, порти приписки, а також порти відправлення і призначення або найближчий порт, в який судно зайде. За невиконання зазначених у цій статті обов'язків капітан несе відповідальність згідно з чинним законодавством України». Ці ж обов'язки закріплені у п. «с» ст. 11 Женевської конвенції про відкрите море: після зіткнення капітан зобов'язаний надати допомогу іншому судну, його екіпажу та пасажирам, і наскільки це можливо повідомити іншому судні найменування свого судна, порт його реєстрації та найближчий порт, у який судно увійде. Аналогічні обов'язки також визначені у ст. 98 Конвенції ООН з морського права. І в цьому разі також ні Женевська конвенція про відкрите море, ні Конвенція ООН з морського права не містять положень про криміналізацію неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден на морі. Разом з тим, як було зазначено вище, відсутність визначення ознак діяння у міжнародних актах як міжнародного злочину або принаймні як діяння, що підлягає криміналізації у внутрішньому законодавстві держави згідно з взятими на себе міжнародними зобов'язаннями, об'єктивно не позбавляє державу права криміналізувати таке діяння, яке посягає на міжнародний порядок, хоча і не досягає того ступня суспільної небезпечності, щоб бути визнаним міжнародним злочином або підлягати криміналізації на підставі міжнародної конвенції. Проте до основних принципів публічного морського права, відступ від яких, як вказують Кузнецов С. О. та Аверочкіна Т. В., «є неприпустимим за жодних умов», відносяться принцип співробітництва, який зобов'язує держави співробітничати у вирішенні будь-яких міжнародних проблем, та принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань.²⁶ Оскільки положення про те, що капітан зобов'язаний надати допомогу іншому судну, його екіпажу та пасажирам, і наскільки це можливо повідомити іншому судні найменування свого судна, порт його реєстрації та найближчий порт, у який судно увійде, є імперативними положеннями міжнародно-правових актів, то недотримання капітаном вказаних обов'язків становить посягання на встановлений порядок міжнародного співробітництва у сфері мореплавства, і держава зобов'язана забезпечити виконання цих норм у тому числі засобами кримінального права.

Отже, неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден на морі, можна розглядати як посягання на відносини щодо міжнародного співробітництва у сфері спільних інтересів людства,

²⁶ Кузнецов С.О. Морське право: підручник. Одеса: Фенікс, 2011. С. 36–37.

оскільки дотримання норм морського права та належного порядку мореплавства перебуває у сфері спільних інтересів людства.

Розділ XX КК України також передбачає окремі норми, які безпосередньо стосуються особливостей кримінально-правового захисту інтересів української держави. Насамперед, йдеться про виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (ст. 436-1 КК України) та виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників (ст. 436-2 КК України).

Своєї чинної редакції ст. 436-1 КК України набула відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року № 317-VIII, яким було скасовано відповідальність за публічне заперечення чи виправдання злочинів фашизму, пропаганду неонацистської ідеології, виготовлення та (або) розповсюдження матеріалів, у яких виправдовуються злочини фашистів і їх прибічників, та встановлено кримінальну відповідальність за виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів²⁷.

Лаба С. В., виходячи з того, що кримінальні правопорушення, передбачені розділом XX КК України, характеризуються трьома окремими об'єктами посягання – мир, безпека людства та міжнародний правопорядок, відносить пропаганду комуністичного та нацистського тоталітарних режимів, що кримінальних правопорушень, які посягають на відносини, що забезпечують мир та безпеку²⁸. Науковець не погоджується з віднесенням цього кримінального правопорушення до злочинів проти міжнародного правопорядку, оскільки «поняття «міжнародний правопорядок» є широким за обсягом, а відтак розглядається як вся сукупність суспільних відносин, які охороняються системою міжнародного права в цілому: права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок і безпеки, довкілля,

²⁷ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#n73> (дата звернення: 09.02.2025).

²⁸ Лаба С. В. Кримінальна відповідальність за пропаганду комуністичного та нацистського тоталітарних режимів: дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії: 081 «Право»; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів. 2023. с. 72-73.

певною мірою конституційний устрій держави, мир та безпека людства»^{29,30}.

Дещо іншу позицію щодо кримінального правопорушення «виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» обстоює Беклеміщева Ю. М. На думку науковиці, це кримінальне правопорушення посягає на «мир на території нашої держави, її мирне співіснування з іншими державами, тобто мир, міжнародний, відповідно, безпека людства». Свою позицію вчена аргументує таким чином: «... за період існування комуністичного, націонал-соціалістичного тоталітарних режимів загинуло не менше людей, ніж під час запеклих війн, а нацистський режим безпосередньо було спрямовано на знищення цілих націй. Більш того, завдяки цим режимам провокувалися війни між державами. Вони побудовані на диктатурі, расовій нерівності та ненависті, на жорстоких, репресивних методах і засобах встановлення влади, економічній експлуатації держави й народу, що є неприпустимим у цивілізованому світі. Отже, безперечно, діяння, спрямоване на виготовлення чи поширення всього, що пов'язано з комуністичним, націонал-соціалістичним, нацистським тоталітарними режимами чи їх пропагандою, посягає на такі суспільні блага, як мир та безпека.»³¹.

Окремі науковці звертають увагу на взаємозв'язок між виготовленням, поширенням комуністичної, нацистської символіки та пропаганди тоталітарних режимів з воєнним станом, оскільки «в українців зараз ці символи асоціюються зі стражданнями та трагедіями в історії України, тому їх використання може бути сприйнято як провокаційне та образливе».³² Зокрема, в умовах воєнного стану вчинення діянь, заборонених вказаною статтею кримінального закону, може сприйматись суспільством як підтримка ворога.

²⁹ Мохончук С. М. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08, 12.00.11; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014.С. 18.

³⁰ Лаба С. В. Кримінальна відповідальність за пропаганду комуністичного та нацистського тоталітарних режимів: дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії: 081 «Право»; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів. 2023. С. 72-73.

³¹ Беклеміщева Ю. М. Об'єкт злочину, передбаченого статтею 436-1 Кримінального кодексу України. *Юридичний бюлетень*. Вип. 11. Ч. 2. 2019. С. 231.

³² Вольтобрісов А., Сенько В. Кримінальна відповідальність за виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда тоталітарних режимів за ст. 436-1 КК України в умовах війни. *Пріоритетні напрямки та вектори розвитку світової науки*: зб. наук. ст. за матер. III Міжнар. наук. конф. (Черкаси, 31.03.2023). С. 116. URL: <https://archive.liga.science/index.php/conference-proceedings/article/view/299> (дата звернення: 09.02.2025).

На нашу думку, при вирішенні питання про належність поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів до кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку слід виходити саме з того, що обоє політичні режими, і націонал-соціалістичний, і комуністичний є тоталітарними політичними режимами. Проте чинний міжнародний правопорядок, хоча і декларує повагу до суверенітету та принцип невтручання у внутрішні справи держави, проте базується саме на демократичних цінностях. До основних демократичних цінностей відносяться громадянське суспільство, політичний плюралізм, особиста свобода, свобода слова, вільні засоби масової інформації і громадська думка, повага до гідності особи та до приватного життя, тобто наявність громадянських та політичних прав³³.

На підставі цього можна констатувати, що у такому контексті виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів може розглядатись як кримінальне правопорушення проти міжнародного правопорядку.

Також Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції» 3 березня 2022 року № 2110-IX розділ XX КК України було доповнено ст. 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників»³⁴.

Ряд дослідників відносять виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії російської федерації проти України (ст. 436-2 КК України) до злочинів проти міжнародного правопорядку. Так, В. В. Головко розглядає кримінальне правопорушення, передбачене ст. 436-2 КК України, як кримінальне правопорушення проти міжнародного правопорядку, «що ґрунтується на принципах незастосування сили, недоторканності кордонів та територіальної цілісності»³⁵.

³³ Щедрова Г.П., Барановський Ф.В., Новакова О.В., Пашина Н.П. Основи політології: навч. посіб. Луганськ: вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2005. с. 170.

³⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції: Закон України від 03.09.2022 № 2110-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2110-20#n20> (дата звернення: 09.02.2025).

³⁵ Головко В. В. Окремі питання розмежування злочинів проти осіб та установ, що мають міжнародний захист із суміжними кримінальними правопорушеннями. *Реформування законодавства та державних інституцій: прогалини, досягнення та перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 24–25 трав. 2021 р.). Рівне: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 96. URL: <http://dspace.megu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/3010> (дата звернення: 09.02.2025).

На наше переконання виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії в цілому є загрозою для міжнародного правопорядку, оскільки його основою є заборона війни як засобу вирішення політичного спору та заборона агресії в цілому. По-перше, як зазначено у попередньому підрозділі, у ст. 1 Статуті ООН, крім іншого йде мова про «придушення актів агресії, або інших порушень миру, здійснення мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру». Також у розділі VII Статуту ООН закріплені норми, які регламентують дії Ради безпеки ООН у разі загрози миру, порушень миру та актів агресії. У Декларації про право народів на мир від 12 листопада 1984 року, прийнятій Резолюцією 39/11 Генеральна Асамблея ООН проголосила, що «народи нашої планети мають священне право на мир», а «збереження цього права і сприяння його здійсненню визнається одним з основних обов'язків кожної держави.»³⁶. Генеральною Асамблеєю ООН 02 березня 2022 року було ухвалено резолюцію «Агресія проти України», в якій було засуджено вторгнення Російської Федерації в Україну і висунуто вимогу до РФ негайно вивести війська з України³⁷. З цього вбачається, що агресія Російської Федерації проти України визнана як ООН, так і міжнародним співтовариством, що відображено у акті міжнародного права. З огляду на це виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України або глорифікацію її учасників можна розглядати як заперечення основ міжнародного правопорядку.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу наукових підходів щодо кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку можна констатувати, що існує значна дискусія щодо кола діянь, які належать до цієї категорії.

Детальний аналіз конкретних норм розділу XX КК України засвідчує, що до кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку належать переважно діяння з «іноземним елементом», які посягають на стабільність міжнародних відносин або міжнародне співробітництво, але не всі конвенційні або транснаціональні злочини

³⁶ Declaration on the Right of Nations to Peace: adopted by General Assembly resolution № 39/11 of 12.11.1984. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-right-peoples-peace> (дата звернення: 10.02.2025).

³⁷ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Агресія проти України» ES-11/1 від 02.03.2022. URL: <https://surl.li/stzymh> (дата звернення: 10.02.2025).

автоматично відносяться до цієї категорії. Так, публічна наруга над офіційно встановленим прапором іноземної держави, незаконне підняття державного прапора України на судні та неповідомлення капітаном назви судна не можна розглядати як посягання на міжнародний правопорядок у повному обсязі, хоча певні випадки можуть містити ознаки «іноземного елементу» та порушення норм міжнародного співробітництва.

Особлива увага має надаватися кримінальним правопорушенням, що безпосередньо загрожують основам міжнародного правопорядку, зокрема виготовленню та поширенню символіки тоталітарних режимів і пропаганді агресії, які прямо посягають на демократичні цінності та принципи міжнародного співжиття. Враховуючи сучасні міжнародно-правові зобов'язання, включно із засудженням агресії РФ проти України, виправдовування, визнання правомірною або глорифікація таких актів слід відносити до кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку, оскільки вони підривають фундаментальні принципи мирного співіснування держав та безпеки людства.

Таким чином, підхід до тлумачення кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку має бути диференційованим і базуватися на критеріях посягання на міжнародне співробітництво та стабільність міжнародних відносин, що дозволяє чітко визначати межі належності конкретних діянь до цієї категорії злочинів.

АНОТАЦІЯ

Проведено комплексний аналіз кримінальних правопорушень проти міжнародного правопорядку в контексті сучасного кримінального та міжнародного права. Розглянуто різні підходи науковців до визначення складу та об'єкта посягання цих правопорушень, включаючи позиції щодо їх співвіднесеності з міжнародними злочинами, злочинами міжнародного характеру, транснаціональними та конвенційними злочинами. Особлива увага приділена проблематиці тлумачення термінів «міжнародний правопорядок», «мир та безпека людства», а також обґрунтованості включення окремих діянь до розділу XX КК України. Проаналізовано нормативну базу, зокрема положення ст. 443–447, 436-1, 436-2 КК України, а також відповідні міжнародні акти та конвенції, що визначають критерії криміналізації та наявність «іноземного елементу». Висвітлено суперечливі позиції науковців щодо окремих діянь, таких як пропаганда тоталітарних режимів, публічна наруга над державними символами та дії капітанів суден, щодо їх впливу на міжнародний правопорядок. Автори дійшли висновку, що кримінальні правопорушення проти міжнародного

правопорядку охоплюють широкий спектр діянь, а оцінка їх належності до цієї категорії повинна базуватися на об'єктивних критеріях впливу на міжнародні відносини та наявності «іноземного елементу».

Література

1. Declaration on the Right of Nations to Peace: adopted by General Assembly resolution № 39/11 of 12.11.1984. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-right-peoples-peace> (дата звернення: 10.02.2025).

2. United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS).09.04.1958. URL: [/treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXI-2&chapter=21&clang=_en](https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXI-2&chapter=21&clang=_en) (дата звернення: 09.02.2025).

3. Архипов О. М. Співвідношення понять міжнародний злочин та злочин міжнародного характеру. *Правова держава*. 2002. № 4. С. 110–114. URL: <http://pd.onu.edu.ua/article/view/216389/216483> (дата звернення: 09.02.2025).

4. Беклеміщева Ю. М. Об'єкт злочину, передбаченого статтею 436-1 Кримінального кодексу України. *Юридичний бюлетень*. Вип. 11. Ч. 2. 2019. С. 227–233.

5. Бойчук Д. В. Загальний правовий аналіз злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в контексті Кримінального кодексу. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2018. Вип. 5. URL: https://cusu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/5_2018/151-156.pdf (дата звернення: 09.02.2025).

6. Вольтобісов А., Сенько В. Кримінальна відповідальність за виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда тоталітарних режимів за ст. 436-1 КК України в умовах війни. *Пріоритетні напрямки та вектори розвитку світової науки*: зб. наук. ст. за матер. III Міжнар. наук. конф. (Черкаси, 31.03.2023). С. 114–116. URL: <https://archive.liga.science/index.php/conference-proceedings/article/view/299> (дата звернення: 09.02.2025).

7. Гальцова В. В. Злочини проти миру і міжнародного правопорядку. Харків: Юрайт, 2019. 96 с.

8. Голікова М. В. Міжнародно-правове регулювання використання «зручного» прапора»: проблеми і перспективи. *Альманах міжнародного права*. Вип. 7. С. 149–157. URL: <http://www.inlawalmanac.mgu.od.ua/v7/18.pdf> (дата звернення: 09.02.2025).

9. Головкин В. В. Окремі питання розмежування злочинів проти осіб та установ, що мають міжнародний захист із суміжними кримінальними правопорушеннями. Реформування законодавства та державних інституцій: прогалини, досягнення та перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 24-25 трав. 2021 р.). Рівне: Видавничий дім

«Гельветика», 2021. С. 189–190. URL: <http://dspace.megu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/3010> (дата звернення: 09.02.2025).

10. Гринчак В. А. Правова природа міжнародних злочинів. Вісник Львівського університету. Серія: міжнародні відносини. 2015. Вип. 37. Ч. 2. С. 17–22. URL: <https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/162-419-1-PB.pdf> (дата звернення: 09.02.2025).

11. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посіб. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.

12. Житний О.О. Конвенційні злочини. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1(8). С. 1–4. URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/166694> (дата звернення: 09.02.2025).

13. Карман В. В. Кримінально-правове забезпечення охорони державних символів України: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.08; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро. 2020. 229 с.

14. Кодекс торговельного мореплавства України від 23 травня 1995 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.02.2025).

15. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права від 10.12.1982. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=00O5WDC64C> (дата звернення: 09.02.2025).

16. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Луганськ: Елгон-2, 2012. Т. 2. 780 с.

17. Кузнецов С.О. Морське право: підручник. Одеса: Фенікс, 2011. 382 с.

18. Лаба С. В. Кримінальна відповідальність за пропаганду комуністичного та нацистського тоталітарних режимів: дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії: 081 «Право»; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів. 2023. 214 с.

19. Миронова В.О. Проблеми кримінальної відповідальності за порушення законів і звичаїв війни: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.08; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2008. С. 218.

20. Мохончук С. М. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08, 12.00.11; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 39 с.

21. Мохончук С.М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законі: монограф. Харків: Право, 2013. 528 с.

22. Напиральська В. І. Проблемні питання кваліфікації злочинів за ст. 338 Кримінального кодексу України. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2013. № 1 (39). С. 173–176. URL: <https://surl.li/yhgbos> (дата звернення: 09.02.2025).

23. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. / за ред. С. С. Яценка. Київ: А.С.К., 2005. 848 с.

24. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. 1040 с.

25. Олійник Х. В. Кримінальна відповідальність за пропаганду, планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни: дис. на здоб. наук. ступ. доктора філософії: 081 «Право»; Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2022. 255 с.

26. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції: Закон України від 03.09.2022 № 2110-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2110-20#n20> (дата звернення: 09.02.2025).

27. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#n73> (дата звернення: 09.02.2025).

28. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Агресія проти України» ES-11/1 від 02.03.2022. URL: <https://surl.li/stzymh> (дата звернення: 10.02.2025).

29. Теорія та практика міжнародного кримінального права: підручник / Зелінська Н. А., Андрейченко С. С., Дрьоміна-Волок Н. В., Коваль Д.О. Одеса: «Фенікс», 2017. 582 с.

30. Щедрова Г.П., Барановський Ф.В., Новакова О.В., Пашина Н.П. Основи політології: навч. посіб. Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. 170 с.

Information about the authors:

Holdberh Natalia Oleksandrivna,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Law and Procedure,
Kyiv University of Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
7A, Akademika Dobrokhotova Str., Kyiv, 03142, Ukraine

Keer Alexander Yuriyovich,

graduate student,
Kyiv University of Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
7A, Akademika Dobrokhotova Str., Kyiv, 03142, Ukraine

**TRANSFORMATION OF ELECTRONIC JUSTICE
DURING RUSSIAN AGGRESSION: EXPERIENCE
OF THE UKRAINIAN JUDICIAL SYSTEM**

Kolesnikov A. P.

INTRODUCTION

The full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation has become an unprecedented challenge for all state institutions, particularly for the judicial system. The state of martial law introduced in Ukraine has radically changed the conditions under which justice operates. It has placed before the judiciary the task of ensuring the continuity of judicial proceedings under conditions of active hostilities, destruction of judicial infrastructure, and threats to the safety of participants in the proceedings.

Electronic justice, which had been at the stage of gradual implementation before the beginning of the full-scale war, has acquired critical importance for preserving citizens' access to justice. Digital technologies have become not merely an instrument for modernizing the judicial system, but a vitally necessary means for its survival and functioning under extreme conditions. The war has accelerated the processes of digitalization of justice that under ordinary circumstances could have lasted for years.

The massive destruction of judicial infrastructure, the occupation of significant territories, the evacuation of the population, and the constant threat to safety have created a situation in which traditional forms of judicial proceedings have proven incapable of ensuring the constitutional right of citizens to judicial protection. Under such circumstances, electronic means of judicial proceedings have transformed from an option into a necessity. This ensures the possibility of administering justice even under conditions of physical inaccessibility of court premises.

The Ukrainian judicial system has been forced to adapt to the new realities within a short timeframe. This adaptation involved developing legal mechanisms for the functioning of electronic justice, resolving technical problems, and forming new judicial practice. The Council of Judges of Ukraine, the Supreme Court, and other judicial authorities have adopted a series of decisions aimed at ensuring the uninterrupted operation of courts under the conditions of martial law.

Issues related to conducting court hearings via videoconferencing, electronic document management, the use of digital signatures, and ensuring the cybersecurity of court systems have acquired particular significance. At the same time, new challenges have arisen related to the need to balance accessibility of justice with compliance with procedural guarantees, and ensuring fairness of judicial proceedings under conditions of technical limitations.

This process has been accompanied by both successes and significant challenges that require detailed analysis and comprehension for the further development of electronic justice in Ukraine.

This study is a continuation of the authors' previous research^{1, 2, 3, 4}.

1. Legal foundations for the functioning of the judicial system under conditions of martial law

In 2014, the Russian Federation occupied the Donetsk and Luhansk oblasts and the Autonomous Republic of Crimea, causing new challenges for judicial authorities. The consideration of cases concerning war crimes, the establishment of legally significant facts in occupied territories, as well as issues of compensation for damage to health, destroyed property, and housing were carried out with extraordinary difficulties both for citizens and for the judicial system.

Even before the beginning of the full-scale war, the national judicial system was in a complex transitional period. Courts suffered from staff shortages, the reform remained incomplete, and key institutions designed to ensure the proper functioning of the judicial proceedings had not yet acquired full functionality. In particular, the High Council of Justice had lost its powers, while the High Qualifications Commission of Judges of Ukraine was only at the stage of formation. Moreover, despite declared intentions,

¹ Teremetskyi V., Kovalchuk O., Kolesnikov A., Bogdanov R., Korniienko M., Dir I. Improving the Information and Legal Support of the Judicial System of Ukraine: Experience of the European Court of Human Rights. *Journal of Ecohumanism*. 2024. Vol. 3, No. 3. Pp. 61–74. DOI: <https://doi.org/10.62754/joe.v3i3.3349>

² Колесніков А. П. Legal tech в Україні в умовах глобальної диджиталізації. *Наукові записки. Серія: Право*. 2024. № 16. С. 98–102. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/406>

³ Kovalchuk O., Kolesnikov A., Proskurniak I., Halunko V., Kovach Y. Implementation of innovative information technologies in judicial proceedings: organizational and legal aspect. *Amazonia Investiga*. 2024. Vol. 13, No. 76. Pp. 53–62. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2024.76.04.4>

⁴ Колесніков А. П. Особливості запровадження та взаємодії модулів єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2024. Вип. 2 (106), ч. 1. С. 71–81. DOI: <https://doi.org/10.33766/2786-9156.106.1.71-81>.

electronic justice had not reached full operational capacity. The situation regarding access to justice and the organization of court operations became significantly more complicated with the beginning of the full-scale invasion. Martial law was introduced by the Decree of the President of Ukraine dated February 24, 2022, No. N 2102-IX⁵.

The occupation of significant territory of Ukraine, the destruction of state institutions, the destruction of court cases, threats to the safety of judges and citizens, loss of access to court premises and their material support have caused the actual impossibility of exercising the constitutionally guaranteed right to protection of human and civil rights and freedoms. As of January 2024, 131 court buildings have been destroyed or damaged (15 of them completely destroyed, 116 damaged; 33 courts are not operating in Luhansk oblast, 45 in Donetsk oblast, 27 in the Autonomous Republic of Crimea, 11 in Kharkiv oblast, 23 in Zaporizhzhia oblast, two in Kherson oblast, and also one court in Sumy oblast). Furthermore, problems of physical security and energy supply create serious obstacles to compliance with procedural norms of both traditional and electronic judicial proceedings.

Ukrainian legislation formally prohibits the restriction of access to court. However, the realities of war have placed serious challenges before the courts regarding ensuring its uninterrupted operation. The legislation and judicial system were not prepared to ensure the right of access to justice under conditions of martial law. At the same time, the judicial system does not have the right to suspend the administration of justice. Therefore, the court as an institution must find flexibility and be able to apply current procedural norms taking into account current realities. Access to justice encompasses a complex of human rights, an integral part of which is the exercise of judicial protection through various means and forms of justice, including electronic ones. This is especially important for citizens with disabilities, physical limitations, persons who are in special conditions, or who reside in territories with a special legal regime⁶.

The importance of the uninterrupted operation of the judicial system is critical. Therefore, state bodies must take all possible measures to adapt judicial proceedings to the conditions of war and ensure equal access of citizens to justice throughout the entire territory of Ukraine where this is possible from security considerations. These actions are aimed at establishing the rule of law and preventing the narrowing of constitutional

⁵ Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2>

⁶ Teremetskiy, V., Boiko, V., Malyshev, O., Seleznova, O., & Kelbia, S.. Electronic judiciary in Ukraine: Problems of implementation and possible solutions. *Amazonia Investiga*. 2023. № 12(68). P. 33-42. <https://doi.org/10.34069/AI/2023.68.08.3>

guarantees for the protection of human rights and freedoms during martial law. Based on the constitutional right to judicial protection, as well as provisions of international legal acts, courts are obligated to operate continuously, even under conditions of martial law or state of emergency, ensuring the mechanism for the administration of justice provided by law.

According to parts 1 and 2 Article 124 of the Constitution of Ukraine, justice in Ukraine is administered exclusively by courts, with no possibility of transferring the functions of courts to other state bodies. Article 26 of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" provides that the reduction or acceleration of any forms of judicial proceedings under conditions of martial law is prohibited. However, taking into account the hostilities, the stable activity of courts is not ensured.⁷

The military aggression of the Russian Federation has forced Ukraine to limit the application of a significant number of provisions of the European Convention on Human Rights. On February 28, 2022, Ukraine officially informed the Council of Europe about derogation from obligations under a number of articles of the Convention and additional protocols, namely: Article 4 (paragraph 3), Articles 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, Articles 1 and 2 of the First Protocol, Article 2 of Protocol 4⁸. Although Article 6, which guarantees the right to a fair trial, formally was not subject to restrictions, the actual suspension of other "substantive" articles significantly affects the judicial consideration of cases⁹.

With the aim of regulating the activities of courts, on February 24, 2022, the Council of Judges of Ukraine adopted a number of important decisions. The Council adopted the decision "Regarding the Taking of Urgent Measures to Ensure the Sustainable Functioning of the Judiciary in Ukraine Under Conditions of Termination of Powers of the High Council of Justice and Martial Law in Connection with Armed Aggression by the Russian Federation"¹⁰. According to this decision, the Council of Judges of Ukraine resolved the following:

⁷ Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

⁸ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/how/995_004#Text

⁹ Council of Europe, Treaty Office. Note Verbale: Ukraine's Derogation under Article 15 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Strasbourg, 1 March 2022. URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0>

¹⁰ Рішення Ради суддів України «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та воєнного стану у зв'язку із широкомасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну» № 9 від 24.02.2022. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/news/risenna-rsu-no9-vid-240222-2de02988e4.pdf>

- a reminder to all courts of Ukraine that even under conditions of martial law or state of emergency, the operation of courts cannot be completely stopped;

- the implementation of judicial proceedings by a certain court may be temporarily suspended until the elimination of circumstances that caused danger only in case of a threat to the health, life, and safety of visitors and court employees;

- the necessity of developing recommendations for courts regarding the procedure for evacuation measures and transfer of court cases;

- for the purpose of resolving urgent issues, the creation of an operational headquarters is ensured, consisting of members of the Council of Judges, the Head of the Supreme Court, the head of the State Judicial Administration, and the head of the Court Protection Service.

In early March of the same year, the Council of Judges of Ukraine published recommendations regarding the operation of courts under conditions of martial law¹¹. Among them, the following are provided:

- the working regime of the court is determined taking into account the current situation in the region;

- a responsible person is designated in the courts who ensures up-to-date accounting of staff and judges, taking into account the conditions and form of court operation;

- employees are transferred to remote work when possible;

- the minimum number of personnel in the court premises is agreed upon and a duty rotation system is organized;

- citizens are informed about the possibility of postponing cases and conducting hearings online;

- access of persons who are not participants to court hearings is restricted;

- non-urgent cases are postponed or considered with the consent of all participants;

- procedural time limits are extended whenever possible at least until the end of martial law;

- priority is focused on urgent cases (arrests, detention in custody);

- participation in hearings via video communication is permitted, including using personal technical means;

- if a case is considered by a panel of judges, but they do not have the opportunity to gather physically in one place, conducting hearings remotely is permitted.

¹¹ PCY опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. Рада суддів України. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikovala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu>

On March 3, 2022, the Supreme Court sent to the heads of appellate courts an information letter No. 1/0/2-22 "Regarding Certain Issues of Criminal Proceedings Under Conditions of Martial Law"¹². According to paragraph 7 of this letter, in cases where a participant in the proceedings, for objective reasons, cannot use standard technical means for videoconferencing provided by the Criminal Procedure Code of Ukraine, as an exception, their participation in the hearing is allowed through alternative technical means. At the same time, the Supreme Court emphasized the importance of proper explanation to such a participant of their procedural rights and obligations.

In March 2022, the law "On Amendments to Part Seven of Article 147 of the Law of Ukraine 'On the Judiciary and the Status of Judges'" came into force, concerning issues of changing jurisdiction of cases¹³. According to the document, in case of emergency circumstances such as natural disasters, military actions, counter-terrorism measures, or other extreme situations, the activity of a court may be temporarily suspended. In such a case, the law provides a mechanism for determining another court that will assume the administration of justice in the territory of the court that has ceased its operation. It is specified that such a court should be territorially closest to the one whose activity has been suspended.

In fulfillment of the law mentioned above, on March 8, 2022, the Head of the Supreme Court issued an order on changing the territorial jurisdiction of cases in certain regions of Ukraine. Cases that were previously considered by courts of Kharkiv oblast were transferred for consideration to courts of Poltava oblast, and those of Chernihiv oblast were distributed between courts of Cherkasy and Kyiv oblasts. In addition, on March 4, 2022, the Head of the Supreme Court issued a separate order, which established a special operating regime for courts and implemented appropriate organizational measures. Thus, based on the regulatory acts that were adopted at the beginning of the full-scale invasion, the operating regime of each specific court is determined separately. The operation of the court depends on the situation that has developed in the region where such a court is located.

The inability of the High Council of Justice to fully perform its functions under conditions of martial law led to the adoption of an additional regulatory act regarding its powers. The Law of Ukraine No. 2128-IX dated March 15,

¹² Інформаційний лист Верховного Суду від 03.03.2022 щодо окремих питань здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Inform_yst_2022_03_03.pdf

¹³ Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ. Закон України від 03.03.2022 № 2112-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text>

2022, which amended Section XII "Final and Transitional Provisions" of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges," is aimed at ensuring the stable functioning of the judicial system in the absence of a fully empowered composition of the High Council of Justice¹⁴. The main purpose of this law was to rebalance powers between key judicial authorities. As a result, there was a redistribution of state-governmental functions between the State Judicial Administration of Ukraine, the Supreme Court, and the High Council of Justice in favor of the latter.

On July 17, 2022, due the adoption of the Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine Regarding Improvement of the Procedure for Criminal Proceedings Under Conditions of Martial Law" dated April 14, 2022, No. 2201-IX, derogations from Articles 5, 6, 8, and 13 of the Convention on Human Rights were announced¹⁵. It is important to understand that these notifications of derogation do not mean that Ukraine completely renounces the protection of the specified rights. This concerns limited and controlled derogation from certain obligations under the Convention under conditions of emergency.

2. Development of electronic justice: European standards and Ukrainian practice

Under conditions of martial law, it is important to examine the general principles of formation of electronic justice, particularly the position of the European Court of Human Rights regarding e-justice and its influence on Ukrainian judicial proceedings. Analysis of the position of the European Court of Human Rights (ECHR) regarding ensuring the right of access when applying to court using information technologies demonstrates a consistent approach to protecting the rights of applicants under conditions of digitalization of judicial proceedings. The ECHR in its decisions emphasizes the importance of balance between the implementation of modern technologies and ensuring the fundamental right of access to justice. This is clearly illustrated by the decision in the case¹⁶, where the Court recognized as a violation of the right of access to court the refusal to accept electronic

¹⁴ Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя. Закон України від 15.03.2022 № 2128-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2128-20#Text>

¹⁵ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text>

¹⁶ Lawyer Partners A. S. v. Slovakia, no. 54252/07 та інші, 16 June 2009. European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-92959%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-92959%22]})

statements of claim due to the absence of necessary equipment. Such a decision underscores the obligation of Ukraine as a state to ensure the technical readiness of court systems to work with electronic documents.

At the same time, the ECHR recognizes that excessive formalism in matters of electronic justice can undermine the fairness of judicial proceedings. This follows from the decision in the case¹⁷, where the Court criticizes the refusal to accept a paper version of an appeal when the electronic form could not be properly completed due to technical problems. Such an approach of the ECHR testifies to the necessity of flexibility of the judicial system of Ukraine and the priority of substance over form in ensuring access to justice. The ECHR pays particular attention to issues of technical failures in electronic systems of judicial proceedings. In the case¹⁸, the Court established a principle according to which any interruptions in the operation of the electronic system must be interpreted in favor of the applicant who has conscientiously performed all necessary actions. This decision establishes an important standard of presumption of good faith of the applicant in cases of technical problems and shifts responsibility for the proper functioning of electronic systems to the state. Thus, analysis of the ECHR practice shows that the Court consistently protects the right of access to justice in the context of digitalization of judicial proceedings. The ECHR requires from states not only technical readiness to accept electronic documents, but also flexibility in resolving problems related to electronic justice. The Court emphasizes the necessity of priority of substance over form and protection of interests of conscientious applicants in cases of technical failures. This position of the ECHR forms important standards for the Ukrainian judicial system in the process of its digital transformation, ensuring balance between scientific progress and ensuring fundamental human and civil rights.

Among the practical problems of electronic justice in Ukraine in the period of martial law, regulatory uncertainty should be noted. Thus, two opposite approaches have formed in the practice of the Supreme Court regarding the admissibility of applying to court with an electronic procedural document. The first approach allowed applying to court by sending an electronic procedural document to the official electronic address of the court. The second approach considered the only proper way of application to be through the Electronic Court subsystem, since sending documents to the email addresses of courts is not provided for by civil procedural legislation.

¹⁷ Xavier Lucas v. France, no. 15567/2, 09 June 2022. European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22002-13680%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-13680%22]})

¹⁸ Tence v. Slovenia, no. 37242/14, 31 May 2016. European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-163352%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-163352%22]})

This discrepancy in judicial practice created legal uncertainty for participants in judicial proceedings and requires unification of approaches at the level of the Supreme Court¹⁹.

The Grand Chamber of the Supreme Court in its ruling dated April 10, 2024, in case No. 454/1883/22, made a final decision that deviates from the previous position of the Commercial Cassation Court²⁰. Previously, it was considered that sending court decisions to the personal email address of a participant in the case, indicated in the application, was sufficient for the "presumption of awareness" and was considered proper notification. However, the Supreme Court emphasized that the indication by an individual of their email address in a complaint or application testifies only to their desire to receive court correspondence by an additional method. This does not exempt the court from the obligation to comply with the legislatively established procedure for sending court decisions, particularly in accordance with Article 272 of the Civil Procedure Code of Ukraine. The Grand Chamber of the Supreme Court clarified that sending procedural documents to the email address of a participant in the case that was indicated in materials submitted to the court is an acceptable practice. However, such a method of communication should be considered only as supplementary. The official procedure for sending court decisions is clearly regulated by Article 272 of the Civil Procedure Code of Ukraine. Courts are obligated to comply with the procedure for notification established by law, regardless of the use of additional electronic means of communication.

The Supreme Court provided important clarifications regarding electronic application to court. The Court emphasized the necessity of distinguishing between the method of application to court and the requirements for the execution of a procedural document²¹. According to the decision, an electronic document signed with an electronic signature that ensures identification of an individual is considered valid even if it is sent to the official email address of the court without using subsystems of the Unified Judicial Information and Telecommunication System. This provision does not apply to attorneys and other persons specified in paragraph 10 of the Regulation on the Unified Judicial Information and Telecommunication System. The Court emphasized that contesting the validity of such a

¹⁹ Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 червня 2022 року у справі № 204/2321/22, провадження № 14-48цс22. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/113701392?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01

²⁰ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2024 року у справі № 454/1883/22 (провадження № 14-117цс23). URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/118486335?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01

²¹ Там само.

document contradicts the Laws of Ukraine "On Electronic Documents and Electronic Document Management" and "On Electronic Trust Services." These laws establish the legal force of an electronic document and equate electronic digital signature to handwritten signature.

The mandatory signing of electronic applications with electronic digital signature in the Electronic Court is a fundamental requirement that ensures a number of critical advantages for the judicial system during the period of martial law. The use of electronic digital signature in the Electronic Court subsystem significantly expands citizens' access to justice, allowing participants in judicial proceedings to submit documents and interact with the court remotely, without the necessity of physical presence in the institution. Electronic digital signature ensures round-the-clock access to court services, simplifying the procedure for applying to court. Electronic digital signature guarantees the authenticity of documents, allowing precise identification of their authors and preventing forgeries. Electronic digital signature ensures the integrity of submitted materials, confirming that they have not been changed after signing. Such practice gives electronic documents legal force equivalent to paper analogues with handwritten signature, which is key for their lawful use in judicial proceedings. The requirement for signing with electronic digital signature is key for ensuring the authenticity and integrity of electronic documents in judicial proceedings²².

When an electronic power of attorney is created through the Electronic Court subsystem, there is no need to additionally provide a paper copy of such authorization or any other document confirming the representative's authority. A power of attorney created using the Electronic Court subsystem, as an electronic document, does not require any certification and is a proper document confirming the representative's authority in court²³.

3. Practical aspects of electronic justice during martial law

One of the additional problems faced by the judicial system has been the difficulty in summoning persons to participate in court hearings. This obstacle is particularly acute in cases where potential participants in proceedings are located in temporarily occupied territories of Ukraine. Under such circumstances, courts face the impossibility of notifying persons about the consideration of cases and ensuring their presence in the courtroom.

²² Постанови ВС від 26.04.2022 у справі № 757/6877/21-ц https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_26_04_2022_roku_u_spravi_757_6877_21_ts_1/

²³ Постанова Верховного Суду 30 березня 2023 року у справі № 580/140/23 (провадження № К/990/4464/23). URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_30_03_2023_roku_u_spravi_580_140_23/

When standard summoning is impossible, summoning is carried out through announcements on the official website of the judicial power of Ukraine for:

- a participant in the case if their last known address of place of residence, stay, location, or place of work is located in temporarily occupied territory and in the absence of an electronic cabinet²⁴;
- the defendant, third party, witness, if their registered place of residence, stay, location, or place of work are unknown;
- interested parties in cases concerning the issuance of a restraining order^{25, 26, 27, 28, 29}.

A significant step in the development of the judicial system was the adoption of the Law of Ukraine No. 2461-IX dated July 27, 2022, "On Amendments to the Law of Ukraine 'On the Judiciary and the Status of Judges' Regarding Additional Methods of Informing About Court Cases and Conducting Meetings of Judges Under Conditions of Martial Law or State of Emergency." In addition to traditional methods, information about court cases can be provided through the Unified State Web Portal of Electronic Services. In particular, participants in proceedings can receive data about the court considering the case, parties to the dispute, the subject matter of the claim, as well as the place, date, and time of the court hearing through the Diia Portal, including through its mobile application³⁰.

Thus, it can be noted that the Supreme Court generally adheres to a conservative approach regarding notification of participants in judicial proceedings, giving preference to traditional methods. The Court recognizes

²⁴ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України. Стаття 12-1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

²⁵ Постанова Верховного Суду від 05 жовтня 2022 року у справі № 757/72370/17 (провадження № 61-17265св20). URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106940185&red=1000032f4168efc2134a0ef473485d89e13a94&d=5>

²⁶ Постанова Верховного Суду від 09 серпня 2023 року у справі № 158/3041/21 (провадження № 61-3363св23). URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_09_08_2023_roku_u_spravi_158_3041_21/

²⁷ Постанова Верховного Суду від 10 серпня 2022 року у справі № 757/28189/20-ц (провадження № 61-6264св22). URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_10_08_2022_roku_u_spravi_757_28189_20_ts_1/

²⁸ Постанова Верховного Суду від 11 листопада 2022 року у справі № 0417/2-4308/2011 (провадження № 61-12162св21).

²⁹ Постанова Верховного Суду від 22 червня 2022 року у справі № 555/1772/11 (провадження № 61-4319св22). URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_22_06_2022_roku_u_spravi_555_1772_21_1/

³⁰ Про внесення змін до Закону України Про судоустрій і статус суддів щодо додаткових способів інформування про судові справи та проведення зборів суддів в умовах воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 27.07.2022 № 2461-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2461-20#Text>

telephone messages, SMS messages, mobile applications, and publications in the Unified State Register of Court Decisions as proper methods of notification, with the exception of individual cases. However, the adoption of the Law of Ukraine No. 2461-IX dated July 27, 2022, testifies to the gradual modernization of the system. The implementation of informing through the Unified State Web Portal of Electronic Services, particularly the Diia Portal, is an important step toward digitalization of judicial proceedings and a transition to modern electronic methods of communication in the judicial system of Ukraine.

Conducting court hearings via videoconferencing is a critically important element in ensuring electronic justice. Such practice significantly increases the accessibility of justice, promotes saving of time and resources for all parties, accelerates the consideration of cases, and increases the overall efficiency of the judicial system, making it more flexible and adapted to modern technological capabilities.

During the period of martial law, the Supreme Court in its practice has formed a number of important positions regarding conducting court hearings via videoconferencing. According to the Rulings dated January 31, 2023, in case No. 906/943/18, conducting a court hearing via videoconferencing is a right, not an obligation of the court³¹. This provision gives courts certain discretion in deciding the question of expediency of using videoconferencing.

Regarding the procedure for submitting an application for participation in a court hearing via videoconferencing, the Supreme Court determined that a participant in the case has the right to submit such an application no later than five days before the day of the court hearing, sending its copy to other participants in the case³². Violation of this deadline may be grounds for refusal to satisfy the application and leaving it without consideration. The Supreme Court also noted that consideration of an application for participation in videoconferencing must be carried out before the court hearing, even if it arrived with violation of established deadlines, except for cases of submission of such an application on the day of the court hearing³³. The Supreme Court emphasized the mandatory nature of the court's consideration of an application for participation in videoconferencing and

³¹ Постанова ВС від 31 січня 2023 року у справі № 906/943/18. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=108848495&red=100003a809d5101228517eab55a81fd86bb30c&d=5>

³² Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 13 липня 2022 року у справі № 910/5201/19. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/104987657>

³³ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 22 березня 2023 року у справі № 466/4418/21. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_22_03_2023_roku_u_spravi_466_4418_21_ts_1/

the adoption of an appropriate court decision. Failure to consider such an application or untimely notification of a participant about consideration of the case without using videoconferencing may lead to violation of the procedure for proper notification about the time and place of consideration of the case. An important aspect is the mandatory sending of a copy of the ruling on satisfaction of the application regarding participation in videoconferencing to participants in the case. Failure to serve such a ruling may be grounds for postponement of consideration of the case. The Supreme Court noted that procedural legislation does not prohibit submission of a single motion regarding participation in all court hearings in the case via videoconferencing³⁴. This provision simplifies the procedure for participants who plan to participate in all hearings remotely. Thus, the practice of the Supreme Court regarding conducting court hearings via videoconferencing demonstrates the desire to ensure balance between the rights of participants in proceedings to remote participation and the necessity of compliance with procedural norms.

The Supreme Court in its practice has defined a number of important aspects related to risks of conducting court hearings via videoconferencing. First of all, emphasis was placed on the responsibility of participants in proceedings when submitting an application for participation in a court hearing via videoconferencing. The Court emphasized that a participant or their representative must be aware of possible consequences and risks that may arise in case of impossibility of participation in a court hearing via videoconferencing, with the aim of increasing responsibility of participants in proceedings and preventing abuse of procedural rights.

The Supreme Court also drew attention to the issue of good faith of participants in proceedings. In particular, the court examined a situation when a plaintiff initially determines the method of their participation in the case via videoconferencing in a specific court, but then submits a motion for postponement of court hearings, referring to circumstances that already existed at the time of filing the claim (for example, difficult financial condition). Such actions are defined as acting in bad faith and cannot be considered a valid reason for non-appearance at a court hearing³⁵.

An important aspect is the distribution of responsibility between courts when conducting videoconferencing. The Supreme Court noted that in case of satisfaction of a participant's application for participation in a court

³⁴ Постанова Верховного Суду від 23 березня 2023 року у справі № 905/2371/21. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/109773266?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03

³⁵ Постанова Верховного Суду від 28 березня 2023 року у справі № 711/7486/19. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109871528&red=100003e6bcc8f4e2bf97f10b9a6620aa450085&d=5>

hearing via videoconferencing in the premises of another court, the obligation to ensure the possibility of real participation of the participant in the court hearing is imposed on the court that is instructed to conduct the videoconferencing³⁶. This provision clearly defines responsibility for technical support of videoconferencing and guarantees the right of the participant to participate in the court hearing.

Thus, the practice of the Supreme Court regarding risks of conducting court hearings via videoconferencing is aimed at ensuring balance between the right of participants to remote participation in proceedings and the necessity of compliance with principles of good faith and efficiency of judicial proceedings. The Supreme Court emphasizes the importance of participants in proceedings being aware of possible risks related to technical problems or other obstacles to participation in videoconferencing, and also emphasizes the inadmissibility of abuse of procedural rights through unjustified motions for postponement of hearings. At the same time, the court clearly defines the responsibility of courts for ensuring technical capability for participation in videoconferencing, which promotes realization of the right to a fair trial under conditions of martial law.

The introduction of martial law due to military aggression has significantly affected compliance with procedural deadlines in judicial proceedings. Courts have found themselves facing a complex task of finding optimal balance in their work. On one hand, it is necessary to ensure procedural rights of participants to timely consideration of the case and fulfillment of main tasks of judicial proceedings. On the other hand, it is necessary to take into account extra-procedural factors, particularly the safety of all participants in judicial proceedings, protection of judges and court staff. Despite the admissibility of extension of procedural deadlines, according to the position of the Supreme Court contained in rulings dated September 26, 2022, in case No. 560/403/22, and dated February 16, 2023, in case No. 640/7964/21, "the mere fact of introduction of martial law in Ukraine cannot serve as an unconditional and sufficient basis for recognition as valid of reasons for missing a procedural deadline by a state authority, in the absence of corresponding substantiations and evidence of how exactly the introduction of martial law affected the work of this state body"³⁷.

Clarifications regarding the course of procedural deadlines in electronic justice were formed by the National Academy of Advocates of Ukraine. The

³⁶ Постанова ВС від 26 січня 2022 року у справі № 537/5256/19 <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107747855&red=100003f4f9579b2384df0334cb43534b1fb815&d=5>

³⁷ Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 24 травня 2023 року, справа № 200/19065/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111078004>

digest of judicial practice regarding the course of procedural deadlines through the prism of electronic justice systematized conclusions of the Supreme Court regarding sending through the Electronic Cabinet of court decisions to the email of a participant in proceedings or to their cabinet in the Electronic Court system³⁸.

In March 2024, amendments to the Criminal Procedure Code No. 3604-IX came into force according to the law "On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine Regarding Ensuring Phased Implementation of the Unified Judicial Information and Telecommunication System"³⁹, according to which participants in criminal proceedings can participate in a court hearing via videoconferencing outside the court premises using their own technical means and qualified electronic signature. The amendments made to the Criminal Procedure Code expanded possibilities for conducting remote interrogations. In particular, under conditions of martial law or state of emergency, the court is given the right in exceptional cases to conduct interrogation of witnesses and victims via videoconferencing outside the court premises. In this case, the use of personal technical means of participants in proceedings is allowed. The procedure for such interrogations is regulated by provisions of parts 4-6 of Article 336 of the Criminal Procedure Code, which determine the procedure for conducting remote judicial proceedings.

Current realities have prompted amendments to the procedural legislation of Ukraine to ensure effective judicial proceedings under conditions of martial law. In May 2024, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted as a law draft law No. 11133 on amendments to the Commercial Procedure Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, and the Code of Administrative Procedure of Ukraine regarding simplification of participation in court hearings via videoconferencing⁴⁰. The regulatory act was adopted with the aim of eliminating an unnecessary procedural obstacle – the requirement for the entire panel of judges to issue a ruling on participation in a videoconference during the collegial consideration of a case.

The proposed amendments to procedural codes provide for simplification and expansion of possibilities for conducting court hearings via

³⁸ Національна асоціація адвокатів України. Дайджест судової практики щодо перебігу процесуальних строків через призму електронного судочинства. Київ, 2024. URL: <http://surl.li/wkshjx>

³⁹ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи. Закон України від 23.02.2024 р. № 3604-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3604-20#Text>

⁴⁰ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції : проект Закону України від 28.03.2024 № 11133. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43911>

videoconferencing. In particular, a judge will be able to consider applications for participation in videoconferencing individually without additional notification of other participants in the case. This right extends to representatives of participants in the case. An important innovation is the possibility for witnesses, translators, specialists, and experts to participate in hearings remotely, using their own technical means, especially under conditions of martial law or when there is a threat to the safety of participants in proceedings. These changes are aimed at adapting the judicial system to the challenges of wartime and ensuring its uninterrupted functioning⁴¹.

Article 197 of the Commercial Procedure Code of Ukraine, Article 212 of the Civil Procedure Code of Ukraine, and Article 195 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine will be presented in a new edition that provides that:

- participants in the case and their representatives have the right to participate in a court hearing via videoconferencing outside the court premises, using their own technical means, subject to the court having the appropriate technical capability;
- an application for participation in videoconferencing is submitted no later than five days before the court hearing;
- the judge considers the application without notifying participants in the case;
- participants use their own technical means and means of electronic identification of high level of trust (Law of Ukraine "On Electronic Documents and Electronic Document Management," Law of Ukraine "On Electronic Identification and Electronic Trust Services," Law of Ukraine "On the Unified State Demographic Register and Documents Certifying Citizenship of Ukraine, a Person's Identity or Special Status");
- the risks of technical impossibility of participation in videoconferencing are borne by the participant who submitted the application;
- a witness, translator, specialist, expert participate in videoconferencing exclusively in the court premises (with exceptions for the period of martial law);
- videoconferencing is recorded by the court using technical means of video and audio recording;
- technical means and technologies must ensure high quality of image and sound, as well as guarantee information security;

⁴¹ Смокович М. І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 70. С. 450-455. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.72>

– all participants in judicial proceedings must have the opportunity to clearly see and hear everything that happens during the hearing, ask questions and respond;

– the video and audio recordings of the videoconferencing are attached to the case materials in the procedure determined by the Regulation on the Unified Judicial Information and Telecommunication System and/or provisions that determine the procedure for functioning of its individual subsystems (modules)⁴².

On May 2, 2024, the State Judicial Administration of Ukraine and the Office of the Prosecutor General approved a joint order on electronic information interaction. This document provides for the development of a protocol for technical interaction between the Electronic Court subsystem of the Unified Judicial Information and Telecommunication System and the electronic document management system of the prosecutor's office. Ensuring electronic information interaction between information systems of the State Judicial Administration and the Office of the Prosecutor General is assigned to the State Enterprise "Information Judicial Systems" and the Information Technology Department of the Office of the Prosecutor General⁴³.

The implementation of e-cabinets for prosecutor's offices and automated exchange of procedural documents will promote digitalization and increase the efficiency of interaction between these institutions. Standardization of processes for information exchange and establishment of unified interaction protocols will promote unification and transparency of judicial procedures. In addition, the transition to electronic document management will allow significant savings of resources, reducing costs for paper document management and physical delivery of documents.

As of mid-2024, the Ministry of Digital Transformation of Ukraine is actively working on modernization of the electronic court system. After conducting an IT audit and current functional audit, the launch of updated services is planned, which will significantly expand the capabilities of citizens in interaction with the judicial system⁴⁴.

The updated e-court will allow users to apply to court online around the clock, receive court decisions in electronic format, submit evidence and

⁴² Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції : проект Закону України від 28.03.2024 № 11133. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43911>

⁴³ Чи можна подати позов до суду в умовах воєнного стану. Володимир-Волинський міський суд Волинської області. URL: <https://kv.vl.court.gov.ua/sud0306/pres-centr/novyny/1600851/>

⁴⁴ Цифровізація судової сфери: працюємо над оновленою концепцією е-суду. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/tsyfrovizatsiia-sudovoi-sfery-pratsuiemo-nad-onovlenoiu-kontseptsiiu-e-sudu>

procedural documents, make electronic payments, familiarize themselves with case materials, analyze judicial practice and efficiency of court operations. Integration of part of the services with the Diia portal is planned, including automated submission of executive documents to the enforcement proceedings system with already functioning systems of E-cabinet, videoconferencing, and online document management. This will significantly simplify procedures for citizens, for example, in the collection of alimony.

The implementation of e-court is an important factor for increasing transparency and efficiency of the judicial system. Subsystems of the Unified Judicial Information and Telecommunication System already serve 50 thousand employees of the judicial system and over 6.7 million users, including citizens, attorneys, notaries, and business representatives. During 2021-2023, almost 17 million court decisions passed through the system. The update of subsystems is being implemented with the support of international partners, including USAID, the EU Project Right-Justice, and the consulting company CIVITTA.

The Ukrainian Helsinki Human Rights Union in March 2023 prepared a report "Consequences of Military Actions in the Sphere of Protection of Human Rights, Access to the Judicial System and Justice"⁴⁵. Researchers conducted monitoring of access to justice in Ukraine during martial law, with particular focus on the use of electronic systems of judicial proceedings. The research was conducted through surveying citizens (including internally displaced persons) and requests for access to public information. Although the research was conducted in the territory of one oblast, the survey process involved respondents with diverse socio-demographic characteristics, which allows ensuring the representativeness of the sample.

The survey showed that the overwhelming majority of respondents (92%) had experience of applying to court to protect their rights. However, when it concerned the period after February 24, 2022, the picture turned out to be less unambiguous. Slightly less than half of those surveyed (48%) confirmed that they were able to submit an application to court from the beginning of the full-scale invasion. In contrast, a somewhat larger share (52%) encountered obstacles that prevented them from applying to judicial institutions. These data indicate significant difficulties in access to justice that citizens faced under conditions of martial law.

⁴⁵ Наслідки воєнних дій у сфері захисту прав людини, доступу до судової системи та правосуддя. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/Naslidky-voiennykh-diy-u-sferi-zakhystu-prav-liudyny-dostupu-do-sudovoi-sistemy-ta-pravosuddia-1.pdf>

The results of the survey revealed a number of obstacles that citizens encountered when trying to apply to court. The most common problem turned out to be interruptions in electricity supply to judicial institutions, which was noted by 30% of respondents. A quarter of those surveyed (25%) indicated difficulties related to air raid alerts, including the impossibility of entering the court building and disruptions of hearings that had already begun. Another 20% encountered a double problem: systemic electricity interruptions combined with air raid alerts. A significant share (15%) could not contact by telephone employees of the court staff and the court chancellery. A smaller but still noticeable share consisted of problems with receiving notifications about court hearings due to failures in the operation of Ukrposhta (Ukrainian Postal Service) and mobile communication (5%), as well as inaccessibility of the official website "Judicial Power of Ukraine" (5%).

Within the monitoring, research was conducted regarding citizens' use of digital methods of applying to court, particularly through the Unified Judicial Information and Telecommunication System Electronic Court.

The results of the survey showed that a significant portion of citizens – 67% of respondents – tried to use the Electronic Court system. This testifies to a fairly high level of awareness and readiness of citizens to use digital tools in judicial proceedings.

Among those who tried to register and use the Unified Judicial Information and Telecommunication System Electronic Court, the overwhelming majority (82%) reported a successful experience. Only 8% of users were unable to perform necessary procedural actions through this system. Such indicators point to the general effectiveness of the electronic system of judicial proceedings.

However, users also encountered certain difficulties when working with the UJITS Electronic Court. The most common problem turned out to be difficulties with signing documents, which was reported by 33% of those surveyed. Other identified problems included:

- complexity and incomprehensibility of the system interface;
- instability of operation of the Electronic Court;
- complete inaccessibility of the system (the site did not work or did not open).

These data indicate the necessity of further improvement of the Electronic Court system, particularly in aspects of stability of operation, convenience of use, and support of electronic digital signature. Despite the identified problems, the high percentage of successful use testifies to the significant potential of the electronic justice system in ensuring access to justice, especially under conditions of restrictions related to martial law.

E-justice under conditions of martial law has encountered a number of challenges. However, it can be stated that the Ukrainian judicial authority is adapting to the challenges of electronic justice. A number of laws and resolutions have been adopted aimed at ensuring the functioning of the judicial system under new conditions, particularly regarding mandatory registration and use of electronic cabinets in the Unified Judicial Information and Telecommunication System. Not all modules of the UJITS are fully functional, and those that are operating often encounter technical difficulties, including instability of operation, slow speed, and problems with data synchronization. The Supreme Court is actively forming practice regarding electronic justice and peculiarities of its application. Courts and participants in proceedings are forced to adapt to new realities, including expanded use of videoconferencing and electronic document management. Another challenge has been new peculiarities of access to information of justice administration bodies under conditions of martial law, which we have shown in our research⁴⁶. In general, electronic justice in Ukraine during martial law demonstrates a tendency toward development and adaptation, but encounters substantial challenges that require further resolution to ensure effective access to justice.

CONCLUSIONS

The study of the functioning of electronic justice under conditions of martial law showcases the ability of the Ukrainian judicial system to rapidly adapt under extreme conditions. The full-scale war has become a catalyst for accelerated digitalization of justice, transforming electronic technologies from an auxiliary tool into a critically important mechanism for ensuring access to justice.

The legal foundations for the functioning of the judicial system under conditions of martial law were formed through the operational adoption of decisions by the Council of Judges of Ukraine, clarifications of the Supreme Court, and amendments to procedural legislation. A key achievement has been ensuring the continuity of judicial proceedings even under conditions of physical inaccessibility of court premises and threats to the safety of participants in proceedings.

Analysis of European standards and the practice of the European Court of Human Rights has shown the importance of balance between the implementation of digital technologies and ensuring fundamental procedural guarantees. Ukrainian judicial practice is gradually forming its own

⁴⁶ Колесніков А.П. Особливості доступу до інформації органів здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Вінниця, 25–26 квітня 2024 р.). Вінниця, 2024. С. 209–211.

approaches to resolving problems of electronic justice, taking into account both international standards and the specifics of martial law.

The practical implementation of electronic justice has revealed both significant advantages and substantial challenges. The expansion of possibilities for participation in court hearings via videoconferencing, simplification of procedures for electronic document management, and increased accessibility of court services have become important achievements. At the same time, technical problems, cybersecurity issues, and the necessity of ensuring digital literacy of participants in proceedings remain current challenges.

Electronic justice in Ukraine during martial law demonstrates a tendency toward development and improvement. However, it requires further systematic work on eliminating technical shortcomings, improving the regulatory framework, and increasing the efficiency of digital court services to ensure full access of citizens to fair justice.

SUMMARY

The research is devoted to analyzing the functioning of electronic justice in Ukraine under conditions of martial law as a result of the full-scale invasion by the Russian Federation. The research addresses the challenges faced by the judicial system during the war, particularly the destruction of judicial infrastructure, threats to the safety of participants in proceedings, and the necessity of ensuring continuity of justice under extreme conditions. The legal foundations for the adapting the judicial system to the conditions of martial law are examined, including decisions of the Council of Judges of Ukraine, clarifications of the Supreme Court, and amendments to procedural legislation. European standards of electronic justice and the practice of the European Court of Human Rights in the context of ensuring the right to a fair trial when using digital technologies are analyzed. Practical aspects of the implementation of electronic justice are investigated, including conducting court hearings via videoconferencing, electronic document management, and the use of digital signatures. The results of the research show that electronic justice has become a critically important mechanism for ensuring access to justice under conditions of war. However, its functioning is accompanied by technical problems and requires further improvement. It has been established that the Ukrainian judicial system demonstrates the ability to rapidly adapt under extreme conditions, forming new approaches to the digitalization of justice. Directions for the further development of e-justice have been identified to ensure effective access of citizens to fair justice.

References

1. Council of Europe, Treaty Office. Note Verbale: Ukraine's Derogation under Article 15 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Strasbourg, 1 March 2022. URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0>
2. Kovalchuk O., Kolesnikov A., Proskurniak I., Halunko V., Kovach Y. Implementation of innovative information technologies in judicial proceedings: organizational and legal aspect. *Amazonia Investiga*. 2024. Vol. 13, No. 76. Pp. 53–62. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2024.76.04.4>
3. Lawyer Partners A. S. v. Slovakia, no. 54252/07 та інші, 16 June 2009. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-92959%22%5D%7D>
4. Tence v. Slovenia, no. 37242/14, 31 May 2016. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-163352%22%5D%7D>
5. Teremetskyi V., Kovalchuk O., Kolesnikov A., Bogdanov R., Korniienko M., Dir I. Improving the Information and Legal Support of the Judicial System of Ukraine: Experience of the European Court of Human Rights. *Journal of Ecohumanism*. 2024. Vol. 3, No. 3. Pp. 61–74. DOI: <https://doi.org/10.62754/joe.v3i3.3349>
6. Teremetskyi, V., Boiko, V., Malyshev, O., Seleznova, O., & Kelbia, S.. Electronic judiciary in Ukraine: Problems of implementation and possible solutions. *Amazonia Investiga*. 2023. № 12(68). P. 33–42. <https://doi.org/10.34069/AI/2023.68.08.3>
7. Xavier Lucas v. France, no. 15567/2, 09 June 2022. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-13680%22%5D%7D>
8. Аналітична довідка «Пошкоджені приміщення внаслідок збройної агресії РФ та стан їх відновлення». *ДСА України*. Станом на 10 січня 2024 р. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/analit_10_01_24.pdf
9. Інформаційний лист Верховного Суду від 03.03.2022 щодо окремих питань здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Inform_lyst_2022_03_03.pdf
10. Колесніков А. П. Legal tech в Україні в умовах глобальної диджиталізації. *Наукові записки. Серія: Право*. 2024. № 16. С. 98–102. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/406>
11. Колесніков А. П. Особливості запровадження та взаємодії модулів єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2024.

Вип. 2 (106), ч. 1. С. 71–81. DOI: <https://doi.org/10.33766/2786-9156.106.1.71-81>

12. Колесніков А.П. Особливості доступу до інформації органів здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Вінниця, 25-26 квітня 2024 р.). Вінниця, 2024. С. 209-211.

13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

14. Наслідки воєнних дій у сфері захисту прав людини, доступу до судової системи та правосуддя. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/Naslidky-voiennykh-diy-u-sferi-zakhystu-prav-liudyny-dostupu-do-sudovoi-systemy-ta-pravosuddia-1.pdf>

15. Національна асоціація адвокатів України. Дайджест судової практики щодо перебігу процесуальних строків через призму електронного судочинства. Київ, 2024. URL: <http://surl.li/wkshjx>

16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2024 року у справі № 454/1883/22 (провадження № 14-117цс23). URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/118486335?utm_source=jurliga.li&utm_medium=news&utm_content=jl01

17. Постанова Верховного Суду 30 березня 2023 року у справі № 580/140/23 (провадження № К/990/4464/23). URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_30_03_2023_roku_u_spravi_580_140_23/

18. Постанова Верховного Суду від 05 жовтня 2022 року у справі № 757/72370/17 (провадження № 61-17265св20). URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106940185&red=1000032f4168efc2134a0ef473485d89e13a94&d=5>

19. Постанова Верховного Суду від 09 серпня 2023 року у справі № 158/3041/21 (провадження № 61-3363св23). URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_09_08_2023_roku_u_spravi_158_3041_21/

20. Постанова Верховного Суду від 10 серпня 2022 року у справі № 757/28189/20-ц (провадження № 61-6264св22). URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_10_08_2022_roku_u_spravi_757_28189_20_ts_1/

21. Постанова Верховного Суду від 11 листопада 2022 року у справі № 0417/2-4308/2011 (провадження № 61-12162св21).

22. Постанова Верховного Суду від 22 червня 2022 року у справі № 555/1772/11 (провадження № 61-4319св22). URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_22_06_2022_roku_u_spravi_555_1772_21_1/

23. Постанова Верховного Суду від 23 березня 2023 року у справі № 905/2371/21. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/109773266?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03

24. Постанова Верховного Суду від 28 березня 2023 року у справі № 711/7486/19. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109871528&red=100003e6bcc8f4e2bf97f10b9a6620aa450085&d=5>

25. Постанова ВС від 26 січня 2022 року у справі № 537/5256/19 <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107747855&red=100003f4f9579b2384df0334cb43534b1fb815&d=5>

26. Постанова ВС від 31 січня 2023 року у справі № 906/943/18. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=108848495&red=100003a809d5101228517eab55a81fd86bb30c&d=5>

27. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 24 травня 2023 року, справа № 200/19065/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111078004>

28. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 22 березня 2023 року у справі № 466/4418/21. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_22_03_2023_roku_u_spravi_466_4418_21_ts_1/

29. Постанови ВС від 26.04.2022 у справі № 757/6877/21-ц https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_26_04_2022_roku_u_spravi_757_6877_21_ts_1/

30. Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2>

31. Про внесення змін до Закону України Про судоустрій і статус суддів щодо додаткових способів інформування про судові справи та проведення зборів суддів в умовах воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 27.07.2022 № 2461-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2461-20#Text>

32. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text>

33. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи. Закон України від 23.02.2024 р. № 3604-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3604-20#Text>

34. Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя. Закон України від 15.03.2022 № 2128-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2128-20#Text>

35. Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ. Закон України від 03.03.2022 № 2112-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text>

36. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України. Стаття 12-1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

37. Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

38. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції : проект Закону України від 28.03.2024 № 11133. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43911>

39. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції : проект Закону України від 28.03.2024 № 11133. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43911>

40. Рішення Ради суддів України «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та воєнного стану у зв'язку із широкомасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну» № 9 від 24.02.2022. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/news/risenna-rsu-no9-vid-240222-2de02988e4.pdf>

41. PCY опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. Рада суддів України. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikovala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu>

42. Смокович М. І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. № 70. С. 450–455. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.72>

43. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 13 липня 2022 року у справі № 910/5201/19. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/104987657>

44. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 червня 2022 року у справі № 204/2321/22, провадження № 14-48цс22. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/113701392?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01

45. Цифровізація судової сфери: працюємо над оновленою концепцією е-суду. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/tsyfrovizatsiia-sudovoi-sfery-pratsiuemo-nad-onovlenoiu-kontseptsiiu-e-sudu>

46. Чи можна подати позов до суду в умовах воєнного стану. Володимир-Волинський міський суд Волинської області. URL: <https://kv.vl.court.gov.ua/sud0306/pres-centr/novyny/1600851/>

Information about the author:

Kolesnikov Andrii Pavlovych,

Doctor of Law,

Associate Professor at the Department of Legal Theory
and Constitutionalism

West Ukrainian National University

11, Lvivska Str., Ternopil, 46009, Ukraine

SECTION 4. CURRENT ISSUES IN PRIVATE LAW UNDER TURBULENCE

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-629-4-14>

ФОРС-МАЖОРНІ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ЯК ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ АДАПТАЦІЇ ДОГОВОРІВ ДО НАДЗВИЧАЙНИХ ОБСТАВИН

Богданова В. В.

ВСТУП

Глобальні кризи такі як пандемії, повномасштабні війни, масивні природні катастрофи, технологічні аварії чинять руйнівний вплив на сталість виконання договірних зобов'язань у приватоправовому секторі економіки. Економічний аналіз кризових подій виокремлює кілька ключових наслідків: повне або часткове зупинення договірної діяльності, зростання вартості виконання, непередбачуване зниження попиту чи пропозиції та суттєве підвищення правових ризиків.

Динаміка останніх років засвідчила, що саме форс-мажорні застереження у договорах перетворюються на ключовий елемент захисту комерційних інтересів сторін у надзвичайних обставинах. Особливості нормативної конструкції цих застережень, їхнє тлумачення і правозастосування безпосередньо визначають стабільність господарських процесів в умовах викликів глобального масштабу.

Для української правозастосовчої практики означене питання змістилося від теоретичної дискусії до практично-критичного значення, особливо після початку повномасштабної російської агресії у 2022 році. Повномасштабна агресія Росії проти України, виявили вітчизняну договірну систему вразливою до істотної правової невизначеності: руйнування підприємств, зміщення ринків, евакуація трудових ресурсів, тимчасова окупація або блокування територій призвели до масового невиконання чи неможливості виконання договірних зобов'язань. Подібна ситуація поставила форс-мажорне регулювання на одну із перших сходинок серед юридичних інструментів забезпечення цивільного обігу у кризових реаліях.

Водночас, аналіз зарубіжної практики, зокрема, Великої Британії та США, демонструє, що більша деталізація форс-мажорних положень

у договорах дозволяє ефективніше реагувати на економічні, політичні чи соціальні виклики, забезпечує визначеність для сторін і судів при вирішенні спорів. Структурні відмінності у підходах до регулювання та тлумачення форс-мажору у вітчизняному і міжнародному праві виявили істотний вплив на процеси адаптації бізнесу, а також на захист справедливого балансу інтересів контрагентів. З цієї причини загальноприйнятою практикою є включення до договорів застереження про форс-мажорні обставини, щоб звільнити сторону від відповідальності за невиконання своїх договірних зобов'язань, якщо на це виконання впливають події, що не залежать від неї.

1. Аналіз та дослідження договірних застережень в країнах загального (англосаксонського) права

Загалом, форс-мажорні обставини суперечать принципу “*pacta sunt servanda*” (з латинської «договір має виконуватись»), необхідному в цивільному та міжнародному праві та відображеному в загальному (англосаксонському) праві¹.

Відмінною рисою договірного права системи загального права є те, що, за незначними винятками, воно залишає сторонам повну свободу визначати у договорі всі умови, які регулюватимуть їхні правовідносини. Такий підхід забезпечує гнучкість у формуванні змісту контракту та гарантує, що погоджені положення не будуть змінені зовнішніми правовими принципами, як це часто відбувається у континентальному праві.

Разом із тим ця перевага означає, що якщо сторони прагнуть «захистити» свій договір від можливих змін обставин у майбутньому, вони повинні прямо передбачити відповідні механізми у самому тексті договору. За відсутності таких положень законодавство надає вкрай обмежені можливості для звільнення сторони від відповідальності за невиконання зобов'язань у випадку впливу зовнішніх непередбачуваних подій.

Саме тому усталеною практикою в англо-американському праві є включення до контрактів спеціальних застережень про форс-мажор, які дозволяють звільнити сторону від відповідальності за невиконання зобов'язань у випадку настання обставин, що перебувають поза її контролем. На відміну від інших систем, системи загального права не визнають форс-мажор автоматично, якщо договір спеціально не містить положення про форс-мажор. Це означає, що в таких юрисдикціях, як Сполучені Штати та Велика Британія, застосування форс-мажору повністю залежить від формулювання договору. Таким чином, оскільки форс-мажор не є правовою доктриною за замовчуванням у загальному

¹ Lukashuk I. I. International Law in a Period of Transition. American Journal of International Law. 1989. Vol. 83, № 3. P. 513–518. DOI: <https://doi.org/10.2307/2203309>.

праві, договори повинні чітко визначати обставини, за яких вони застосовуються.

Аналіз численної судової практики США та Великобританії дає змогу глибше осягнути особливості формулювання форс-мажорних застережень і механізм їх реалізації на практиці: суди тлумачать ці положення вузько, тобто якщо договір визначає певні події форс-мажору (наприклад, стихійні лиха чи війни), але не включає інші (наприклад, пандемії), суд може відмовити у поширенні цього положення за межі його явних умов.

Принцип автономії волі сторін контракту (*autonomy of contract*), за якої сторони абсолютно вільні деталізувати ситуації, визначити процедури дії на практиці призводить до того, що суди тлумачать форс-мажорну клаузулу (застереження) вузько, ретельно вивчаючи зміст договору: якщо ситуація не прописана або визначення надто абстрактне, суд може відмовитися поширювати дію положення за межі його прямого змісту. На увагу заслуговує тлумачення «форс-мажорних застережень» Верховним Судом штату Техас у справі № 21-0461. Так, Верховний Суд вказав, що положення про форс-мажорні обставини – це «договірне положення», що розподіляє ризик збитків, якщо виконання стає неможливим або недоцільним, особливо в результаті події або наслідків, які сторони не могли передбачити або контролювати. Застосування конкретного положення про форс-мажорні обставини залежить від умов, які сторони договору вільно обрали, і кожне положення має тлумачитися відповідно до його власних умов, оскільки не існує єдиного тлумачення, яке підходить для всіх випадків². Такий підхід демонструє важливість включення форс-мажорних застережень з урахуванням специфіки конкретних договірних правовідносин.

Також, при тлумаченні застережень про форс-мажор суди виходили із конкретних обставин сторін і відмовлялися застосовувати застереження про форс-мажор, які широко тлумачать перелік таких обставин³. До прикладу, суди штату Нью-Йорк визнали пандемію COVID-19 та пов'язану з цим заборону на провадження господарської діяльності для некритичних підприємств достатньою підставою для звільнення

² Texas Supreme Court, No. 21-0461 – April 22, 2023. Режим доступу: <https://cases.justia.com/texas/supreme-court/2023-21-0461.pdf?ts=1682086273/> (дата звернення: 26.10.2025).

³ JN Contemporary Art LLC v. Phillips Auctioneers LLC, No. 21-32 (2.2022). Justia, 2022. Available at: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca2/21-32/21-32-2022-03-23.html> (accessed October 26, 2025).

від виконання, якщо у відповідному положенні прямо було зазначено термін «стихийне лихо» як обставину, яка вводить в дію застереження⁴.

Таким чином, судова практика США засвідчує, що ефективність форс-мажорних застережень безпосередньо залежить від точності їх формулювання та узгодженості з конкретними обставинами справи: у низці юрисдикцій, застосовується обмежувальний підхід, який визнає форс-мажор лише за умови прямого зазначення відповідної події, тоді як надмірно широке тлумачення, що охоплює будь-які непередбачувані чи неконтрольовані зміни, судами відхиляються. Водночас, автономія волі сторін дозволяє їм розширювати або звужувати сферу дії таких положень шляхом додаткових угод (до прикладу, supplemental agreement/supplementary agreement/amendment).

Для кращого розуміння процесу становлення договірної практики та способів закріплення форс-мажорних застережень у договорах варто звернутися до прикладів таких положень у правочинах, укладених суб'єктами різних сфер діяльності у США.

Так, Constellation Pharmaceuticals Inc. – американська біофармацевтична компанія, що спеціалізується на розробці епігенетичних препаратів для дослідження рідкісних захворювань та лікування онкологічних хвороб (Орендар), укладаючи договір оренди приміщення, у пункті 34 договору, закріплюють форс-мажорні застереження у наступному вигляді: *«за винятком обов'язку Орендаря своєчасно сплачувати оренду плату та обов'язку будь-якої зі сторін здійснювати інші платежі, передбачені цим Договором (які за жодних обставин не можуть бути відстрочені чи скасовані), ні Орендодавець, ні Орендар не несуть відповідальності та не вважаються такими, що порушили умови Договору, у разі затримки виконання своїх зобов'язань, якщо така затримка спричинена, пов'язана або виникла внаслідок: дії непереборної сили (стихийних лих), провалів ґрунту чи осідання, страйків або зупинок праці, що охоплюють відповідний регіон, локаутів чи інших трудових спорів у межах регіону, ембарго, карантинів, оголошених надзвичайних станів або надзвичайних ситуацій у сфері охорони здоров'я, пандемій, епідемій, інфекційних захворювань, особливо несприятливих погодних умов, національних, регіональних чи місцевих катастроф, лих або катаклізмів, неможливості отримати робочу силу чи матеріали (або їх розумні замітники) за прийнятною ціною через їх дефіцит, інших причин, що виходять за межі розумного контролю сторони, неможливості отримати необхідні для виконання зобов'язань комунальні послуги не з*

⁴ Kel Kim Corporation v. Central Markets, Inc. Court of Appeals of the State of New York. 21.12.1987. 70 N.Y.2d 900. Режим доступу: <https://www.casemine.com/judgement/us/59148c0eadd7b0493452bfe3> (дата звернення: 26.10.2025).

вини сторони, яка їх не отримала, урядових указів, законів, дій, обмежень, розпоряджень, регуляцій чи контролю, національних, регіональних, державних або місцевих надзвичайних ситуацій, затримки інспекцій федеральними, державними чи місцевими органами або відповідними державними органами, затримки у видачі чи відкликанні дозволів, погоджень, сертифікатів на право користування чи інших прав, ворожих дій іноземних урядів, тероризму, заколотів, бунтів, громадських заворушень, пожеж чи інших випадкових подій, а також будь-яких інших причин або подій, що виходять за межі розумного контролю зобов'язаної сторони»⁵. У наведеному прикладі сторони закріпили в договорі широке тлумачення обставин, за яких сторона, яка допустила порушення зобов'язання, звільняється від договірної відповідальності у випадках перелічених у договорі. Водночас, за невиконання зобов'язань у разі надзвичайних і непередбачуваних обставин поза контролем сторін не поширюються на грошові платежі, зокрема орендну плату.

За змістом зміненої та викладеної в новій редакції Угоди про права між New York City REIT, Inc. та Computershare Trust Company, N.A. (17 серпня 2020 року) (угода щодо надання прав на придбання привілейованих акцій, пов'язаних із простими акціями компанії), у пункті 35 Сторони виклали форс-мажорні застереження у такій формі: «Незалежно від будь-яких інших положень цього Договору, які можуть суперечити наведеному, Агент з прав не несе жодної відповідальності за невиконання чи затримку у виконанні будь-якої дії, обов'язку чи зобов'язання у зв'язку з настанням обставин, що виходять за межі його розумного контролю (включаючи, без обмежень, будь-який акт чи положення чинного або майбутнього закону чи нормативного акта або рішення органу державної влади, дію непереборної сили, пандемію, епідемію, війну, громадську чи військову непокору або безлад, заколот, терористичний акт, пожежу, землетрус, бурю, повінь, страйк, зупинку роботи чи подібні події)»⁶. Означене положення фактично звільняє агента з прав від відповідальності за затримку або невиконання зобов'язань у випадку настання непередбачуваних і

⁵ Lease Agreement between ARE-MA Region No. 75, LLC and Constellation Pharmaceuticals, Inc. November 13, 2020. Justia. Business Contracts. Available at: <https://contracts.justia.com/companies/constellation-pharmaceuticals-inc-3482/contract/157336/#clause-id-320072/> (accessed October 26, 2025).

⁶ Amended and Restated Rights Agreement between New York City REIT, Inc. and Computershare Trust Company, N.A. August 17, 2020. Justia. Business Contracts. Available at: <https://contracts.justia.com/companies/new-york-city-reit-inc-4682/contract/125728/#clause-id-236385/> (accessed October 26, 2025).

неконтрольованих обставин, перелік яких охоплює як природні катастрофи, так і соціально-політичні чи правові фактори.

Наочним зразком слугує також договір постачання обладнання (Equipment Sale Agreement), згідно з яким U.S. Well Services, LLC погоджується продати певне обладнання компанії Python Holdings, LLC від 30 вересня 2021 року, пунктом 23 якого визначено, що *«Жодна зі Сторін не несе відповідальності перед іншою Стороною і не вважається такою, що порушила або невиконала цей Договір, у разі невиконання чи затримки у виконанні будь-якого його положення, якщо і тією мірою, якою таке невиконання чи затримка спричинені обставинами, що виходять за межі розумного контролю постраждалої сторони («Постраждала Сторона»), включаючи, без обмежень, такі форс-мажорні події («Форс-мажорні обставини»): (а) дії непереборної сили; (б) повінь, пожежа, землетрус або вибух; (в) війна, вторгнення, воєнні дії (незалежно від того, оголошена війна чи ні), терористичні загрози або акти, заколот чи інші громадські заворушення; (д) урядові накази, закони чи дії; (е) ембарго або блокади, що діють на дату укладення цього Договору чи після неї; (ф) національна або регіональна надзвичайна ситуація; (г) страйки, зупинки або уповільнення роботи чи інші промислові заворушення; (х) перебої у роботі телекомунікацій»*⁷. Це положення закріплює класичний підхід: сторони звільняються від відповідальності за невиконання зобов'язань у випадку настання непередбачуваних і неконтрольованих подій, при цьому наведено широкий, але типовий перелік таких обставин.

Аналіз наведених прикладів договірних положень свідчить, що сучасна практика укладення комерційних угод у США характеризується широким і водночас диференційованим підходом до закріплення форс-мажорних застережень. У договорах оренди (як у випадку з Constellation Pharmaceuticals Inc.) форс-мажорні положення формулюються максимально розширено, охоплюючи як природні катастрофи, так і соціально-економічні чи правові фактори, проте з чітким винятком щодо грошових зобов'язань, які залишаються безумовними. В угодах корпоративного характеру (як у New York City REIT, Inc.) акцент робиться на звільненні спеціалізованого суб'єкта – агента з прав від відповідальності у випадку непередбачуваних і неконтрольованих подій, що підкреслює значення захисту посередницьких функцій

⁷ Equipment Sale Agreement between U.S. Well Services, LLC and Python Holdings, LLC. September 30, 2021. Justia. Business Contracts. Available at: <https://contracts.justia.com/companies/us-well-services-inc-5502/contract/201653/#clause-id-426358> (accessed October 26, 2025).

у корпоративних відносинах. У договорах поставки обладнання (U.S. Well Services, LLC – Python Holdings, LLC) застосовується класичний підхід: сторони звільняються від відповідальності за невиконання зобов'язань у разі настання обставин поза їхнім контролем, із наведенням типового, але вичерпного переліку таких подій. Таким чином, форс-мажорні застереження у різних видах договорів виконують спільну функцію – балансування ризиків між сторонами у випадку непередбачуваних подій, але їхня конкретизація та обсяг залежать від природи правовідносин.

На відміну від більшості юрисдикцій континентальної правової системи, англійське право не передбачає автоматичного застосування доктрини форс-мажору, натомість регулювання випадків форс-мажору впливає безпосередньо з договору. Для англійських судів є звичним застосовувати договори чітко відповідно до їхнього тексту, поважаючи свободу сторін укладати угоди на тих умовах, які вони вважають за доцільне. Сторони можуть обрати як широке, так і вузьке визначення форс-мажору залежно від своїх потреб. Відповідно, особливого значення набуває ретельне та всебічне складання договорів. Англійські суди прагнуть забезпечити виконання договору, а той факт, що договір став неекономічним або комерційно недоцільним, ймовірно, не вважатиметься форс-мажорною подією, якщо це прямо не передбачено самим договором. Питання полягає у доказуванні, тобто чи може сторона, яка покладається на застереження про форс -мажор, довести, що подія, на яку вона покладається, включена до цього застереження⁸.

Таким чином, у праві Англії форс-мажор не є загальною доктриною, а діє виключно в межах договору, тому саме точність і повнота його формулювань визначають обсяг звільнення від відповідальності. Англійські суди віддають перевагу формально-юридичному підходу, за якого переважає чіткість формулювання форс-мажорних застережень. Отже, у британському підході ключовим є верховенство волі сторін, вираженої у договорі, а не оцінка розумності чи доцільності їхніх дій у конкретній ситуації.

2. Проблематика договірної регулювання настання обставин непереборної сили в Україні

Проблема договірної врегулювання настання форс-мажорних обставин стала однією з ключових для українського бізнесу після початку пандемії COVID-19 та повномасштабної війни з 2022 року.

⁸ Jardine-Brown, R. J. Force majeure clauses under English law. Chambers and Partners. Articles, November 29, 2016. Available at: <https://chambers.com/articles/force-majeure-clauses-under-english-law> (accessed October 26, 2025).

Якщо раніше розділ про форс-мажор у договорах часто сприймався як формальність, то останні роки показали його реальне значення як інструменту правового захисту. Водночас, саме цей блок став джерелом численних труднощів: від нечітких формулювань і відсутності деталізації до різної чутливості окремих галузей до кризових подій та складності доведення причинно-наслідкового зв'язку в судах.

У цьому розділі увага зосереджена на ключових проблемах договірної регулювання форс-мажорних застережень: недостатній конкретизації умов, нечіткості процедур повідомлення та строків, відсутності альтернативних механізмів виконання зобов'язань, а також на відмінностях у сприйнятті кризових факторів різними секторами економіки.

В. Примак слушно звертає увагу на тому, що у сучасному світі сторони здебільшого мають власне бачення прогнозів, тому межа між «передбачуваними» і «непередбачуваними» обставинами є розмитою. Це особливо актуально у періоди війни, пандемій чи економічної кризи⁹.

Перш за все, варто зацентувати увагу на тому, що Цивільний кодекс України не передбачає конструкції форс-мажору, а у цивільних відносинах форс-мажор традиційно є договірною підставою звільнення від відповідальності. Базові законодавчі приписи залишаються надто загальними, позаяк вони не визначають вичерпний перелік, критерії конкретизації, процесуальні процедури чи межі застосування застережень про форс-мажор приватноправових договорах. Українські договори, як правило, містять шаблонні чи абстрактні формулювання, рідко передбачаючи деталізоване регулювання таких аспектів, як: перелік подій, інтегрованість пандемії чи воєнного стану, доказові стандарти, наслідки зупинення чи припинення договору, порядок повідомлення іншої сторони, строки дії форс-мажору, тощо.

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у постанові від 13 березня 2024 року у справі № 686/16312/22 зауважив, що за допомогою договору сторони можуть врегулювати, зокрема: застосування конструкції форс-мажору у своїх відносинах; чим підтверджується форс-мажор; чи впливає існування форс-мажору на виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі такого договору; як позначається існування форс-мажору на строках виконання такого зобов'язання. КЦС ВС вважає очевидним, що за допомогою такого універсального регулятора приватних відносин як договір його сторони можуть регулювати, зокрема: застосування конструкції

⁹ Примак В. Розірвання договору як спосіб цивільно-правового захисту в кризових умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 45–49. С. 46. Режим доступу: <https://journal.kiev.ua/archive/2020/5/8.pdf> (дата звернення: 26.10.2025)

форс-мажору в своїх відносинах (на які випадки поширюється форс-мажор, які правові наслідки існування форс-мажору (наприклад, право на зміну чи розірвання договору); чим підтверджується форс-мажор; чи впливає існування форс-мажору на виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі такого договору; як позначається існування форс-мажору на строках виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі договору¹⁰.

В.С. Мілаш вказує на те, що на доктринальному рівні захисне застереження визначено як умову комерційного, у тому числі зовнішньоекономічного, договору, що має особливу структурну побудову (гіпотезу, диспозицію, а іноді й санкцію), головне функціональне призначення якої полягає у стабілізації договірної дисципліни та захисті комерційних інтересів сторін шляхом розподілу між ними можливих ризиків (об'єктивного характеру), та яка, відповідно, регламентує права та обов'язки сторін при настанні обставин, що відповідають певним кваліфікаційним ознакам, а насамперед закріплює домовленість сторін щодо модифікації окремих первісних умов договору або (у разі їх відсутності) їх первісного встановлення¹¹.

Авторка вказує, що чинне законодавство передбачає можливість кореляції наслідків форс-мажору при невиконанні договірних зобов'язань на рівні самого договірного регулювання. Закріплення у договорі певних обставини, як форс-мажорних, повинно здійснюватися не довільно, а на ґрунті законодавчо визнаних кваліфікаційних ознак форс-мажору. На рівні договірного регулювання повинен визначатись строк повідомлення про настання форс-мажорних обставин стороною, для якої вони створили неможливість виконання договірного зобов'язання, а також наслідки неповідомлення несвоєчасного повідомлення) про їх наступ, у тому числі у вигляді застосування відповідних санкцій¹². Такий підхід вкотре підтверджує, що форс-мажорні застереження перш за все, виконують функцію регулятора договірних відносин, забезпечуючи баланс інтересів сторін у кризових ситуаціях. Вони дозволяють сторонам завчасно визначити перелік обставин, які можуть бути визнані форс-мажорними, порядок повідомлення про їх настання та наслідки невиконання цього обов'язку.

¹⁰ Постанова Верховного суду у постанові від 13 березня 2024 року у справі № 686/16312/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117823557> (дата звернення: 26.10.2025).

¹¹ Мілаш В. С. Захисні застереження в зовнішньоекономічному договорі / В. С. Мілаш. Полтава : АСМІ, 2004. 180 с. С. 51, 64–67.

¹² Мілаш В. С. Форс-мажор як підстава звільнення від господарсько-договірної відповідальності. *Актуальні проблеми права: теорія і практика* : збірник наукових праць. Дніпро : Вид-во СЛУ ім. В. Дала, 2023. № 45. С. 21–29.

Завдяки цьому форс-мажорні застереження сприяють стабілізації договірної дисципліни та мінімізації ризиків.

Сірко Р.Б. слушно зауважує, що потрібно передбачати не лише обставини звільнення від відповідальності за невиконання або неналежне виконання договору, а й можливість припинення зобов'язання чи розірвання договору – залежно від тривалості та складності конкретної ситуації¹³.

Дослідження договірної практики дає змогу виокремити три ключові групи проблем, з якими зіткнулися суб'єкти господарювання в Україні під час дії форс-мажорних обставин, зокрема пандемії COVID-19 та воєнних дій, а саме:

1. Недостатня деталізація та нечіткість форс-мажорних застережень у договорах.

Ще донедавна більшість українських договорів містили стандартні, короткі та доволі загальні формулювання про форс-мажор. Зазвичай це виглядало так: *«сторони звільняються від відповідальності у разі непереборної сили...»* – із переліком можливих подій, без уточнення процедур дій сторін, строків повідомлення, способів підтвердження чи наслідків для зобов'язань. Галузеві особливості також майже не враховувалися.

Пандемія COVID-19, а особливо війна, наочно показали, що така «уніфікованість» положень призводить до численних спорів. Контрагенти по-різному тлумачили саме поняття «непереборної сили», момент її настання, строки повідомлення та вимоги до доказів. У результаті суди часто змушені були спиратися не на текст договору, а на загальні норми права та конкретні обставини справи.

У цьому блоці другою проблемою постають типові недоліки у формулюваннях. Серед найпоширеніших проблем у сучасній договірній практиці: відсутність або розмитість процедур і строків повідомлення: у багатьох договорах не вказано обов'язок, форму чи строки повідомлення контрагента про настання форс-мажору; не описано наслідки несповіщення або сповіщення із затримкою: рідко можна зустріти у вітчизняних договорах прямо передбачене позбавлення права посилення на форс-мажор через несвоєчасне повідомлення; відсутність порядку та переліку доказів: або покладається на законодавче регулювання, або взагалі відсутнє; недостатня конкретизація механізмів продовження строку виконання, призупинення, розірвання чи альтернативного

¹³ Сірко Р. Б. Актуальні питання цивільно-правової відповідальності сторін за договором перевезення об'єктів перевезення транспортними засобами в сучасних умовах. *Актуальні питання юриспруденції*. 2022. № 4. С. 160–162. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2022-4.29>.

виконання у разі зatoryжної/безстрокової дії форс-мажору. У результаті подібних недоліків суди нерідко відзначають суперечливість тлумачення між сторонами (наприклад, вказується на різне розуміння суті події або її наслідків), що веде до довготривалих спорів і непорозумінь.

2. Процедурні дефекти: повідомлення, фіксація фактів і звільнення від відповідальності.

Верховний Суд неодноразово підкреслював: повідомлення про настання форс-мажору має бути зроблене якнайшвидше після події. Хоча й форс-мажорні обставини впливають, як правило, на одну сторону договору (виконавця), але вони мають негативні наслідки насамперед для іншої сторони договору, яка не отримує його належне виконання. Отже, своєчасне повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин спрямоване на захист прав та інтересів іншої сторони договору, яка буде розуміти, що не отримає вчасно товар (роботи, послуги) та, можливо, зможе зменшити негативні наслідки форс-мажору. Водночас неповідомлення або несвоєчасне повідомлення про форс-мажорні обставини позбавляє сторону, яка порушила цей обов'язок, права посилатися на ці обставини як на підставу звільнення від відповідальності, якщо це передбачено договором (втрата стороною права посилання на форс-мажор) (подібний за змістом правовий висновок міститься у п.5.63 постанови Верховного Суду від 22.06.2022 у справі № 904/5328/21)¹⁴. Крім того, проблеми виникають і з підтвердженням факту повідомлення. Якщо договір вимагає конкретну форму (електронний документообіг, лист із описом вкладення, кур'єрська доставка), сторона повинна її дотриматися.

Третій блок проблем, з яким стикнулись сторони є відсутність або нечіткість наслідків для сторін (відстрочка, розірвання та автоматичне припинення)

Найпоширенішою проблемою є ситуації, коли у договорі не прописано (або прописано не достатньо чітко), що саме відбувається з основним зобов'язанням під час дії форс-мажору: чи відбувається автоматичне продовження терміну виконання, повне призупинення без зобов'язання щодо виконання після завершення форс-мажорних обставин, чи можлива одностороння відмова (розірвання) за ініціативою однієї зі сторін?. За відсутності належного регулювання учасники спору змушені звертатися до загальних норм цивільного законодавства, що ускладнює практичну реалізацію договору. Так, у ряді справ Верховний Суд звертає увагу на те, що форс-мажор не

¹⁴ Постанова Верховного суду від 22.06.2022 у справі № 904/5328/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105100746> (дата звернення: 26.10.2025).

звільняє сторін договору від виконання зобов'язань і не змінює строків такого виконання, цей інститут спрямований виключно на звільнення сторони від негативних наслідків, а саме від відповідальності за невиконання чи прострочення виконання зобов'язань на період існування форс-мажору¹⁵. Наслідком дії форс-мажору зазвичай стає перенесення строків виконання зобов'язань на час існування таких обставин, що фактично означає їх продовження без компенсаційних механізмів для кредитора. Щодо розірвання договору, аналіз судової практики Верховного Суду, дозволяє зробити висновок, що розірвання угоди через форс-мажорні обставини не є перспективним, позаяк судова практика показує, що форс-мажор здебільшого розглядається як підстава для призупинення виконання зобов'язань, але не для автоматичного розірвання угод. Суд акцентує на важливості використання альтернативних механізмів виконання зобов'язань і підтримує збереження угод у випадках, коли виконання можливе частково або з урахуванням змін у порядку виконання¹⁶.

Таким чином, пандемія та війна показали, що форс-мажорні застереження в українських договорах часто виконують радше декларативну, ніж стабілізуючу функцію. Це створює потребу у виробленні більш гнучких і практичних підходів до їх формулювання, що й стане предметом наступного розділу. Сучасні форс-мажорні застереження мають еволюціонувати від декларативних до інструментів договірної стабілізації, які враховують галузеву специфіку, передбачають альтернативні механізми виконання та чіткі процедури дій сторін.

3. Рекомендації щодо закріплення форс-мажорних застережень в договорах

У сучасних реаліях господарської діяльності в Україні, зокрема на фоні тривалого збройного конфлікту, частих карантинних та економічних потрясінь, питання юридичного закріплення форс-мажорних застережень у договорах постає не як формальність, а як один із ключових інструментів захисту бізнесу й забезпечення балансу інтересів сторін. Водночас, просте механічне додавання стандартної фрази про форс-мажор у договір часто виявляється недостатнім: численна судова практика свідчить, що саме зміст, структура та деталізація форс-мажорного положення багато в чому визначають його ефективність та застосовність на практиці.

¹⁵ Постанова Верховного суду у справі № 482/832/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118626712> (дата звернення: 26.10.2025).

¹⁶ Там само.

По-перше, варто визначити перелік форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), які визначаються контрагентами, виходячи зі специфіки регульованих ними відносин. Так, Законом України «Про торгово-промислові палати» передбачено широкий, але не вичерпний перелік форс-мажорних обставин. Важливо підкреслити: цей перелік не є вичерпним. Крім того, у тексті договору сторони можуть детально визначити перелік подій, які для них є форс-мажорними, і навіть встановити перелік комерційних ризиків, які ним не є (наприклад, дефолт, банкрутство, валютні коливання тощо). Оптимальним є такий підхід до складання форс-мажорного застереження: описати широкий, але невичерпний перелік подій з вказівкою *«окрема, але не виключно: ...»*; виділити окремі групи: погодні стихії, військово-політичні, соціальні, техногенні, адміністративно-регуляторні тощо; чітко прописати, які ризики не вважаються форс-мажором («винятковий перелік» або «перелік комерційних ризиків»). Якщо в договорі не зазначені форс-мажорні обставини та інші обов'язки, пов'язані з ними, тоді такі обставини визначають на підставі загальних норм законодавчих актів¹⁷.

З огляду на те, що значна кількість договорів укладається у період дії воєнного стану, доцільним є чітке відображення у тексті договору факту його існування, вказівка, що сам по собі воєнний стан не вважається форс-мажорними обставинами, оскільки сторони не обізнані щодо строків завершення воєнного стану та його правових наслідків. Так, Верховний Суд звернув увагу у постанові від 10 жовтня 2024 року у справі № 910/332/24, що укладаючи будь-який договір у період військової агресії, що триває, контрагенти мають усвідомлювати всі можливі наслідки, ризики і труднощі, пов'язані з воєнним станом, внаслідок чого бойові дії на території України більше не можуть бути розцінені самі собою як обставина, що підпадає під визначення форс-мажору¹⁸.

Отже, пункт договору може виглядати наступним чином : *«Сторони визнають та підтверджують, що цей Договір укладається під час дії в Україні воєнного стану, оголошеного 24.02.2022 року. Сторони цим підтверджують, що вказана обставина не є безумовною обставиною непереборної сили для виконання Сторонами своїх зобов'язань за цим Договором, а може бути форс-мажором лише за дотримання*

¹⁷ Данилець Д. Форс-мажор: як правильно прописати застереження в договорі?. МК Legal Service. Статті. – 2023. – Режим доступу: <https://mklegalservice.com/tpost/fxpvbcanf1-fors-mazhor-yak-pravilno-propisati-zaste> (дата звернення: 26.10.2025).

¹⁸ Постанова Верховного суду у справі № 910/332/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122272668> (дата звернення: 26.10.2025).

процедури, визначеної цим Договором.».Така деталізація має істотне практичне значення, позаяк дозволяє знизити ризики зловживань з боку сторін, які можуть намагатися безпідставно посилатися на воєнний стан як на форс-мажорні обставини. Чітке закріплення у договорі положення про те, що сам факт існування воєнного стану не є підставою для звільнення від виконання зобов'язань, нівелює можливість маніпуляцій та забезпечує передбачуваність договірних відносин.

По-друге, одним із ключових елементів ефективного форс-мажорного застереження є процедура повідомлення контрагента про настання таких обставин, а також строки і способи цього повідомлення:

1. Строки. У договорі варто чітко визначити максимальний строк (наприклад, 3, 5, 10 робочих днів з моменту настання події; при зазначенні строку в днях доцільно вказувати робочі чи календарні дні), протягом якого сторона повинна письмово повідомити іншу сторону про настання форс-мажору. Відсутність такого положення може призвести до втрати права посилатись на форс-мажор у суді, якщо таке право передбачене договором. Отже, своєчасне повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин спрямоване на захист прав та інтересів іншої сторони договору, яка буде розуміти наявність вказаних обставин та, можливо, зможе зменшити негативні наслідки форс-мажору. (подібні висновки наведені у постанові ВС від 23.08.2023 у справі № 910/6234/22)¹⁹.

Також, Верховний Суд у постанові від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21, звернув увагу на те, що потрібно розрізняти вчасне повідомлення сторони про виникнення форс-мажорних обставин (яке сторона має зробити у передбачений договором строк) від звернення до ТПП за отриманням сертифікату, яке є можливим лише після порушення виконання зобов'язання. Через це сертифікат ТПП може бути отриманий значно пізніше за дату, коли сторона з'ясувала неможливість виконання договору через вплив форс-мажорних обставин.

2. Форма. Найчастіше – письмова, із зазначенням підстави, суті обставин, дати їх виникнення, орієнтовного строку дії, наслідків для виконання зобов'язань.

3. Спосіб. Рекомендовано передбачити декілька варіантів: цінний лист з описом вкладення та повідомленням про вручення, через електронний документообіг (з підтвердженням доставки та використання електронного цифрового підпису), кур'єром, нарочно.

¹⁹ Постанова Верховного суду від 23 серпня 2023 року у справі № 910/6234/22. Верховний Суд у складі колегії суддів.. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113269474> (дата звернення: 26.10.2025).

4. Докази отримання. Особливо важливо зберігати первинні документи, квитанції, скріншоти, що підтверджують відправлення та одержання повідомлення, – це суттєво спрощує майбутнє доведення у суді. Окрім іншого, у договорі варто передбачити наслідки недотримання стороною, яка посилається на форс-мажорні обставини зазначеної вищезазначеної процедури (наприклад позбавлення сторони права посилатися на форс-мажорні обставини через несвоєчасне повідомлення, тощо).

По-третє, варто визначити компетентний орган, який засвідчуватиме обставини непереборної дії. За загальним правилом: тягар доказування наявності форс-мажорних обставин і їх впливу на конкретне зобов'язання покладається на ту сторону, яка посилається на форс-мажорні обставини. Відповідно, для доказування настання форс-мажорної обставини недостатньо формально посилатися на їх існування, адже під кожен випадок потрібен сертифікат Торгово-промислової палати України (або уповноважені нею регіональні ТПП, у якому зазначається, яке саме зобов'язання за яким договором не могло бути об'єктивно виконане внаслідок конкретної обставини. При зверненні до уповноваженого органу за отриманням сертифікату, варто пам'ятати, що форс-мажорні обставини мають індивідуальний персоніфікований характер щодо конкретного договору та його сторін. Форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб по кожному окремому договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання яких стало неможливим через наявність зазначених обставин. Тобто мають індивідуальний персоніфікований характер щодо конкретного договору та його сторін. (Постанови КГС ВС від 29.06.2023 у справі № 922/999/22, від 08.02.2024 у справі № 911/1786/22, від 12.03.2024 у справі № 911/2635/22, від 20.06.2024 у справі № 910/1779/23, від 09.04.2024 у справі № 905/342/23)²⁰. Кожне договірне зобов'язання, яке не може бути виконане внаслідок настання обставин непереборної сили – окремий сертифікат ТПП. Втім, не потрібно забувати, що сертифікат ТПП не є єдиним доказом існування форс-мажорних обставин; обставини форс-мажору мають оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності

²⁰ Постанова Верховного суду від 09.04.2024 у справі № 905/342/23. Верховний Суд у складі колегії суддів.. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118356269> (дата звернення: 26.10.2025).

з іншими доказами (подібні висновки викладені у постанові Верховного Суду від 07.06.2023 у справі 906/540/22)²¹.

По-четверте, встановлення строку дії форс-мажорних обставин, протягом якого договір зберігає чинність, а також порядок дій сторін у випадку, якщо дія форс-мажору триває після закінчення погодженого терміну. Верховний суд у постанові від 13 березня 2024 року у справі 686/16312/22, звернув увагу, що оскільки у договорі сторони домовилися про те, що строк, встановлений для виконання стороною зобов'язань за договором, продовжується на період, аналогічний періоду дії для такої сторони форс-мажорних обставин, та визначили, що якщо дія форс-мажорних обставин продовжується більш ніж один місяць, сторони можуть змінити умови договору чи вимагати його розірвання. Тобто учасники обороту визначили, як форс-мажор впливає на строки виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі договору, та правові наслідки існування форс-мажору (право на зміну чи розірвання договору). Тобто, з огляду на економічну доцільність та мінімізацію негативних наслідків існування обставин непереборної сили, сторонам договірних відносин варто визначити термін, на який договірні зобов'язання відтермінуються, а також дії сторін у випадку його впливу, у разі довготривалого існування таких обставин, закріпивши право сторін як на зміну умов договору, так і на його розірвання.

У контексті зазначених рекомендацій, на увагу заслуговує аналіз та оцінка подібних за своєю суттю рішень зарубіжних та вітчизняних судів, у тому числі касаційних, щодо мінімізацію збитків дії обставин непереборної сили та альтернативного, не передбаченого договором виконання.

Доктрина загального права про mitigation (мінімізацію збитків), зокрема, англійське право вимагає від потерпілої сторони вживати розумних заходів для зменшення своїх збитків після порушення. Цей принцип, відомий як «зобов'язок мінімізації збитків», відображає загальний підхід англійського права, спрямований на економічну ефективність та справедливість. Відповідно до цього принципу: потерпіла сторона не може вимагати відшкодування збитків, яких можна було б уникнути шляхом вжиття «розумних зусиль»; розумні витрати, понесені при спробі зменшити збитки, можуть бути включені до суми відшкодування; потерпіла сторона не зобов'язана вживати надмірних або обтяжливих заходів для зменшення збитків. У комерційних спорах цей принцип часто

²¹ Постанова Верховного суду від 07.06.2023 у справі 906/540/22. Верховний Суд у складі колегії суддів.. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111972413> (дата звернення: 26.10.2025).

вимагає від позивача пошуку альтернативних угод або постачальників після порушення контракту²².

Так, у справі *Channel Island Ferries Ltd v Sealink United Kingdom Ltd* суд встановив, що сторона, яка бажає скористатися положенням про форс-мажор, «повинна не лише довести, що підпадає під дію відповідного застереження, але й показати, що вона вжила всіх розумних заходів для уникнення його застосування або пом'якшення його наслідків»²³. У справі *Seadrill Ghana Operations Ltd v Tullow Ghana Ltd* (2018), суд підкреслив, що при оцінці «розумних зусиль» для пом'якшення наслідків сторона має враховувати інтереси обох контрагентів, а не лише власні, а також важливість правового й фактичного контексту для визначення розумності. На увагу заслуговує також справа *Kawasaki Steel v Sardoil (the Zuiho Maru)* (1977), яка з огляду на обставини стосувалася доктрини “frustration” (марність договору), суд постановив, що фрахтувальник може і повинен знайти альтернативний вантаж, якщо первісний затримано чи знищено. Подібний підхід може застосовуватися і до форс-мажору²⁴. У справі *British Westinghouse Co v Underground Electric Ry Co* (1912), суд зазначив, що сторона, яка зменшує збитки, не зобов'язана робити кроки, які розумна та обачна особа зазвичай не робила б у ході своєї господарської діяльності²⁵.

Тобто, зарубіжні колеги вважають, що mitigation (мінімізація збитків) є передумовою для застосування форс-мажору: сторона може посилається на форс-мажор лише за умови, що вона вжила розумних заходів для мінімізації його наслідків. Ігнорування цього обов'язку може позбавити права на звільнення від відповідальності та призвести до кваліфікації дій як порушення договору з істотними фінансовими ризиками. Таким чином, вони констатують, що mitigation (мінімізація збитків) слід розглядати як фундаментальний елемент доведення форс-мажору, а тягар доказування покладається на сторону, яка на нього посилається.

²² HFW. Force Majeure – Now What? A Three-Step Framework for Mitigation. HFW Litigation, May 2020. Available at: <https://www.hfw.com/app/uploads/2024/04/002074-HFW-Litigation-Force-Majeure-Now-What-A-Three-Step-Framework-for-Mitigation-May-2020.pdf> (accessed October 26, 2025).

²³ CHANNEL ISLAND FERRIES LTD. v. SEALINK U.K. LTD.. Lloyd's Law Reports – 1988. Режим доступу: <https://www.i-law.com/ilaw/doc/view.htm?id=150490&environment=prod#LLR:1988010323> (дата звернення: 26.10.2025).

²⁴ Kawasaki Steel Corp. v. Sardoil (The Zuiho Maru) [1977] 2 Lloyd's Rep. 552. Lloyd's Law Reports. – 1977. Режим доступу: <https://www.i-law.com/ilaw/doc/view.htm?id=147657> (дата звернення: 26.10.2025).

²⁵ British Westinghouse Electric & Manufacturing Co. v. Underground Electric Railways Co. of London [1912] AC 673 (HL). IPSA LOQUITUR. Режим доступу: <https://ipsaloquitur.com/contract-law/cases/british-westinghouse-electric-underground-electric-railways/3> (дата звернення: 26.10.2025).

Подібні правові висновки зроблені Верховним Судом у національній правозастосовчій практиці, а саме у постанові Касаційного господарського суду від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21 суд дійшов висновку, що самостійно прийняті стороною рішення (наприклад, наказ про простій) не можуть вважатися доказом наявності форс-мажорних обставин. Це пояснюється тим, що такі рішення є внутрішніми актами підприємства і не відображають зовнішніх, об'єктивних обставин, які б вплинули на виконання договору. Заявник, укладаючи договір у період пандемії COVID-19, повинен був оцінити можливі ризики, зокрема, й можливість невиходу на роботу частини персоналу (через хворобу, відпустки тощо). Відсутність доказів того, що сторона вживала заходів для мінімізації наслідків пандемії, свідчить про відсутність об'єктивного характеру форс-мажору.

Як підсумок, як практика англійських та українських судів, так і сучасні доктринальні підходи одностайно підкреслюють, що обов'язок мінімізації негативних наслідків (mitigation) становить ключову передумову для посилання на форс-мажор. Сторона не може обмежитися лише посиланням наявності непереборних обставин: вона зобов'язана довести, що вжила всіх розумних і належних заходів для зменшення їхнього впливу. Доказування таких обставин передбачає належне документування здійснених дій, оцінку можливих альтернатив та підтвердження відсутності реальних шляхів виконання зобов'язання. Відтак, mitigation постає своєрідним «процесуальним фільтром» до застосування форс-мажору, а його відсутність може позбавити сторону права на звільнення від договірної відповідальності.

Щодо можливості альтернативного, не передбаченого договором виконання: у 2024 році Верховний суд Великої Британії ухвалив рішення у справі RTI Ltd v MUR Shipping BV ([2024] UKSC 18), яке визначило важливі аспекти застосування положень про форс-мажорні обставини в міжнародних комерційних контрактах, зокрема, межі розумних (належних) зусиль (переклад “reasonable endeavour” з англійської) для сторони, яка зазнала впливу форс-мажорних обставин, зокрема, і можливість позадоговірного (альтернативного) виконання нею зобов'язань для їх подолання. У цій справі спір виник через невиконання контракту: одна сторона посилалася на форс-мажор (неможливість платежів у валюті через санкції), інша наполягала, що існував альтернативний спосіб виконання зобов'язань (оплата в іншій валюті)²⁶. Тобто, навіть за настання форс-мажору, сторона не звільняється від

²⁶ RTI Ltd (Respondent) v. MUR Shipping BV (Appellant) [2024] UKSC 18. Supreme Court of the United Kingdom. – Режим доступу: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2022-0172> (дата звернення: 26.10.2025).

обов'язку робити все розумно можливе для мінімізації можливих негативних наслідків для контрагента та/або виконання зобов'язання іншими (альтернативними) засобами: наприклад, шукати альтернативних постачальників, шляхи доставки, резервні потужності, домовлятися про строкові зміни або точкові перегляд умови. Ключові висновки у цій справі: для того, щоб мати можливість посилається на застереження про форс-мажор, і за умови, що немає чітких формулювань про протилежне в договорі: (1) договірні положення про форс-мажор можуть бути застосовані стороною тільки тоді, коли при посиланні на них вона доведе, що ці невідворотні обставини (подія або стан речей) були поза її належним контролем і не могли бути уникненні шляхом вжиття «розумних зусиль», а реалізація стороною «розумних зусиль» для подолання форс-мажорних обставин не передбачає прийняття пропозиції щодо позадоговірного (альтернативного) виконання зобов'язань – якщо сторони не домовилися про інше, (2) питання причинно-наслідкового зв'язку між невиконанням зобов'язання та непередбачуваними обставинами вирішується з урахуванням положень договору, (3) ключове питання при аналізі договірних положень щодо «подолання» – якщо форс-мажорні обставини могли бути подолані за допомогою «розумних зусиль» постраждалої сторони, то сторона не може покладатися на них для уникнення відповідальності за невиконання зобов'язань, у свою чергу, пропозиція позадоговірного виконання не «долає» перешкоду, оскільки вона не має відповідного причинно-наслідкового зв'язку²⁷. Таким чином, визначеність і повнота договірних формулювань повинні мати пріоритет над широким тлумаченням категорії «розумні зусилля», адже ця категорія за своєю природою містить елемент невизначеності у взаємовідносинах сторін.

Подібне за висновками Верховного Суду у постанові від 13 грудня 2023 у справі № 922/193/23, відповідно до якого відповідач, посилаючись на форс-мажорні обставини (військову агресію РФ), скористався передбаченим договором правом на його одностороннє припинення, тоді як позивач наполягав, що навіть за наявності форс-мажору відповідач мав шукати альтернативні способи виконання зобов'язань або довести неможливість їх виконання іншим шляхом. Верховний Суд дійшов висновку про те, що сторона, яка звільняється від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань в силу об'єктивних непереборних обставин (застосовує положення про форс-мажор) – має слідувати

²⁷ Порівняння окремих елементів категорії форс-мажор в судовій практиці Великої Британії та України. *Юридична газета online*. Режим доступу: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/porivnyannya-okremih-elementiv-kategoriyi-forsmazhor-v-sudoviyi-praktitsi-velikoyi-britaniyi-ta-ukrayi.html> (дата звернення: 26.10.2025).

договірним положенням, зокрема, і припинити їх якщо це передбачено договором (дозволена межа розумних зусиль), а не вишукувати альтернативні можливості їх виконати, якби того не хотілося іншій стороні, а тим більше – не доводити їх наявність у випадку спору за умови, що договір містить положення про можливість одностороннього припинення (розірвання), і сторона реалізувала його²⁸.

Таким чином, у проаналізованих рішеннях суди дійшли єдиного висновку: положення про «розумні зусилля» не покладає на сторону, яка зазнала впливу форс-мажорних обставин, обов'язку приймати виконання договору на умовах, відмінних від первісно погоджених; відповідно, інша сторона не може вимагати альтернативного виконання, якщо воно прямо не передбачене договором. При цьому суди підкреслили значення принципу свободи договору, що охоплює й право відмовитися від позадоговірного виконання, а також наголосили на необхідності чіткого формулювання у договорах положень щодо подолання наслідків форс-мажору, зокрема шляхів мінімізації його впливу, можливості внесення змін до договору чи його припинення у зв'язку з тривалою дією таких обставин.

Простежується чітка тенденція як в українській, так і в зарубіжній судовій практиці до послідовного визнання значення «розумних зусиль» та мінімізації наслідків як невід'ємних елементів правозастосування у сфері форс-мажорних обставин. Констатація цих підходів у судових рішеннях свідчить про необхідність їхнього нормативного закріплення безпосередньо у форс-мажорних застереженнях договорів. Особливої актуальності це набуває у сфері міжнародних контрактів, де різні правові системи можуть по-різному тлумачити межі та зміст обов'язку сторін щодо мітігацій. Включення відповідних положень до договірних умов не лише зменшує ризик правової невизначеності, але й забезпечує передбачуваність та баланс інтересів сторін у випадку настання надзвичайних і непередбачуваних подій.

Отже, правильно структуроване, сформульоване форс-мажорне застереження – це не лише спосіб мінімізувати ризики або звільнення сторони від негативних наслідків, а саме від відповідальності за невиконання чи прострочення виконання зобов'язань на період існування форс-мажору, це й показник рівня договірної культури бізнесу, вміння вчасно прораховувати й фіксувати ризики, позаяк є інструментом цивілізованого врегулювання конфліктів. Притримуючись наведених рекомендацій, а також регулярно адаптуючи свої договори до реалій

²⁸ Постанова Верховного суду від 13.12.2023 у справі 922/193/23. Верховний Суд у складі колегії суддів. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115746261> (дата звернення: 26.10.2025).

ринку, бізнес отримує в руках дієве юридичне знаряддя у надзвичайних ситуаціях, а суди – чіткі договірні умови для захисту справедливості та балансу інтересів сторін.

ВИСНОВОК

Застосувавши компаративний метод при аналізі формулювань, тлумачень та судової практики щодо форс-мажорних застережень у країнах систем загального та континентального права, на прикладі Великобританії, США та України вбачається, що країни англосаксонської системи права тяжіють до формального бачення форс-мажорних застережень, що, у свою чергу, забезпечує передбачуваність і стабільність договірних відносин. Сторони, укладаючи договори, на основі внутрішнього їх волевиявлення самостійно визначають форс-мажорні застереження, оскільки саме формулювання має вирішальне значення: від того, наскільки воно чітке й продумане, залежить звільнення від відповідальності.

Водночас, практика закріплення форс-мажорних застережень в Україні обмежується включенням у договір загальних положень про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили), виходячи з норм Цивільного кодексу України, а також спеціальних законів. Таких підхід вітчизняних учасників цивільного обороту, як свідчить практика, призвела до правової невизначеності, неврегульованості відносин за настання таких обставин, і як результат, велика кількість судових спорів, обтяжених додатковими витратами. Це зумовлює потребу у виробленні більш адаптивних та практично орієнтованих підходів до конструювання форс-мажорних застережень, що враховуватимуть галузеву специфіку, можливість застосування альтернативних механізмів виконання зобов'язань і чітко визначені процедури дій сторін.

Сторони цивільних правовідносин, реалізуючи свободу договору, вправі сформулювати форс-мажорні застереження, з метою мінімізації негативних наслідків при настанні невідворотних та непередбачуваних обставин. Належним чином структуроване та змістовно деталізоване форс-мажорне застереження наразі має бути не просто пунктом чи розділом договору між контрагентами, а бути дієвим інструментом управління майбутніми ризиками, спрямованим на зниження правової невизначеності шляхом деталізації його положень, балансування інтересів та зміцнення договірної дисципліни.

АНОТАЦІЯ

Автором досліджуються форс-мажорні застереження як ключовий інструмент забезпечення стабільності договірних відносин у національному та міжнародному праві. Порівняльний аналіз англійського та українського підходів демонструє, що у праві Англії та США форс-мажор не є загальною доктриною, а діє виключно в межах договору, що зумовлює особливу увагу до точності формулювань. Судова практика підтверджує пріоритет формально-юридичного підходу, який забезпечує передбачуваність і стабільність договірних відносин. Українська практика, навпаки, засвідчила декларативний характер багатьох положень, які виявилися недостатньо ефективними під час пандемії та воєнного стану. Обґрунтовується необхідність еволюції таких застережень від загальних декларацій до інструментів договірної стабілізації, які враховують галузеву специфіку та передбачають альтернативні механізми виконання. Автор надає рекомендації щодо формулювання форс-мажорних застережень та підкреслює, що правильно структуроване форс-мажорне застереження є показником рівня договірної культури бізнесу та дієвим інструментом цивілізованого врегулювання конфліктів.

Література

1. Lukashuk I. I. International Law in a Period of Transition. *American Journal of International Law*. 1989. Vol. 83, № 3. P. 513–518. DOI: <https://doi.org/10.2307/2203309>.
2. Texas Supreme Court, No. 21-0461 April 22, 2023. Режим доступу: <https://cases.justia.com/texas/supreme-court/2023-21-0461.pdf?ts=1682086273/> (дата звернення: 26.10.2025).
3. Kel Kim Corporation v. Central Markets, Inc. Court of Appeals of the State of New York. 21.12.1987. 70 N.Y.2d 900. Режим доступу: <https://www.casemine.com/judgement/us/59148c0eadd7b0493452bfe3> (дата звернення: 26.10.2025).
4. JN Contemporary Art LLC v. Phillips Auctioneers LLC, No. 21-32 (2.2022). Justia, 2022. Режим доступу: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca2/21-32/21-32-2022-03-23.html> (дата звернення: 26.10.2025).
5. Lease Agreement between ARE-MA Region No. 75, LLC and Constellation Pharmaceuticals, Inc. 13.11.2020. Justia. Business Contracts. Режим доступу: <https://contracts.justia.com/companies/constellation-pharmaceuticals-inc-3482/contract/157336/#clause-id-320072/> (дата звернення: 26.10.2025).

6. Amended and Restated Rights Agreement between New York City REIT, Inc. and Computershare Trust Company, N.A. 17.08.2020. Justia. Business Contracts. Режим доступу: <https://contracts.justia.com/companies/new-york-city-reit-inc-4682/contract/125728/#clause-id-236385/> (дата звернення: 26.10.2025).

7. Equipment Sale Agreement between U.S. Well Services, LLC and Python Holdings, LLC. 30.09.2021. Justia. Business Contracts. Режим доступу: <https://contracts.justia.com/companies/us-well-services-inc-5502/contract/201653/#clause-id-426358> (дата звернення: 26.10.2025).

8. Jardine-Brown R. J. Force majeure clauses under English law // Chambers and Partners. Articles. 29.11.2016. Режим доступу: <https://chambers.com/articles/force-majeure-clauses-under-english-law> (дата звернення: 26.10.2025).

9. Примак В. Розірвання договору як спосіб цивільно-правового захисту в кризових умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 45–49. Режим доступу: <https://journal.kiev.ua/archive/2020/5/8.pdf> (дата звернення: 26.10.2025).

10. Постанова Верховного суду у постанові від 13 березня 2024 року у справі № 686/16312/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117823557> (дата звернення: 26.10.2025).

11. Мілаш В. С. Захисні застереження в зовнішньоекономічному договорі. Полтава : АСМІ, 2004. 180 с.

12. Мілаш В. С. Форс-мажор як підстава звільнення від господарсько-договірної відповідальності. *Актуальні проблеми права: теорія і практика: Збірник наукових праць*. Дніпро : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 45. С. 21–29.

13. Сірко Р. Б. Актуальні питання цивільно-правової відповідальності сторін за договором перевезення об'єктів перевезення транспортними засобами в сучасних умовах. *Актуальні питання юриспруденції*. 2022. № 4. С. 160–162. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2022-4.29>.

14. Постанова Верховного суду від 22.06.2022 у справі № 904/5328/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105100746> (дата звернення: 26.10.2025).

15. Постанова Верховного суду у справі № 482/832/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118626712> (дата звернення: 26.10.2025).

16. Постанова Верховного Суду у справі № 910/15264/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106078967> (дата звернення: 26.10.2025).

17. Данилець Д. Форс-мажор: як правильно прописати застереження в договорі?. МК Legal Service. Статті. 2023. Режим доступу: <https://mklegalservice.com/tpost/fxpvbcanf1-fors-mazhor-yak-pravilno-propisati-zaste> (дата звернення: 26.10.2025).

18. Постанова Верховного Суду від 22.06.2022 у справі № 910/332/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122272668> (дата звернення: 26.10.2025).

19. Постанова Верховного Суду від 23.08.2023 у справі № 910/6234/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113269474> (дата звернення: 26.10.2025).

20. Постанова Верховного Суду від 09.04.2024 у справі № 905/342/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118356269> (дата звернення: 26.10.2025).

21. Постанова Верховного Суду від 07.06.2023 у справі № 906/540/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111972413> (дата звернення: 26.10.2025).

22. HFW. Force Majeure Now What? A Three-Step Framework for Mitigation. *HFW Litigation*. May 2020. Режим доступу: <https://www.hfw.com/app/uploads/2024/04/002074-HFW-Litigation-Force-Majeure-Now-What-A-Three-Step-Framework-for-Mitigation-May-2020.pdf> (дата звернення: 26.10.2025).

23. CHANNEL ISLAND FERRIES LTD. v. SEALINK U.K. LTD.. *Lloyd's Law Reports*. 1988. Режим доступу: <https://www.i-law.com/ilaw/doc/view.htm?id=150490&environment=prod#LLR:1988010323> (дата звернення: 26.10.2025).

24. Kawasaki Steel Corp. v. Sardoil (The Zuiho Maru) [1977] 2 *Lloyd's Rep.* 552. *Lloyd's Law Reports*. 1977. Режим доступу: <https://www.i-law.com/ilaw/doc/view.htm?id=147657> (дата звернення: 26.10.2025).

25. British Westinghouse Electric & Manufacturing Co. v. Underground Electric Railways Co. of London [1912] AC 673 (HL). *IPSA LOQUITUR*. Режим доступу: <https://ipsaloquitur.com/contract-law/cases/british-westinghouse-electric-underground-electric-railways/3> (дата звернення: 26.10.2025).

26. RTI Ltd (Respondent) v. MUR Shipping BV (Appellant) [2024] UKSC 18. *Supreme Court of the United Kingdom*. Режим доступу: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2022-0172> (дата звернення: 26.10.2025).

27. Порівняння окремих елементів категорії форс-мажор в судовій практиці Великої Британії та України. *Юридична газета online*. Режим доступу: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/porivnyannya-okremih-elementiv-kategoriyi-forsmazhor-v-sudoviy-praktici-velikoyi-britaniyi-ta-ukrayi.html> (дата звернення: 26.10.2025).

28. Постанова Верховного Суду від 13.12.2023 у справі № 922/193/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115746261> (дата звернення: 26.10.2025).

Information about the authors:

Bohdanova Valeriia Volodymyrivna,

Postgraduate Student

Koretsky Institute of State and Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine

4, Trokhsviatytska str., Kyiv, 01601, Ukraine

ORCID: 0009-0002-1956-7632

Scientific Supervisor:

Venetska Maryna Vitaliivna,

Candidate of Juridical Sciences,

Senior Researcher at the Department of Civil Law Sciences
Koretsky Institute of State and Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine

4, Trokhsviatytska str., Kyiv, 01601, Ukraine

СТЯГНЕННЯ КОНКРЕТНИХ І АБСТРАКТНИХ ЗБИТКІВ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ

Ващинець І. І.

ВСТУП

Стягнення збитків у договірних зобов'язаннях залишається однією з актуальних проблем інституту відшкодування шкоди у вітчизняному цивільному праві. Зокрема, дискусійними є підходи до змісту поняття «збитків», їх структури та видів, а також підстав для виникнення обов'язку щодо їх відшкодування і методів визначення їх належного розміру. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень і публікацій, серед яких вирізняються праці визнаних вітчизняних правознавців – Л.М. Баранової, О.В. Дзери, О.С. Іоффе, І.С. Канзафарової, Т.С. Ківалової, В.М. Коссака, О.В. Кохановської, Т.Є. Крисань, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця, Р.А. Майданика, В.І. Новошицької, І.В. Подколзіна, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Є.О. Харитонова, О.І. Харитонів, Я.М. Шевченка, Р.Б. Шишки, А.В. Янчука та інших – питання визначення розміру збитків за порушення договору купівлі-продажу та чіткого механізму їх стягнення поки що не отримали загально визнаного вирішення як на теоретичному, так і на практичному рівні.

Поділ збитків на конкретні та абстрактні залежно від методики їх обчислення, який зустрічається в літературі, має практичне значення та може вказувати на шляхи вирішення існуючих проблем, пов'язаних з відшкодуванням шкоди за порушення договору купівлі-продажу. В іноземному праві цей поділ, як, власне, і самі терміни, є загально-вживаним і вказує на значну поширеність відповідних способів визначення розміру збитків, що підлягають стягненню у договірних зобов'язаннях. Додатковим свідченням усталеності механізмів стягнення конкретних і абстрактних збитків є їх визначення в авторитетних уніфікаційних актах міжнародного приватного права як обов'язкових, наприклад, у Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року, так і рекомендаційних, що, як Принципи, визначення та модельні правила Європейського приватного права (DCFR), мають характер «м'якого права». Такий іноземний досвід заслуговує на вивчення та запозичення його позитивних складових у вітчизняне право.

Дана стаття є спробою наукового дослідження питання стягнення збитків за порушення договору купівлі-продажу, що базується на порівняльному аналізі норм права провідних європейських країн, передусім держав-членів Європейського Союзу, а також відповідних міжнародних уніфікаційних актів у сфері приватного права. Автором запропоновано можливе вдосконалення вітчизняного цивільного законодавства з цього питання шляхом імплементації усталених світових підходів, що дозволить підвищити ефективність правозастосування та забезпечити справедливий захист інтересів сторін у договірних відносинах купівлі-продажу.

1. Поняття конкретних і абстрактних збитків в іноземному праві та актах міжнародного приватного права

Порядок відшкодування збитків за порушення зобов'язань, встановлених у договорах купівлі-продажу, загалом визначається статтями 22 та 623 Цивільного кодексу України¹. Окремий випадок відшкодування збитків у таких договорах передбачений статтею 661 ЦК України, що встановлює відповідальність продавця у разі відсудження товару у покупця. Водночас питання відшкодування збитків у разі невиконання чи неналежного виконання продавцем обов'язку передати товар за кількістю і якістю, визначеними договором, так само, як і відшкодування збитків за невиконання чи неналежне виконання покупцем обов'язку прийняти і оплатити товар, який передається згідно з умовами договору, не отримали спеціального правового регулювання.

На практиці у сторін договору виникають труднощі з відшкодуванням збитків за таких обставин, що змушує їх вдаватися натомість до стягнення неустойки. Однак визначення сторонами договору збитків у заздалегідь погодженому розмірі не вирішує проблеми, оскільки не звільняє від обов'язку доводити їх розмір у разі порушення договірних обов'язків. Як вказується у пункті 96 постанови Верховного Суду від 25 жовтня 2024 р. у справі № 915/546/21, незалежно від узгодження сторонами в умовах договору твердого розміру збитків, доведення позивачем факту завдання збитків є обов'язковим і передбачає, зокрема, доведення їх дійсного розміру. Саме факт завдання збитків відрізняє правовий інститут збитків від інституту неустойки, для якої має значення лише обставина порушення зобов'язання, без необхідності встановлювати, чи було таким порушенням завдано збитків².

¹ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

² Постанова Верховного Суду від 25 жовтня 2024 року у справі № 915/546/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122594606> (дата звернення 28.10.2025).

Слід зауважити, що ні неустойка ні визначення збитків сторонами у твердому розмірі, як правило, не можуть забезпечити відшкодування у повному обсязі, як це передбачено ч. 3 ст. 22 ЦК України, тобто в розмірі, еквівалентному завданій (майнові) шкоді³. Зазначені форми цивільної відповідальності визначаються сторонами у договорі на момент його укладення, коли розмір збитків, завданих порушенням цього договору, ще невідомий. Тому саме стягнення збитків є тією формою відповідальності, яка найбільш адекватно забезпечує досягнення відновлення майнового стану сторони, цивільне право або законний інтерес якої порушено.

У міжнародній практиці добре відомими і визнаними способами відшкодування збитків у договорах міжнародної купівлі-продажу є стягнення так званих «конкретних» або «абстрактних» збитків⁴. У вітчизняній літературі під конкретними збитками розуміють фактично понесені кредитором витрати у зв'язку з невиконанням зобов'язань боржником. Водночас, абстрактні збитки визначають як різницю між договірною і ринковою цінами, при цьому їх розмір не потребує спеціального доведення⁵.

У договірному праві європейських країн до цього питання підходять скоріше як до методів обрахування збитків за порушення договірних зобов'язань залежно від того, чи було здійснено правочин для заміщення невиконаного порушником, чи ні⁶. Так, у німецькому праві при конкретному обрахуванні збитків (*konkrete Schadensberechnung*) покупець має право вимагати різницю між договірною ціною товару, який він придбав замість непоставленого, та ціною товару, визначеною в договорі, порушеному продавцем. Продавець у такому випадку має право вимагати різниці між договірною ціною товару, від якого неправомірно відмовився покупець і який продавець змушений був продати третій особі, та ціною товару, визначеною в договорі, порушеного покупцем⁷.

Водночас потерпілій стороні не завжди доцільно укладати договори на заміщення невиконаних. На практиці неукладення подібних договорів часто зумовлене небажанням розкривати суду чи міжнародному

³ Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І.В.Спасибо-Фатєєвої. Х.: ЕКУС, 2020. С.234.

⁴ Djahongir Saidov. The Law of Damages in International Sales: The CISG and Other International Instruments (Second Edition). Oxford: Hart Publishing, 2021. P.17.

⁵ Крисань Т.Є. Класифікація збитків у цивільному праві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 59. С.201.

⁶ Hein Kötz. European Contract Law (2nd edition). Oxford: Oxford University Press, 2017. P. 266.

⁷ Ibid.

комерційному арбітражу чутливу з комерційної точки зору інформацію щодо контрагентів позивача, його закупівельних цін чи цін продажу, порядку формування ним ціни товару тощо, яка може міститися в документах, що слід подати на підтвердження укладення договору на заміщення невиконаного. У таких випадках потерпілій стороні доцільніше використати абстрактний метод (*abstrakte Schadensberechnung*), коли фактичне укладення і виконання договорів на заміщення невиконаного не потрібне, а збитки будуть обраховуватися, виходячи з «поточної» або ринкової ціни⁸.

Французьке право також передбачає можливість стягнення конкретних збитків. Стаття 1222 Цивільного кодексу Франції встановлює, що після пред'явлення вимоги кредитор також має право, у розумний строк і за розумних витрат, самостійно забезпечити виконання зобов'язання, або, за попереднім дозволом суду, знищити те, що було виконано з порушенням зобов'язання. У такому випадку кредитор має право вимагати від боржника відшкодування витрат, понесених з цією метою⁹. Як зазначається у літературі, у випадку, коли вартість товару, сплачена покупцем, перевищує погоджену з продавцем ціну, різниця підлягає відшкодуванню за рахунок продавця. Якщо ж ціна є нижчою (що трапляється значно рідше), покупець має право залишити різницю собі як відшкодування збитків¹⁰.

У праві Нідерландів існує окремий термін – “*dekkingskoop*”, який можна перекласти як «купівля на заміщення». Йдеться якраз про досліджувану ситуацію. Згідно зі статтею 37 Книги 7 «Окремі договори» Цивільного кодексу Нідерландів, коли покупець або продавець уклали договір на заміщення та діяли при цьому розумно, вони мають право на різницю між договірною ціною і ціною договору на заміщення¹¹. Водночас, у попередній до вказаної статті Цивільного кодексу Нідерландів (стаття 36 Книги 7) передбачена можливість стягнення збитків за абстрактним методом: у разі невчинення продажу, якщо річ має поточну ціну, збитки дорівнюють різниці між ціною,

⁸ Hein Kötz. *European Contract Law* (2nd edition). Oxford: Oxford University Press, 2017. P. 266–268.

⁹ Article 1222 du Code civil modifié par Ordonnance n°2016-131 du 10 février 2016. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070721/LEGISCTA000032009923/?anchor=LEGIARTI000032041492#LEGIARTI000032041492 (дата звернення 28.10.2025).

¹⁰ Philippe Malaurie, Laurent Aynès, Pierre-Yves Gautier. *Droit des contrats spéciaux* (8e édition). Issy-les-Moulineaux: LGDJ, Lextenso éditions, 2016. P.223.

¹¹ Hans Warendorf, Richard Thomas, Ian Curry-Sumner. *The Civil Code of the Netherlands*. Alphen aan den Rijn: Wolters Kluwer, 2013. P.739.

передбаченою договором, та поточною ціною, що існувала на момент невиконання. При цьому за поточну ціну береться ринкова ціна¹².

У країнах загального права можливість стягнення і конкретних і абстрактних збитків визнається безсумнівно. Розділ 51(3) Закону Великої Британії про продаж товарів 1979 р. встановлює: якщо існує доступний ринок для відповідних товарів, розмір збитків повинен *prima facie* визначатися як різниця між договірною ціною і ринковою або поточною ціною товару в момент або моменти коли він повинен бути поставлений або (якщо такий момент не встановлений) у момент відмови поставляти товар¹³. Наведене законодавче положення передбачає можливість стягувати як конкретні збитки, що передбачають фактичне укладення і виконання договору на заміщення невиконаного, так і абстрактні, без необхідності такого укладення¹⁴.

У міжнародних документах подібні підходи так само є усталеними. Зокрема, статті 75 і 76 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року передбачають як конкретний метод стягнення збитків у вигляді різниці між договірною ціною і ціною, визначеною в договорі на заміщення невиконаного (стаття 75), так і абстрактний метод, коли укладення останнього не потрібне, а збитки обраховуються, виходячи з поточної (ринкової) ціни на момент розірвання порушеного договору (стаття 76)¹⁵.

Аналогічним чином сконструйоване право на стягнення збитків у вигляді різниці в ціні при укладенні договору на заміщення та без його укладення з урахуванням поточної ціни у статтях 7.4.5, 7.4.6 Принципів міжнародних комерційних договорів UNIDROIT 2016 р.,¹⁶ статтях 3:706, 3:707 Принципів, визначень та модельних правил Європейського приватного права (DCFR)¹⁷, статтях 9:506, 9:507 Принципів європейського контрактного права (Принципи Ландо) та статтях

¹² The European Commission Report on damages claims for breaches of competition law in the Netherlands. P.10-11. URL: https://ec.europa.eu/competition/antitrust/actionsdamages/national_reports/netherlands_en.pdf (дата звернення 29.08.2022).

¹³ Section 51(3) of Sale of Goods Act 1979. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/54/section/51> (дата звернення 29.08.2022).

¹⁴ Edwin Peel. Treitel on The Law of Contract (15th edition). London: Sweet & Maxwell, 2020. P.1142-1149.

¹⁵ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року (укр/рос), стаття 76. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення 28.10.2025).

¹⁶ UNIDROIT Principles of international commercial contracts 2016. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf> (дата звернення 28.10.2025).

¹⁷ Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. Sellier, European law publishers GmbH, Munich, 2009. P.251.

10:506, 10:507 Переглянутих Принципів європейського контрактного права¹⁸, а також у статтях 164 і 165 Пропозицій від 11 жовтня 2011 р. до Регламенту Європейського Парламенту і Ради про Спільний Європейський Закон про Продаж¹⁹, який, однак, не був прийнятий.

Отже, визначення розміру збитків за конкретним чи абстрактним методом є визнаним і усталеним у праві європейських країн і в міжнародних документах.

2. Стягнення конкретних і абстрактних збитків у вітчизняній судовій практиці

У цивільному праві України можливості сторін договору купівлі-продажу щодо стягнення збитків за порушення їхніх договірних прав є досить обмеженими. Хоча вітчизняні суб'єкти підприємницької діяльності у відносинах між собою намагаються стягувати збитки, обраховані за конкретним методом як різниця між вартістю непоставленого продавцем товару та вартістю товару, яку покупець придбав замість непоставленого, проте судова практика з цього питання не дозволяє стверджувати про успішність таких спроб.

Наприклад, підтримуючи відмову нижчих судів у задоволенні вимог про стягнення конкретних збитків, Верховний Суд у постанові від 30 травня 2022 р. у справі № 922/2475/21 вказав на недоведеність позивачем причинно-наслідкового зв'язку між непоставкою товару продавцем та витратами покупця на закупівлю товару для заміщення непоставленого, оскільки така закупівля була здійснена покупцем на власний розсуд у власних комерційних інтересах і повністю від нього залежала. На думку Верховного Суду, покупець не довів об'єктивної необхідності укладення таких договорів, саме як наслідку часткового невиконання продавцем обов'язків з поставки товару, існування у нього критично необхідної виробничої потреби в обсягах товару, передбачених договорами на заміщення, а також того, що закупівля товару за договорами на заміщення за завищеними цінами, має наслідком меншу шкоду, ніж та, що могла б виникнути у нього в результаті незадоволення відповідної виробничої потреби у відповідному товарі (пункти 74–79)²⁰.

¹⁸ European Contract Law. Materials for a Common Frame of Reference: Terminology, Guiding Principles, Model Rules (Edited by Bénédicte Fauvarque-Cosson and Denis Mazeaud). Berlin, New York: Sellier de Gruyter, 2008. P.283, 608.

¹⁹ Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Common European Sales Law. Document 52011PC0635. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52011PC0635> (дата звернення 28.10.2025).

²⁰ Постанова Верховного Суду від 30 травня 2022 р. у справі № 922/2475/21. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/104688715> (дата звернення 28.10.2025).

У подібній справі про стягнення збитків, завданих невиконанням продавцем своїх обов'язків з поставки товару за договором, Верховний Суд погодився з позицією апеляційного суду, що позивач не надав жодних доказів, які б засвідчували, що з моменту настання строку поставки товару за укладеним з відповідачем договором він не міг запобігти виникненню збитків вчиненням дій з заміщення непоставленого товару шляхом укладення з іншими виробниками відповідних договорів поставки за тими ж цінами, що були узгоджені в договорі поставки з відповідачем, та у строки, що були б наближені до визначених договором строків поставки. За таких обставин суд апеляційної інстанції правильно виходив із того, що сам факт непоставки відповідачем товару у визначені умовами укладеного між сторонами договору строки надавав позивачу можливість здійснити своєчасний пошук інших виробників аналогічного товару та здійснити належне виконання своїх зобов'язань на користь третьої особи за укладеним з нею договором. Також, на думку суду, в цій справі позивачем не було доведено, що ціна, встановлена в договорі про придбання товару на заміщення недопоставленого, була актуальною на ринку і позивач не міг купити аналогічний товар за нижчою ціною (пункти 5.21, 5.22 постанови від 22.06.2022 у справі № 904/5328/21)²¹.

До певної міри подібною є позиція Верховного Суду в іншій справі, де також було відмовлено у стягненні конкретних збитків через недоведеність існування причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою відповідача (продавця, що не поставив товар у повному обсязі, визначеному договором) та збитками позивача (покупця, який придбав товар для заміщення непоставленого продавцем). При цьому Верховний Суд зауважив, що відповідач не може відповідати за зростання ціни товару, аналогічного недопоставленому, оскільки його неправомірні дії по непоставці товару не спричиняють саме таких наслідків. Суд поставив під сумнів логіку позивача, за якою якщо б заміщення товару відбулось по тій самій ціні, що обумовлена сторонами у договорі, збитків завдано б не було, оскільки позивач доводив розмір збитків саме у сумі, яка є різницею між тією, яка обумовлена у договорі з відповідачем, і тією, яка була ним сплачена за аналогічний товар за договорами заміщення. Суд виснував, що збитки, спричинені виникненням одночасно двох подій – неправомірним невиконанням відповідачем умов договору та зростанням ціни на непоставлений ним товар на ринку за незалежних від нього обставин, – не підлягають

²¹ Постанова Верховного Суду від 22 червня 2022 р. у справі № 904/5328/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105100746> (дата звернення 28.10.2025).

відшкодуванню відповідачем (пункт 5.6. постанови Верховного Суду від 21 вересня 2022 р. у справі № 911/589/21)²².

Відмічаючи загальну слушність мотивів, з яких виходили суди у наведених справах, слід відмітити неврахування ними при прийнятті наведених рішень принципу обов'язковості виконання договору, який забезпечує стабільність договірних відносин і не допускає односторонньої відмови від виконання договору²³. При встановленні порушення договору продавцем Верховний Суд відмовив у стягненні збитків, серед іншого, через недоведеність позивачем наявності причинно-наслідкового зв'язку між порушенням та збитками. При цьому суд поставив під сумнів необхідність укладення позивачем договорів на заміщення, оскільки у справі відсутні докази того, що незадоволення відповідної виробничої потреби могло б потягнути за собою які-небудь негативні наслідки для позивача, як-то зупинку ліній виробництва чи простій передзамовлених складських потужностей. Така аргументація фактично заперечує потребу покупця в товарі, який не поставив продавець, та, як наслідок, ставить під сумнів обов'язковість виконання порушеного продавцем договору. Оскільки відсутність товару не призводить до катастрофічних чи, принаймні, істотно негативних наслідків для покупця, то і немає необхідності продавцеві виконувати договір, адже товар покупцю не так вже критично потрібен, і він може й надалі здійснювати свою підприємницьку діяльність без цього товару. За такою логікою при наявності у покупця кількох укладених договорів купівлі-продажу певного товару, що є звичайним при здійсненні підприємницької діяльності, стягнення збитків за порушення одного з таких договорів стає надзвичайно ускладненим, оскільки довести необхідність укладення договору на поставку товару на заміщення непоставленого практично неможливо.

Також необхідно звернути увагу на невідповідність наведених аргументів меті відшкодування збитків у договірних зобов'язаннях, а саме – поставити потерпілу сторону договору у становище, в якому вона б знаходилася, якби договір був належним чином виконаний²⁴. Відсутність будь-якої компенсації за непоставлений товар очевидно погіршує становище покупця як сторони договору, чії права порушено.

Нарешті, можна погодитися з твердженням суду, що підвищення ціни на товар дійсно не залежить від продавця, який порушив договір. Проте фактичне звільнення його від відшкодування збитків покупцеві

²² Постанова Верховного Суду від 21 вересня 2022 р. у справі № 911/589/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106636424> (дата звернення 28.10.2025).

²³ Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т.В.Боднар, О.В.Дзера, Н.С.Кузнєцова та ін.; за ред. О.В.Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С.121.

²⁴ Ващинець І.І. Мета відшкодування збитків у договірних зобов'язаннях. *Часопис Київського університету права*. 2025. № 1. С.94-98.

дає змогу отримати порушнику вигоду від вчиненого ним порушення, оскільки товар, який він не поставив за договором, а залишив у себе, зріс у ціні, тобто майновий стан порушника покращився внаслідок вчиненого порушення. Це суперечить принципу справедливості, а також принципу недопущення отримання переваг із своєї протиправної та/або недобросовісної поведінки, який запропоновано визначити як одну із загальних засад приватного права законопроектом про внесення змін до Книги першої ЦК України²⁵.

Більш недавня судова практика дає обмежені приводи для оптимізму. Зокрема, у постанові від 14 червня 2023 р. у справі № 911/683/21 Верховний Суд погодився з частковим задоволенням позовних вимог про стягнення збитків у вигляді додаткових витрат внаслідок заміщення недопоставленого товару аналогічним товаром²⁶. Однак у цій справі сторони безпосередньо у тексті договору погодили право покупця закупити аналогічний товар у іншого постачальника у разі неналежного виконання постачальником умов договору та разом з тим узгодили, що таке неналежне виконання може мати наслідком понесення покупцем збитків у розмірі різниці між фактичною вартістю отриманого товару і вартістю придбаного товару взамін (пункт 5.88 постанови).

У справі № 913/333/24 Верховний Суд скасував постанову апеляційної інстанції та залишив у силі рішення суду першої інстанції про стягнення збитків. Також Верховний Суд вказав на помилковість підходу апеляційного суду стосовно обов'язку позивача довести вимушеність укладення ним договорів поставки з іншими контрагентами, наявність у позивача зобов'язань перед третіми особами щодо постачання придбаного відповідача товару, вплив недопоставки на загальну господарську діяльність підприємства (зупинку виробництва, застосування штрафів, неефективність завантаженості виробничих ліній, складів тощо), а також економічного зіставлення шкоди від закупівлі товару за вищою ціною та можливих негативних наслідків від відсутності такої закупівлі (пункт 5.81 постанови від 21 травня 2025 р.)²⁷. Суд касаційної інстанції вказав, що ці обставини виходять за межі предмета доказування. Однак необхідно відмітити, що такий висновок зроблений з урахуванням змісту договору, в якому сторони погодили

²⁵ Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої (реєстр. № 14056). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=14056&conv=9> (дата звернення 28.10.2025)

²⁶ Постанова Верховного Суду від 14 червня 2023 р. у справі № 911/683/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112029536> (дата звернення 28.10.2025).

²⁷ Там само.

право покупця на закупівлю товару на заміщення непоставленого продавцем, а також обов'язок продавця відшкодувати різницю в ціні між непоставленим товаром і придбаним на заміщення.

Важливим також є викладений у цій справі висновок Верховного Суду про придбання на заміщення товару, який є аналогічним до того, що мав бути поставлений продавцем за договором, навіть з огляду на дещо нижчу якість першого, що, проте, тільки зменшує розмір збитків (пункт 5.69 постанови від 21 травня 2025 р.)²⁸.

До подібних висновків щодо можливості стягнення абстрактних збитків за погодження сторонами відповідних умов у договорі Верховний Суд дійшов у постанові від 21 травня 2025 р. у справі № 913/275/24²⁹, та у постанові від 8 липня 2025 року у справі № 913/372/24³⁰.

Отже, за даного стану вітчизняного правового регулювання відносин з приводу стягнення конкретних збитків за порушення зобов'язань, визначених договорами купівлі-продажу, таке стягнення можливе лише у випадку детального погодження сторонами відповідних умов у тексті договору. На цю важливу умову вказує також Верховний Суд, зазначивши, що у справах, де відповідна вимога про стягнення збитків пред'явлена у загальному порядку, і такі умови як збитки (у разі придбання товару в інших постачальників) не врегульовані між сторонами умовами їхнього договору, обставини є відмінними від тих справ, де сторони погодили порядок стягнення збитків у разі непоставки товару та право покупця придбати товар на заміщення непоставленого (пункти 5.91, 5.92 постанови Верховного Суду від 14 червня 2023 р. у справі № 911/683/21)³¹.

У той же час сторони не завжди можуть погодити у договорі умови, які уможливають стягнення конкретних збитків. Якщо ж відповідні умови сторонами не погоджені, то стягнути конкретні збитки у вигляді різниці між ціною непоставленого за договором товару та ціною товару, придбаного покупцем на заміщення непоставленого, як свідчить наведена вище практика, практично неможливо.

Застосування абстрактного методу обчислення збитків у вітчизняному цивільному праві є так само практично неможливим через фактичну відсутність відповідного правового регулювання. На наш погляд, даний метод заслуговує на більшу увагу. Стягнення

²⁸ Постанова Верховного Суду від 21 травня 2025 р. у справі № 913/333/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127863375> (дата звернення 28.10.2025).

²⁹ Там само.

³⁰ Постанова Верховного Суду від 8 липня 2025 року у справі № 913/372/24 . URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128965571> (дата звернення 28.10.2025).

³¹ Там само.

абстрактних збитків пов'язується, зокрема, з випадками, коли для сторони договору купівлі-продажу, права якої порушено, складно або навіть неможливо після розірвання договору укласти інший договір, який би дозволив їй отримати те, що не було отримано нею внаслідок порушення обов'язків іншою стороною. Така ситуація можлива, наприклад, у разі відсутності відповідного товару на ринку. Іншим випадком є перевищення попиту на певні товари над пропозицією, що зазвичай має наслідком зростання цін на такі товари, а для покупця, права якого було порушено внаслідок непоставки продавцем, – збільшення збитків. Зворотна ситуація – надлишок певного товару – може унеможливити укладення договору на заміщення для продавця, від придбання товару якого відмовився недобросовісний покупець. У подібних випадках застосування абстрактного методу обчислення збитків дозволить потерпілій стороні договору належним чином захистити свої права, та не вимагатиме вжиття додаткових заходів, які можуть ще більше ускладнити її становище.

З іншого боку стягнення абстрактних збитків не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Такі збитки можуть розглядатися як різновид упущеної вигоди, оскільки у разі належного виконання договору потерпіла сторона отримала б відповідне майно (товари) чи грошові кошти згідно з договірними умовами. Стягнення абстрактних збитків забезпечить мету відшкодування договірної шкоди – поставити сторону, договірні права якої порушено, у становище, в якому вона б знаходилася, якби договір було виконано.

Необхідно зауважити, що чинне законодавство України містить положення про можливість стягнення абстрактних збитків за договором купівлі-продажу, однак це можливо лише в одному спеціальному випадку. Так, частина четверта стаття 710 Цивільного кодексу України у разі відмови покупця від договору роздрібної купівлі-продажу та повернення продавцю товару неналежної якості передбачає право покупця вимагати відшкодування різниці між ціною товару, встановленою договором, і ціною відповідного товару на момент добровільного задоволення його вимоги, а якщо вимогу добровільно не задоволено продавцем, – на момент постановлення судом рішення. При цьому в п'ятій частині тієї ж статті передбачено право покупця пред'явити додаткові вимоги до продавця, якщо на час виконання рішення суду про відшкодування різниці в ціні на повернений товар неналежної якості ціна підвищилася. Хоча у даному випадку йдеться лише про договірні відносини роздрібної купівлі-продажу, з огляду на характер досліджуваних правовідносин відсутні істотні перешкоди для наділення правом на відшкодування різниці

в ціні також і продавця та поширення подібної практики на усі договори купівлі-продажу.

За таких обставин видається доцільним визначити право сторін договору купівлі-продажу на стягнення і конкретних і абстрактних збитків у Цивільному кодексі України. Як зазначалося вище, це право закріплене у національних законодавствах європейських країн, у Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року та є одним з небагатьох питань, щодо яких існує консенсус в міжнародних уніфікаційних актах у сфері приватного права.

ВИСНОВКИ

Практика застосування положень цивільного законодавства свідчить, що стягнення збитків у разі порушення обов'язків стороною договору купівлі-продажу є ускладненим чи майже неможливим у разі відсутності погоджених сторонами умов щодо порядку і розміру стягнення збитків у цьому договорі. За таких обставин видається доцільним доповнити Цивільний кодекс України статтею 697-1, яка б уможливила таке стягнення, наступного змісту:

«Стаття 697-1. Відповідальність за порушення договору купівлі-продажу

1. Сторона, яка розірвала договір та в розумний строк і в розумний спосіб уклала договір, за яким отримала невиконане іншою стороною (договір на заміщення невиконаного), має право вимагати стягнення збитків у розмірі різниці між договірною ціною та ціною в договорі на заміщення невиконаного, а також інші збитки відповідно до положень цього Кодексу.

2. Якщо сторона, яка розірвала договір, не уклала договір на заміщення невиконаного, але на майно (товар), що є предметом розірваного договору, існує поточна ціна, така сторона має право вимагати стягнення збитків у розмірі різниці між договірною ціною та поточною ціною на момент розірвання договору, а також інші збитки відповідно до положень цього Кодексу.

3. Під поточною ціною для цілей даної статті слід розуміти ціну, яка є переважною у місці, де мала бути здійснена поставка, або, якщо в цьому місці немає поточної ціни, – ціною в такому іншому місці, яке є розумною заміною, з урахуванням різниці у витратах на транспортування товару.».

Внесення зазначеної статті до Цивільного кодексу України відповідає положенням міжнародних уніфікаційних актів у сфері приватного права та Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року, сприятиме наближенню

вітчизняного правового регулювання щодо відшкодування збитків до відповідної практики в європейських країнах і підвищить ефективність захисту прав сторін договору купівлі-продажу. Доповнення чинного законодавства України положеннями про відшкодування договірної шкоди шляхом стягнення конкретних і абстрактних збитків відповідатиме загальним засадам цивільного законодавства та меті такого відшкодування.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується проблема стягнення збитків у договірних зобов'язаннях купівлі-продажу в цивільному праві України. Автор аналізує методи обчислення конкретних і абстрактних збитків на основі порівняльного аналізу національного права європейських країн і актів міжнародного приватного права. Розглядаються особливості вітчизняної судової практики у спорах про відшкодування збитків за порушення договорів купівлі-продажу. Виявлено, що чинне законодавство та судова практика не пропонують дієвого механізму стягнення збитків без детального погодження умов про таке стягнення у договорі. Особливу увагу приділено можливості стягнення абстрактних збитків у випадках, коли укладення договору на заміщення неможливе. Запропоновано доповнити Цивільний кодекс України відповідною статтею, яка уможливить стягнення конкретних і абстрактних збитків у договірних зобов'язаннях купівлі-продажу. Таке доповнення буде сприяти наближенню приватного права України до європейських стандартів у сфері договірних зобов'язань.

Література

1. Article 1222 du Code civil modifié par Ordonnance n°2016-131 du 10 février 2016. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070721/LEGISCTA000032009923/?anchor=LEGIARTI000032041492#LEGIARTI000032041492 (дата звернення 28.10.2025)
2. Djahongir Saidov. The Law of Damages in International Sales: The CISG and Other International Instruments (Second Edition). Oxford: Hart Publishing, 2021. 344 p.
3. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзери, Н.С. Кузнецова та ін.; за ред. О.В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
4. Edwin Peel. Treitel on The Law of Contract (15th edition). London: Sweet & Maxwell, 2020. 1650 p.
5. European Contract Law. Materials for a Common Frame of Reference: Terminology, Guiding Principles, Model Rules (Edited by

Bénédicte Fauvarque-Cosson and Denis Mazeaud). Berlin, New York: Sellier de Gruyter, 2008. 648 p.

6. Hans Warendorf, Richard Thomas, Ian Curry-Sumner. The Civil Code of the Netherlands. Alphen aan den Rijn: Wolters Kluwer, 2013. 1336 p.

7. Hein Kötz. European Contract Law (2nd edition). Oxford: Oxford University Press, 2017. 390 p.

8. Philippe Malaurie, Laurent Aynès, Pierre-Yves Gautier. Droit des contrats spéciaux (8e édition). Issy-les-Moulineaux: LGDJ, Lextenso éditions, 2016. 750 p.

9. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. Sellier, European law publishers GmbH, Munich, 2009. 650 p.

10. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Common European Sales Law. Document 52011PC0635. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52011PC0635> (дата звернення 28.10.2025).

11. Section 51(3) of Sale of Goods Act 1979. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/54/section/51> (дата звернення 29.08.2022).

12. The European Commission Report on damages claims for breaches of competition law in the Netherlands. P. 10–11. URL: https://ec.europa.eu/competition/antitrust/actionsdamages/national_reports/netherlands_en.pdf (дата звернення 29.08.2022).

13. UNIDROIT Principles of international commercial contracts 2016. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf> (дата звернення 28.10.2025).

14. Ващинець І.І. Мета відшкодування збитків у договірних зобов'язаннях. *Часопис Київського університету права*. 2025. № 1. С. 94–98.

15. Крисань Т.Є. Класифікація збитків у цивільному праві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 59. С. 197–204.

16. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення 28.10.2025).

17. Постанова Верховного Суду від 14 червня 2023 р. у справі № 911/683/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112029536> (дата звернення 28.10.2025).

18. Постанова Верховного Суду від 21 травня 2025 р. у справі № 913/275/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127863413> (дата звернення 28.10.2025).

19. Постанова Верховного Суду від 21 травня 2025 р. у справі № 913/333/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127863375> (дата звернення 28.10.2025).

20. Постанова Верховного Суду від 21 вересня 2022 р. у справі № 911/589/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106636424> (дата звернення 28.10.2025).

21. Постанова Верховного Суду від 22 червня 2022 р. у справі № 904/5328/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105100746> (дата звернення 28.10.2025).

22. Постанова Верховного Суду від 25 жовтня 2024 року у справі № 915/546/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122594606> (дата звернення 28.10.2025).

23. Постанова Верховного Суду від 30 травня 2022 р. у справі № 922/2475/21. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/104688715> (дата звернення 28.10.2025).

24. Постанова Верховного Суду від 8 липня 2025 року у справі № 913/372/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128965571> (дата звернення 28.10.2025).

25. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої (реєстр. № 14056). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=14056&conv=9> (дата звернення 28.10.2025).

26. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

27. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І.В.Спасибо-Фатєєвої. Х.: ЕКУС, 2020. 928 с.

Information about the author:

Vashchynets Ivan Ivanovych,

Candidate of Law Sciences,

Associate Professor at the Department of International and Private Law
Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
7A, Dobrokhotova str., Kyiv, 03142, Ukraine

**ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТА АДАПТАЦІЇ НОРМ
СІМЕЙНОГО ПРАВА НА ПРИКЛАДІ РЕЄСТРАЦІЇ
ТА РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ МІЖ ГРОМАДЯНАМИ
(ГРОМАДЯНКАМИ) УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНАМИ
(ГРОМАДЯНКАМИ) КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

Шебаніц Д. М.

ВСТУП

Інститут шлюбу завжди привертав до себе значну увагу як науковців зі всього світу, так і практикуючих юристів. Особливо цікавим для всебічного, повного та змістовного дослідження було проблемне питання щодо реєстрації та розірвання шлюбу між громадянами (громадянками) України та громадянами (громадянками) країн Європейського співтовариства. До того ж, сучасні тенденції вказують нам на те, що кількість шлюбів громадян України з іноземцями стрімко зростає. Провідною причиною цього, з-поміж іншого, є активні військові дії на території України, збройна агресія російської федерації, а також введений в нашій країні воєнний стан. Задля збереження свого життя українці вимушено покинули свої домівки та виїхали до безпечних країн Європейського Союзу, де вже три роки будують своє життя. До того ж, звертаючи увагу на закріпленій у Основному законі нашої країни курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, діючий безвізовий режим із країнами європейського співтовариства та прагнення нашої країни стати членом Європейського Союзу, можна передбачити лише подальше зростання кількості шлюбів громадян (громадянок) України з громадянами (громадянками) інших європейських країн.

Задля окреслення актуальності обраної тематики, вважаємо доречним навести деякі статистичні дані. Відтак за даними українського журналу НВ станом на 2018 рік, у 2008 році в Україні було зареєстровано 11,4 тис. змішаних шлюбів, а в 2017-му – вже 15,5 тис., тобто якщо в 2008 році з іноземцями укладався кожен 30-й шлюб, то в 2017-му – кожен 15-й. Крім того, у Польщі з 2016 по 2018 рік число шлюбів, укладених між громадянами Польщі та України, зросло більш ніж удвічі: з 400 до 1 тис. У 2016 році Міністерство юстиції України запустило проєкт «Шлюб за добу». З моменту запровадження цього сервісу по жовтень 2020 року

було зареєстровано 32 319 шлюбів з іноземцями¹. Водночас, варто зауважити, що непоодинокими стали випадки, коли встановлені законодавцем правила сімейного права однієї країни суперечать нормам українських законів і навпаки, адже умови укладання або розірвання шлюбу в різних країнах досить часто не збігаються, наслідком чого шлюб укладений або ж розірваний з дотриманням усіх необхідних вимог у межах певного правопорядку конкретної країни, зовсім необов'язково може бути визнаний в іншій. Іншими словами, особи, які за правилами сімейного законодавства однієї країни вважаються подружжям, в іншій країні можуть розглядатися як такі, що лише спільно проживають поза законним шлюбом. Такий стан речей породжує різні юридичні наслідки для сторін такого міжнародного шлюбу, що і зумовлює актуальність комплексного дослідження окресленої тематики.

Проблематика вдосконалення та адаптації норм сімейного права на прикладі реєстрації та розірвання шлюбу між громадянами (громадянками) України та громадянами (громадянками) країн Європейського союзу досліджувалася багатьма національними та міжнародними науковцями. Зокрема, вважаємо доречним пригадати таких як Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Давидова І. В., Сафончик О. І., Розгон О. І., Антонюк С. Л., Корман О. С. та інші.

1. Національне сімейне законодавство: становлення, ретроспективний огляд, сучасний стан

Сімейне право беззаперечно є однією з ключових та базових галузей національної правової системи, адже кожна людина впродовж життя користується його інститутами (реєстрація народження, отримання свідоцтва про народження, ID-картки, свідоцтва про шлюб, свідоцтва про розлучення, тощо). В будь-який час сімейне право відігравало важливу роль у житті людини. В умовах збройної агресії Російської Федерації проти України, масової міграції, втрати документів, руйнування інфраструктури та розриву родинних зв'язків, зросла потреба в переосмисленні та адаптації правових норм, що регулюють інститут сім'ї. Навіть в умовах воєнного стану, дослідження проблематики сімейного законодавства не втрачає своєї актуальності, а навпаки – набуває нового значення, адже потреба у захисті сімейних прав, особливо прав дітей, жінок та внутрішньо переміщених осіб, стала ще нагальнішою.

¹ Шлюб з іноземним елементом. Г. Гаро, А. Архіпова, Р. Куриленко, О. Віцюк, М. Бабішена. Харків: ФАКТОР-МЕДІА, 2023. С. 9. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/2023-02-Шлюб%20з%20іноземним%20елементом.pdf>

З урахуванням викликів останніх років, обрання Україною європейського вектору розвитку та необхідності гармонізації національного законодавства із загальноприйнятими міжнародними стандартами, жоден аспект галузі сімейного права не залишається поза увагою як науковців, так і практиків. Особливо гострою ця проблематика постала в умовах збройної агресії проти України та запровадження воєнного стану. На перший план виходять питання, пов'язані з удосконаленням нормативного регулювання шлюбних процедур, зокрема реєстрації й розірвання шлюбів між громадянами України та представниками держав Європейського Союзу.

Виходячи з цього, постає потреба як у комплексному аналізі цієї теми, так і в дослідженні окремих її складових, кожна з яких заслуговує окремої фахової уваги.

З огляду на суспільне значення інституту сім'ї, слід акцентувати, що родина є базовою ланкою соціального устрою, яка має вирішальне значення не лише для конкретної особи, а й для держави загалом. Саме сім'я відіграє провідну роль у становленні особистості, її моральних засад, ментального здоров'я, а також у передачі знань і навичок між поколіннями. Починаючи з найдавніших часів, шлюбно-сімейні відносини потребували впорядкування і як наслідок правового закріплення певних норм та правил. І звичаї, і законодавчі акти – як писані, так і усні – були покликані стабілізувати ці відносини відповідно до актуального рівня політики, культури та ментальності суспільства.

З огляду на це, на нашу думку, варто зосередитися на аналізі історико-правового огляду етапів формування та розвитку інституту сім'ї в Україні. Такий підхід дозволяє краще зрозуміти генезу відповідних правових норм, їх значення для сьогодення та перспективи подальшого вдосконалення.

Укорінення та зміцнення українського сімейного права у юридичній науковій спільноті пов'язують з дохристиянським періодом, коли основним засобом врегулювання соціальних відносин виступало звичаєве право, засноване на традиціях і обрядах. Історико-правові джерела, зокрема, давні літописи – дають уявлення про те, що шлюб існував як правова категорія ще в ті часи. Однією з ключових писемних пам'яток є Повість минулих літ, яка стала важливим джерелом для правових досліджень родинних відносин².

² Парнета О. Й. Становлення та розвиток сімейного законодавства України. Проблеми сучасного сімейного права: моногр. / за наук. ред. док. юрид. наук І.С. Лукасевич-Крутник. Тернопіль: ЗУНУ, 2020. С. 5–6. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/41142/1/Simejne_pravo_monogr.pdf

Із формуванням Київської Русі як державного утворення виникла потреба у релігійній реформі, яка сприяла політичній інтеграції. Прийняття християнства започаткувало новий етап у розвитку шлюбного права, яке відтоді розвивалося під впливом візантійського канонічного права. Законодавчі акти Візантії, перекладені старослов'янською мовою, слугували джерелом нових норм, але часто зазнавали змін і адаптації до українських реалій. Така рецепція мала вибірковий характер: запозичувалися ключові правові концепти, що згодом гармонійно інтегрувалися у національне правове середовище³.

Наступний період охоплює добу XIV–XVII століть, коли українські землі опинилися під впливом Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Центральним правовим актом того часу стали Литовські статuti, які не лише відображали патріархальну структуру сім'ї, але й закріплювали права жінок і дітей, регулювали укладення шлюбних договорів, а також визначали наслідки їх невиконання. Ці кодекси стали підсумком уніфікації численних джерел права того часу⁴.

У період Гетьманщини, який тривав із XVII століття, шлюбні відносини здебільшого регулювалися церковним правом та звичаєвими нормами. В цей час значного значення набули норми, зафіксовані у документі «Права, за якими судиться малоросійський народ». Хоча цей збірник не був офіційно затверджений, він мав суттєвий вплив на правову культуру й наступний розвиток сімейного законодавства в Україні⁵.

З приходом радянської влади почався новий виток трансформації шлюбно-сімейного права. У 1923 році було ініційовано створення нового кодифікованого акту, що завершилося прийняттям Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР. Структура цього документа включала п'ять розділів, зокрема ті, що стосувалися опіки, шлюбних прав, зміни прізвища, визнання безвісної відсутності тощо. Радянське сімейне законодавство закріпило принцип рівності чоловіка і жінки, гарантії для дітей і матерів, однак тотальне

³ Шебаніц Д. М., Шебаніц В. Ф. Національне сімейне законодавство: становлення, розвиток та сучасний стан. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 73. С. 209. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.30>. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/73_2024/32.pdf

⁴ Парнета О. Й. Становлення та розвиток сімейного законодавства України. Проблеми сучасного сімейного права: моногр. / за наук. ред. док. юрид. наук І.С. Лукасевич-Крутник. Тернопіль: ЗУНУ, 2020. С. 13. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/41142/1/Simejne_pravo_monogr.pdf

⁵ Шебаніц Д. М., Шебаніц В. Ф. Національне сімейне законодавство: становлення, розвиток та сучасний стан. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 73. С. 210. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.30>. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/73_2024/32.pdf

втручання держави у приватне життя суттєво нівелювало досягнення у цій сфері⁶.

Із проголошенням незалежності України виникли нові виклики та умови для розвитку національного сімейного законодавства. На першому етапі продовжували діяти радянські норми, адаптовані до нових реалій. Водночас було розпочато створення власної кодифікованої бази. Сучасна система правового регулювання шлюбно-сімейних відносин формується на основі Конституції України, Сімейного кодексу та низки спеціальних законів⁷.

Фундаментом сучасного сімейного законодавства залишається Конституція України, яка у другому розділі містить положення, що визначають правові основи інституту сім'ї. Водночас складовою національного законодавства є міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України. Важливо зазначити: у разі колізії між нормами українського національного законодавства та нормами ратифікованого міжнародного договору пріоритет надається останньому.

Серед основних міжнародно-правових актів, що формують сучасну сімейну політику незалежної України, можна виокремити:

- Конвенцію ООН про права дитини;
- Конвенцію про юрисдикцію і право, що застосовується щодо захисту неповнолітніх;
- Конвенцію про визнання розлучень і про судове розірвання шлюбів;
- Конвенцію про право, що застосовується до аліментних зобов'язань;
- Конвенцію про укладення шлюбу, визнання його недійсним і визнання розлучень;
- Конвенцію про право, що застосовується до майнових режимів подружжя;
- Конвенцію про згоду на укладення шлюбу, шлюбний вік і реєстрацію шлюбів;
- Європейську конвенцію про усиновлення дітей, а також інші документи⁸.

⁶ Парнета О. Й. Становлення та розвиток сімейного законодавства України. Проблеми сучасного сімейного права: моногр. / за наук. ред. док. юрид. наук І.С. Лукасевич-Крутник. Тернопіль: ЗУНУ, 2020. 208. С. 21. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/41142/1/Simejne_pravo_monogr.pdf

⁷ Шебаніц Д. М., Шебаніц В. Ф. Національне сімейне законодавство: становлення, розвиток та сучасний стан. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 73. С. 210. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.30>. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/73_2024/32.pdf

⁸ Там само. С. 210–211.

Слід зауважити, що на міжнародному рівні сімейні правовідносини регулюються також положеннями двосторонніх договорів України про правову допомогу у цивільних, сімейних і кримінальних справах. Україна уклала такі угоди з низкою держав, серед яких В'єтнам, Польща, Німеччина, Латвія, Литва, Чехія, Фінляндія та інші. Як правило, вказані договори містять окремий розділ, присвячений «Сімейним справам», де визначаються правила щодо укладення шлюбу, його розірвання, визнання шлюбу недійсним, визначення батьківства, взаємин між батьками й дітьми, опіки, піклування, усиновлення тощо. Зазначені норми мають переважно колізійний характер і водночас сприяють визначенню юрисдикції судів і компетентних органів сторін договору.

На сьогодні центральним нормативним актом, що регулює сімейні правовідносини в Україні, є Сімейний кодекс України, який було прийнято через втрату актуальності певних норм Кодексу про шлюб та сім'ю України (Кодекс було введено в дію з 1 січня 1970 року Законом Української РСР від 20 червня 1969 року N 2006-VII «Про затвердження Кодексу про шлюб та сім'ю Української РСР»).

Сімейний кодекс України був покликаний реалізовувати державну політику у сфері сім'ї та встановити правові засади шлюбу, а також врегулювати особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками й дітьми, усиновлювачами й усиновленими, іншими членами сім'ї та родичами. Кодекс був ухвалений 10 січня 2002 року і набрав чинності з 1 січня 2004 року, ставши четвертим кодифікованим актом у сфері сімейного права. Він складається із семи розділів, двадцяти двох глав і містить двісті дев'яносто дві статті, з яких два останні розділи не мають внутрішнього поділу на глави.

Потреба у прийнятті нового Сімейного кодексу зумовлювалася як науковими, так і практичними викликами щодо взаємозв'язку цивільного та сімейного законодавства. Раніше норми, що регулювали сімейні відносини, були частиною Цивільного кодексу України. Це породжувало тривалі дискусії серед науковців і практиків про те, чи є доцільним виокремлення сімейного права як окремої галузі. Центральним предметом таких дискусій було те, що і цивільне, і сімейне право регулюють немайнові та майнові правовідносини між суб'єктами, що є юридично рівними. Окремі дослідники при цьому підкреслюють, що між цими сферами немає принципових відмінностей,

а відтак самостійний сімейно-правовий метод правового регулювання вирізнити досить непросто⁹.

У процесі створення Сімейного кодексу на початку 1990-х років спостерігалися суперечності: спочатку відповідні норми планувалося зберегти у Кодексі про шлюб та сім'ю, потім – інтегрувати до окремого розділу Цивільного кодексу. Врешті-решт, було прийнято рішення про розробку та ухвалення нового самостійного нормативного кодифікованого акту – Сімейного кодексу, який набрав чинності навіть раніше, ніж було ухвалено новий Цивільний кодекс України. Це стало значним прогресивним кроком у розвитку національного законодавства у сфері сімейних відносин¹⁰. Водночас прийняття Сімейного кодексу, попри свою новизну, не створило серйозних бар'єрів для ефективного застосування цивільного права, що раніше викликало занепокоєння серед опонентів його виокремлення в самостійний акт¹¹.

У світлі того, що Сімейний кодекс виступає базовим і спеціальним джерелом права у сфері сімейних відносин, при розгляді справ щодо укладання або розірвання шлюбу, відносин між подружжям, батьками, дітьми чи іншими членами сім'ї, необхідно перш за все керуватися його нормами. Водночас, з огляду на цивільно-правову природу сімейних правовідносин, до їх регулювання допускається також і застосування положень цивільного законодавства. Такий підхід закріплений у статті 8 Сімейного кодексу, яка передбачає, що у разі неможливості врегулювання певних майнових відносин Сімейним кодексом, застосовуються норми Цивільного кодексу України, за умови, що вони не суперечать природі сімейних відносин¹².

З аналізу вказаної статті випливає, що для застосування положень Цивільного кодексу України до врегулювання сімейних відносин мають бути наявні три умови:

- характер правовідносин є майновим;
- відсутнє пряме врегулювання у Сімейному кодексі;

⁹ Харитонов Є. О. Сімейному кодексу України 20 років: здобутки і проблеми. *Сучасний стан і перспективи розвитку сімейного права України в умовах адаптації до європейського права : матер. II Всеукр. кругл. столу* (Одеса, 25 листоп. 2022 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.: д. ю. н., проф. Є. Харитонova, к. ю. н., доц. К. Спасової ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса, 2022. С. 3. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7a53ade2-ec22-481d-8003-81acd62a127b/content>

¹⁰ Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: важка дорога до людей. Київ: Прецедент, 2018.

¹¹ Шевченко Я.М. Проблеми нового Сімейного кодексу України. Респуб. Міжвідомч. наук. зб.. Харків, 2003. Вип.63. С. 4–10.

¹² Сімейний кодекс України: Закон України № 2947-III від 10.01.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n46> (дата звернення 14.10.2025).

– застосування цивільних норм не спотворює сутність сімейних відносин¹³.

Однак такий підхід є дещо обмеженим, адже стаття 9 Цивільного кодексу України встановлює, що його норми застосовуються до сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства¹⁴. Впродовж майже двох десятиліть співіснування обох кодексів в Україні сформувалася правозастосовна практика, що базується на їх взаємному доповненні та узгодженості, що загалом задовольняє як наукову спільноту, так і практиків.

Проте дискусії щодо доцільності існування окремого Сімейного кодексу не вщухають. Деякі дослідники розглядають кодифікацію сімейного законодавства як відголосок радянської правової традиції і закликають до його інкорпорації в Цивільний кодекс. Інші ж фахівці вказують на необхідність подальшої гармонізації між Сімейним і Цивільним кодексами, не виключаючи, однак, жодного з варіантів: ні інтеграції, ні збереження автономності. При цьому варто зазначити, що провідним завданням залишається забезпечення узгодженості положень обох кодексів, після чого вирішувати питання їх співвідношення¹⁵.

Не заглиблюючись у деталі різних наукових позицій, зауважимо, що твердження про нібито неможливість євроінтеграції за умов наявності окремого Сімейного кодексу є безпідставним. Багато країн Європейського Союзу мають власні кодифіковані акти у сфері сімейного права, які успішно функціонують. До таких країн належать, зокрема, Данія, Естонія, Словаччина, Польща, Угорщина тощо¹⁶. Більше того, нині спостерігається тенденція до уніфікації європейського сімейного законодавства, а не до його інтеграції в цивільне право, що ще раз підтверджує актуальність та життєздатність самостійного Сімейного кодексу в сучасних умовах¹⁷.

¹³ Шибаніц Д. М., Шибаніц В. Ф. Національне сімейне законодавство: становлення, розвиток та сучасний стан. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 73. С. 211–212. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.30>. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/73_2024/32.pdf

¹⁴ Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 14.10.2025).

¹⁵ Руслан Стефанчук: Цивільний кодекс – це супермаркет правових можливостей. 27.01.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3179079-ruslan-stefancuk-civilnij-koдекс-ce-supermarket-pravovih-mozlivostej.html>

¹⁶ Менджул М.В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород: PIK-У, 2021. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/40329/1/порівняльне%20сімейне%20право%20%286%29.pdf>

¹⁷ Менджул М.В. Перспективи уніфікації європейського сімейного права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 3. Vol. 1. С. 188–189. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cd155fd6-3475-4683-8b6d-951a05194887/content>

Поділяючи позицію окремих науковців, вважаємо за доцільне звернути увагу на точку зору правників-практиків у питанні реформування сімейного законодавства. Так, у 2020 році за ініціативи Комітету сімейного права Національної асоціації адвокатів України було організовано онлайн-дискусію на тему: «Скасування Сімейного кодексу України. За чи проти?». За результатами цього заходу було напрацьовано консолідовану експертну позицію НААУ стосовно актуального питання про можливе скасування Сімейного кодексу України.

Ключовим висновком учасників обговорення стало твердження про те, що оновлення сімейного законодавства повинно відбуватися паралельно з процесом рекодифікації Цивільного кодексу України, однак за умови збереження самостійного статусу Сімейного кодексу як окремого законодавчого акту, який продемонстрував свою ефективність у врегулюванні сімейних правовідносин.

Хоча не заперечується приватноправова природа сімейного права, а також концепція цивільного права як галузі, що охоплює всі види приватноправових відносин, учасники дискусії наголосили на необхідності розглядати сімейне право як самостійну галузь. Вони підкреслили, що регулювання сімейних правовідносин потребує особливо обережного підходу з боку держави, щоб уникнути надмірного втручання у приватне життя подружжя, дітей, батьків та інших родичів.

Наявна система регулювання, в основі якої лежить Сімейний кодекс України, забезпечує належний рівень захисту таких відносин і сприяє їхній стабільності. Кодифікація сімейного законодавства формує правові традиції, які відповідають сучасним реаліям. Тому представники Асоціації висловили переконання, що Сімейний кодекс як окремий нормативно-правовий акт з приватноправовим спрямуванням є дієвим та виправданим механізмом правового регулювання.

У резолюції експертів зазначено: «З урахуванням наведеного, ми не бачимо підстав для зміни існуючої системи регулювання сімейних відносин в Україні. Натомість варто зосередити зусилля на її вдосконаленні шляхом внесення змін і доповнень до чинного кодифікованого акту відповідно до динаміки суспільних відносин. При цьому сімейне право варто продовжувати визнавати як окрему галузь законодавства»¹⁸.

¹⁸ Харитонов Є. О. Сімейному кодексу України 20 років: здобутки і проблеми. *Сучасний стан і перспективи розвитку сімейного права України в умовах адаптації до європейського права : матер. II Всеукр. кругл. столу* (Одеса, 25 листоп. 2022 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.: д. ю. н., проф. Є. Харитонova, к. ю. н., доц. К. Спасової ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса, 2022. С. 8. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7a53ade2-ec22-481d-8003-81acd62a127b/content>

Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що інститут сімейних правовідносин на українських теренах має глибоке історичне коріння. Ще до прийняття християнства у Київській Русі питання сім'ї вирішувалися за допомогою звичаєвого права. Із хрещенням Русі почалася активна трансформація правових норм у сфері сім'ї – їх формування базувалося на поєднанні візантійської правової традиції, язичницьких ритуалів та усталених звичаїв.

Суттєвий вплив на розвиток вітчизняного сімейного законодавства справила «Руська правда» – кодифіковане джерело права часів Київської Русі, що заклало підвалини подальших правових систем. Із моменту проголошення незалежності України було розпочато масштабну роботу зі створення національної системи сімейного права. У цьому процесі законодавець спирався як на позитивні приклади з міжнародної практики, так і на українську правову традицію. В процесі підготовки України до вступу в Європейський союз продовжується робота з вдосконалення, систематизації і адаптації національного законодавства до європейських стандартів.

2. Особливості правового регулювання укладання/розірвання шлюбу з іноземним елементом

Відомо, що право на шлюб гарантується практично будь-якою країною в світі, проте водночас у кожній з таких країн наявна своя нормативно-правова база, яка регулює сімейні правовідносини. Зважаючи на активні бойові дії на території України, а також на введений воєнний стан безліч українців вимушено стали біженцями та тимчасово виїхали до інших країн задля збереження власного життя. Такі обставини зумовлюють актуальність дослідження питань укладання та/або розірвання шлюбу громадян України з іноземцями за кордоном.

Отож, вважаємо доречним зупинитися на тому, що у міжнародному сімейному праві у питаннях укладання шлюбу іноземний елемент проявляється у наступних аспектах:

- 1) як суб'єкт правовідносин;
- 2) як юридичний факт.

Відтак, у випадку, коли на території однієї країни укладають шлюб громадянин такої держави і іноземець (укладається змішаний шлюб) або, коли шлюб укладають два іноземця, то іноземним елементом у таких правовідносинах виступає суб'єкт правовідносин. Натомість, у випадку шлюбу між громадянами однієї країни на території іноземної держави, іноземним елементом виступає юридичний факт, а такі правовідносини носять міжнародний характер. Варто згадати і те, що

можливим є поєднання обох іноземних елементів у тому разі, коли за кордоном укладають змішаний шлюб або ж шлюб між особами, які є іноземцями відносно такої держави, де в свою чергу вирішується питання про визнання такого шлюбу¹⁹.

Без сумнівів у різних країнах передбачені різні умови укладання шлюбу. Досить часто норми сімейного законодавства в частині шлюбу можуть не співпадати, через що шлюб укладений з дотриманням усіх чинних вимог в межах конкретного правопорядку може бути не визнано в іншій державі з іншими усталеними правилами та нормами. Такий стан речей призводить до явища, яке серед юридичної наукової спільноти називають «шкунтильгаючим шлюбом» (або ж «кулькаючим»), що в свою чергу небажано з міжнародно-правової точки зору. Іншими словами, особи, які в одній країні вважаються законним подружжям, за чинним національним законодавством іншої країни можуть вважатися такими, які живуть поза узаконеними шлюбними відносинами. Такі обставини породжують різні правові наслідки. Зазначене явище виникає внаслідок наявних відмінностей в колізійному та матеріальному праві, яке регулює питання укладання шлюбу²⁰.

Вважаємо доречним наголосити на тому, що встановлення колізійного врегулювання права на укладання шлюбу є предметом статті 55 Закону України «Про міжнародне приватне право», яка власне і передбачає, що право на шлюб визначається особистим законом кожної з осіб, які подали заяву про укладання шлюбу²¹.

При цьому, цілком зрозуміло, що якщо подружжя збирається проживати на території країни, де вони уклали шлюб, то більшість перепон їм належить подолати саме при підготовці до реєстрації шлюбу. Іншими словами складнощі можуть виникнути на етапі збору усіх необхідних документів для іноземного нареченого або нареченої. Відтак, для реєстрації шлюбу громадянина України в іноземній країні зазвичай необхідно підготувати наступний пакет документів, а саме:

- довідка про сімейний стан;
- свідоцтво про народження;
- свідоцтво про розлучення (за наявності такого);
- свідоцтво про смерть чоловіка/дружини (за наявності такого);
- паспорт;

¹⁹ Розгон О. Колізійні питання укладання шлюбу з іноземним елементом. *Міжнародний спеціалізований журнал з прав людини «Visegrad Journal on Human Rights»* (Словакія). 2016. № 4/2. С. 184.

²⁰ Там само. С. 184.

²¹ Про міжнародне приватне право: Закон України № 2709-IV від 23.06.2005 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення 14.10.2025).

- довідка про несудимість;
- довідка з місця проживання;
- медична довідка про стан здоров'я;
- нотаріальна заява про сімейний стан;
- довідка про громадянство з Державної міграційної служби України;
- заява чоловіка/дружини на виїзд неповнолітньої дитини наПМП;
- рішення суду (береться в суді, де відбулося розірвання шлюбу, усиновлення)²².

При цьому, наголошуємо, що у разі реєстрації шлюбу за кордоном в залежності від країни, а подекуди і в залежності від міста, можливі декотрі відмінності від вищенаведеного списку.

Вважаємо доречним зацентувати увагу на тому, що документи для подальшої реєстрації шлюбу мають бути підготовлені відповідно до вимог тієї держави, де майбутні чоловік та дружина планують укласти шлюб. Такі документи мають містити апостиль або ж бути легалізованими для цієї конкретної країни, а також перекладені на іноземну мову з посвідченням перекладу нотаріуса. До того ж, слід наголосити на тому, що у випадку коли Україна має укладену угоду про надання правової допомоги у цивільних, сімейних і кримінальних справах, проставлення апостилю або ж проходження процесу легалізації документів для їх подальшого використання на території іншої країни не є необхідністю. Окрім цього, вважаємо доречним зауважити, що у випадку укладання шлюбу нареченими за межами України, слід з'ясувати питання щодо необхідності отримання візи цієї країни.

Деякі науковці стверджують, що укладання шлюбу саме по собі передбачає дотримання матеріальних та формальних умов, відповідно і колізійні прив'язки вирішують колізійне питання щодо матеріальних умов і форми укладання шлюбу. Варто наголосити, що матеріальне право в питаннях укладання шлюбу може значно відрізнятися навіть в межах країн однієї правової сім'ї. Національне законодавство більшості іноземних країн містить норми, які визначають матеріальні і формальні умови укладання шлюбу, а їх дотримання при укладанні законного шлюбу є обов'язковою умовою для його подальшої дійсності²³.

²² Розгон О. Укладання шлюбу громадянина України з іноземцем за кордоном. *Юридичний Радник*. 2011. № 6 (60). С. 2. URL: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/51038250/Розгон_колізії_словакія-libre.pdf?1482563116=&response-content-disposition=inlined%3B+filename%3D51038250.pdf&Expires=1747321654&Signature=OqhTLR-

²³ Розгон О. Колізійні питання укладання шлюбу з іноземним елементом. *Міжнародний спеціалізований журнал з прав людини «Visegrad Journal on Human Rights»* (Словачія). 2016. № 4/2. С. 184. URL: <https://www.academia.edu/30596313/>

Відтак, вважаємо доцільним детальніше зупинитися на матеріальних умовах, які відносяться до шлюбної правоздатності та дієздатності. Саме з дотриманням таких умов пов'язується питання дійсності шлюбу. Матеріальні умови зазвичай поділяють на:

- позитивні: досягнення шлюбного віку та взаємна згода осіб, яка є вираженням їх волі;
- негативні (перешкоди).

Відтак, за чинним українським національним законодавством право на шлюб мають ті особи, які досягли шлюбного віку (для чоловіка та жінки – вісімнадцять років, відповідно до статті 22 Сімейного кодексу України²⁴). Також нашим законодавством передбачена можливість укладання шлюбу особою, яка досягла шістнадцяти років, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам (у наявності мають бути відповідне рішення суду та заява такої особи). Цікавим видається той факт, що Цивільним кодексом Франції також закріплено можливість одруження неповнолітніх осіб за згодою їх представників. До того ж, вважаємо доречним зазначити, що за загальним правилом у багатьох європейських країнах законодавством передбачена можливість для компетентних органів щодо зниження шлюбного віку або ж надання права на укладання шлюбу до досягнення шлюбного віку. Так, наприклад, в Австралії шлюбний вік складає шістнадцять років для жінок і вісімнадцять років для чоловіків, у Франції – п'ятнадцять років для жінок і вісімнадцять років для чоловіків, в Англії – шістнадцять років для жінок і чоловіків. А у Німеччині шлюбний вік як для чоловіків, так і для жінок становить вісімнадцять років, що відповідно є віком настання повноліття. Проте для того, аби неповнолітні особи мали змогу укласти шлюб, потрібна згода законних представників (зокрема батьків або опікунів). До того ж, одна з осіб, яка бажає укласти шлюб, має змогу звернутися до сімейного суду із заявою, а такий у свою чергу своїм рішенням може знизити шлюбний вік, у випадку коли заявник досяг 16-річного віку і його/її наречена/наречений досяг повноліття. У разі зниження рішенням сімейного суду шлюбного віку, неповнолітньому заявникові для укладання шлюбу не потрібна додаткова згода його законного представника²⁵.

Вважаємо доречним пригадати положення Конвенції ООН про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік і реєстрацію шлюбу від сьомого

²⁴ Шевченко Я.М. Проблеми нового Сімейного кодексу України. Респуб. Міжвідомч. наук. зб.. Харків, 2003. Вип. 63. С. 7.

²⁵ Розгон О. Колізійні питання укладання шлюбу з іноземним елементом. *Міжнародний спеціалізований журнал з прав людини «Visegrad Journal on Human Rights»* (Словакія). 2016. № 4/2. С.185. URL: <https://www.academia.edu/30596313/>

листопада 1962 року, які зобов'язують країн учасниць такої вживати усіх необхідних заходів щодо недопущення «дитячих шлюбів». Зазначеною Конвенцією передбачено, що шлюб має бути зареєстрований відповідно до закону, після належного оголошення у присутності представника влади, який має права на таку реєстрацію, та свідків. До того ж, варто згадати, що вищезгадана Конвенція забороняє укладання шлюбу особою, яка не досягла мінімально встановленого шлюбного віку (окрім тих випадків, коли уповноважений на те орган, враховуючи інтереси сторін та конкретні об'єктивні обставини, надає відповідний дозвіл на укладання шлюбу). Конвенція ООН зобов'язує країн-учасниць забезпечити ведення відповідних реєстрів укладених шлюбів компетентним органом²⁶.

Необхідність постійного моніторингу та оновлення норм чинного законодавства можна прослідкувати на прикладі Конвенції СНД, яка діяла у взаємовідносинах з російською федерацією та республікою білорусь до 27.12.2022 року. В період дії цієї Конвенції задля практичного застосування колізійного регулювання враховувалось її положення про правову допомогу та правовідносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 1993 року, яке регламентувало, що умови укладання шлюбу визначались для кожного з майбутнього подружжя законодавством Договірної Сторони, громадянином якої він/вона були, а для осіб без громадянства – законодавством Договірної Сторони, що була їх постійним місцем проживання²⁷. Для регулювання правовідносин після виходу України із Конвенції, а це відбулось 18 травня 2024 року, необхідно укласти нові двосторонні угоди.

У випадку коли виникають якісь перешкоди в процесі укладання шлюбу, мають дотримуватися вимоги законодавства Договірної Сторони тієї країни, на території якої укладається шлюб. Так, наприклад, у договорах про правову допомогу з окремими країнами за загальним правилом містяться подібні норми. Зокрема, в різних варіантах застосовується особистий закон осіб, які укладають шлюб у поєднанні з правом тієї країни, де такий укладається²⁸.

Нагадаємо, що до матеріальних умов застосовується особистий закон, так званий *lex personalis*, який у різних державах трактується по-різному. Так, наприклад, у декотрих країнах під особистим законом (*lex*

²⁶ Конвенція про згоду на шлюб, шлюбний вік і реєстрацію шлюбу URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU62015> (дата звернення 14.10.2025)

²⁷ Конвенції СНД про правову допомогу та правовідносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах. Документ № 997_009 від 22.01.1993 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text (дію зупинено).

²⁸ Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар Закону / за ред. доктора юридичних наук, проф. А. Довгєрта. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 352 с.

personalis) розуміють закон громадянства (lex patriae), а в інших – закон місця проживання (lex domicilii). Тож, наприклад, у випадку коли повнолітня громадянка України і п'ятнадцятирічний громадянин Франції виявляють бажання укласти шлюб на території України, виникає колізія стосовно матеріальних умов укладання шлюбу, а саме постає питання стосовно мінімального шлюбного віку для чоловіків в Україні, який становить вісімнадцять років. Задля вирішення подібних проблемних питань і існують колізійні норми. У деяких країнах вони включені до окремих законів про міжнародне приватне право (наприклад, в Україні такі норми містяться в Законі «Про міжнародне приватне право»), а в інших до сімейних чи цивільних кодексів (як, наприклад, у Франції)²⁹.

Відтак, якщо звернутися до вищенаведеного прикладу одруження повнолітньої українки та неповнолітнього громадянина Франції, то такий шлюб може бути дозволений, у випадку, коли будуть виконані певні умови, а саме надана згода законних представників, громадянин Франції виконав усі вимоги французького законодавства і не існує жодних перешкод, встановлених національним українським законодавством³⁰.

У зв'язку із цим постає нагальне питання щодо доведення іноземцями факту виконання умов укладання шлюбу, які передбачені їх національним законодавством. Ми підтримуємо думку окремих науковців стосовно доцільності надання іноземними громадянами, які виявляють бажання укласти шлюб в Україні до органів реєстрації актів цивільного стану довідки (виданою компетентними органами країни походження такої особи).

Вважаємо доречним детальніше зупинитися на волевиявленні осіб, які бажають укласти шлюб. Відтак, статтею 24 Сімейного кодексу України передбачено, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка, що відповідає принципу добровільності шлюбу³¹. При цьому примушування до шлюбу не допускається. Зазначимо, що принцип добровільності шлюбу характерний і для національного законодавства країн Європейського Союзу. Подекуди для укладання шлюбу необхідна згода законних представників наречених (батьків або піклувальників). Мова йде про ті випадки, коли особа не досягла повноліття. Цікавим видається той факт, що наприклад у Німеччині ненадання такої згоди

²⁹ Розгон О. Колізійні питання укладання шлюбу з іноземним елементом. *Міжнародний спеціалізований журнал з прав людини «Visegrad Journal on Human Rights»* (Словакія). 2016. № 4/2. С. 185–186. URL: <https://www.academia.edu/30596313/>

³⁰ Остромигильська Ю. Правове регулювання укладання шлюбу за міжнародним сімейним правом. URL: <http://jg.kiev.ua/pages/data/01/11.pdf>

³¹ Сімейний кодекс України: Закон України № 2947-III від 10.01.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n46> (дата звернення 14.10.2025).

може бути оскаржене в суді. Говорячи про дію принципу добровільності шлюбу у країнах Європейського Союзу, варто згадати положення Цивільного кодексу Франції, а саме статті 146, яка встановлює, що немає шлюбу там, де немає згоди. До того ж, наголосимо, що судова практика Франції виробила відповідні підходи до визначення поняття волевиявлення. Відтак, у випадку, коли особа, яка укладає шлюб, не здатна розмовляти, внаслідок чого не може виразити свою згоду словами, посадова особа, яка здійснює церемонію, має розпізнати та належним чином розтлумачити знаки та жести особи, які в свою чергу підтверджують її волевиявлення.

Також вважаємо доречним детальніше зупинитися на понятті одношлюбності. Відтак, у більшості країн діє принцип одношлюбності, тобто іншими словами, жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі. Звідси випливає, що перебування в іншому шлюбі є перешкодою для укладання шлюбу. Виключенням виступають лише країни мусульманського права.

Імперативна та однозначна вимога щодо додержання принципу одношлюбності міститься у національному сімейному законодавстві України, а саме у статті 21, яка регламентує та пояснює поняття шлюбу. Відтак, відповідно до Сімейного кодексу України шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану³². Проте, як наголошують деякі представники юридичної наукової спільноти, вищезгаданої статті не має у переліку статей-вимог, яких повинен дотримуватися громадянин України задля визнання дійсним шлюбу, укладеного за кордоном.

Натомість законодавством багатьох країн учасниць Європейського Союзу передбачена можливість укладання одностатевого шлюбу. Відповідно і громадяни України мають змогу укласти одностатеві шлюби у країнах європейського співтовариства. Проте із зазначеного постає логічне питання: чи буде такий шлюб визнано в Україні? Відтак, аналіз чинного національного законодавства України дозволяє вказати на те, що з одного боку положення статті 58 Закону України «Про міжнародне приватне право» свідчить про те, що через відсутність статті 21 чинного сімейного законодавства України у переліку вимог-підстав дійсності шлюбу, укладеного громадянами України за кордоном, відповідно немає правових перешкод для визнання такого шлюбу дійсним на території України. Проте, з іншого боку, вищезгадані обставини не дозволяють визнати одностатевий шлюб дійсним за національним сімейним правом, адже такий суперечить

³² Сімейний кодекс України: Закон України № 2947-III від 10.01.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n46> (дата звернення 14.10.2025).

поняттю «шлюб», яке розтлумачено у статті 21 Сімейного кодексу України³³. Отож, як вдало підмічає у своїй роботі О. Розгон, подібний шлюб підпадає під класичні інститути міжнародного приватного права, зокрема під приписи статті 12 «Застереження про публічний порядок» Закону України «Про міжнародне приватне право», відповідно до якої норма права іноземної держави не застосовується у випадках, якщо її застосування призводить до наслідків, явно несумісних з основами правопорядку (публічним порядком) України. Відповідна ситуація виникає і з релігійними шлюбами. У багатьох країнах Європейського Союзу законодавством передбачений інститут конкубінату, проте натомість національне сімейне законодавство України констатує, що проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя», а згідно зі статтею 21 Сімейного кодексу релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя³⁴.

Вважаємо доречним окреслити спектр формальних умов, які за своєю природою є вимогами, що висуваються до процесу оформлення шлюбу, тобто іншими словами стосуються форми укладання шлюбу. При цьому зазначимо, що шлюб може укладатися у різних формах, зокрема основними з таких є:

- цивільна форма (державна);
- релігійна (церковна);
- змішана форма.

Відповідно до особливостей форми і порядку укладання шлюбу за законодавством іноземних країн, можна констатувати, що законодавча практика визначає дві базові форми укладання шлюбу, а саме державна та релігійна. Відтак такі країни як Бельгія, Німеччина, Франція, Швейцарія та інші визнають лише той шлюб, який укладено за участі відповідних уповноважених органів державної влади, а в декотрих країнах допускається укладання шлюбу лише в релігійних установах, зокрема мова йде про Ізраїль, Іран, Кіпр та інш. На ряду із цим досить поширеним є і третій підхід до одруження, коли наречені мають змогу самостійно обрати форму укладання шлюбу, а саме: або державну

³³ Сімейний кодекс України: Закон України № 2947-III від 10.01.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n46> (дата звернення 14.10.2025); Про міжнародне приватне право: Закон України № 2709-IV від 23.06.2005 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення 14.10.2025)

³⁴ Сімейний кодекс України: Закон України № 2947-III від 10.01.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n46> (дата звернення 14.10.2025)

реєстрацію або релігійну форму. Прикладами таких країн можуть слугувати Італія, Австралія, Англія, Канада, Бразилія тощо³⁵.

Вважаємо за потрібне навести декілька прикладів. Так, в Англії особистий закон, що застосовується до матеріальних умов укладання шлюбу, розуміється як закон місця проживання. При чому, як зазначають представники юридичної наукової спільноти, існує дві теорії:

- це закон доміцилію обох осіб, що укладають шлюб;
- закон країни, де подружжя має намір обрати свій доміцилій з презумпцією, що ним стане доміцилій чоловіка в момент укладання шлюбу. Форма укладання шлюбу визначається за законом місця його укладання³⁶.

Іноді законодавство деяких країн передбачає необхідність отримання дозволу компетентного державного органу або релігійної установи на укладання шлюбу. Часто це може відбуватися саме у випадках укладання шлюбу з іноземцем.

Найпоширенішим способом укладання шлюбу в цивільній формі є отримання сертифіката реєстратора. У цьому разі кожна зі сторін, які укладають шлюб, повинна зробити оголошення у формі заяви реєстратору в тому місці, де вона проживає хоча б останні сім днів. Відтак, наприклад, у Франції підготовча частина укладення шлюбу полягає в такому оголошенні, яке в свою чергу і виступає тією формальною умовою, яка повинна забезпечити гласність шлюбу і надати можливість зацікавленим особам висловити свої заперечення (за їх наявності). Також, вважаємо доречним пригадати, що відповідно до національного цивільного законодавства Франції шлюб має укладатися публічно у присутності посадової особи, яка веде акти цивільного стану в мерії. Водночас у Німеччині схожі норми на сьогодні вже відмінені національним законодавцем, наразі досить лише заяви поданої особами, які бажають укласти шлюб. Відповідно до цивільного законодавства Франції, шлюб, що був укладений в іноземній державі між французами, або між французом та іноземцем, буде вважатися дійсним, у випадку, коли такий укладено в формі, що практикується в цій державі, за умови, що його укладанню передувало оголошення, і що французький громадянин виконав усі умови, передбачені главою Цивільного кодексу Франції «Про якості та умови, необхідні для укладання шлюбу». Отже, звідси випливає, що матеріальні умови укладання шлюбу для французького громадянина за кордоном

³⁵ Розгон О. Колізійні питання укладання шлюбу з іноземним елементом. *Міжнародний спеціалізований журнал з прав людини «Visegrad Journal on Human Rights»* (Словакія). 2016. № 4/2. С. 187. URL: <https://www.academia.edu/30596313/>

³⁶ Там само.

визначаються за французьким правом. А французька судова практика вивела двосторонню колізійну норму щодо визначення матеріальних умов укладання шлюбу за національним законом для кожної зі сторін, які укладають такий шлюб.

У Німеччині ми спостерігаємо дещо схожу ситуацію, адже в цій країні так само до матеріальних умов укладання шлюбу прийнято застосовувати закон громадянства особи. Ввідний Закон до Цивільного уложення встановлює, що умови укладання шлюбу визначаються для кожної особи за правом держави походження. Але при цьому німецьке національне законодавство має виключення. Відтак, у випадку коли виконання якоїсь з необхідних умов однієї зі сторін, що мають намір укласти шлюб, є неможливим, то можливе застосування норм німецького права, якщо одна з таких осіб має постійне місце проживання в Німеччині або ж є німцем та водночас особи вжили всіх можливих заходів для виконання такої умови, а відмова в укладенні такого шлюбу суперечила б закріпленому національним та міжнародним законодавством принципу свободи укладання шлюбу.

Вважаємо доцільним згадати і досвід Італії у сімейному законодавстві в частині укладання шлюбу. Відтак, відповідно до чинного законодавства про безпеку, з 2009 року для одруження особам необхідно мати дозвіл на проживання. Така норма покликана попередити укладання фіктивних шлюбів задля подальшого укорінення нелегалів у країні³⁷.

Отож, зважаючи на наданий огляд досвіду країн Європейського Союзу, можна констатувати, що більшість держав у питаннях укладання шлюбу з іноземцями сходяться на необхідності визначення форми такого шлюбу за місцем його укладання. Тобто, іншими словами, варто застосовувати колізійні норми, натомість матеріальні умови укладання шлюбу з іноземним елементом можуть визначатися за особистим законом кожної зі сторін, що мають намір укласти шлюб. До того ж, за загальним правилом при подальшому визначенні матеріальних умов укладання шлюбу від кожної сторони вимагається виконання лише тих умов, які визначені національним правом її або ж його країни.

Натомість в українському законодавстві іноземець, який має намір укласти шлюб з громадянином України має виконати не лише всі умови за правом країни свого походження, але для нього не повинно існувати жодних перепон за національним українським сімейним та

³⁷ Розгон О. Колізійні питання укладання шлюбу з іноземним елементом. *Міжнародний спеціалізований журнал з прав людини «Visegrad Journal on Human Rights»* (Словакія). 2016. № 4/2. С. 188. URL: <https://www.academia.edu/30596313/>

цивільним законодавством. Відтак, стаття 58 Закону України «Про міжнародне приватне право» підсвічує проблему визнання дійсності шлюбів, укладених поза межами України. Частина 1 статті 58 згаданого Закону передбачає, що:

- шлюб між громадянами України;
- шлюб між громадянином України та іноземцем;
- шлюб між громадянином України та особою без громадянства,

що укладений за межами України відповідно до права іноземної держави, є дійсним в Україні за умови додержання щодо громадянина України вимог Сімейного кодексу України щодо підстав недійсності шлюбу³⁸.

Виходячи з цього, громадяни та громадянки України мають право та об'єктивну можливість укласти шлюб за кордоном у відповідних уповноважених на те органах державної влади іноземної країни. Але такі шлюби будуть визнаватися дійсними на території України у випадку дотримання чинного національного законодавства держави, де такий шлюб було укладено. Під цим зазвичай розуміють дотримання як матеріальних, так і формальних умов укладання шлюбу. До того ж, слід наголосити на тому, що єдиною умовою визнання шлюбу на території України, укладеного за кордоном між громадянином України та іноземним елементом є об'єктивна відсутність перешкод для укладання такого шлюбу. Так, наприклад, якщо громадянин нашої країни, який в свою чергу не досяг необхідного шлюбного віку, який встановлений чинним національним законодавством України, укладає шлюб на території іншої держави, за законами котрої шлюбний вік є нижчим, то такий шлюб буде визнано Україною, у випадку, якщо не має жодних перешкод визначених національним сімейним законодавством. Щодо формальних умов укладення шлюбу застосовується аналогічне правило: дійсним може бути визнано той шлюб, який був укладено громадянином України за кордоном з дотриманням форми, встановленої чинним законодавством країни-місця його укладання, навіть у тому випадку, якщо в Україні така форма шлюбу не встановлена законодавством.

Цілком доречно пригадати Гаазьку конвенцію про укладення і визнання дійсності шлюбів від 1978 року. Конвенцією передбачено, що країна-учасниця має змогу відмовити у визнанні дійсності шлюбу, у випадку, коли під час укладання шлюбу за правом цієї країни:

- один з подружжя перебував у іншому шлюбі (крім випадків, коли на момент розгляду справи цей шлюб був припинений);

³⁸ Про міжнародне приватне право: Закон України № 2709-IV від 23.06.2005 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення 14.10.2025)

- один з подружжя ще не досяг мінімального віку для укладання шлюбу (або не отримав спеціального дозволу компетентного органу на укладання шлюбу);
- один з подружжя за своїми розумовими здібностями не міг давати згоду на укладання шлюбу;
- згода одного з подружжя на укладання шлюбу не була вільною;
- подружжя є родичами прямої лінії споріднення, є братом та сестрою або між ними встановлений правовий зв'язок у результаті всиновлення³⁹.

При чому, вважаємо доречним наголосити на тому, що аналіз чинного національного законодавства України щодо недійсності шлюбу, надає підстави вказати, що незважаючи на те, що Верховною Радою України не було ратифіковано вищезгадану Конвенцію, її положення повною мірою реалізуються в українському сімейному законодавстві.

Процес легалізації в Україні свідоцтва про укладання або ж розірвання шлюбу або ж рішення суду про розірвання шлюбу, укладеного за кордоном громадянином України та іноземцем відбувається на базі Інструкції про порядок консульської легалізації офіційних документів в Україні і за кордоном, затвердженої наказом Міністерства закордонних справ України від 04.06.2002 р. № 113⁴⁰.

Наразі, вважаємо доречним навести короткий огляд проведеного нами аналізу досвіду країн Європейського Союзу з правового врегулювання наслідків припинення шлюбу між чоловіком і жінкою, які є громадянами різних країн. Отож, якщо подружжя вважає, що їх шлюбні відносини необхідно припинити, мають права відповідно до принципів сімейного законодавства, розірвати такий шлюб.

Відтак, коли подружжя приймає відповідне рішення про розірвання шлюбних правовідносин, вони зазвичай порушують справу у суді. На теренах країн Європейського Союзу досить непоодинокі випадки, коли подружжя, яке бажає розірвати шлюб є громадянами різних країн-членів ЄС або ж проживали в різних країнах. Тож, нерідко поряд з інститутом розлучення у більшості європейських країн існує інститут

³⁹ Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей. Документ № 973_002 від 19.10.1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text (дата звернення 14.10.2025).

⁴⁰ Про затвердження Інструкції про порядок консульської легалізації офіційних документів в Україні і за кордоном, затвердженої наказом Міністерства закордонних справ України: Наказ Міністерства закордонних справ України № 113 від 04.06.2002 р. № 113. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0535-02#Text> (дата звернення: 14.10.2025).

сепарації, який в свою чергу передує розлученню. До того ж, зауважимо, що роздільне проживання подружжя автоматично не припиняє шлюбу, проте припиняє зобов'язання жити разом і в подальшому тягне за собою розподіл майна чоловіка та дружини⁴¹.

Національне законодавство різних країн по-різному визначає процес розірвання шлюбу, який породжує правову невизначеність у тих осіб, які в свою чергу перебувають в транскордонних союзах та обмежує їх волю при укладанні угод. Наразі сучасне сімейне право країн європейського співтовариства дозволяє парам-громадянам інших країн заздалегідь знати який саме закон буде застосовуватися до їх можливого розлучення. Зазначене збільшує гнучкість та автономію у вільному виборі застосування закону. Такий стан речей забезпечує стимул для подружжя заздалегідь розібратися з наслідками можливого розірвання шлюбу і заохочує до так званих дружніх розлучень.

Наголосимо, що у Європейському Союзі діють процесуальні правила, якими визначено який саме суд повинен винести рішення про розірвання шлюбу, що в свою чергу дозволяє визнавати факт розлучення дійсним у інших країнах європейського співтовариства. Принципи сімейного законодавства Європейського Союзу, які регулюють питання розірвання шлюбу, також враховують інтереси дітей та чоловіка. Так, аналіз таких принципів дозволяє вказати, що розірвання шлюбу за взаємною згодою подружжя є більш прийнятним, аніж розлучення з ініціативи одного з подружжя.

Першим правовим актом в даній сфері став Регламент Ради ЄС від 30 липня 2000 № 347/2000 про юрисдикцію, визнання і приведення у виконання рішень у справах про розлучення і справах, що стосуються відповідальності батьків («Правила Брюссель II»). Незабаром був прийнятий Регламент «Біс Брюссель II» – Регламент Ради ЄС від 27 листопада 2003 року № 2201/2003 про компетенцію, визнання та виконання рішень у сімейних справах і процедурах, що стосуються батьківської відповідальності, і про скасування Регламенту № 1347/2000. Однак на черговому засіданні Ради ЄС, яке пройшло в Люксембурзі 5–6 червня 2008 року, був зроблений висновок про відсутність єдиних поглядів на гармонізацію сімейного права. 12 липня 2010 року Радою Європи було прийнято рішення про розвиток співробітництва у справах, що виникають з факту розлучення.

⁴¹ Плюшко Д. С. Щодо аналізу досвіду країн ЄС з правового регулювання наслідків припинення шлюбу між чоловіком і жінкою, які є громадянами різних країн. *Інформаційні технології в умовах оновлення цивільного законодавства : матер. Всеукр. кругл. столу* (м. Одеса, 13 черв. 2020 р. / За заг. ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2020. С. 82.

Результатом рішення Ради ЄС про посилену співпрацю став Регламент 1259/2010 Європейського парламенту і Ради ЄС від 20.12.2010 року № 1259/2010 «Про співпрацю в області застосування законів про розлучення і роздільному проживанні подружжя («Рим III»)». «Рим III» містить механізми обмеження дії колізійного методу регулювання. Згідно ст. 11 не допускається зворотне відсилання, а відповідно до ст. 12 в застосуванні положень права, обраних в силу норм «Рим III», може бути відмовлено, якщо таке застосування явно несумісне з публічним порядком права країни суду⁴².

Деякі науковці наголошують, що для сімейного права України положення, які містяться в «РИМ III» є достатньо новими та прогресивними. Станом на сьогодні в національному сімейному законодавстві України, зокрема у Сімейному кодексі не існує закріпленого положення про розірвання шлюбу громадян України з громадянами інших країн або особами без громадянства, а також шлюбів між іноземними громадянами, іноземними громадянами та особами без громадянства, особами без громадянства, хоча б один з яких має дозвіл на постійне проживання в Україні. Хоча, варто пригадати і той факт, що зазначене положення частково врегульовується спеціальним Законом «Про міжнародне приватне право», зокрема статтями 63 та 64. Таким чином, подружжя, яке не має загального особистого закону, може обрати право, що буде застосовуватися до припинення шлюбу, якщо подружжя не має спільного місця проживання або якщо особистий закон жодного з них не збігається з правом держави їхнього спільного місця проживання. Вибір права обмежений лише правом особистого закону одного з подружжя. Угода про вибір права припиняється, якщо особистий закон подружжя стає спільним⁴³.

Деякі науковці стверджують, що наразі доцільно передбачити можливість колізійного врегулювання процесу розірвання шлюбу, що відповідатиме сучасним тенденціям міжнародного приватного права в Сімейному кодексі України. Ми розділяємо таке твердження. Тож,

⁴² Плюшко Д. С. Щодо аналізу досвіду країн ЄС з правового регулювання наслідків припинення шлюбу між чоловіком і жінкою, які є громадянами різних країн. *Інформаційні технології в умовах оновлення цивільного законодавства : матер. Всеукр. кругл. столу* (м. Одеса, 13 черв. 2020 р. / За заг. ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2020. С.83; Council Regulation (EU) № 1259/2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:343:0010:0016:en:PDF> (дата звернення: 14.10.2025).

⁴³ Про міжнародне приватне право: Закон України № 2709-IV від 23.06.2005 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення 14.10.2025)

спершу слід надати подружжю можливість вільного вибору у застосуванні права на розірвання шлюбу, яке обмежене правом постійного місця проживання подружжя на момент подання позовної заяви до суду, правом громадянства одного з подружжя на момент розгляду справи в суді або правом, найбільш тісно пов'язаних з відношенням. Таким може стати закон громадянства подружжя в залежності від певних об'єктивних факторів, зокрема таких як:

- проживання подружжя на території однієї або різних держав;
- єдине громадянство;
- наявність нерухомого майна за кордоном тощо.

Науковці наголошують, що зважаючи на важливість врегульованих відносин, які безпосередньо пов'язані з особистістю угоду про застосовне право слід укладати саме в письмовій формі з подальшим нотаріальним посвідченням. При цьому, вважаємо за потрібне передбачити можливість внесення змін та коректив у таку угоду в будь-який час⁴⁴.

Також, національні науковці наголошують на нагальній необхідності у відмовленні від єдино можливої на сьогодні жорсткої односторонньої колізійної прив'язки при розірванні шлюбу на теренах України. Розділяємо думку юридичної наукової спільноти про те, що національний законодавець має змогу використати позитивний досвід ієрархічно вибудованих норм субсидіарного колізійного регулювання «Рим III».

Отож, враховуючи вищенаведене, можна констатувати, що задля обмеження автономії волі подружжя для національного сімейного законодавства в чинному Сімейному кодексі України варто закріпити наступні ієрархічні прив'язки, які слід застосовувати при відсутності угоди сторін про застосовне право при розірванні шлюбу, а саме:

- право спільного місця проживання подружжя на момент подання позовної заяви до суду;
- право держави громадянства одного з подружжя на момент розгляду справи в суді;
- право найбільш тісного зв'язку;
- право країни суду.

Таке рішення матиме позитивний вплив на національне законодавство України, підкреслить його наближення до норм Європейського

⁴⁴ Плюшко Д. С. Щодо аналізу досвіду країн ЄС з правового регулювання наслідків припинення шлюбу між чоловіком і жінкою, які є громадянами різних країн. *Інформаційні технології в умовах оновлення цивільного законодавства : матер. Всеукр. кругл. столу* (м. Одеса, 13 черв. 2020 р. / За заг. ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2020. С. 84.

Союзу, а також дозволить якнайкраще врахувати фактичні обставини справи при розірванні шлюбу подружжя.

ВИСНОВКИ

Отож, підсумовуючи вищевикладене, та спираючись на дані проведеного дослідження, можна зробити низку наступних висновків:

- становлення сімейних правовідносин на територіях сучасної України розпочалося ще з давніх часів. До хрещення Київської Русі суспільство керувалося звичаями при вирішенні сімейних спорів, після введення християнства сімейне законодавство зазнало змін і розвивалося комплексно на базі норм візантійського права;

- разом із здобуттям незалежності в Україні розпочалася робота над систематизацією та кодифікацією сімейного права. При розробці й прийнятті Сімейного Кодексу України автори кодексу спиралися на позитивний міжнародний досвід та українські звичаї;

- у різних країнах діють різні умови укладання шлюбу. Досить часто норми сімейного законодавства в частині шлюбу можуть не співпадати, через що шлюб укладений з дотриманням усіх чинних вимог в межах конкретного правопорядку може бути не визнано в іншій державі з іншими усталеними правилами та нормами. Це виникає через відмінності у колізійному та матеріальному праві, яке регулює процес укладання та розірвання шлюбу;

- кожна конкретна ситуація укладання або розірвання шлюбу з іноземним елементом є унікальною, тож потребує індивідуального рішення відповідно до норм права, що регулюють сімейні відносини і правила підсудності спору про розірвання шлюбу іноземних громадян, зокрема це: Сімейний кодекс, Закон України «Про міжнародне приватне право», Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», двосторонній договір про правову допомогу між державою Україна та країною, громадянином якої є інший з подружжя (або один з подружжя) тощо;

- наразі варто зосередитися на аналізі чинного національного законодавства та імплементації позитивного європейського досвіду з урахуванням певних національних особливостей нашої країни.

АНОТАЦІЯ

Проблематика. Сімейне право є однією з фундаментальних галузей права, саме тому у зазначеній науковій роботі за допомогою ретроспективного огляду надано характеристику появи та розвитку сімейного права на теренах сучасної України, описано право часів язичества, Київської Русі, Радянського періоду та сучасної України.

У роботі зроблені акценти на сучасні виклики та юридичні аспекти укладання та розірвання шлюбу в різних країнах, зокрема європейського співтовариства. Розглянуто проблематику укладання та розірвання шлюбу між громадянами (громадянками) України та громадянами (громадянками) країн Європейського Союзу. Досліджено правові та культурні відмінності, які виникають в процесі укладання або розірвання шлюбу. Автором проаналізовано чинні норми сімейного законодавства як України, так і провідних країн Європейського Союзу, встановлені відмінності визнання шлюбу з іноземним елементом, висвітлено актуальні проблеми, які виникають в контексті міжнародних сімейних відносин та запропоновано шляхи узгодження чинного національного законодавства України з нормами законодавства Європейського Союзу. Наукове дослідження виконано із застосуванням провідних методів наукового пізнання, а саме із використанням методів аналізу, синтезу, індукції, системного підходу, історичного методу тощо.

Результати дослідження. Зазначене дослідження розкриває, що проблеми укладання та розірвання шлюбу громадян (громадян) України та громадян (громадян) Європейського Союзу не суттєво відрізняються юридично та культурно. Проте наразі існує нагальна необхідність в адаптації чинного національного українського законодавства до норм європейського права. Також, автором окреслені можливі шляхи вдосконалення національного законодавства шляхом запозичення позитивного міжнародного досвіду, зокрема провідних країн Європейського Союзу.

Література

1. Council Regulation (EU) № 1259/2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:343:0010:0016:en:PDF> (дата звернення: 24.12.2024) http://app.nuoua.od.ua/archive/73_2024/32.pdf
2. Конвенції СНД про правову допомогу та правовідносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах. Документ № 997_009 від 22.01.1993 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text (дію зупинено).
3. Конвенція про згоду на шлюб, шлюбний вік і реєстрацію шлюбу URL: <http://ua-info.biz/legal/basevi/ua-hmwrue.htm> (дата звернення 14.10.2025)
4. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей. Документ № 973_002 від 19.10.1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text (дата звернення 14.10.2025).

5. Менджул М.В. Перспективи уніфікації європейського сімейного права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 3. Vol. 1. С. 186–190. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/25276/1/30.pdf>

6. Менджул М.В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород: РІК-У, 2021. 296 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/40329/1/порівняльне%20сімейне%20право%20%286%29.pdf>

7. Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар Закону / за ред. доктора юридичних наук, проф. А. Довгєрта. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 352 с.

8. Онлайн-дискусія Національної асоціації адвокатів України за ініціативи Комітету сімейного права на тему: «Скасування Сімейного кодексу України. За чи проти?» URL: <https://unba.org.ua/news/6018-sered-advokativ-ta-naukovciv-dominue-dumka-pro-neobhidnist-zberezheniya-simejnogo-kodeksu-yak-okremogo-zakonodavchogo-aktu.html>

9. Остромигильська Ю. Правове регулювання укладання шлюбу за міжнародним сімейним правом. URL: <http://jg.kiev.ua/pages/data/01/11.pdf>

10. Парнета О. Й. Становлення та розвиток сімейного законодавства України. Проблеми сучасного сімейного права: моногр. / за наук. ред. док. юрид. наук І.С. Лукасевич-Крутник. Тернопіль: ЗУНУ, 2020. 208 с. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/41142/1/Simejne_pravo_monogr.pdf

11. Пілюшко Д. С. Щодо аналізу досвіду країн ЄС з правового регулювання наслідків припинення шлюбу між чоловіком і жінкою, які є громадянами різних країн. *Інформаційні технології в умовах оновлення цивільного законодавства : матер. Всеукр. кругл. столу* (м. Одеса, 13 черв. 2020 р. / За заг. ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2020. С. 82–85. <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5a2235cf-731b-4724-8ae8-ddb5489d5df1/content>

12. Про затвердження Інструкції про порядок консульської легалізації офіційних документів в Україні і за кордоном, затвердженої наказом Міністерства закордонних справ України: Наказ Міністерства закордонних справ України № 113 від 04.06.2002 р. № 113. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0535-02#Text> (дата звернення: 14.10.2025).

13. Про міжнародне приватне право: Закон України № 2709-IV від 23.06.2005 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення 14.10.2025)

14. Розгон О. Колізійні питання укладання шлюбу з іноземним елементом. *Міжнародний спеціалізований журнал з прав людини «Visegrad Journal on Human Rights»* (Словачія). 2016. № 4/2. С. 184–189. URL: <https://www.academia.edu/30596313/>

15. Розгон О. Укладання шлюбу громадянина України з іноземцем за кордоном. *Юридичний Радник*. 2011. № 6 (60). С. 1–8. URL:

https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/51038250/Позгон_колізії_словакія-libre.pdf?1482563116=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3D51038250.pdf&Expires=1747321654&Signature=OqhTLR-

16. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: важка дорога до людей. Київ: Прецедент, 2018. 496 с.

17. Руслан Стефанчук: Цивільний кодекс – це супермаркет правових можливостей. 27.01.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3179079-ruslan-stefancuk-civilnij-kodeks-ce-supermarket-pravovih-mozlivostej.html>

18. Сімейний кодекс України: Закон України № 2947-III від 10.01.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n46> (дата звернення 14.10.2025).

19. Харитонов Є. О. Сімейному кодексу України 20 років: здобутки і проблеми. *Сучасний стан і перспективи розвитку сімейного права України в умовах адаптації до європейського права : матер. II Всеукр. кругл. столу* (Одеса, 25 листоп. 2022 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.: д. ю. н., проф. Є. Харитонova, к. ю. н., доц. К. Спасової ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса, 2022. С. 3–8. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7a53ade2-ec22-481d-8003-81acd62a127b/content>

20. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 14.10.2025).

21. Шебаніц Д. М., Шебаніц В. Ф. Національне сімейне законодавство: становлення, розвиток та сучасний стан. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 73. С. 209–214. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.30>. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/73_2024/32.pdf

22. Шевченко Я.М. Проблеми нового Сімейного кодексу України. Респуб. Міжвідомч. наук. зб.. Харків, 2003. Вип. 63. С. 4–10.

23. Шлюб з іноземним елементом. Г. Гаро, А. Архіпова, Р. Куриленко, О. Віцюк, М. Бабішена. Харків: ФАКТОР-МЕДІА, 2023. 96 с. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/2023-02-Шлюб%20з%20іноземним%20елементом.pdf>

Information about the authors:

Shebanits Diana Mykolaivna,

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Law, Mariupol State University,

6, Preobrazhenska str., Kyiv, 03100, Ukraine

SECTION 5. PUBLIC LAW, SECURITY, AND DIGITALIZATION OF THE STATE

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-629-4-17>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ВИКОРИСТАННЮ ШКІДЛИВИХ ПРОГРАМНИХ ПРОДУКТІВ, ЯКІ СТАНОВЛЯТЬ ЗАГРОЗУ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ: ДОКТРИНА ТА СТРАТЕГІЯ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Євдокименко Д. М.

ВСТУП

Сучасний світовий порядок демонструє наростання геополітичної напруженості, яка виливається у конфлікти нового типу. Ці протистояння виходять далеко за межі традиційного розуміння війни, адже в них гібридно поєднуються військові, економічні, інформаційні та кібернетичні інструменти впливу. В такій реальності цифровий простір перетворився на стратегічне середовище, де розгортаються операції з дестабілізації держав та маніпулювання суспільною свідомістю. Фактично, кіберпростір став повноцінним «театром воєнних дій», де боротьба ведеться не стільки за території, скільки за контроль над даними і технологіями. Програмне забезпечення (ПЗ) зазнало так званої «вепонізації», перетворившись з об'єкта на інструмент агресії, який використовується для атак на критичну інфраструктуру, шпигунства та поширення дезінформації. Звіт Світового економічного форуму «Global Cybersecurity Outlook 2025» цілком слушно вказує на вразливості в ланцюгах постачання та геополітичну напруженість як на ключові фактори ризику¹.

Для України, яка щоденно зазнає кіберагресії з боку російської федерації, ця проблема є особливо гострою. Водночас її вирішення лежить у глобальному руслі. Так, ініційований ООН «Глобальний цифровий договір» в рамках «Пакту в ім'я майбутнього» ставить за мету формування «безпечного і надійного цифрового майбутнього для всіх»¹. Це свідчить про те, що розробка національних превентивних

¹ Pact for the Future : resolution adopted by the General Assembly on 22 September 2024. A/RES/79/1. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/N24/164/33/pdf/N2416433.pdf> (дата звернення: 29.10.2025).

механізмів є не лише вимушеною відповіддю на агресію, а й кроком до реалізації передових міжнародних стандартів. Залежність економіки та державного управління від іноземного ПЗ актуалізує поняття цифрового суверенітету як ключового елемента національної стійкості. Використання програм, контрольованих державою-агресором, перетворює об'єкти критичної інфраструктури (ОКІ) на плацдарми для диверсій. Тому питання контролю за обігом такого ПЗ виходить за межі суто технічних аспектів і переходить у площину стратегічного адміністративно-правового регулювання.

Ця залежність є не просто теоретичною, вона створює конкретні довгострокові ризики. Йдеться про так званий «вендорний замок» (vendor lock-in) – ситуацію, коли державні інституції та цілі галузі економіки стають настільки інтегрованими з певним програмним продуктом, що перехід на альтернативні рішення стає надзвичайно дорогим та складним з технічної точки зору. Держава-агресор, усвідомлюючи це, може роками не використовувати закладені вразливості, утримуючи «цифровий важіль» впливу, щоб активувати його у найбільш кризовий для країни момент. Чи може держава дозволити собі таку стратегічну вразливість, особливо в контексті повоєнного відновлення, яке саме по собі вимагатиме максимальної стійкості?

Згідно зі звітом Національної поліції України за 2024 рік, значна частина правопорушень у воєнний час пов'язана з «використанням шахраями емоційного стану громадян»², що часто реалізується через шкідливе ПЗ. Глобальні ж збитки від кіберзлочинів, за даними ФБР, сягнули 12,5 мільярдів доларів³. Проте домінуюча в Україні модель протидії залишається реактивною, кримінально-правовою. Вона фокусується на кваліфікації вже вчинених злочинів (ст. 361, 361-1 КК України⁴), що є запізнюючою реакцією. Фундаментальна вада такого підходу криється в асиметрії між швидкістю цифрових атак та повільним темпом кримінального провадження. Атака триває хвилини, а розслідування – місяці. Це робить кримінальну юстицію інструментом постфактум-констатації, а не запобігання шкоді.

² Звіт про результати роботи у 2024 році / Національна поліція України. Київ, 2025. 18 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit_2024/zvit-npu-2024.pdf (дата звернення: 20.10.2025).

³ Internet Crime Report 2024 / Federal Bureau of Investigation, Internet Crime Complaint Center (IC3). 2025. 47 p. URL: https://www.ic3.gov/AnnualReport/Reports/2024_IC3Report.pdf (дата звернення: 20.10.2025).

⁴ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 20.10.2025).

Більше того, кримінально-правове реагування за своєю суттю є індивідуалізованим – воно спрямоване на конкретного виконавця злочину. Проте в умовах гібридної війни програмні загрози часто є не результатом дій окремого хакера, а продуктом діяльності цілих інституцій держави-агресора, її спеціальних служб та афілійованих компаній. Спроба застосувати інструментарій, розрахований на індивідуальну відповідальність, до системного, інституціоналізованого явища апіорі є малоефективною. Це ставить перед правовою наукою фундаментальне питання: чи здатні класичні інститути права адекватно реагувати на загрози, що мають державний масштаб та технологічний характер?

Актуальність цього дослідження зумовлена саме відсутністю дієвих превентивних інструментів. Метою роботи є наукове обґрунтування потреби у формуванні цілісної системи адміністративно-правової превенції програмних загроз та розробка її моделі як передумови для повоєнного відновлення.

1. Парадигмальний зсув від реактивної кримінальної юстиції до проактивного управління кіберризиками

Фундаментальна розбіжність між кримінально-правовим та адміністративно-правовим підходами криється в самому об'єкті захисту. Кримінальне право ретроспективне: воно карає винного за вже вчинене суспільно небезпечне діяння. Натомість логіка адміністративного права, особливо у сфері безпеки, є проспективною, превентивною – воно спрямоване на управління ризиками для захисту правопорядку від потенційних загроз. Саме ця відмінність зумовлює необхідність зміни парадигми.

Правовою основою для такого превентивного втручання є позитивний обов'язок держави щодо захисту національної безпеки та забезпечення стабільного функціонування суспільних інститутів. На відміну від кримінального права, де підставою є склад кримінального правопорушення, в адміністративному праві підставою для примусу може бути реальна загроза настання шкідливих наслідків. Це дозволяє державі діяти на випередження.

Такий проактивний підхід не є винаходом сьогодення; він є іманентною властивістю адміністративного права, що реалізується, наприклад, у сферах санітарного контролю, пожежної безпеки чи ядерного регулювання. Держава не чекає на епідемію, щоб заборонити продаж небезпечних продуктів, і не чекає на пожежу, щоб вимагати встановлення протипожежних систем. Аналогічно, у цифровій сфері очікування реалізації кібератаки для того, щоб вжити заходів щодо небезпечного ПЗ, є формою інституційної бездіяльності. Йдеться

про поширення вже існуючої та апробованої логіки превентивного державного нагляду на нову, цифрову сферу суспільних відносин.

Класичний кримінально-правовий підхід до кіберзлочинів в умовах гібридної війни стикається з низкою практично нездоланих викликів. Це, по-перше, виклик атрибуції – встановлення кінцевого виконавця атаки, прихованого за ланцюгом проксі-серверів та спонсорованих державою-агресором хакерських груп. По-друге, це проблема доказування умислу у розробника ПЗ подвійного призначення. По-третє, це юрисдикційні колізії, коли учасники атаки перебувають у різних країнах.

По суті, ми спостерігаємо конфлікт темпоральностей: швидкість та плинність цифрових загроз протиставляється розміреності та формалізованості кримінального процесу. Кримінальний закон ефективний там, де є дискретний, завершений акт правопорушення. Програмна загроза, навпаки, є триваючим процесом, латентною вразливістю, яка може існувати роками, перш ніж буде активована. Намагатися застосувати до цього процесу норми, розраховані на фіксацію події злочину, – це все одно, що грати в шахи за правилами з минулого століття проти супротивника, який використовує квантові обчислення. Система права має адаптуватися, інакше вона ризикує перетворитися на архаїчний механізм, нездатний захистити суспільство.

Особливо гостро ця проблема проявляється у випадку так званих Advanced Persistent Threats (APTs) – складних, цілеспрямованих та тривалих кібератак, за якими, як правило, стоять державні «виконавці». Такі групи діють під прикриттям доктрини «правдоподібною заперечуваністю» (plausible deniability), використовуючи складну інфраструктуру та формально не пов'язаних з урядом виконавців. Довести в рамках кримінального процесу зв'язок між конкретною кібератакою та урядовими структурами іншої держави – завдання, що межує з неможливістю. Це створює «вікно безкарності», в якому агресор може діяти практично без ризику юридичної відповідальності.

Ці виклики фактично нівелюють превентивний потенціал кримінального переслідування. Наслідком є стан перманентної вразливості, за якого держава завжди наздоганяє. Агресор, використовуючи переваги цифрового простору, може досягати своїх цілей з низьким ризиком відповідальності. Шкода вже завдана, а можливості для її компенсації обмежені. Саме тому превенція на основі адміністративно-правових інструментів стає єдиноможливою стратегією для відновлення паритету. Не дивно, що передові міжнародні практики, як-от “Cybersecurity Handbook” Греції, акцентують увагу на

ешелонованих системах захисту, де адміністративні заходи відіграють першочергову роль⁵.

Це вимагає переосмислення об'єкта регулювання. Замість вузького поняття «шкідливе ПЗ» (malware), доцільно запровадити ширшу доктринальну категорію – «програмне забезпечення, що становить загрозу національній безпеці». Вона має охоплювати будь-які програмні продукти, що створюють неприйнятний ризик, зокрема:

1) ПЗ, афілійоване з державою-агресором, розробники чи бенефіціари якого пов'язані з РФ (напр., Kaspersky, IC, Bitrix24).

2) ПЗ подвійного призначення, що активно використовується у кібератаках, на що вказує і звіт Europol ІОСТА 2024⁶.

3) ПЗ, що здійснює надлишковий збір даних та передає їх на сервери у ризикових юрисдикціях.

Запропоновану категорію можна структурувати за типами ризиків: порушення конфіденційності даних (шпигунство), порушення доступності сервісів (можливість дистанційного відключення) та інформаційно-когнітивні ризики (поширення дезінформації). Комплексний аналіз ПЗ має враховувати всі три виміри. Ключова перевага такого підходу – зміна підстав для втручання держави. Замість доведення суб'єктивного умислу особи, держава обґрунтовує свої дії на основі об'єктивної оцінки небезпеки самого продукту.

Варто окремо зупинитися на правовій дилемі, яку створює ПЗ подвійного призначення. З юридичної точки зору, інструмент для віддаленого адміністрування є аналогом слюсарного інструменту: сам по собі він легальний і може використовуватися як для законних цілей (ремонт), так і для незаконних (злам замка). Оскільки об'єктивна сторона (розробка та розповсюдження такого ПЗ) є правомірною, єдиною підставою для кримінальної відповідальності може бути доведення суб'єктивної сторони – злочинного умислу розробника. Однак довести, що продукт створювався саме з метою його подальшого неправомірного використання, без прямого зізнання чи внутрішньої документації компанії практично неможливо. Адміністративний підхід, натомість, дозволяє оминати цю проблему, оцінюючи не умисел розробника, а об'єктивні ризики, які створює широке та не контролюване розповсюдження такого «універсального інструменту».

⁵ Cybersecurity Handbook: Best Practices for the Protection and Resilience of Network and Information Systems / Hellenic Republic, Ministry of Digital Governance, National Cybersecurity Authority. June 2021. 76 p. URL: <https://cyber.gov.gr/wp-content/uploads/2025/03/Cybersecurity-Handbook-English-version-compressed.pdf> (дата звернення: 20.10.2025).

⁶ Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2024 / Europol. 2024. 76 p. URL: <https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Internet%20Organised%20Crime%20Threat%20Assessment%20IOCTA%202024.pdf> (дата звернення: 20.10.2025).

2. Концептуальна модель адміністративно-правового механізму превенції програмних загроз

Формування дієвої превентивної системи вимагає побудови чіткого та інституційно забезпеченого механізму. Його архітектура має спиратися на міжнародний досвід (напр., американський «Entity List»⁷, європейська NIS2 Directive⁸), але враховувати українську специфіку. Пропонується модель, що складається з трьох елементів.

Хоча запропонована модель спирається на такі відомі аналоги, як американський «Entity List» чи європейські підходи в рамках Директиви NIS2, вона має принципову відмінність. Якщо «Entity List» є переважно інструментом зовнішньоекономічної та санкційної політики, спрямованим на обмеження доступу певних компаній до американських технологій, то запропонований український механізм є інструментом внутрішнього адміністративного ризик-менеджменту. Його першочергова мета – не покарати іноземного виробника, а захистити власну національну інфраструктуру від потенційно небезпечного продукту, незалежно від наявності формальних міжнародних санкцій. Цей акцент на внутрішній превенції є ключовим.

1) Ядро механізму – уповноважений суб'єкт та методологія оцінки ризиків. Необхідно законодавчо визначити такий орган. Оптимальним видається створення постійно діючої міжвідомчої комісії при РНБО, що відповідатиме стратегічним напрямом державної політики у цій сфері⁹, куди увійдуть фахівці СБУ, Держспецзв'язку, розвідки, НКЦК, Кіберполіції та незалежні експерти. Саме міжвідомчий характер дозволить синтезувати технічну, оперативно-розшукову та правову експертизу. Цей орган має розробити та публічно затвердити Методику оцінки ризиків ПЗ за сукупністю критеріїв: технічних, геополітичних, юридичних та репутаційних. Такий інклюзивний підхід, що відповідає принципам «Глобального цифрового договору», є запорукою легітимності рішень. Важливим аспектом є запобігання регуляторній

⁷ Where can I find the Entity List? / U.S. Department of Commerce, Bureau of Industry and Security. URL: https://www.bis.doc.gov/index.php/component/fsj_faqs/faq/106-where-can-i-find-the-entity-lis (дата звернення: 20.10.2025).

⁸ Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, amending Regulation (EU) No 910/2014 and Directive (EU) 2018/1972, and repealing Directive (EU) 2016/1148 (NIS 2 Directive). Official Journal of the European Union. 27.12.2022. L 333. P. 80–152. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02022L2555-20221227> (дата звернення: 20.10.2025).

⁹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про невідкладні заходи з кібероборони держави»: Указ Президента України від 26.08.2021 р. № 447/2021. *Офіційний вісник України*. 2021. № 68. Ст. 4295. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021> (дата звернення: 20.10.2025).

упередженості. Залучення незалежних експертів дозволить збалансувати інтереси безпеки з потребами економіки, уникнувши надмірного тиску на ринок.

Діяльність такої комісії має бути чітко регламентована на законодавчому рівні, аби уникнути ризиків перевищення повноважень чи політичного тиску. Регламент її роботи повинен передбачати кворум, порядок голосування, а головне – обов’язок мотивувати кожне своє рішення. Мотивувальна частина рішення про внесення ПЗ до реєстру повинна містити детальний аналіз ризиків за затвердженою методикою, з посиланням на конкретні факти, технічні звіти або дані розвідки. Саме обґрунтованість рішення є запорукою його стійкості під час потенційного судового оскарження.

2) Інструмент реалізації – публічний реєстр небезпечного ПЗ. Рішення комісії має фіксуватися шляхом внесення ПЗ до відкритого реєстру. З правової точки зору, це не просто інформаційний ресурс, а інструмент політики. Включення до реєстру є адміністративним актом, що породжує правові наслідки. Такий реєстр виконує функцію створення юридичної визначеності. Суб’єкти господарювання отримують чітке джерело інформації про статус програм, що дозволяє заздалегідь планувати діяльність та уникати ризиків. Окрім опису загроз та правового режиму, реєстр має містити перелік рекомендованих безпечних аналогів.

3) Способи впливу – диференційовані правові режими. Залежно від рівня загрози, для ПЗ встановлюються такі режими:

- режим заборони («червоний» рівень): повна заборона використання в органах влади та на об’єктах критичної інфраструктури (ОКІ);

- режим обмеження («помаранчевий» рівень): дозвіл на використання за певних умов (напр., в ізольованому середовищі);

- режим інформування («жовтий» рівень): для приватного сектору та громадян. Держава офіційно попереджає про ризики, що в разі настання шкоди може вплинути на питання відповідальності та страхового відшкодування.

В основі такого підходу лежить принцип пропорційності: заходи мають бути адекватними загрозі. Заборона – це крайній захід (*ultima ratio*) для найвищих ризиків. Для гарантування прав виробників рішення про внесення до реєстру має ухвалюватися за чіткою адміністративною процедурою, що включає право на пояснення та механізм судового оскарження. Особливої уваги потребують саме процедурні гарантії. Оскільки внесення до реєстру є позасудовим обмеженням прав, воно має бути обґрунтованим та оскаржуваним, аби

відповідати критеріям правової держави та уникнути зловживань. Важливо наголосити, що модель має бути динамічною. Цифрове середовище змінюється, тому необхідно передбачити процедури періодичного перегляду статусу ПЗ в реєстрі, а також механізм його виключення, якщо ризики усунуто.

Важливим є і питання повноти судового контролю за рішеннями комісії. Суд, розглядаючи відповідні спори, не повинен перебирати на себе невласливу йому функцію технічного експерта та самостійно оцінювати рівень кіберзагрози. Його завдання – перевірити, чи діяла комісія в межах своїх повноважень, чи було її рішення ухвалене на підставі належних доказів, з дотриманням встановленої процедури, та чи є застосований обмежувальний режим пропорційним доведеним ризикам. Саме такий підхід, що фокусується на дотриманні процедури, обґрунтованості та пропорційності, відповідає найкращим практикам адміністративної юстиції у справах, що стосуються складних експертних оцінок.

3. Синергія адміністративної превенції та кримінально-правової відповідальності в контексті повосенного відновлення

Запропонований адміністративний механізм не замінює кримінальне реагування, а створює з ним двосторонній синергетичний зв'язок. Ця синергія є критично важливою для безпеки проєктів повосенного відновлення, що будуть пов'язані з глибокою цифровізацією. Міжнародні інвестори дедалі частіше оцінюють рівень цифрової безпеки як ключовий фактор для прийняття рішень. Таким чином, превентивний механізм стає не лише інструментом захисту, а й стратегічною перевагою, що демонструє відповідність України стандартам безпечного розвитку, задекларованим в «Пакті в ім'я майбутнього» ООН¹⁰.

Цей комплексний позитивний вплив проявляється у кількох напрямках. Насамперед, адміністративна превенція слугує доказовою базою для кримінальної юстиції. Наявність публічного реєстру створює правову презумпцію обізнаності. Службова особа, яка санкціонувала закупівлю забороненого ПЗ на ОКІ, не зможе посилатися на незнання. Це кардинально полегшує доказування суб'єктивної сторони (у формі злочинної недбалості) у складі злочину, передбаченого ст. 367 КК України.

Крім того, для посилення превентивного ефекту, свідоме порушення адміністративних заборон може бути криміналізовано. Наприклад, ч. 2 ст. 361 КК України можна доповнити кваліфікуючою ознакою:

¹⁰ Pact for the Future : resolution adopted by the General Assembly on 22 September 2024. A/RES/79/1. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/N24/164/33/pdf/N2416433.pdf> (дата звернення: 29.10.2025).

«...вчинені повторно... або з використанням програмного засобу, щодо якого уповноваженим органом встановлено заборону на використання на об'єктах критичної інфраструктури...».

Існує і зворотний зв'язок: матеріали кримінальних проваджень можуть слугувати офіційною підставою для внесення ПЗ до реєстру. Якщо розслідування показують, що певний легальний продукт систематично використовується для злочинів, це стане вагомим аргументом для комісії. Нарешті, у довгостроковій перспективі прозора система контролю стане важливим фактором інвестиційної привабливості, демонструючи здатність держави захищати цифрову інфраструктуру.

Більше того, наявність такого прозорого механізму відповідає сучасним глобальним інвестиційним трендам, зокрема, стандартам ESG (Environmental, Social, and Governance)¹¹. Надійне управління ризиками у сфері кібербезпеки та захист критичної інфраструктури є невід'ємною складовою компонента «G» (Governance). Міжнародні інвестори та фінансові інституції, ухвалюючи рішення про фінансування проєктів повоєнного відновлення, дедалі частіше враховують не лише фінансові показники, а й стійкість та якість державного управління. Таким чином, запропонований механізм підвищує не тільки безпеку, але й інвестиційну репутацію держави.

Такий двосторонній обмін інформацією дозволяє створити замкнений цикл управління ризиками (risk management loop). Адміністративний орган, спираючись на дані правоохоронців, ідентифікує нові загрози та вносить ПЗ до реєстру (превенція). Це, у свою чергу, створює нові юридичні факти (презумпцію обізнаності, кваліфікуючі ознаки), які спрощують роботу слідчих та прокурорів у майбутніх провадженнях (реакція). Таким чином, система набуває здатності до самовдосконалення та адаптації до нових викликів

ВИСНОВКИ

Динаміка сучасних кіберзагроз вимагає від України переходу від фрагментарної реактивної протидії до комплексної проактивної стратегії. Кримінально-правові інструменти мають стати її завершальною, а не єдиною ланкою.

Формування цілісного адміністративно-правового механізму ідентифікації та обмеження обігу небезпечного ПЗ є нагальним завданням, що посилить превентивний захист та створить доказову базу для

¹¹ Що таке ESG-принципи і чому компаніям важливо їх дотримуватися. Fintech Insider. 16.11.2023. URL: <https://fintechinsider.com.ua/shho-take-esg-prynczypy-i-chomu-kompaniyam-vazhlyvo-yih-dotrymuvatysya/> (дата звернення: 20.10.2025).

кримінальної юстиції. Розбудова такої системи є складовою зміцнення цифрового суверенітету та запорукою успішного повоєнного відновлення. Більше того, такий крок позиціонуватиме Україну як одного з лідерів у формуванні нової архітектури глобальної цифрової безпеки, втілюючи на національному рівні принципи, закладені в «Глобальному цифровому договорі» ООН.

Насамкінець, розробка та імплементація такого механізму є не лише актом національного самозахисту, а й внеском у формування міжнародної практики. Досвід України може стати моделлю стійкості (resilience model) для інших країн, демонструючи, як принципи адміністративного права можуть бути ефективно застосовані для нейтралізації сучасних гібридних загроз.

Зрештою, імплементація такого національного механізму може стати першим кроком до формування нової архітектури міжнародної цифрової безпеки. У майбутньому можливе укладення двосторонніх або багатосторонніх угод про взаємне визнання національних реєстрів небезпечного ПЗ між країнами-партнерами. Це дозволить створити своєрідну «коаліцію цифрової довіри» – групу держав, які спільно протидіють розповсюдженню програмних продуктів від авторитарних режимів, тим самим посилюючи колективну стійкість демократичного світу до гібридних загроз.

Впровадження запропонованої моделі також потребуватиме розвитку відповідної експертної та судової практики. Судді адміністративних судів, розглядаючи скарги на рішення міжвідомчої комісії, стикатимуться з необхідністю оцінювати складні технічні та геополітичні аргументи. Це вимагатиме підвищення кваліфікації судового корпусу та, можливо, залучення судових експертів у галузі кібербезпеки. Формування сталої судової практики у цій категорії справ стане фінальним етапом інституціоналізації механізму та його інтеграції в національну правову систему.

АНОТАЦІЯ

У розділі здійснено доктринальний аналіз неефективності існуючої реактивної кримінально-правової моделі протидії програмним загрозам національній безпеці, особливо в контексті гібридної війни. На основі аналізу глобальних тенденцій, зокрема ініціативи ООН щодо «Глобального цифрового договору», обґрунтовується необхідність парадигмального зсуву до проактивної системи адміністративно-правової превенції. Доведено, що класичні інструменти кримінальної юстиції стикаються з практично нездоланими викликами атрибуції атак (особливо APTs), доказування умислу розробників ПЗ подвійного

призначення та визначення юрисдикції. Розкрито зміст доктринальної категорії «програмне забезпечення, що становить загрозу національній безпеці» та запропоновано концептуальну модель превентивного адміністративно-правового механізму. Ця модель включає створення міжвідомчого уповноваженого органу, розробку публічної методики оцінки ризиків, ведення реєстру небезпечного ПЗ та застосування диференційованих правових режимів, що ґрунтуються на принципі пропорційності. Окремо досліджено синергетичний зв'язок між адміністративною превенцією та кримінальною відповідальністю, де запропонований механізм створює доказову базу для кримінальної юстиції (презумпцію обізнаності) та водночас використовує її дані для ідентифікації загроз, формуючи замкнений цикл управління ризиками. Обґрунтовано, що такий механізм не лише посилить превентивний потенціал держави, а й позитивно вплине на інвестиційний клімат у процесі повоєнного відновлення.

Література

1. Pact for the Future : resolution adopted by the General Assembly on 22 September 2024. A/RES/79/1. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/N24/164/33/pdf/N2416433.pdf>.
2. Звіт про результати роботи у 2024 році / Національна поліція України. Київ, 2025. 18 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit_2024/zvit-npu-2024.pdf.
3. Internet Crime Report 2024 / Federal Bureau of Investigation, Internet Crime Complaint Center (IC3). 2025. 47 p. URL: https://www.ic3.gov/AnnualReport/Reports/2024_IC3Report.pdf.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Cybersecurity Handbook: Best Practices for the Protection and Resilience of Network and Information Systems / Hellenic Republic, Ministry of Digital Governance, National Cybersecurity Authority. June 2021. 76 p. URL: <https://cyber.gov.gr/wp-content/uploads/2025/03/Cybersecurity-Handbook-English-version-compressed.pdf>.
6. Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2024 / Europol. 2024. 76 p. URL: <https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Internet%20Organised%20Crime%20Threat%20Assessment%20IOCTA%202024.pdf>.
7. Where can I find the Entity List? / U.S. Department of Commerce, Bureau of Industry and Security. URL: https://www.bis.doc.gov/index.php/component/fsj_faqs/faq/106-where-can-i-find-the-entity-lis.

8. Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, amending Regulation (EU) No 910/2014 and Directive (EU) 2018/1972, and repealing Directive (EU) 2016/1148 (NIS 2 Directive). Official Journal of the European Union. 27.12.2022. L 333. P. 80–152. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02022L2555-20221227>.

9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про невідкладні заходи з кібероборони держави»: Указ Президента України від 26.08.2021 р. № 447/2021. *Офіційний вісник України*. 2021. № 68. Ст. 4295. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021>.

10. Що таке ESG-принципи і чому компаніям важливо їх дотримуватися. Fintech Insider. 16.11.2023. URL: <https://fintechinsider.com.ua/shho-take-esg-pryncypy-i-chomu-kompaniyam-vazhlyvo-yih-dotrymuvatysya/>.

Information about the authors:

Yevdokymenko Denys Mykolayovich,

PhD student at the

Kyiv University of Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine,

Expert of the IT & Telecom sector at the Better Regulation Delivery
Office (BRDO), Kyiv

7A Akademika Dobrokhotova Str., Kyiv, 03142, Ukraine

Malii Mykola Ivanovych,

PhD in Law,

Associate Professor at the Department of Criminal Law and Procedure
Kyiv University of Law of the National Academy

of Sciences of Ukraine,

7A, Akademika Dobrokhotova Str., Kyiv, 03142, Ukraine

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ

Перелигіна Р. В., Собчук А. Ю.

ВСТУП

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. В цьому контексті набувають ваги права людини, які безпосередньо реалізуються в процесі здійснення стосовно особи кримінального провадження, тобто за тих обставин, коли особа стає особливо вразливою. До цих прав, визначених кримінальним процесуальним законом, передусім відноситься право на захист. Однією зі складових частин механізму забезпечення права на захист є встановлення кримінальної відповідальності за його порушення.

1. Соціальна обумовленість криміналізації порушення права на захист

Передбачаючи кримінальну відповідальність за певне діяння, яке раніше не було кримінально караним, «законодавець, по-перше, визначає особливу важливість окремих суспільних відносин, по-друге, недостатність їх захисту та гарантування виключно іншими засобами правової охорони, ніж кримінально-правовими, та, по-третє, необхідність посилення державного переслідування окремих суспільно небезпечних діянь». Проте закріплення кримінальної відповідальності за певне діяння, хоча і є актом держави, має бути здійснене на визначених підставах. Отже, закріплення кримінальної відповідальності за певне діяння має бути соціально-обумовленим, тобто має існувати «причинно-наслідковий зв'язок між діянням та його негативним впливом на суспільні відносини, у результаті чого законодавець має підстави для включення такого діяння до переліку суспільно небезпечних, тобто його криміналізації»¹.

У національному законодавстві кримінальна відповідальність за порушення права на захист вперше була закріплена у КК України у 2001 році. М. І. Колос, характеризуючи КК України 2001 року як «першу повноцінну національну кодифікацію кримінального права в сучасній Українській державі», зазначає, що цей акт ґрунтувався на «усвідомленому

¹ Залеська А. В. Соціальна обумовленість порушення права на отримання освіти в Україні. *Форум права*. 2024. № 12. с. 334–338. URL: <https://cutt.ly/r2G0oMR>

поєднанні конституційних принципів із кримінально-правовими законодавчими нормами забезпечило високу якість значної частини системи положень КК України в редакції 2001 р.». У ст. 59 Конституції України у редакції від 28 червня 1996 року зазначено таке: «Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура»². Погоджуючись з позицією М. І. Колоса та беручи до уваги, що право на захист становить конституційний принцип, зазначимо, що одним із шляхів забезпечення реалізації цього принципу законодавець обрав встановлення кримінальної відповідальності за його порушення, що і стало свідченням визнання важливості суспільних відносин, що виникають в процесі реалізації права на захист.

Іншою обставиною, яка вплинула на встановлення кримінальної відповідальності за порушення права на захист стала ратифікація Україною Конвенції про захист прав людини, внаслідок чого Україна визнала юрисдикцію ЄСПЛ. Цю конвенцію було ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року, на підставі чого громадяни України після вичерпання усіх національних засобів захисту набули права звертатись за захистом свого порушеного права, гарантованого Конвенцією про захист прав і основних свобод. За влучним визначенням О. Павліченка, «ЄСПЛ [Конвенція про захист прав і основних свобод] – це своєрідна правова Конституція, яка заклала підвалини значних правових змін в Україні, зокрема, в системі судочинства. Європейська конвенція суттєво змінила правове бачення всіх правників в Україні: суддів, прокурорів, адвокатів. Ті стандарти і норми, які ще в середині 90-х вважалися «буржуазними», далекими і недосяжними, стали реальністю, і сьогодні Україна стала дуже гарним ретельним учнем, який продовжує вчитися. Ми маємо низку справ на розгляді в Європейському суді, але разом із тим ми використовуємо це, щоб змінювати на краще наше законодавство, нашу правозастосовчу практику і підвищувати стандарти забезпечення прав людини»³. Встановлення значної кількості порушень права на справедливий суд, в тому числі в частині порушення права на захист працівниками

² Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток, сучасність: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08. Острог. 2019. 488 с.

³ Павлюченко О. 25 років від ратифікації ЄКПЛ. Як Україна стала гарним учнем і чому ще продовжує вчитися. *Закон і бізнес*. URL: <https://zib.com.ua/ua/print/152189.html>3.

правоохоронних органів та суду, стало одним із чинників, які вплинули на криміналізацію порушення права на захист.

Необхідно наголосити, що незважаючи на значне збільшення кількості заяв, поданих ЄСПЛ проти України, та відповідно кількості постановлених проти України рішень, кількість рішень ЄСПЛ, у яких констатовано порушення ст. 6 Конвенції про прав людини в аспекті загальної справедливості судового розгляду, на теперішній час значно зменшилась. Вважаємо, що це насамперед обумовлено прийняттям КПК України 2012 року, вивченням практики застосування Конвенції з прав людини, інших міжнародних стандартів у сфері верховенства права та зумовленими цим світоглядними змінами суб'єктів правозастосування. Важливе місце у цьому процесі посідає вивчення власне практики ЄСПЛ. Ми погоджуємось з позицією В. А. Завгороднього про те, що саме «під впливом практики ЄСПЛ відбулися відчутні зміни і в процесуальних кодексах України, які відображають рух правової матерії (діяльнісний аспект права). Свідченням цьому є визначені в таких нормативно-правових актах засади (принципи) здійснення провадження і судочинства, серед них: верховенство права; повага до людської гідності; забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла чи іншого володіння особи; таємниця спілкування; невтручання у приватне життя; недоторканність права власності; презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; забезпечення права на захист; доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; розумність строків (загальні засади кримінального провадження – ст. 7 КПК України)⁴. Таким чином, можна стверджувати, що проблема порушення права на захист у світлі практики ЄСПЛ поступово знаходить своє вирішення.

Перш за все, порушення права на захист є порушенням права на справедливий суд, яке посягає на довіру до органів досудового розслідування та суду, внаслідок чого можна стверджувати, що завдається шкода авторитету держави. Проте чи є шкода, завдана порушенням права на захист, такою, що не підлягає усуненню? Відповідь на це питання є негативною: з положень КПК України випливає, що порушення права на захист становить істотне порушення прав людини, яке обумовлює недопустимість доказів, що, в свою чергу, може зумовити виправдання особи, а у разі порушення права на захист під час судового розгляду – скасування судового рішення на підставі істотного порушення вимог кримінального процесуального закону.

⁴ Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти: монографія. Дніпро: Дніпровський державний університет внутрішніх справ. 2020. 536 с.

Разом з тим така шкода може бути значною у тому разі, коли порушення права на захист призвело до засудження невинної у вчиненні кримінального правопорушення особи, або воно вчинено за попередньою змовою групою осіб, або такі, що спричинили інші тяжкі наслідки. Проте і у першому, і у другому випадках необхідно встановити, що саме порушення права на захист призвело до засудження невинної у вчиненні кримінального правопорушення особи та інших тяжких наслідків. При чому, на нашу думку, саме суспільна небезпечність матиме місце лише у тому разі, коли йдеться про засудження завідомо невинуватої у вчиненні кримінального правопорушення особи, в іншому ж випадку, матиме місце кримінальне процесуальне правопорушення. Натомість порушення права на захист за попередньою змовою групою осіб свідчить про завідомо умисний характер та протиправну мету. Підсумовуючи викладене можна дійти висновку про те, що різні форми порушення права на захист характеризуються відмінними між собою ознаками як суспільної небезпечності, так і суспільної шкідливості, що зумовлює необхідність ретельного дослідження об'єктивних та суб'єктивних ознак права на захист та диференціації юридичної відповідальності⁵.

Розглядаючи типовість та достатність поширеності антисуспільної поведінки, яка полягає у порушенні права на захист необхідно звернутись до статистичних відомостей. Згідно з Єдиним звітом про кримінальні правопорушення Офісу Генерального прокурора станом за 2024 рік обліковано 7 369 кримінальних правопорушень проти правосуддя. З них лише 25 – це кримінальне правопорушення, передбачене ст. 374 КК України, показники про повідомлення про підозру за цією статтею відсутні, але є відомості про закриття 6 кримінальних проваджень, досудове розслідування яких було розпочато у попередні періоди⁶. У 2023 році Офісом Генерального прокурора обліковано 5 308 кримінальних правопорушень проти правосуддя, серед яких кількість кримінальних правопорушень за ст. 374 КК України – 34. Як і у попередньому періоді відомості про кількість повідомлень про підозру відсутні, а кількість закритих проваджень становить 16⁷.

⁵ Собчук А.Ю. Соціальна обумовленість криміналізації порушення права на захист. *Актуальні проблеми сучасної юридичної науки та практики в умовах воєнного стану*. Випуск 3: матеріали круглого столу (м. Київ, 6 жовтня 2022 року). Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 375 с.

⁶ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2024 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

⁷ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2023 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

З цього можна зробити висновок, що протягом 2019–2024 років до суду не було направлено жодного обвинувального акту у кримінальних провадженнях про порушення права на захист. Натомість має місце значний відсоток закритих кримінальних проваджень на підставах, передбачених частинами 1, 2, 6, ч. 1 ст. 284 КПК України, тобто у зв'язку зі встановленням відсутності події кримінального правопорушення; відсутності в діянні складу кримінального правопорушення; існуванням вироку по тому самому обвинуваченню, що набрав законної сили, або постановленням ухвали суду про закриття кримінального провадження по тому самому обвинуваченню.

Наведені відомості узгоджуються з даними ДСА України. Так, у звітах № 1-к «Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження» та № 2-к «Звіт судів апеляційної інстанції про розгляд апеляційних скарг у порядку кримінального провадження» за 2014–2024 роки відсутні відомості про кількість кримінальних проваджень про порушення права на захист, які надійшли на розгляд судів та були або, навпаки, не були розглянуті судами. У цих звітах зазначені загальні дані про кількість кримінальних проваджень стосовно кримінальних правопорушень проти правосуддя, без виділення окремого рядка для порушення права на захист, що має місце у тому разі, коли кримінальні провадження відповідної категорії не надходили до суду, або їх частка є малою і включається до загального показника кримінальних проваджень певного виду⁸⁹¹⁰¹¹¹²¹³.

⁸ Відповідь на запит про публічну інформацію № . Інф Б/552-20-907/20 від 25.09.2020 ДСА України. URL: https://dostup.pravda.com.ua/request/75852/response/188010/attach/3/012.pdf?cookie_passthrough=1

Вирок Жовтневого районного суду м. Харкова від 11.01.2017 у справі № 639/2011/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63991586>

⁹ Форма № 1-к «Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2021 рік». Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21

¹⁰ Форма № 2-к «Звіт судів апеляційної інстанції про розгляд апеляційних скарг у порядку кримінального провадження за 2021 рік». Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21

¹¹ Форма № 1-к «Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2022 рік». Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022

¹² Форма № 1-к «Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2023 рік». Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023

¹³ Форма № 1-к «Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2024 рік». Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024

Дані судової статистики підтверджують результати пошуку вироків та ухвал, постановлених результатами розгляду кримінальних проваджень за ст. 374 КК України у ЄРСР. За період з 2013–2024 роки ЄРСР містить ухвали про результати розгляду скарг на бездіяльність прокурора стосовно невнесення до ЄРДР заяви про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 374 КК України, закриття кримінальних проваджень за цією статтею кримінального закону, ухвали, якими надано дозвіл на тимчасовий доступ до речей та документів для перевірки обставин, які могли б свідчити про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 374 КК України, а також лише один вирок у справі № 639/2011/16-к, яким особу визнано винуватою у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 366, ч. 1 ст. 374 КК України¹⁴.

Враховуючи незначний обсяг кримінальних проваджень у справах про кримінальне правопорушення, передбачене ст. 374 КК України, можна дійти висновку про те, що динаміка вчинення порушення права на захист може бути прослідкована лише в світлі динаміки кримінальних правопорушень проти правосуддя, для якої характерні: 1) відносно незначна питома вага в загальній структурі вчинених кримінальних правопорушень – якщо питома вага кримінальних правопорушень проти правосуддя становить 1, 4 % від загальної кількості кримінальних правопорушень, то частка, яка припадає на кількість кримінальних правопорушень, передбачених ст. 374 КК України, не може переважати статистичну похибку; 2) географічна зосередженість у містах та інших адміністративних одиницях, у яких розташовані органи досудового розслідування та суди¹⁵. Відсутність таких проваджень та їх масове закриття ще на стадії досудового розслідування навіть за умови значного судового контролю, може свідчити про низку інших обставин, зокрема, як про недоліки конструкції ст. 374 КК України, так і про недостатню ефективність кримінальної відповідальності за порушення права на захист. У будь-якому разі свідчить про те, що зменшення випадків порушення права на захист, констатованих у рішеннях ЄСПЛ щодо України відбулось не завдяки встановленню кримінальної відповідальності за порушення права на захист, а розвитку кримінального процесуального законодавства, реалізації засади змагальності кримінального провадження,

¹⁴ Вирок Жовтневого районного суду м. Харкова від 11.01.2017 у справі № 639/2011/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63991586>

¹⁵ Головки М.Б. Запобігання злочинам проти правосуддя в Україні. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету України. 2014. № 10. С. 51–53. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc10-2/part_2/17.pdf

що зумовило посилення ролі захисника. Також в силу вказаних обставин, на нашу думку, немає підстав сверджувати про латентність кримінального правопорушення «порушення права на захист», оскільки чинне кримінальне процесуальне законодавство передбачає вагомі засоби судового контролю за дотриманням прав підозрюваного, обвинуваченого, в тому числі і права на захист.

У світлі викладеного, вважаємо, що необхідність впливу на суб'єктів порушення права на захист саме кримінально-правовими заходами, враховуючи обмежені можливості системи кримінальної юстиції в протидії даній формі антисуспільної поведінки, є дискусійними. Перш за все, як вже було зазначено вище, закріплення у КК України відповідальності за порушення права на захист не перебуває у безпосередньому причинному зв'язку з дотриманням права на захист у кримінальному провадженні. І хоча, гіпотетично, порушення права на захист може охоплюватись такими підставами як «невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків»; або «вчинення дій, що порочать звання прокурора і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності, у чесності та непідкупності органів прокуратури», вважаємо, що закріплення вказівки на це, на нашу думку, сприятиме чіткості зазначених положень закону. На підставі викладеного вважаємо, що часткова декриміналізація права на захист з одночасним внесенням до законодавства змін в частині регламентування дисциплінарної відповідальності слідчого, дізнавача, прокурора, судді не здійснить негативного впливу на охорону права на захист.

Розглядаючи співвідношення позитивних та негативних наслідків криміналізації порушення права на захист, зазначимо, що її позитивним наслідком було визнання суспільної цінності права на захист, а негативним – практична обмеженість можливостей застосування ст. 374 КК України, що створює ілюзію безкарності порушення права на захист та неефективності кримінального законодавства, що свідчить про необхідність пошуку альтернативних способів охорони права на захист засобами юридичної відповідальності різних видів.

Підсумовуючи викладене, слід констатувати, що на криміналізацію порушення права на захист вплинули такі чинники як необхідність охорони права на захист як конституційного принципу та одного з аспектів права на справедливий суд, закріпленого у ст. 6 Конвенції про захист прав людини, що було обумовлено набранням чинності Конституцією України та ратифікацією Україною Конвенції про захист прав людини. Кількість рішень ЄСПЛ, у яких констатовано порушення ст. 6 Конвенції про прав людини в аспекті загальної справедливості

судового розгляду та права на захист, на теперішній час значно зменшилась, що, враховуючи дані статистики, сталося не завдяки встановленню кримінальної відповідальності за порушення права на захист, а розвитку кримінального процесуального законодавства та реалізації засади змагальності кримінального провадження, що зумовило посилення ролі захисника.

Наразі норма про кримінальну відповідальність за порушення права на захист у тому виді, у якому вона закріплена у ст. 374 КК України, видається неефективною, а власне кримінальна відповідальність за просте порушення права захист без додаткових кваліфікуючих ознак – невідповідною основним чинникам криміналізації діяння. Різні форми порушення права на захист характеризуються відмінними між собою ознаками як суспільної небезпечності, так і суспільної шкідливості, що зумовлює необхідність ретельного дослідження об'єктивних та суб'єктивних ознак права на захист та диференціації юридичної відповідальності.

До об'єктивних ознак кримінального правопорушення права на захист відносяться об'єкт зазначеного кримінального правопорушення та його об'єктивна сторона.

Порушення права на захист за своїми об'єктивними ознаками (недопущення чи ненадання своєчасно захисника, а також інше грубе порушення права підозрюваного, обвинуваченого на захист як прояви об'єктивної сторони), на нашу думку, має подібні за змістом ознаки з кримінальним правопорушенням, що передбаченим ст. 397 КК, а саме втручанням в діяльність захисника чи представника особи. Зазначені діяння кореспондують один одному в частині ознак об'єктивної сторони, але різняться за своїми об'єктами – право на захист та діяльність захисника чи представника особи по наданню правової допомоги, безумовно, співвідносяться між собою, проте право на захист є ширшим за своїм обсягом, оскільки охоплює і право на забезпечення надання правової допомоги, і право на здійснення захисту у кримінальному провадженні особисто. Можна сформулювати таке визначення правосуддя як родового об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених розділом XVIII КК України – це правове благо, яке полягає в забезпеченні діяльності судової влади щодо досягнення завдань правосуддя: швидкого, повного та неупередженого розслідування і справедливого судового розгляду кримінальних проваджень та проваджень у справах про адміністративні правопорушення, вирішення цивільних, господарських, адміністративних спорів, встановлення юридичних фактів та виконання судових рішень, постановлених за результатами судового розгляду. Вважаємо, що, незважаючи на те, що у ст. 2 КПК України, яка

визначає завдання кримінального провадження, не згадуються слова «справедливий» або «справедливість», забезпечення справедливості судового розгляду як одного з цих завдань впливає з положень цієї статті КПК України «щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура».

Отож, право захист охоплює: 1) процесуальні права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, які здійснюються ним особисто; 2) право на правову допомогу захисника; 3) процесуальні обов'язки дізнавача, слідчого, прокурора та суду, обумовлені такою засадою кримінального провадження як забезпечення права на захист. Ураховуючи викладене, можна констатувати, що видовий об'єкт кримінальних правопорушень – забезпечення права на правову допомогу – не може бути вужчим за безпосередній об'єкт одного з кримінальних правопорушень, охоплених спільним видовим об'єктом.

2. Склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 374 Кримінального кодексу України

До об'єктивних ознак кримінального правопорушення права на захист відносяться об'єкт зазначеного кримінального правопорушення та його об'єктивна сторона. Враховуючи дискусійність питання визначення об'єкта кримінального правопорушення, зауважимо, що у цьому дослідженні ми виходимо з розуміння об'єкта кримінального правопорушення як правового блага. Саме цей підхід дозволяє врахувати не лише правовий, а й соціальний аспект об'єкта посягання. Можна сформулювати таке визначення правосуддя як родового об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених розділом XVIII КК України – це правове благо, яке полягає в забезпеченні діяльності судової влади щодо досягнення завдань правосуддя: швидкого, повного та неупередженого розслідування і справедливого судового розгляду кримінальних проваджень та проваджень у справах про адміністративні правопорушення, вирішення цивільних, господарських, адміністративних спорів, встановлення юридичних фактів та виконання судових рішень, постановлених за результатами судового розгляду. Вважаємо, що, незважаючи на те, що у ст. 2 КПК України, яка визначає завдання кримінального провадження, не згадуються слова «справедливий» або «справедливість», забезпечення справедливості судового розгляду як одного з цих завдань впливає з положень цієї статті КПК України «щоб кожний, хто вчинив

кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура».

У кримінально-правовій теорії є усталеною позиція, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це зовнішня сторона суспільно небезпечного посягання, що характеризується діянням, наслідками, причинним зв'язком між ними, вчиненими у визначені час, умови та місці. У ч. 1 ст. 374 КК України наведено такі прояви об'єктивної сторони порушення права на захист: 1) недопущення захисника; 2) чи ненадання своєчасно захисника; 3) інше грубе порушення права підозрюваного, обвинуваченого на захист.

Ці прояви об'єктивної сторони складу порушення права на захист характеризуються лише ознаками діяння, тобто це кримінальне правопорушення з формальним складом. Натомість згідно з ч. 2 ст. 374 КК України кваліфікований вид цього кримінального правопорушення має ознаки не лише діяння, а й наслідків у виді засудження невинуватої у вчиненні кримінального правопорушення особи або інших тяжких наслідків, тобто є кримінальним правопорушенням з матеріальним складом.

У КПК України замість термінів «допущення» або «надання» захисника вживається словосполучення «залучення захисника». Відповідно до ч. 1 ст. 48 КПК України захисник може у будь-який момент бути залученим підозрюваним, обвинуваченим, їх законними представниками, а також іншими особами за проханням чи згодою підозрюваного, обвинуваченого до участі у кримінальному провадженні. Тобто в цьому контексті залучення захисника полягає у запрошенні захисника до вступу у кримінальне провадження, яке оформлюється укладенням договору з підозрюваним або обвинуваченим, іншими особами, які діють в її інтересах, за її клопотанням або за її наступною згодою, або в інших випадках – свідцтвом про право на зайняття адвокатською діяльністю або ордером. Також виходячи з ч. 1 ст. 49 «Залучення захисника слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням» та ст. 52 КПК України «Обов'язкова участь захисника» під словом «залучення» в цьому контексті слід розуміти обов'язок забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні, зокрема у випадках, визначених ст. 49 КПК України або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, а також якщо участь захисника є обов'язковою у кримінальному провадженні. Отже, залучення захисника охоплює вступ захисника у кримінальне

провадження незалежно від того, чи запрошено його підозрюваним, обвинуваченим або іншими особами від його імені, чи призначено органом (установою), уповноваженому законом на надання безоплатної правової допомоги на підставі постанови слідчого або прокурора, або ухвали слідчого судді або суд.

У літературі представлені різні позиції стосовно форми діяння недопущення захисника. Частина науковців дотримуються позиції про те, що недопущення захисника може бути вчинене як шляхом дії, так і бездіяльності, виокремлюючи дію – як вчинення перешкод вступу захисника у кримінальне провадження, та бездіяльність – невиконання дізнавачем, слідчим, прокурором, суддею обов'язків забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні у випадках, передбачених КПК України. На нашу думку, доцільно погодитись з тими дослідниками, які обґрунтовують позицію про те, що недопущення захисника може бути вчинене як шляхом дії, так і бездіяльності. КПК України покладає на дізнавача, слідчого, прокурора або суду обов'язки, пов'язані із забезпеченням права захист на тій стадії, коли захисник не вступив у кримінальне провадження: 1) надати затриманій особі чи особі, яка тримається під вартою, допомогу у встановленні зв'язку із захисником або особами, які можуть запросити захисника;

2) надати можливість використати засоби зв'язку для запрошення захисника, при цьому утримавшись від надання рекомендацій щодо залучення конкретного захисника;

3) встановлення обставин, які відповідно до ст. 52 КПК України можуть стати підставою для обов'язкової участі захисника або залучення захисника;

4) з'ясування інших обставин, які відповідно до ст. 49 КПК України є підставою для отримання підозрюваним, обвинуваченим безоплатної правової допомоги;

5) забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні шляхом винесення постанови або ухвали про доручення відповідному органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правової допомоги, визначити адвоката для здійснення захисту за призначенням.

Невиконання цих обов'язків може полягати не лише у бездіяльності, тобто у простому утриманні від вчинення дій, визначених КПК України, а й у вчиненні перешкод залученню захисника, наприклад, шляхом відмови у встановленні зв'язку із захисником, правовою допомогою якого бажає скористатись підозрюваний або обвинувачений, або особами, які можуть запросити захисника, а також шляхом ненадання або відібрання засобів зв'язку для запрошення захисника.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що недопущення захисника охоплює невиконання визначених КПК України обов'язків стосовно забезпечення права підозрюваного, обвинуваченого захист в частині залучення захисника у кримінальне провадження незалежно від того, чи запрошено його підозрюваним, обвинуваченим або іншими особами від його імені, чи призначено органом (установою), уповноваженому законом на надання безоплатної правової допомоги на підставі постанови слідчого або прокурора, або ухвали слідчого судді або суд.

На нашу думку, формулювання «недопущення захисника» у ч. 1 ст. 374 КК України доцільно поміняти на інше, у якому оперувалось би словосполученнями «залучення захисника» та «невиконання обов'язку забезпечити участь захисника». Це по-перше, дозволило б усунути різне тлумачення недопущення захисника (як недопущення вже призначеного або запрошеного захисника до участі у конкретній процесуальній дії та унеможливлення вступу захисника до кримінального провадження, незважаючи на наявність правових підстав та бажання підозрюваного, обвинуваченого). По-друге, це надало б змогу уніфікувати термінологічний апарат КК та КПК України в частині положень про права на захист. Можливим варіантом заміни формулювання «недопущення захисника» було б «невиконання обов'язку забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні» та «перешкоджання залученню захисника».

В.В. Спірідонов, визначаючи «ненадання своєчасно захисника» як порушення службовими особами своїх обов'язків щодо залучення захисника, наголошує на проблемах його співвідношення з положеннями чинного КПК України, який не передбачає обов'язку слідчого, прокурора чи суду надавати захисника у певний строк. З огляду на це, на думку науковця, «критерієм своєчасності надання захисника згідно із КПК України виступає не додержання певного календарного строку, а настання певної події (наприклад, вимоги підозрюваного, встановлення того, що обвинувачений не володіє мовою, якою ведеться кримінальне провадження тощо)».¹⁶ Ми погоджуємося з таким висновком науковця, оскільки ст. 52 КПК України визначає факти, з моменти встановлення яких виникає обов'язок забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні. Зокрема, у кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів участь захисника забезпечується з моменту набуття особою статусу підозрюваного (ч. 1 ст. 52 КПК України). Згідно з ч. 2 ст. 52 КПК України обов'язкова участь захисника забезпечується у кримінальному провадженні:

¹⁶ Спірідонов М. О. Кримінальна відповідальність за порушення права на захист: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків. 2018. 26 с.

1) щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, – з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою;

2) щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, – з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою;

3) щодо осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права, – з моменту встановлення цих вад;

4) щодо осіб, які не володіють мовою, якою ведеться кримінальне провадження, – з моменту встановлення цього факту;

5) щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про їх застосування, – з моменту встановлення факту наявності в особи психічного захворювання або інших відомостей, які викликають сумнів щодо її осудності;

6) щодо реабілітації померлої особи – з моменту виникнення права на реабілітацію померлої особи;

7) щодо осіб, стосовно яких здійснюється спеціальне досудове розслідування або спеціальне судове провадження, – з моменту прийняття відповідного процесуального рішення;

9) у разі укладення угоди між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості – з моменту ініціювання укладення такої угоди.

Крім цього, ст. 49 КПК передбачає, що слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд зобов'язані забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні у випадках, якщо:

1) відповідно до вимог ст. 52 КПК України участь захисника є обов'язковою, а підозрюваний, обвинувачений не залучив захисника;

2) підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно;

3) слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний, обвинувачений не залучив його.¹⁷

¹⁷ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI Верховна Рада. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

На нашу думку, виходячи з буквального тлумачення словосполучення «інше грубе порушення права на захист», його можна розуміти як будь-яке порушення права на захист, яке характеризується мінімальним рівнем «грубості», жодних орієнтирів для чого КК України містить, що зумовлює звернення для встановлення його змісту до положень КПК України. Проте за такого підходу будь-яке порушення права на захист як підстава для скасування судового рішення водночас становитиме і форму об'єктивної сторони відповідного кримінального правопорушення. У ч. 2 ст. 374 КК України закріплені ознаки кваліфікованого складу порушення права на захист, а саме наслідки цього діяння – засудження невинної у вчиненні кримінального правопорушення особи або спричинення інших тяжких наслідків. КПК не містить визначення поняття «засудження». Відповідно до ч. 2 ст. 43 КПК України засудженим у кримінальному провадженні є обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили. З цього випливає, що під засудженням слід розуміти набрання законної сили обвинувальним вироком стосовно особи. Вживання саме формулювання «засудження» зумовлює ту обставину, що у разі настання інших процесуальних наслідків – виправдання, закриття кримінального провадження, застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, означатиме відсутність відповідної кваліфікуючої ознаки, хоча незалежно від процесуального наслідку на життя підозрюваного або обвинуваченого здійснюється негативний вплив. Також, на нашу думку, порушення права на захист особи, незалежно від того чи є особа винуватою або невинуватою, не змінює ступінь суспільної небезпечності цього діяння, оскільки усі громадяни рівні у правах і право на захист мають усі особи, незалежно від того вчинили вони кримінальне правопорушення чи ні. Винятком є той випадок, коли йде мова про завідомо невинувату особу, оскільки посягання здійснюється не лише на відносини правосуддя, й на свободу та особисту недоторканність особи. Тому, на нашу думку, формулювання, закріплене у ч. 2 ст. 374 КК України, тобто «засудження невинної у вчиненні кримінального правопорушення особи» було б доцільно розглядати як «притягнення завідомо невинуватої особи до кримінальної відповідальності». Притягнення до кримінальної відповідальності становить стадію кримінального провадження, яка починається з моменту повідомлення особи про підозру у вчиненні кримінального правопорушення та може бути завершеною як набранням вироком законної сили, так і постановленням іншого рішення або закриттям кримінального провадження як форми закінчення досудового розслідування. У ст. 372 КК України передбачено ознаки притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності.

У такому разі порушення права на захист, яке спричинило притягнення завідомо невинуватої особи до кримінальної відповідальності, становило б спосіб вчинення діяння, передбаченого ст. 372 КК України і не потребувало б додаткової кваліфікації.

Суб'єктивні ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ст. 374 КК України, охоплюють суб'єкта та суб'єктивну сторону порушення права на захист. У ч. 1 ст. 374 КК України зазначений суб'єкт цього кримінального правопорушення: дізнавач, слідчий, прокурор, суддя. Порушення права на захист неодноразово становило предметом досліджень науковців. Разом з тим це не виключає доцільності подальших наукових досліджень у цій сфері передусім з огляду на дискусійність окремих положень. Крім цього, необхідно взяти до уваги недостатність наукової розробки окремих питань, зокрема, особливостей суб'єктивних ознак кримінального правопорушення порушення права на захист. Враховуючи викладене, ці питання потребують додаткової уваги.

Суб'єкт порушення права на захист є спеціальним, ознаки якого визначені у ч. 2 ст. 18 КК України України, відповідно до якої спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Беручи викладене до уваги, можна констатувати, що дізнавач, слідчий, прокурор, суддя як спеціальні суб'єкти не лише характеризуються ознаками загального суб'єкта, такими як вік та осудність, а й відносяться до осіб зі спеціальною правосуб'єктністю – здатністю особи у встановленому законодавством порядку набувати певного правового статусу та виступати носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків дізнавача, слідчого, прокурора, судді¹⁸.

При дослідженні правосуб'єктності учасників кримінального провадження слід виходити з того, що вони є неоднаковими за своїм процесуальним становищем, правовим статусом у кримінальному провадженні, обсягом та змістом функцій і завдань, що ними виконуються¹⁹.

Визначення термінів «дізнавач», «слідчий», «прокурор», «суддя» в контексті кримінального провадження містяться у ст. 3 КПК України. Зокрема, дізнавач – це службова особа підрозділу дізнання органу

¹⁸ Сторова В. В. Деякі питання правосуб'єктності суддів судів загальної юрисдикції. *Вісник НТУУ «КПІ». «Політологія. Соціологія. Право»*. 2014. Вип. 3/4 (23/24). С. 181–184. URL: <http://www.socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2014/3-4/29.pdf>

¹⁹ Веселов М., Гайденко В., Приходько К. Правосуб'єктність учасників кримінального провадження: проблеми законодавчого врегулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 171–176. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/06/35.pdf>

Національної поліції, органу безпеки, органу Бюро економічної безпеки України, органу ДБР, НАБУ, у випадках, установлених цим Кодексом, уповноважена особа іншого підрозділу зазначених органів, які уповноважені в межах компетенції, передбаченої цим Кодексом, здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків (п. 4-1 ст. 3 КПК України). Прокурор – особа, яка обіймає посаду, передбачену ст. 15 Закону України «Про прокуратуру», та діє у межах своїх повноважень (п. 15 ст. 3 КПК України). Слідчий – службова особа органу Національної поліції, органу безпеки, органу ДБР, органу Бюро економічної безпеки України, Головного підрозділу детективів, підрозділу детективів, відділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю НАБУ, уповноважена в межах компетенції, передбаченої цим Кодексом, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень (п. 17 ст. 3 КПК України). Суддя – голова, заступник голови, суддя Верховного Суду, Вищого антикорупційного суду, апеляційного суду, місцевих загальних судів, які відповідно до Конституції України на професійній основі уповноважені здійснювати правосуддя, а також присяжний.

Враховуючи викладене, можна констатувати, що хоча мінімальним віком кримінальної відповідальності за ст. 374 КК, є 18 – річний вік, проте наявність кваліфікаційних вимог щодо вищої освіти, а в окремих випадках і стосовно стажу роботи в галузі права, фактично значно його підвищують. На нашу думку, такий самий підхід також підлягає застосуванню при розгляді такої ознаки суб'єкта як осудність. Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. В цьому контексті можна вести мову про презумпцію осудності осіб, зазначених у ч. 1 ст. 374 КК України. Презумпція осудності дізнавача, прокурора, слідчого, судді ґрунтується на відповідності особи вимогам, встановленим законодавством для зайняття відповідної посади, та тому факті, що нею пройдено конкурсний відбір, з чого випливає, що особи, які посідають відповідні посади, можуть усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Разом з тим поняття осудності розглядається з двох позицій: 1) як психічний стан особи; 2) як здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене нею діяння. Керуючись першим розумінням осудності, можна констатувати презумпцію осудності дізнавача, прокурора, слідчого, судді при виконанні повноважень, визначених КПК України, та вчиненні діяння, передбаченого ст. 374 КК України. Проте, особа вже під час виконання повноважень дізнавача, прокурора, слідчого, судді, може захворіти на хворобу, яка обумовлює такий психічний стан особи, що є підставою вважати, що така не могла

усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. Беручи до уваги викладене, слід констатувати, що осудність хоча і є передумовою зайняття особою певної посади, ця ознака не може вважатись такою, що є «автоматично» притаманною спеціальному суб'єкту кримінального правопорушення проти правосуддя. Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 35 КПК України визначення судді (запасного судді, слідчого судді), а в разі колегіального розгляду – судді-доповідача для розгляду конкретного провадження здійснюється Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою під час реєстрації відповідних матеріалів, скарги, клопотання, заяви чи іншого процесуального документа за принципом випадковості та в хронологічному порядку з урахуванням спеціалізації та рівномірного навантаження для кожного судді, заборони брати участь у перевірці вироків та ухвал для судді, який брав участь в ухваленні вироку або ухвали, про перевірку яких порушується питання (крім перегляду за нововиявленими обставинами), перебування суддів у відпустці, відсутності у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, відрядженням, а також інших передбачених законом випадків, через які суддя не може здійснювати правосуддя або брати участь у розгляді судових справ. Після визначення судді (запасного судді, слідчого судді) або судді-доповідача для конкретного судового провадження не допускається внесення змін до реєстраційних даних щодо цього провадження, а також видалення цих даних з Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, крім випадків, установлених законом. Враховуючи, що суддею-доповідачем у справі є суддя, визначений Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою під час автоматизованого розподілу матеріалів кримінального провадження, а якщо кримінальне провадження у Верховному Суді має розглядатися колегіально у складі відповідної палати – головуючим на засіданнях палати є суддя-доповідач, визначений Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою при первісному розподілі матеріалів кримінального провадження, розгляд кримінального провадження суддею (суддями), визначеними у інший спосіб, розглядаються як незаконний склад суду. В свою чергу, ухвалення судового рішення незаконним складом суду становить істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, яке є підставою для скасування судового рішення.

Отже, суб'єкт порушення права на захист є спеціальним і чітко визначеним у ст. 374 КК України – дізнавач, слідчий, прокурор, суддя. Ознаками, які характеризують суб'єкт порушення права на захист, є вік та осудність, які, з огляду на встановлені законодавством вимоги та

кваліфікаційні характеристики, є передумовою правомірності зайняття особою посади дізнавача, слідчого, прокурора, судді, а також особливості правосуб'єктності спеціального суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 374 КК України, які становлять посада та характер повноважень за посадою, а не наявність повноважень стосовно здійснення досудового розслідування та судового конкретного кримінального провадження. Суб'єктивна сторона порушення права на захист характеризується виною у формі умислу щодо основного складу кримінального правопорушення, визначеного у ч. 1 ст. 374 КК України, а стосовно кваліфікованого складу кримінального правопорушення – вина може бути як у формі умислу, та і мати змішану форму – умисел щодо діяння та необережність у стосовно наслідків – засудження невинуватої особи або інших тяжких наслідків. Мета та мотив порушення права на захист не мають значення для кваліфікації кримінального правопорушення за ст. 374 КК України.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене, право на захист становить правове благо, спрямоване на забезпечення повноти досудового розслідування і справедливого судового розгляду кримінальних проваджень, а саме на всебічні та об'єктивні досудове розслідування та судовий розгляд, які здійснюються неупередженими, визначеними законом суб'єктами в межах належної правової процедури.

На нашу думку, право захист охоплює: 1) процесуальні права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, які здійснюються ним особою; 2) право на правову допомогу захисника; 3) процесуальні обов'язки дізнавача, слідчого, прокурора та суду, обумовлені такою засадою кримінального провадження як забезпечення права на захист. Ураховуючи викладене, можна констатувати, що видовий об'єкт кримінальних правопорушень – забезпечення права на правову допомогу – не може бути вужчим за безпосередній об'єкт одного з кримінальних правопорушень, охоплених спільним видовим об'єктом.

«Право на захист» є ширшим за змістом поняттям, ніж поняття «право на правову допомогу», а оскільки видовий об'єкт кримінальних правопорушень – забезпечення права на правову допомогу – не може бути вужчим за безпосередній об'єкт одного з кримінальних правопорушень, охоплених спільним видовим об'єктом, виділення видового об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 374 КК України, як спільного з кримінальними правопорушеннями, передбаченими статтями 397, 398-400 КК України не видається можливим. Безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення,

передбаченого ст. 374 КК України є право на захист – правове благо, спрямоване на забезпечення повноти досудового розслідування і справедливого судового розгляду кримінальних проваджень. Перелік потерпілих від кримінального порушення, передбаченого ст. 374 КК України, має бути доповнений вказівкою на таких осіб, стосовно яких передбачено застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про їх застосування, та осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру або вирішується питання про їх застосування.

Повноту досудового розслідування можна визначити як всебічне та об'єктивне здійснення досудового розслідування встановленим законом неупередженим суб'єктом за належної правової процедури, спрямованим на з'ясування обставин, які дають підстави для висновку як про вчинення кримінального правопорушення підозрюваним, обвинуваченим, або які можуть спростувати цей висновок. Справедливий судовий розгляд можна визначити як всебічний та об'єктивний судовий розгляд, який здійснюється за належної правової процедури неупередженим судом на підставі змагальності сторін. Вважаємо, що справедливість судового розгляду, як і забезпечення повноти досудового розслідування як завдання кримінального провадження перебувають у зв'язку не лише із засадою кримінального провадження «забезпечення права на захист», а й іншими засадами кримінального провадження: верховенством права, законністю та доступом до правосуддя, що зумовлює їх розгляд в світлі зазначених загальних засад кримінального провадження.

АНОТАЦІЯ

Досліджено чинники соціальної обумовленості криміналізації порушення права на захист на час прийняття Кримінального кодексу України, до яких віднесено суспільну небезпечність, типовість та поширеність антисуспільної поведінки; динаміку суспільно небезпечних діянь, необхідність впливу на суб'єктів цих діянь кримінально-правовими заходами; можливості системи кримінальної юстиції в протидії цій формі антисуспільної поведінки, співрозмірність позитивних та негативних наслідків криміналізації, а також інші обставини політико-правового життя держави, які вплинули на встановлення кримінальної відповідальності за зазначене діяння, а саме – набрання чинності Конституцією України та ратифікація Україною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Обґрунтовано недоцільність встановлення саме кримінальної відповідальності за порушення права на захист, вчиненого без визначених кваліфікуючих ознак, якими є, наприклад, вчинення кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб або

настання тяжких наслідків. Такий підхід обумовлює можливість встановлення інших правових наслідків цього діяння, зокрема, шляхом посилення дисциплінарної відповідальності дізнавача, слідчого, прокурора, судді. Висвітлено кримінально-правову характеристику порушення права на захист. Сформульовано визначення родового та безпосереднього об'єктів порушення права на захист. Охарактеризовано форми об'єктивної та суб'єктивної сторони порушення права на захист у ст. 374 Кримінального кодексу України.

Література

1. Залеська А. В. Соціальна обумовленість порушення права на отримання освіти в Україні. *Форум права*. 2024. № 12. С. 334–338. URL: <https://cutt.ly/r2GOoMR>
2. Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток, сучасність: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08. Острог. 2019. 488 с.
3. Павлюченко О. 25 років від ратифікації ЄКПЛ. Як Україна стала гарним учнем і чому ще продовжує вчитися. *Закон і бізнес*. URL: <https://zib.com.ua/ua/print/152189.html3>.
4. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти: монографія. Дніпро: Дніпровський державний університет внутрішніх справ. 2020. 536 с.
5. Собчук А.Ю. Соціальна обумовленість криміналізації порушення права на захист. *Актуальні проблеми сучасної юридичної науки та практики в умовах воєнного стану*. Випуск 3: матеріали круглого столу (м. Київ, 6 жовтня 2022 року). Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 375 с.
6. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2024 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushehnyata-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
7. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2023 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushehnyata-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
8. Відповідь на запит про публічну інформацію № . Інф Б/552-20-907/20 від 25.09.2020 *ДСА України*. URL: https://dostup.pravda.com.ua/request/75852/response/188010/attach/3/012.pdf?cookie_passthrough=1
9. Форма № 1-к «Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2021 рік». *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21

10. Форма № 2-к «Звіт судів апеляційної інстанції про розгляд апеляційних скарг у порядку кримінального провадження за 2021 рік». *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21

11. Форма № 1-к «Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2022 рік». *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022

12. Форма № 1-к «Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2023 рік». *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023

13. Форма № 1-к «Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2024 рік». *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024

14. Вирок Жовтневого районного суду м. Харкова від 11.01.2017 у справі № 639/2011/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63991586>

15. Головка М.Б. Запобігання злочинам проти правосуддя в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету України*. 2014. № 10. С. 51–53. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc10-2/part_2/17.pdf

16. Спірідонов М. О. Кримінальна відповідальність за порушення права на захист: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків. 2018. 26 с.

17. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI *Верховна Рада. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

18. Єгоров В. В. Деякі питання правосуб'єктності суддів судів загальної юрисдикції. *Вісник НТУУ «КПІ». «Політологія. Соціологія. Право»*. 2014. Вип. 3/4 (23/24). С. 181–184. URL: <http://www.socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2014/3-4/29.pdf>

19. Веселов М., Гайденок В., Приходько К. Правосуб'єктність учасників кримінального провадження: проблеми законодавчого врегулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 171–176. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/06/35.pdf>

Information about the authors:
Perelyhina Raisa,

Associate Professor at the Department of Criminal Law and Procedure
Kyiv University of Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
7A, Akademika Dobrokhotova Str., Kyiv, 03142, Ukraine
ORCID: 0000-0002-3798-0861

Sobchuk Anton,
Postgraduate Student
Institute of State and Law named after V.M. Koretsky of the National
Academy of Sciences of Ukraine,
4, Triochsvyatitelska, Str., Kyiv, 01001, Ukraine
ORCID: 0000-0001-7857-1418

THE PRINCIPLE OF EQUALITY BEFORE THE LAW AND THE COURT: ENSURING JUSTICE AND THE RULE OF LAW

Fedchenko V. M.

INTRODUCTION

According to Art. 3 of the Constitution of Ukraine, human rights and freedoms and their guarantees determine the content and direction of the state's activities¹. One of such legal guarantees is the principle of equality before the law and the court. The provisions of this principle are contained both in the domestic legislation of Ukraine and in certain international legal acts².

According to the norms of the specified principle, all subjects of legal relations are guaranteed the availability of judicial protection of their rights, freedoms and legitimate interests by a proper and impartial court. The essence of legal equality is that all people are free and equal in their dignity and rights regardless of race, skin color, political, religious and other beliefs, gender, ethnic and social origin, property status, place of residence, language or other characteristics. However, compliance with the principle of equality before the law and the court in practice is not impeccable, therefore, there is a need within the section to clarify the essence, scope and features of the regulatory and legal support for the implementation of this principle, to identify existing shortcomings that affect the regulatory and legal regulation of the specified principle and to identify individual aspects of improving the provisions for the implementation of such a principle in criminal procedural justice.

The issue of equality before the law and the court, as one of the foundations of the criminal procedural legislation of Ukraine, is quite relevant, as evidenced by a significant number of publications by procedural scholars: Yu. P. Alenin, V. G. Bepalko, T. V. Varfolomeeva, V. I. Galahan, V. G. Goncharenko, Yu. M. Groshevy, M. I. Derevyanko, E. G. Kovalenko, O. P. Kuchynska, L. M. Loboyko, V.T. Malyarenko, M. M. Mykheienko, V. T. Nora, M. A. Pogoretsky, M.S. Strogovych, V. M. Tertyshnyk, L. D. Udalova, M. E. Shumylo, and others.

¹ Про судоустрій та статус суддів. Закон України № 1402-VIII 2 червня 2016 року.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

² Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

The above-mentioned authors paid sufficient attention to the study of this principle and its individual provisions in their works. Meanwhile, the changes that are made from time to time to the CPC of Ukraine under martial law and their implementation in domestic legislation international legal norms on human rights and freedoms raise a number of issues that require research and attention.

1. Regulatory and legal support for the principle of equality before the law and the court

The principle of equality of all before the law and the court is a cornerstone of modern legal doctrine and one of the fundamental principles of criminal proceedings. This principle, which operates at all stages, requires legislators and law enforcement agencies to provide participants in the process with equal rights and opportunities to protect their interests. It prohibits any privileges or restrictions based on a person's race, gender, ethnic origin, property status, political or religious beliefs, and is enshrined in national legislation and in the fundamental law – the Constitution of Ukraine (Article 24)³.

At the same time, it should be noted that the principle of equality before the law and the court is regulated not only by national legislation. Its source is also a number of key international legal acts recognized and ratified by our state. After all, according to Part One of Article 9 of the Constitution of Ukraine, international treaties are in force, the consent to be bound by which has been given The Verkhovna Rada of Ukraine, is part of the national legislation of Ukraine. Such international regulatory legal acts, which, along with other issues, ensure the implementation of the principle of equality before the law and the court, include: 1) The Universal Declaration of Human Rights, adopted in 1948, which in Article 7 declares: “All persons are equal before the law and are entitled without any discrimination to equal protection of the law”⁴; 2) The International Covenant on Civil and Political Rights, 1966, states in Article 14 (1): “All persons are equal before the courts and tribunals”⁵. The aforementioned provision requires that every person, regardless of their status or circumstances, have access to a fair trial. 3) The 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Article 6, guarantees everyone the right to a fair

³ Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

⁴ Загальна декларація прав людини, 1948 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

⁵ Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, 1966 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

trial, which is inextricably linked to the principle of equality⁶. The presence of these provisions in international law obliges the states that have ratified them to implement and effectively apply the principle of equality in their legislation and law enforcement practice. All of the above emphasizes the universal nature and importance of the principle of equality before the law and the courts.

Article 17 of the Law of Ukraine “On the Execution of Decisions and Application of the Practice of the European Court of Human Rights” establishes that courts shall apply the Convention and the practice of the European Court of Human Rights as a source of law when considering cases⁷. Therefore, one of the essential legal mechanisms for ensuring the implementation and compliance with the requirements of the principle of equality before the law and the court should also be the decisions of the European Court of Human Rights, which are universal in their implementation for all states of the European democratic community. For example, in the case of *Nadtochy v. Ukraine* (2008), the European Court of Human Rights clearly established and noted in its decision that during the criminal proceedings by the national court of Ukraine, the principle of equality of arms (which requires that the parties have equal procedural opportunities) was violated, since the decision on monetary recovery in the amount of UAH 9,833.57 was made by the court of Ukraine without summoning the High Commissioner to the court session⁸. Another illustrative example is the case of *Leas v. Estonia* (2019). In this case, the ECtHR found that the principle of equality of arms had been violated because the defence was denied access to materials on covert investigative (search) activities, namely the materials of surveillance and monitoring in the criminal proceedings against Leas, which were used The prosecutor’s office as evidence. In the opinion of the Court, this indicates an imbalance between the parties in access to evidence and violates the right to a fair trial⁹. In another judgment in *Dombo Beer B.V. v. the Netherlands* (1993), the European Court of Human Rights determined that equality of arms is not

⁶ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

⁷ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України від 23 лютого 2006 року N 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

⁸ Справа «Надточій проти України» (Заява N 7460/03) Рішення Європейського Суду з прав людини, Страсбург, 15 травня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404#Text

⁹ У справі Леас проти Естонії ЄСПЛ визнав порушення Конвенції про захист прав і основоположних свобод. Національна асоціація адвокатів України. URL: <https://unba.org.ua/publications/4163-u-spravi-leas-proti-estonii-espl-viznav-porushennya-konvencii-pro-zahist-prav-lyudini-i-osnovopolozhni-svobod.html>

simply formal equality, but the ability of each party to present its case before the court without significant obstacles compared to its opponent¹⁰.

The renowned international judicial institution has repeatedly emphasized in its decisions that the principle of "equality of arms" is an integral element of the right to a fair trial, and requires states, represented by competent authorized bodies, to create and adhere to a rule according to which each party must have a reasonable opportunity to present his case in such conditions that do not put it at a significant disadvantage in relation to the opposing party.

Currently, there is an increase in the use of references to decisions of the European Court of Human Rights by Ukrainian courts, which undoubtedly indicates an increase in the level of awareness of Ukrainian judges with the practice of the ECHR¹¹.

The provisions of the principle of equality before the law and the court also find their normative support and reflection in the national legislation of Ukraine, since in addition to the Constitution, these provisions are contained in many domestic laws that regulate various spheres of public life in our state. Thus, the legislation on criminal liability (Article 3 of the Criminal Code of Ukraine) directly indicates that criminal liability is established regardless of nationality, race, gender, property, official status, place of residence and other characteristics¹². In the field of civil law (Article 21 of the Civil Code of Ukraine) it establishes the equality of all individuals and legal entities in civil relations¹³. In the field of labor relations, according to Article 21 of the Labor Code of Ukraine, any discrimination in the field of labor is prohibited, including refusal to hire, dismissal or establishment of unequal working conditions on grounds not related to the employee's business qualities.¹⁴ In addition, the implementation of the principle of equality finds its place in the Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine and departmental regulatory legal acts through the establishment of the same rules for all subjects. This indicates that privileges or restrictions not related

¹⁰ Огляд практики застосування суддями Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду рішень Європейського Суду з прав людини при прийнятті постанов за 2018 рік. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/oglyad_prakt_kgs_1.pdf

¹¹ Справа «Надточій проти України» (Заява N 7460/03) Рішення Європейського Суду з прав людини, Страсбург, 15 травня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404#Text

¹² Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. (зі змінами на 17.06.2025). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹³ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. (зі змінами на 14.05.2025). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

¹⁴ Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII (зі змінами 21.08.2025). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

to objective criteria are unacceptable. Thus, in the field of administrative services, a single procedure has been established for all citizens who apply for a certain service¹⁵. For example, the rules for obtaining a passport, driver's license, or construction permit are obtained according to the same procedures for everyone, regardless of social status or place of residence in Ukraine. In terms of social protection, government regulations governing the provision of social benefits, such as; assistance to low-income families, social scholarships, establish clear and uniform criteria for all applicants. The principle of equality here means that only those who meet the established requirements have the right to assistance, and this right does not depend on personal ties or other non-objective factors¹⁶. In the healthcare sector, the Ministry of Health's orders regulating medical protocols emphasize that such protocols should be applied equally to all patients. For example, the rules for providing emergency medical care cannot depend on the financial status or position of the person requiring it¹⁷. Regarding the issues of obtaining educational services, for example, regarding the conduct of external assessment/national evaluation, enrollment in universities, the Ministry of Education and Science of Ukraine has established the same conditions for all applicants. The assessment results are the only criterion for admission, which also eliminates discrimination and indicates equality in the opportunities for admission to universities to receive educational services¹⁸.

The provisions of equality before the law and the court are also reflected in the norms on combating discrimination and protecting the rights of minorities in Ukraine'. For example, the Laws of Ukraine "On the Principles of Preventing and Combating Discrimination in Ukraine"¹⁹. "On National Minorities (Communities) of Ukraine")²⁰ are aimed at protecting the rights of ethnic, religious and other minorities, ensuring them equal opportunities and preventing their discrimination.

In the tax sphere, on issues of tax service activities, the orders of the State Fiscal Service of Ukraine on the procedure for paying taxes and

¹⁵ Деякі питання призначення та виплати державних соціальних допомог, соціальних стипендій органами Пенсійного фонду України. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2025 р. № 765. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/765-2025-%D0%BF#Text>

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Про затвердження Порядку проведення національного мультипредметного тесту. Наказ Міністерства освіти і науки України від 21.12.2023 № 1547. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0015-24#Text>

¹⁸ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні. Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

¹⁹ Ibid.

²⁰ Про національні меншини (спільноти) України. Закон України від 13 грудня 2022 року № 2827-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>

submitting reports are mandatory for all taxpayers, regardless of the form of ownership or size of the business, which ensures equal tax responsibility.²¹ And although the examples given do not always directly contain the phrase “equality before the law”, their essence is the creation of unified rules that apply to all subjects who fall under their jurisdiction. The essence of the principle of equality is that the law should be “blind” to social differences between people. This means that the judge, prosecutor and investigator are obliged to ensure that each participant in the process has equal opportunities to exercise their rights and protect their interests. Any undue advantage or restriction granted to one of the parties leads to a violation of this principle, which may result in an unfair decision and undermine public confidence in justice.

2. Equality before the law and the court in the field of criminal procedural justice

As already noted, the essence of legal equality is that there can be no privileges or restrictions based on race, skin color, political, religious and other beliefs, sex, ethnic and social origin, property status, place of residence, language, or other grounds. The principle of equality of citizens before the law and the court also applies to foreigners, stateless persons and foreign legal entities, who, like citizens of Ukraine, should equally enjoy the right to judicial protection, with exceptions established by law (Article 26 of the Constitution of Ukraine²², Articles 7–9 of the Law of Ukraine “On the Judiciary and the Status of Judges”²³).

In addition, in cases and in accordance with the procedure provided for by the provisions of the Code of Criminal Procedure of Ukraine, certain categories of persons (minors, persons with mental and physical disabilities, etc.) enjoy additional guarantees during criminal proceedings. At first glance, this position contradicts the assertion that everyone is equal before the law and the court. However, the regulatory consolidation of such guarantees cannot be considered a violation of this principle, since the need

²¹ Про затвердження Порядку ведення обліку податків, зборів та інших платежів, єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування, внесених на єдиний рахунок. Наказ Міністерства фінансів України від 23.03.2021 № 166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0667-21#Text>

²² Конституція України прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

²³ Про судоустрій та статус суддів. Закон України № 1402-VIII 2 червня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

for their existence is caused by the peculiarities of the legal status of the persons for whom they are provided²⁴.

For example, Clause 3, Part 2, Article 52 of the Criminal Procedure Code provides for the mandatory participation of a defense attorney in criminal proceedings against persons who, due to mental or physical disabilities (mute, deaf, blind, etc.), are unable to fully exercise their rights. Paragraph 13 of the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine (hereinafter referred to as the IIPVSU) dated October 24, 2003 No. 8 “On the Application of Legislation Ensuring the Right to Defense in Criminal Proceedings” clarifies that persons who, due to their physical or mental disabilities, cannot exercise their right to defense themselves should be understood as persons with significant speech defects, sight, hearing, etc., as well as persons who, although recognized as sane, have mental disabilities that prevent them from independently defending themselves against the accusation²⁵.

Some doubts may also arise from the norms of criminal procedural legislation that establish a special procedure for criminal proceedings in respect of a separate category of persons: a People’s Deputy of Ukraine; a judge of the Constitutional Court of Ukraine; a professional judge, as well as a juror and a people’s assessor during the time they administer justice; candidate for President of Ukraine; Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights; Chairman of the Accounting Chamber, his first deputy, deputy, chief controller and secretary of the Accounting Chamber; deputy of the local council; lawyer; Prosecutor General of Ukraine, his deputy (Article 480 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine). Meanwhile, this procedure does not create privileges for the specified persons that allow them to violate the law with impunity. It is a mandatory guarantee of the exercise by the specified subjects of their powers, which are determined by the special nature of their activities and the need to protect them from unfounded suspicion or accusation, artificially creating obstacles during the performance of official duties. In the event that the specified category of persons is involved in criminal proceedings on the basis of the law, they are granted the usual procedural rights of a particular subject – a suspect, an accused, etc.

During a trial, both the accused and the victim, as well as the plaintiff and the defendant, have equal procedural rights. This means that each party

²⁴ Дерев’янюк М.І. Засада рівності перед законом і судом: окремі питання правової природи. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» 2024. С. 609. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/311301/302528>

²⁵ Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві. Постанова пленуму Верховного суду України № 8 від 24 жовтня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-03#Text>

can present evidence, make motions, provide explanations, and appeal the court's decision.

All persons, regardless of their financial situation, have the right to free legal aid if they need it. This may include a free lawyer (defendant) in criminal proceedings if the suspect or accused cannot afford to pay for his services, or legal advice at free legal aid centers.

The realization of equality in cases where a person does not speak the language of the criminal proceedings requires both timely involvement in the criminal proceedings and providing such a person with a professional interpreter. And it should be supported that it is desirable to do this in a manner similar to the involvement of lawyers through the Centers for the Provision of Free Legal Aid.²⁶ Although there is indeed no effective legal mechanism for providing interpreters 24/7 through the Centers for the provision of free secondary legal aid, even to persons detained on suspicion who do not speak the language of criminal proceedings, and for providing urgent linguistic assistance to persons under criminal prosecution, for many reasons and due to lack of funds and proper financing in Ukraine so far, which does not exist²⁷.

High-ranking officials, civil servants and ordinary citizens are equally responsible for committing offences. This is demonstrated by cases where even those in high positions are held accountable, which underlines the principle of the rule of law and equality of all before the law.

Relevant state bodies and officials must be guided by a specific law, and all individuals subject to this law are equal in its application to them²⁸.

The provisions of the law should be applied equally to all, except when objective differences justify differentiation. That is why Article 321 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine imposes on the presiding judge the obligation to ensure that the participants in criminal proceedings exercise their procedural rights and obligations, and not to create advantages in the use rights of one of the parties before other participants in the process.

²⁶ Рогальська В.В. Регламентация та реалізація права на переклад у контексті забезпечення справедливого судочинства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2. С. 155.

²⁷ Рогальська В.В. Регламентация та реалізація права на інформування осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування, в контексті забезпечення справедливого судочинства: окремі аспекти. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 2(23) Том 3, 2018. С. 269.

²⁸ Конституційний Суд визнав Закон «Про внесення змін до ст. 80 Конституції України» (щодо недоторканості народних депутатів України) конституційним. URL: <https://pravo.org.ua/konstytutsijnij-sud-vyznav-zakon-pro-vnesennya-zmin-do-statti-80-konstytutsiyi-ukrayiny-shhodo-nedotorkannosti-narodnyh-deputativ-ukrayiny-konstytutsijnym-analiz-vid-ekspertiv-tsprr/>

It should be noted that the equality of participants in the proceedings before the law and the court declared in Part 1 of the commented article is not absolute. The Constitution of Ukraine, other laws, as well as the commented Criminal Procedure Code provide for certain categories of persons involved in criminal proceedings (suspects, accused, witnesses) additional legal guarantees of observance of their rights and freedoms, which other persons in this procedural status do not enjoy. This primarily concerns minors, whose proceedings for committing criminal offenses or socially dangerous acts are carried out in a manner that least disrupts their usual way of life and corresponds to their age and psychological characteristics (see commentary to Chapter 38 of the Criminal Procedure Code of Ukraine)²⁹.

As already noted, certain features have been established for proceedings involving persons with physical or mental disabilities, in particular, the mandatory participation of their legal representatives during interrogations – specialists, the mandatory participation of a defense attorney, etc. There are also some features in proceedings involving foreigners (the mandatory participation of an interpreter if they do not speak the language of the proceedings, defender, etc.). In addition, such a measure of securing criminal proceedings as a pretext cannot be applied to minor witnesses and witnesses who are pregnant women, disabled persons of the first or second group, persons who are single-handedly raising children under the age of 6 or disabled children, as well as to persons who, according to the Criminal Procedure Code of Ukraine, are granted certain immunity from giving testimony (Article 65 of the Criminal Procedure Code (Part 3, Article 140 of the Criminal Procedure Code).

Minors are, by definition, less mature than the average adult, so they should not be treated in the same way as an average adult would be treated³⁰.

Returning to the question of the category of persons who enjoy additional legal guarantees during criminal proceedings (people's deputies of Ukraine, judges, the Prosecutor General of Ukraine and his deputies, the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine, heads of the Accounting Chamber, lawyers, deputies of local councils, etc.), It should be noted that they should be granted these guarantees only in connection with the performance of particularly important or important state or procedural functions. Thus, the specified features are not related to the status of a person and citizen or the status of a participant in the proceedings,

²⁹ Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / За редакцією С. В. Ківалова та С. І. Кравченко. Одеса : Фенікс, 2020. 924 с. ISBN 978-966-928-572-0

³⁰ Том Бінгем. Правовладдя / за заг. ред. Сергія Головатого; переклад з англ. В. Кастеллі та Д. Шкрьоби; передмова до українського видання Сергія Головатого. Київ: 2024. С. 55.

but to the nature of the powers assigned to them by law in connection with the performance of such functions.

According to the current Criminal Procedure Code of Ukraine, the specifics of criminal proceedings regarding this category of persons concern the issues of entering information about the committed criminal offense into the ERDR, making an arrest, conducting a search, notifying them of suspicion, choosing a preventive measure, removal from office, from the administration of justice, etc.³¹.

The specifics of the proceedings against some categories of the listed persons are based on the constitutional guarantee of immunity, for example, of people's deputies (Article 80 of the Constitution of Ukraine), and the immunity of judges (Article 49 of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges"). Meanwhile, the specified immunity is limited, since in the event of a crime committed by such a person serious, especially serious crime, the law provides for the possibility of their detention during the commission of, or immediately after the commission of such a crime³².

In addition, the equality of the subjects of criminal proceedings defined by the criminal procedural legislation before the law and the court does not mean at all that they all have the same rights. This equality should be understood as the equality of rights of subjects of the same rank, provided for in Chapter 3 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the provisions of a number of other laws of Ukraine, for example: "On the Prosecutor's Office"³³, "On the Bar and Legal Practice"³⁴. Therefore, the principle of equality is not identical to the absolute equality of rights for all participants. The procedural status of each person in criminal proceedings (e.g., suspect, victim, witness) determines a unique set of rights and obligations. For example, the right to a lawyer is the exclusive prerogative of the suspect or accused, which is an additional guarantee, and not a violation of the principle of equality.

The concepts of "equal rights", "equal obligations" cannot be equated with the concepts of "equal rights", "equal obligations". Rights or obligations may differ depending on the procedural status of a person (prosecutor, investigator, suspect, victim, etc.).

³¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України № 4651-VI від 13 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

³² Про судоустрій та статус суддів. Закон України № 1402-VIII 2 червня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

³³ Про прокуратуру. Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>

³⁴ Про адвокатуру та адвокатську діяльність. Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

Equality of rights (obligations) means that each participant in criminal proceedings is endowed with rights and bears obligations corresponding to his procedural status. Therefore, the equality of all participants before the law implies a single legal regime that ensures the implementation of their procedural rights, which imposes on the court the obligation not to grant any advantages, that are not stipulated by law, to any of the participants in the proceedings. Any discrimination is also unacceptable. In this regard, the position of a particular participant in criminal proceedings cannot be improved or worsened depending on the race, skin color, political, religious and other beliefs, gender, ethnic and social origin, property status, place of residence, language, or other personal characteristics of any person (Article 7 of the Criminal Procedure Code of Ukraine).

It should be noted that the provision on the equality of all before the law and the court is based on international norms and principles that have developed standards for the protection of human and civil rights and freedoms in Ukrainian legislation. Such international normative and legal acts are: Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948³⁵, International Covenant on Civil and Political Rights of 16 December 1966³⁶, International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, adopted by the UN General Assembly on 21 December 1965 and entered into force upon signature by States on 4 January 1969³⁷, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950³⁸, Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, etc.³⁹.

The legislator, implementing the provisions of international legal acts on ensuring human rights and freedoms into domestic legislation, in Article 19 of the Law of Ukraine dated June 29, 2004 “On International Treaties of Ukraine” noted that if an international treaty of Ukraine, concluded in the form of a law, establishes rules other than those provided for in domestic legislation of Ukraine, then the rules of the international treaty of Ukraine

³⁵ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

³⁶ Міжнародний пакт про цивільні і політичні права від 16 грудня 1966 року/ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

³⁷ Міжнародна Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, 1965 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

³⁸ Європейська Конвенція з прав людини, від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

³⁹ Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою. Прийнята резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї від 29 листопада 1985 року. URL: <https://archive.khpg.org/1080460475>

apply⁴⁰. It should be emphasized that this rule is contained in many laws of Ukraine adopted in recent years.

Thus, Ukraine, being a direct member of the world community, has recognized and enshrined at the constitutional and other legislative levels generally recognized principles and international norms regarding human rights and freedoms, including the principle of equality of all people before the law and the court.

Based on certain provisions of international legal acts on the protection of human rights and fundamental freedoms, it should be noted that all persons are equal before the courts, and the enjoyment of the rights and freedoms recognized in these acts must be ensured without discrimination on any grounds – sex, race, color, language, religion, political or other beliefs, national or social origin, membership of a national minority, property status, birth or any other basis.

Equality before the law and the court – applies at all judicial stages, requires the legislator and the entities implementing it to provide participants in legal relations with equal rights to defend their interests and prevent the application of privileges or restrictions on procedural rights. The essence of this principle is to provide them with equal rights and equal obligations before the law regarding participation in the process. Unfortunately, this principle often remains a declaration, since usually the law and truth prevail on the side of those who have power, finances, etc. The principle of equality before the law and the court does not provide for restrictions on the constitutional rights and freedoms of citizens, on the contrary, in cases provided for by law, additional guarantees are established for certain categories of persons. Violation of this principle leads to the adoption of unfair decisions, loss of trust of citizens in state bodies, disrespect for the law. The current socio-political situation and the need to improve criminal procedural legislation require additional research issues of conducting criminal proceedings from the standpoint of equality of all persons before the law and the court. Equality of participants in criminal proceedings imposes on the court the obligation not to provide any advantages to any of the participants in criminal proceedings. Hence, the procedural position of each specific participant in the proceedings cannot be improved or impaired depending on race, color, sex, ethnic and social origin, property status, place of residence, political, religious and other beliefs, language or other grounds. Rights cannot be unduly restricted, however, some rights of participants in the process are determined precisely by their procedural status and the opposing party cannot be granted the same rights. Thus, the plaintiff, unlike

⁴⁰ Про міжнародні договори України. Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>

the defendant, cannot file a counterclaim, and the right to have a defense attorney is the exclusive prerogative of the suspect, accused, convicted or acquitted. Of course, in such cases there is no question of a violation of this principle. The law is the same for everyone, it is indifferent to the actual differences between people. The law is required to be impartial and “completely blind” to the social differences of people in the legal sphere. The provision on equality before the law and the court applies throughout the entire criminal proceedings. The investigator, prosecutor and judge are obliged to ensure equal opportunity for any citizen to exercise procedural rights, equal opportunity for them to use measures to protect their legitimate rights and interests.

Despite the fact that in Ukraine, criminal liability is established for restrictions on procedural rights depending on racial and national characteristics (Article 161 of the Criminal Code of Ukraine), the implementation of the principle of equality before the law and the court in practice is still not flawless⁴¹.

Analyzing the issues of implementing the principle of equality of all before the law, Vasylchenko O.P. conditionally divides them into democratic and undemocratic, high-quality and low-quality, fair and unfair, real and fictitious laws. In his opinion, the main criterion for the democratic nature of laws is the completeness of the expression of will people, which is also manifested through the broad participation of the population (civil organizations) in lawmaking (both at the stage of preparing draft laws and during their discussion and adoption). Laws that are adopted without the participation of the population and against the will of the people are undemocratic⁴². Among undemocratic laws, it is worth highlighting the so-called “opportunistic” laws adopted in a specific socio-political situation of the country in the interests of individual political forces, financial and industrial groups, etc. An example of an “opportunistic” law is the recent attempt by the Verkhovna Rada to limit the powers of the Specialized Anti-Corruption Prosecutor’s Office (SAP) and the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (NABU). Such a “opportunistic” legislative initiative aroused public discontent, gave rise to numerous rallies in many regional cities in Ukraine, and brought thousands of people to the streets in Kyiv,

⁴¹ Цебенко С.Б Рівність громадян перед законом та судом у практиці Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9/2021. С. 39. URL: https://lsej.org.ua/9_2021/9.pdf

⁴² Васильченко О.П. Рівність громадян перед законом як засада демократичної, правової держави. *Право і громадянське суспільство* : електронне видання. 2014. 2(7). С. 19. URL: <http://lclaw.knu.ua/2014-2.pdf>

Lviv, Dnipro, and Odessa⁴³. Under public pressure, the Verkhovna Rada canceled its previous decision, and on July 31, 2025, the President of Ukraine signed the Law of Ukraine On Strengthening the Powers of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine and the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office, adopted by the Verkhovna Rada, thereby restoring the powers and independence of the SAPO and NABU in criminal procedural law⁴⁴.

Each entity in the state must do its own thing. It should not be forgotten that special state bodies have been established to carry out the functions of pre-trial investigation in the fight against financial and corruption offenses, supervision of legality, and justice in relation to such crimes. Their elimination, deprivation of the corresponding rights in the criminal process means the destruction of the state component in purely state activities to combat corruption crimes.

On this issue, it should be emphasized that the reality of a legislative act should be considered in two aspects: as the law's compliance with the objectively existing conditions of social life, and as a material and resource guarantee of the validity of the adopted law.

In particular, domestic legislation partially does not meet the proposed criteria for assessing its effectiveness in terms of ensuring the constitutional principle of equality of all before the law. Therefore, the quality of adopted laws and, indirectly, equality of all before the law, depend not least on: 1) compliance with legislative procedures; 2) the professional level of the legislator; 3) the integrity of legislators and the stability of social relations.

During the preparation and adoption of laws, individual lawyers may insert "legal traps" into their text (non-compliance with the requirements for the form and content of the regulatory act, contradictory provisions, inaccurate terminology, errors).

Such norms allow interested parties to use legislative gaps at their own discretion, which contributes to the violation of constitutional principles, including the principle of equality of all before the law. Due to the fact that laws affect social relations, legislative regulation must correspond to social development, and, if social relations are unstable, then laws will be short-lived and adaptive in nature.

In view of this, it cannot be denied that ensuring the constitutional principle of equality of all before the law and the court is possible primarily

⁴³ Верховна Рада ухвалила закон, який обмежує незалежність НАБУ і САП. Це вивело на вулиці тисячі людей. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/parlament-ukhvalyv-zakon-obmezhuje-nezalezhnist-nabu-i-sap/33480793.htm>

⁴⁴ Рада ухвалила закон щодо відновлення незалежності НАБУ та САП. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rada-nabu-sap/33490936.html>

on condition of adopting high-quality laws. Law and legality are interrelated, and therefore legality in criminal procedural justice can be considered as a legal provision according to which all participants criminal proceedings must comply with the provisions of the criminal procedural law equally.

The essence of the principle of equality is that the law should be "blind" to social differences between people. This means that the judge, prosecutor, and investigator are obliged to provide each participant in the process with equal opportunities to exercise their rights and protect their interests.

Any undue advantage or restriction granted to one of the parties violates this principle, which may result in an unfair decision and undermine public confidence in justice.

In a state that strives to become a state of law, the court must be just that – a court – authoritative, powerful, independent, truly independent. People should see it not as a bureaucratic institution, but as a real guarantor of their rights, a reliable defender of their interests.

Weak protection, ornately, ambiguously stated, contradictory legislative provisions. Deliberate judicial red tape only creates illusions of justice, discrediting the very idea of turning to the court for help, and accordingly, the principle of equality before the law and the court.

CONCLUSIONS

Summarizing the above, it should be noted that: firstly, the principle of equality of all before the law and the court is based on international norms and principles that have developed standards for the observance and protection of human rights and freedoms, and are reflected and legally guaranteed in the provisions of the national legislation of Ukraine; secondly, authorized state bodies and officials must conscientiously be guided by the provisions of the principle of equality before the law and the court, and all participants subject to this law must be equal in the application of its provisions to them; thirdly, the equality of subjects of criminal proceedings before the law and the court does not mean at all that they all have the same rights.

This equality should be understood as the equality of rights of subjects with the same procedural status. Accordingly, the concepts of "equal rights, obligations" are not identical to the concept of "equal rights, and equal obligations".

Since rights and obligations may be different, and this depends on the procedural status of the person (prosecutor, investigator, suspect, victim, witness, etc.); fourthly, the equality of participants in the proceedings before the law and the court is not absolute, the law provides for a separate category of persons (minors, persons who were or are insane, foreigners, etc.) additional legal guarantees to ensure compliance with their rights and freedoms, which

other persons in the same procedural status do not enjoy; Fifthly, such categories of persons as: people's deputies of Ukraine, judges, lawyers, the Prosecutor General of Ukraine, his deputies, the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights, heads of the Accounting Chamber, etc., participating in criminal proceedings, should have additional guarantees, if the proceedings concern issues related to the performance by them of particularly important or important state or procedural functions; sixthly, the equality of all participants in the proceedings before the law and the court provides for a single legal regime of proceedings that ensures the exercise of their procedural rights, which imposes on the court the obligation not to grant any advantages not stipulated by law to any of the participants in such proceedings; seventhly, having been proclaimed and normatively enshrined, the principle of equality before the law and the court requires its full and unconditional implementation.

The state must implement the idea of equality in state institutions, in the activities of the courts, prosecutor's office, pre-trial investigation and their officials, in order to overcome legal nihilism in society; and lastly, the quality of the laws adopted, and the equality of all before the law and the court and the extent to which the state is legal, not least depend on: 1) compliance with legislative procedures; 2) the professional level of the legislator himself; 3) the integrity of lawmakers and the stability of social relations.

In general, legislative regulation in the state must correspond to public interests, social development, and if social relations are unstable, then the adopted laws will be short-lived and will be of an adaptive nature.

Ensuring equal rights and opportunities for all participants in the proceedings is not only the duty of the state, but also a key condition for building citizens' trust in the justice system and the rule of law in general.

SUMMARY

The provisions of the national legislation of Ukraine and international legal acts regarding the implementation and observance of the principle of equality before the law and the court are considered.

It is noted that this principle is not absolute for a certain category of persons involved in criminal proceedings, since the legislation provides for additional legal guarantees to ensure their rights and freedoms. It is emphasized that the provision on the equality of all before the law and the court is based on international legal standards, however, the implementation of the principle of equality before the law and the court in practice is not flawless. The quality of adopted laws, the equality of all before the law and the court, not least, also depends on compliance with legislative procedures,

the professional level and integrity of the legislator himself, as well as the stability of social relations. Proposals are provided to improve the provision and observance of the principle of equality before the law and the court in the domestic legal field.

References

1. Васильченко О.П. Рівність громадян перед законом як засада демократичної, правової держави. *Право і громадянське суспільство* : електронне видання. 2014. 2(7). С. 19. URL: <http://lcslaw.knu.ua/2014-2.pdf>
2. Верховна Рада ухвалила закон, який обмежує незалежність НАБУ і САП. Це вивело на вулиці тисячі людей. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/parlament-ukhvalyv-zakon-obmezhuje-nezalezhnist-nabu-i-sap/33480793.htm>
3. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою. Прийнята резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї від 29 листопада 1985 року. URL: <https://archive.khpg.org/1080460475>
4. Дерев'янюк М.І. Засада рівності перед законом і судом: окремі питання правової природи. Електронне наукове видання «*Аналітично-порівняльне правознавство*». 2024. С. 609. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/311301/302528> DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.102>
5. Деякі питання надання адміністративних послуг через центри надання адміністративних послуг. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 травня 2014 р. № 523-р. (зі змінами на 22.08.2025) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523-2014-%D1%80#Text>
6. Деякі питання призначення та виплати державних соціальних допомог, соціальних стипендій органами Пенсійного фонду України. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2025 р. № 765. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/765-2025-%D0%BF#Text>
7. Європейська Конвенція з прав людини, від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
8. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
9. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII (зі змінами 21.08.2025) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

11. Конституційний Суд визнав Закон «Про внесення змін до ст. 80 Конституції України» (щодо недоторканості народних депутатів України) конституційним. URL: <https://pravo.org.ua/konstytutsijnij-sud-vyznav-zakon-pro-vnesennya-zmin-do-statti-80-konstytutsiyi-ukrayiny-shhodo-nedotorkannosti-narodnyh-deputativ-ukrayiny-konstytutsijnym-analiz-vid-ekspertiv-tsppr/>

12. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

13. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. (зі змінами на 17.06.2025) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

14. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України № 4651-VI від 13 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

15. Міжнародна Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, 1965 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

16. Міжнародний пакт про цивільні і політичні права від 16 грудня 1966 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

17. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / За редакцією С. В. Ківалова та С. І. Кравченко. Одеса : Фенікс, 2020. 924 с. ISBN 978-966-928-572-0

18. Огляд практики застосування суддями Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду рішень Європейського Суду з прав людини при прийнятті постанов за 2018 рік. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/oglyad_prakt_kgs_1.pdf

19. Про адвокатуру та адвокатську діяльність. Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

20. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України від 23 лютого 2006 року N 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

21. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні. Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

22. Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві. Постанова пленуму Верховного суду України № 8 від 24 жовтня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-03#Text>

23. Про затвердження Порядку ведення обліку податків, зборів та інших платежів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, внесених на єдиний рахунок. Наказ Міністерства фінансів України від 23.03.2021 № 166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0667-21#Text>

24. Про затвердження Порядку проведення національного мультипредметного тесту. Наказ Міністерства освіти і науки України від 21.12.2023 № 1547. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0015-24#Text>

25. Про міжнародні договори України. Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>

26. Про національні меншини (спільноти) України. Закон України від 13 грудня 2022 року № 2827-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>

27. Про прокуратуру. Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>

28. Про створення та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної та реабілітаційної допомоги в системі Міністерства охорони здоров'я України. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 28.09.2012 № 751 (зі змінами на 13.01.2025) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2001-12#Text>

29. Про судоустрій та статус суддів. Закон України № 1402-VIII 2 червня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

30. Рада ухвалила закон щодо відновлення незалежності НАБУ та САП. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rada-nabu-sap/33490936.html>

31. Рогальська В.В. Регламентація та реалізація права на інформування осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування, в контексті забезпечення справедливого судочинства: окремі аспекти. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 2(23). Том 3, 2018. С. 266–270. URL: <https://share.google/GFs8RkohjbXGOyfTV>

32. Рогальська В.В. Регламентація та реалізація права на переклад у контексті забезпечення справедливого судочинства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2 С. 150–157. URL <https://share.google/M9hQwlblmARDKLATt> DOI: 10.31733/2078-3566-2019-2-150-157

33. Справа «Надточій проти України» (Заява N 7460/03) Рішення Європейського Суду з прав людини, Страсбург, 15 травня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404#Text

34. Том Бінгем. Правовладдя / за заг. ред. Сергія Головатого; переклад з англ. В Кастеллі та Д. Шкрьоби; передмова до українського видання Сергія Головатого. Київ: 2024. С. 55.

35. У справі Леас проти Естонії ЄСПЛ визнав порушення Конвенції про захист прав і основоположних свобод. Національна асоціація адвокатів України. URL: <https://unba.org.ua/publications/4163-u-spravi-leas-proti-estonii-espl-viznav-porushennya-konvencii-pro-zahist-prav-lyudini-i-osnovopolozhni-svobod.html>

36. Цебенко С.Б Рівність громадян перед законом та судом у практиці Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9/2021. С. 38–40. URL: https://lsej.org.ua/9_2021/9.pdf. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-9/7>

37. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV (зі змінами на 14.05.2025). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

Information about the author:

Fedchenko Volodymyr Mykhailovich,

Candidate of Law, Associate Professor,
Professor of the Department of Criminal Procedure,
Dnipro State University of Internal Affairs,
26, Nauki Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

NOTES

NOTES

NOTES

The project was implemented with the support of

The Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation is a non-governmental organization, which was established in 2010 with a view to ensuring the development of international science and education in Ukraine by organizing different scientific events for Ukrainian academic community.

The priority guidelines of the Centre for Ukrainian and European Scientific Cooperation

1. International scientific events in the EU

Assistance to Ukrainian scientists in participating in international scientific events that take place within the territory of the EU countries, in particular, participation in academic conferences and internships, elaboration of collective monographs.

2. Scientific analytical research

Implementation of scientific analytical research aimed at studying best practices of higher education establishments, research institutions, and subjects of public administration in the sphere of education and science of the EU countries towards the organization of educational process and scientific activities, as well as the state certification of academic staff.

3. International institutions study visits

The organisation of institutional visits for domestic students, postgraduates, young lecturers and scientists to international and European institutes, government authorities of the European Union countries.

4. International scientific events in Ukraine with the involvement of EU speakers

The organisation of academic conferences, trainings, workshops, and round tables in picturesque Ukrainian cities for domestic scholars with the involvement of leading scholars, coaches, government leaders of domestic and neighbouring EU countries as main speakers.

Contacts:

Head Office of the Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation:
88000, Uzhhorod, 25, Mytraka str.
+38 (099) 733 42 54
info@cuesc.org.ua

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Valdeķu iela 62 – 156, Rīga, LV-1058
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”
Parakstīts iespiešanai: 2026. gada 28. novembrī
Tirāža 150 eks.